TATARICA

ISSN 2311-2042

№ 2 (25)

2025
KAZAN

TATARICA

Research Journal. Founded in 2013.
Founder and publisher – Kazan (Volga Region) Federal University.
Published semi–annually in English, Tatar and Russian.

Editor-in-Chief

Zamaletdinov Radif Rifkatovich, Doctor of Philology, Professor, Director, Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan (Volga Region) Federal University (Russian Federation)

Editorial Board

Alkaya Erzhan Professor, Head of the Department of Modern Turkic Languages and Literatures, Firat University (Turkey)

Huseynova Mahira Nagi Kyzy Professor, Dean of the Faculty of Philology, Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)

Khayrullin Grif Timurzagitovich Professor, Kazakh National Pedagogical University Abai (Kazakhstan)

Khazipov Rustem Narimanovich Professor, Mediterranean Institute of Neurobiology (France)

Mustafa Oner Professor, University of the Aegean (Turkey)

Rajabov Dilshod Zaripovich Professor, Dean of the Philological University of Bukhara University (Uzbekistan)

Sagdeev Roald Zinnurovich Professor, University of Maryland (USA)

Schamiloglu Uli Professor, University of Nazarbayev (Kazakhstan)

Sunyaev Rashid Alievich Director, Max Planck Institute for Astronomy (Germany)

Sunyaev Shamil Rashidovich Professor of Medicine, Harvard University (USA)

Yakici Ali Professor, Head of the Department of Turkish Languages, Gazi University (Turkey)

Advisory Board

Akhmetshin R. K., Deputy Prime Minister, Republic of Tatarstan – Plenipotentiary, Republic of Tatarstan, Russian Federation (Russia)
Gilmutdinov I. I., Chairperson of the Federal Tatar National-Cultural Autonomy (Russia)
Khakimov R. S., Scientific Supervisor at the S.Mardjani Institute of History, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Khayrullin R. Z., Leading Researcher of the Institute of Content and Methods, Russian Academy of Education (Russia)
Khalikov I. I., Director of the G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Khotinets V. Yu., Head of the Department of General Psychology, Udmurt State University (Russia)
Nigmatullin R. I., Scientific Supervisor at the P. Shirshov Institute of Oceanography, Russian Academy of Sciences (Russia)
Nizamov R. K., Rector of Kazan State University of Architecture and Engineering (Russia)
Sagdeev R. Z., Director of the International Tomography Center, Siberian Branch, Academy of Sciences (Russia)
Suleymanov D. Sh., full member of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, General Director of the Tatarstan Republican Youth Public Fund "Syalyat" (Russia)
Volodarskaya E. F., President of the Academy of Linguistic Sciences (Russia)

Executive Editors

Khabutdinova M. M., PhD (Philology)

Editors:

Section "Language"

Akimova O. V., PhD (Philology), **Alishina H. Ch.,** Doctor of Philology, **Galiullina G. R.,** Doctor of Philology, **Nuriyeva F. Sh.,** Doctor of Philology, **Nurmukhametova R. S.,** PhD (Philology), **Svirina L. O.,** PhD (Pedagogy), **Timerkhanov A. A.,** Doctor of Philology

Section "Literature"

Bakirov M. Kh., Doctor of Philology, **Galimullin F. G.**, Doctor of Philology, **Gilazov T. Sh.,** PhD (Philology), **Zagidullina D. F.,** Doctor of Philology, **Zakirzyanov A. M.,** Doctor of Philology, **Zinnatullina Z. R.,** PhD (Philology), **Solnyshkina M. I.,** Doctor of Philology, **Makarov I. M.**

Section "History and Society"

Almazova L. I., PhD (Philosophy), **Gilyazov I. A.,** Doctor of History, **Iskhakov D. M.,** Doctor of History, **Mukharlyamova L. R.,,** PhD (Philology), **Tagirov I. R.,** Doctor of History, **Khabutdinov A. Yu.**, Doctor of History, **Khuzin F. Sh.,** Doctor of History

Section "Culture, Personality and Education"

Bayanova L. F., Doctor of Psychology, **Valeeva-Suleymanova G. F.,** Doctor of Arts, **Gibatdinov M. M**, PhD (History), **Dulat-Aleev V. R.,** Doctor of Arts, **Kalimullin A. M**., Doctor of History, **Salehova L. L**., Doctor of Pedagogy, **Sultanova R. R.,** PhD (Art Criticism), **Bezuglova O. A.**, **Yavgildina Z. M.,** Doctor of Pedagogy, **Yarmakeev I. E.**, Doctor of Pedagogy

Section "Personalia", "Reviews", "Scientific Chronicles of the Turkic World"

Ashrapova A. Kh., PhD (Philology), **Shayakhmetova L. Kh.,** PhD (Philology), **Nabiullina G. A.,** PhD (Philology), **Kirillova Z. N.,** PhD (Philology), **Mirzagitov R. H.,** PhD (Pedagogy), **Shaydullin R. V.,** Doctor of History, **Yusupova A. Sh.,** Doctor of Philology, **Zamaletdinova G. F.,** PhD (Philology)

Design, DTP

Gerasimova N.V., Gimadeev A. M., Najip Nakkash, Salakhov R. F.

Address of the publisher:
18 Kremlyovskaya Street, Kazan, 420008, Republic of Tatarstan, Russian Federation.

Editorial Office address:
2 Tatarstan Street, Kazan, 420021, Republic of Tatarstan, Russian Federation.

Phone: 7-843-292-9206
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Journal website: https://tatarica.elpub.ru/jour
Subscription index: 66079

The journal is registered by the Federal Service for Supervision of Communications, Information Technology and Mass Media.

Registration certificate
PI №FS77-55800 dated 28 October 2013.

The materials of the journal are posted on the website of the Scientific Electronic Library and are included in the national information-analytical system RSCI (Russian Science Citation Index).

The journal is indexed in the "White List" (the Unified State List of Scientific Publications (EGPNI)), EBSCO Publishing Database, Berkeley Library, Dimensions, Google Scholar, Lens.Org, MIT Libraries, OpenAlex, Scilit, Science Index, WorldCat.org.

TATARICA

Фәнни журнал. 2013 елдан чыга.
Гамәлгә куючы һәм нәшир – «Казан (Идел буе) федераль университеты» югары белем бирү федераль дәүләт автоном мәгариф учреждениесе.
Журнал елга 2 тапкыр инглиз, татар һәм рус телләрендә нәшер ителә.

Баш мөхәррир

Җамалетдинов Рәдиф Рифкать улы, филол. фән. д-ры, Казан (Идел буе) федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты директоры (Россия)

Халыкара редакция советы

Алкая Эржан	Фират университетының хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар департаменты мөдире, профессор (Төркия)
Гусейнова Маһирә Наги Кызы	Азәрбайҗан дәүләт педагогика университетының филология факультеты деканы, профессор
Мостафа Өнәр	Эгей университеты профессоры (Төркия)
Рәҗәбов Дильшод Зарип улы	Бохара университетының филология факультеты деканы, профессор (Үзбәкстан)
Сәгъдиев Роальд Зиннур улы	Мериленд университеты профессоры (АКШ)
Сүнәев Рәшид Гали улы	Макс Планк исемендәге җәмгыятьнең Астрофизика институты директоры (Германия)
Сүнәев Шамил Рәшид улы	Гарвард университеты профессоры (АКШ)
Хаҗипов Рөстәм Нариман улы	Урта диңгез нейробиология институты профессоры (Франция)
Хәйруллин Гриф Тимерзаһит улы	Абай исемендәге Казах милли педагогика университеты профессоры (Казахстан)
Юлай Шамил углы	Назарбаев университеты профессоры (Казахстан)
Якыҗы Али	Гази университетының төрек теле кафедрасы мөдире (Төркия)

Консультатив совет

Әхмәтшин Р. К., Татарстан Республикасының Премьер-министр урынбасары – Татарстан Республикасының Россия Федерациясендәге тулы вәкаләтле вәкиле (Россия)
Володарская Э. Ф., Россия лингвистик фәннәр академиясе президенты (Россия)
Гыйльметдинов И. И., Татар федераль милли-мәдәни мохтарияте рәисе (Россия)
Нигъмәтуллин Р. И., Россия Фәннәр академиясенең П.П.Ширшов исемендәге Океанология институты фәнни җитәкчесе (Россия)
Низамов Р. К., Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты ректоры (Россия)
Сәгъдиев Р. З., Россия Фәннәр академиясенең Себер бүлеге Халыкара томография үзәге директоры (Россия)
Сөләйманов Җ. Ш., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы, Татарстанның республика «Сәләт» яшьләр иҗтимагый фонды генераль директоры (Россия)
Халиков И. И., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры (Россия)
Хәйруллин Р. З., Россия Мәгариф академиясенең Белем бирү эчтәлеге һәм методлары институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Россия)
Хәкимов Р. С., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты фәнни җитәкчесе (Россия).
Хотинец В. Ю., Удмурт дәүләт университетының гомуми психология кафедрасы мөдире (Россия)

Башкаручы мөхәррир:

Хәбетдинова М. М., филол. фән. канд.

«Тел» бүлеге редакциясе

Акимова О. В., филол. фән. канд., **Алишина Х. Ч.,** филол. фән. д-ры, **Галиуллина Г. Р.,** филол. фән. д-ры, **Нуриева Ф. Ш.,** филол. фән. д-ры, **Нурмөхәммәтова Р. С.,** филол. фән. канд., **Свирина Л. О.,** филол. фән. канд., **Тимерханов А. Ә.,** филол. фән. д-ры

«Әдәбият» бүлеге редакциясе

Бакиров М. Х., филол. фән. д-ры, **Галимуллин Ф. Г.,** филол. фән. д-ры, **Гыйлаҗев Т. Ш.,** филол. фән. канд., **Закирҗанов Ә. М.,** филол. фән. д-ры, **Заһидуллина Д. Ф.,** филол. фән. д-ры, **Зиннәтуллина З. Р.,** филол. фән. канд., **Солнышкина М. И.**, филол. фән. д-ры, **Макаров И. М.**

«Тарих һәм җәмгыять» бүлеге редакциясе

Алмазова Л. И., философ. фән. канд., **Гыйләҗев И. А.,** тарих фән. д-ры, **Исхаков Д. М.**, тарих фән. д-ры, **Мөхәрләмова Л. Р.,** филол. фән. канд., **Таһиров И. Р.**, тарих фән. д-ры, **Хәбетдинов А. Ю.**, тарих фән. д-ры, **Хуҗин Ф. Ш.,** тарих фән. д-ры

«Мәдәният, шәхес һәм мәгариф» бүлеге редакциясе

Баянова Л. Ф., психол. фән. д-ры, **Вәлиева-Сөләйманова Г. Ф.**, сәнгать фән. д-ры, **Гыйбатдинов М. М.,** тарих фән. канд., **Дулат-Алиев В. Р**., сәнгать фән. д-ры, **Кәлимуллин А. М.**, тарих фән. д-ры, **Салехова Л. Л.,** пед. фән. д-ры, **Солтанова Р. Р.**, сәнгать фән. канд., **Безуглова О. А., Яугилдина З. М.,** пед. фән. д-ры, **Ярмәкәев И. Э.,** пед. фән. д-ры

«Personalia», «Рецензия һәм күзәтүләр», «Төрки дөнья фәнни хроникасы» бүлекләре редакциясе

Әшрәпова А. Х., филол. фән. канд., **Шәяхмәтова Л. Х.,** филол. фән. канд., **Җамалетдинова Г. Ф.,** филол. фән. канд., **Нәбиуллина Г. Ә.,** филол. фән. канд., **Кириллова З. Н.,** филол. фән. канд., **Мирзаһитов Р. Х.,** пед. фән. канд., **Шәйдуллин Р. В.,** тарих фән. д-ры, **Юсупова Ә. Ш.,** филол. фән. д-ры

Дизайн, компьютерда битләргә салу

Герасимова Н. В., Гыймадиев А. М., Нәҗип Нәккаш, Сәләхов Р. Ф.

Нәшрият адресы:
420008, Россия Федерациясе, Татарстан Республикасы, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт

Редакциянең адресы:
420021, Россия Федерациясе, Татарстан Республикасы, Казан ш., Татарстан ур., 2 нче йорт

Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Журналның сайты: https://tatarica.elpub.ru/jour
Индекс: 66079

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр даирәсендәге күзәтчелек буенча федераль хезмәт идарәсендә теркәлгән.

Теркәлү таныклыгы
ПИ №ФС77-55800 2013 елның 28 октябреннән

Журнал материаллары Фәнни электрон китапханә сайтына урнаштырыла, РИНЦның (Фәнни сылтама ясауның Россия индексы) милли информацион-аналитик системасына кертелә.

Журнал «Ак исемлеккә» (Фәнни басмаларның бердәм дәүләт исемлеге) кертелгән, EBSCO Publishing Database, Berkeley Library, Dimensions, Google Scholar, Lens.Org , MIT Libraries, OpenAlex, Scilit, Science Index, WorldCat.org мәгълүмат базаларында индексацияләнә.

TATARICA

Научный журнал. Основан в 2013 году.
Учредитель и издатель – Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Казанский (Приволжский) федеральный университет».
Выходит 2 раза в год на английском, татарском и русском языках.

Главный редактор
Замалетдинов Радиф Рифкатович, д-р филол. наук, директор Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия)

Международный редакционный совет

Алкая Эржан	профессор, заведующий департаментом современных тюркских языков и литератур Университета Фират (Турция)	**Сюняев Рашид Алиевич**	директор Института Астрофизики Общества имени Макса Планка (Германия)
Гусейнова Махира Наги Кызы	профессор, декан филологического факультета Азербайджанского государственного педагогического университета (Азербайджан)	**Сюняев Шамиль Рашидович**	профессор Гарвардского университета (США)
Мустафа Онер	профессор Эгейского университета (Турция)	**Хазипов Рустем Нариманович**	профессор Средиземноморского института нейробиологии (Франция)
Раджабов Дильшод Зарипович	профессор, декан филологического университета Бухарского университета (Узбекистан)	**Хайруллин Гриф Тимурзагитович**	профессор Казахского Национального педагогического университета имени Абая (Казахстан)
Сагдеев Роальд Зиннурович	профессор Мерилендского университета (США)	**Юлай Шамильоглу**	профессор Назарбаев университета (Казахстан)
		Якыджы Али	заведующий кафедрой турецкого языка университета Гази (Турция)

Консультативный совет

Ахметшин Р. К., Заместитель Премьер-министра Республики Татарстан – Полномочный представитель Республики Татарстан в Российской Федерации (Россия)
Володарская Э. Ф., ректор Московского института иностранных языков, Президент Академии лингвистических наук (Россия)
Гильмутдинов И. И., председатель Федеральной национально-культурной автономии татар (Россия)
Нигматуллин Р. И., научный руководитель Института океанологии имени П.П.Ширшова Российской Академии наук (Россия)
Низамов Р. К., ректор Казанского государственного архитектурно-строительного университета (Россия)
Сагдеев Р. З., директор Международного томографического центра Сибирского отделения Российской Академии наук (Россия)
Сулейманов Д. Ш., действительный член Академии наук Республики Татарстан, генеральный директор Татарстанского республиканского молодежного общественного фонда «Сэлэт» (Россия)
Хайруллин Р. З., ведущий научный сотрудник Института содержания и методов обучения Российской академии образования (Россия)
Хакимов Р. С., научный руководитель Института истории имени Ш.Марджани Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Халиков И. И., директор Института языка, литературы и искусства Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Хотинец В. Ю., зав. кафедрой общей психологии Удмуртского государственного университета (Россия)

Исполнительный редактор:

Хабутдинова М. М., канд. филол. наук

Редакция раздела «Язык»

Акимова О. В., канд. филол. наук, **Алишина Х. Ч.,** д-р филол. наук, **Галиуллина Г. Р.,** д-р филол. наук, **Нуриева Ф. Ш.,** д-р филол. наук, **Нурмухаметова Р. С.,** канд. филол. наук, **Свирина Л. О.,** канд. филол. наук, **Тимерханов А. А.,** д-р филол. наук

Редакция раздела «Литература»

Бакиров М. Х., д-р филол. наук, **Галимуллин Ф. Г.,** д-р филол. наук, **Гилазов Т. Ш.,** канд. филол. наук, **Загидуллина Д. Ф.,** д-р филол. наук, **Закирзянов А. М.,** д-р филол. наук, **Зиннатуллина З. Р.,** канд. филол. наук, **Солнышкина М. И.**, д-р филол. наук, **Макаров И. М.**

Редакция раздела «История и общество»

Алмазова Л. И., канд. филос. наук, **Гилязов И. А.,** д-р ист. наук, **Исхаков Д. М.**, д-р ист. наук, **Мухарлямова Л. Р.,** канд. филол. наук, **Тагиров И. Р.**, д-р ист. наук, **Хабутдинов А. Ю.**, д-р ист. наук, **Хузин Ф. Ш.,** д-р ист. наук

Редакция раздела «Культура, личность и образование»

Баянова Л. Ф., д-р психол. наук, **Валеева-Сулейманова Г. Ф.**, д-р искусствоведения, **Гибатдинов М. М.,** канд. ист. наук, **Дулат-Алеев В. Р.**, д-р искусствоведения, **Калимуллин А. М.**, д-р ист. наук, **Салехова Л. Л.,** д-р пед. наук, **Султанова Р. Р.**, канд. искусствоведения, **Безуглова О. А.**, **Явгильдина З. М.,** д-р пед. наук, **Ярмакеев И. Э.,** д-р пед. наук

Редакция разделов «Personalia», «Рецензии и обзоры», «Научная хроника тюркского мира»

Ашрапова А. Х., канд. филол. наук, **Шаяхметова Л. Х.,** канд. филол. наук, **Замалетдинова Г. Ф.,** канд. филол. наук, **Набиуллина Г. А.,** канд. филол. наук, **Кириллова З. Н.,** канд. филол. наук, **Мирзагитов Р. Х.,** канд. пед. наук, **Шайдуллин Р. В.,** д-р ист. наук, **Юсупова А. Ш.,** д-р филол. наук

Дизайн, компьютерная верстка

Герасимова Н. В., Гимадеев А. М., Наджип Наккаш, Салахов Р. Ф.

Адрес издателя:
420008, Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18

Адрес редакции:
420021, Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Татарстан, д. 2

Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Сайт журнала: https://tatarica.elpub.ru/jour
Подписной индекс: 66079

Журнал зарегистрирован в Федеральной службе по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации
ПИ №ФС77-55800 от 28 октября 2013 г.

Материалы журнала размещаются на сайте Научной электронной библиотеки, включаются в национальную информационно-аналитическую систему РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Журнал включен в «Белый список» (Единый государственный перечень научных изданий), индексируется в базах данных EBSCO Publishing Database, Berkeley Library, Dimensions, Google Scholar, Lens.Org, MIT Libraries, OpenAlex, Scilit, Science Index, WorldCat.org.

Language

Тел

Язык

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-7-20

LINGUO-STYLISTIC CHARACTERISTICS OF THE POETRY CYCLE "114 STEPS" (2025) BY LYABIB LERON

Radif Rifkatovich Zamaletdinov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
sovet.rus16@gmail.com.

Raushaniya Sagdatzyanovna Nurmukhametova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
rsagadat@yandex.ru.

The purposeful use of linguistic and figurative devices in works of fiction depends on the linguistic richness of the writer's works and his mastery in employing the expressive potential of language.This article discusses the expressive power and aesthetic function of the Tatar language based on Lyabib Leron's poetry cycle "114 Steps (In the Footsteps of Eleven Heroes"). The paper provides an overview of the linguo-stylistic devices used in the poems.

The choice of this particular cycle as the object of our analysis is determined by two main reasons. Firstly, in the year marking the 80th anniversary of the Victory in the Great Patriotic War, special attention to the work dedicated to the Jalil heroes (members of Musa Jalil's underground resistance group) is entirely justified. Secondly, this newly published cycle has not yet been examined from the standpoint of linguistic and stylistic features. Overall, the proposed study possesses educational, aesthetic, and moral potential.

The analysis shows that Lyabib Leron employs a wide range of linguistic devices directly related to the thematic and ideological content of the poems, contributing to the realization of the author's artistic intent. In "114 Steps", the author depicts a character-image and an image-representation, which embody the Tatar concept of heroism. In this work, the poet strives to combine lyricism with historicism.

Key words: Tatar language, linguostylistics, linguistic richness, poetry cycle, Jalil heroes, L. Leron

For citation: Zamaletdinov, R., Nurmukhametova, R. Linguo-stylistic characteristics of the poetry cycle "114 steps" (2025) by Lyabib Leron // Tatarica. 2025. № 2 (25). pp. 7–20. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-7-20

Introduction

"The aesthetic function of language is primarily realized within the style of fiction, which differs from other functional varieties of language by its wide scope of application. Above all, it attracts attention through its refinement, beauty, and emotional resonance. Within it, a wide range of speech features are found. Most importantly, the style of fiction gives a prominent place to artistic and figurative devices, through which the author's individual techniques are vividly manifested. Through linguistic means, a poetic vision of the surrounding world, reality, and social phenomena emerges. As a mirror of reality, fiction embraces multiple aspects of social life, reflecting both the people's past and their present. Therefore, the specific features of the style of fiction in selecting linguistic devices and in shaping and developing the norms of the national literary language are determined precisely by these functions," – writes linguist V. Khakov in his work "Stylistics and the Art of the Word" [1, p. 3].

According to Kh. Kurbatov, "stylistics studies the living state of language, focusing on the subtleties of meaning and expressive power of words, sentences, sounds, and intonation. It determines where, how, and for what purpose these linguistic resources are employed within the treasury of language" [2, p. 17].

In Tatar linguistics, the first considerations concerning stylistic diversity appeared as early as the 18th century (S. and I. Khalfins, N. Katanov, Q. Nasiri). At the beginning of the 20th century, scholars such as G. Ibragimov, Kh. Badigi, L. Zalyay, V. Khangildin, and others raised issues related to stylistics in their works. Since the late 1950s, significant attention has been given to the study of stylistic phenomena (M. Bakirov [3], I. Bashirova [4, 5], Kh. Kurbatov [1, 6], V. Khakov [2, 7], and others). The research conducted by these scholars identifies numerous new problems and trends within stylistics; consequently, functional stylistics began to develop consistently and intensively as a major field of study.

Materials and methods

This article examines the works included in Lyabib Leron's poetry cycle "114 Steps (In the Footsteps of Eleven Heroes)" [8], revealing its artistic expressive power, aesthetic function, and linguistic richness of the Tatar language. During the research process, the texts were analyzed using the semantic-stylistic analysis, the word-image integrative description model, observation, and descriptive methods.

Discussion

In 2015, Lyabib Leron, a poet and the editor-in-chief of the journal "Bezneng miras" ("Our Heritage"), launched a project entitled "Eleven Heroes", setting himself the task of visiting the native villages of the Jalil heroes. The Executive Committee of the World Congress of the Tatars joined this initiative.

The project participants were interested in the current state of these villages –the number of people living there at that time, whether their schools still existed, if any of them bore the names of the heroes, and whether their memory was preserved among the local inhabitants. Indeed, their native villages annually celebrate some of the Jalil heroes, such as Abdulla Alish and Musa Jalil. However, apart from that, only one school in the Republic of Mari El bears the name of Gainan Kormash. In an interview in 2024, Lyabib Leron explained the aim of this project, saying: "How are the heroes like Akhmet Simay and Akhat Atnashev, who came from remote regions, remembered? We must not let them be forgotten." He further emphasized: "We must honor all those who did not spare their lives, remember all of them. Among them were five poets – and we must preserve all of them in our memory" [9].

During the implementation of the project, the online newspaper "Intertat" launched a special section entitled "The land of the Jalil heroes" (headed by Geluza Ibragimova). The project brought together both renowned writers such as Lyabib Leron and Vakhit Imamov and younger representatives of the literary generation, including Rustem Galiullin [10]. As a result of the project, initiated by Lyabib Leron – "Eleven Heroes", the poetic cycle entitled "114 Steps" was created. The title symbolizes the 114 steps walked by the Jalil heroes from the prison cell of the condemned to the guillotine.

The scholars, M. Darwin and V. Tyupa, who studied the structure and characteristic features of poetic cycles in the works of A. S. Pushkin, note that: "In European art theory, the concept of the 'cycle' first appeared at the turn of the 18th and 19th centuries, during the formation of Romanticism".

Similarly, A. W. Schlegel emphasized that only those phenomena that gained their full meaning through their predecessors or successors could acquire a cyclic form [11, p. 5].

According to the encyclopedia of literary terms and concepts, the process of cyclization (from the Greek kyklus – "circle" or "ring") is defined as follows: "...a means of combining several independent works into a distinct artistic whole. Cycles can be found at all stages of literary development..." [12, p. 1190]. The unity of the lyric cycle (or poetic cycle) was viewed by the poets of the late 19th and early 20th centuries as an integral entity equivalent to a large-scale work composed of separate parts or sections [13].

Based on the aforementioned observations, L. Leron's "114 Steps" can rightfully be regarded as a poetic cycle, as it represents a unified artistic whole composed of individual poetic texts connected by a common title and thematic idea. Naturally, in order to integrate separate poems into a cohesive cycle, the author had to develop specific principles of cyclic composition and artistic structuring characteristic of their creative style. At the same time, each individual poem preserves its autonomy and completeness, while collectively contributing to the emergence of a 'harmonious whole shining in a new light'" [14].

The idea of cyclic unity in Lyabib Leron's work is also reinforced by its composition: the cycle consists of poems dedicated to the eleven members of the "Idel-Ural" Legion, which operated between 1942 and August 1943. These members were Akhmet Simaev, Garif Shabaev, Salim Bukharov, Zinnat Khasanov, Fuat Bulatov, Abdulla Battal, Gainan Kormash, Abdulla Alish, Musa Jalil, Akhat Atnashev, and Foat Sayfulmulyukov. At the same time, each poem can be perceived as an independent work, devoted to the heroism of an individual member of the resistance group.

According to L. Lapina, the structure of a lyric cycle is defined by "a centralized unity that draws all elements toward a single core". [15, p. 123]. In the subtitle of the cycle – "In the Footsteps of Eleven Heroes" – Leron identifies this compositional dominant, structuring the plot as a journey through a "museum of memory", intended to highlight the heroic paths of the protagonists – "a road that must be walked toward heroism" [8, p. 3]. This journey, dedicated to understanding the phenomenon of courage embodied by the Kormash-Jalil group, becomes the lyrical storyline of Leron's poetic cycle, realized through the principle of lyrical depiction.

The artistic unity of the work, meanwhile, takes shape within its literary context, emerging against the background of the national literary tradition.

In 1946, the former prisoner of war Nigmat Teregulov arrived at the Union of Writers of the Republic of Tatarstan, carrying a notebook that contained sixty poems written by Musa Jalil in prison. Later, a second notebook was found – it had been preserved by Andre Timmermans, a Belgian member of the Resistance movement, who brought it to the Soviet Consulate in Brussels. The poems from "The Moabit Notebooks" eventually reached Konstantin Simonov who arranged for their translation into Russian. Thus, Musa Jalil's heroism became known throughout the entire country. By the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, dated February 2, 1956, Musa Jalil was posthumously awarded the title of the Hero of the Soviet Union for exceptional steadfastness and courage shown in the battles with the Nazi invaders in the Great Patriotic War. In 1966, a monumental complex, dedicated to the memory of the hero-poet, was erected on the 1st of May Square in Kazan.

Jalil! –
Not much time will pass, and as a monument,
He shall rise in Kazan one day... [8, p. 3]

The scope of literature devoted to Musa Jalil can be judged by the bibliographic index associated with his name, it was published at Kazan University in 1976 and included 2,690 works issued between 1919 and 1973. By now, this list has expanded many times over – clear evidence that the portrayal of M. Jalil as a heroic poet has become a firmly established literary tradition. For this reason, in the introductory part of his cycle, L. Leron assigns to the Tatar poet the status of "a spiritual leader", "a martyr (shahid) of the nation" [8, p. 4], and the moral guide of eleven heroes who chose a torturous death for their faithfulness to the Motherland [8, p. 3]. Their youth fell upon the contradictory yet legendary 1920s, which the poet recalled in his poem dedicated to Ahmet Simaev with the line: "Youth shall march to the beat of drums" [8, p. 4].

The tragic nature of the heroes' destinies is created through the antithesis of dream and reality:"The road ahead is long" – "The road ahead is short" [8, p. 4]. As a result, the path of the heroes acquires a symbolic dimension:

The road ahead is like the Bridge of Sirat –

Thinner than a hair, sharper than a sword... [8, p. 4]

Through this, for the reader, the word 'shahid (martyr)' takes on its religious connotation– the one who sacrifices life for faith. This interpretation is further reinforced by the introduction of the image of the Bridge of Sirat into the poems. Ahmet Simaev, together with his comrades-in-arms, remained true to his revolutionary ideals of youth and perished in Berlin's Plötzensee Prison. The theme of trial and testing is revealed through the use of the phraseological expression "to pass through seven sieves" – which metaphorically means "to examine thoroughly, to test severely" [18, p. 353]. In the poem, by employing the image of the "copper sieve," the poet resorts to periphrasis – an indirect, figurative mode of expression. After a lengthy investigation, the Imperial Court of Justice of the German Reich issued a collective death sentence in the case of "Kormash and ten others", accusing them of betrayal of the Reich interests. Before God's Judgment Seat, they appeared as martyrs, while behind the lines of the cycle one can also discern echoes of the Soviet investigation conducted into the activities of the legionnaires later.

Recalling Garif Shabaev, a member of the underground organization, the poet emphasizes that he was born and raised in the village of Iske Turay, in Bashkortostan. Reflecting on the personal fate of this hero, the author poses a philosophical question, indirectly expressed in the lines reminiscent of Turkic epic traditions:

Is it the fate of nations like a tumbleweed?
Or the flow of life – like a butterfly?
When dawn awakes, the heavens flame,
New coals fall in the hearth's warm frame [8, p. 5].

In this periphrastic expression, there is an allusion to the multiple variants of destiny, and the choice among them lies within the will of the individual. Through this, the poet revives the traditional Tatar simile that remains active in the spoken language – "a man is like a burning coal" (for example, "An evil man is like a live coal: he burns and blackens"). Garif Shabaev, imprisoned by the Nazis, did not stain the honor of his ancestors and, through his courage, shed light even upon distant Uzbek Alty-Arik, where fate once cast him:

The hoofprint in Iske Turay,
The sun in Alty-Aryk
Remain shining in the light of his eyes... [8, p. 5]

When portraying the life of Gallyanur Bokharaev, born in the village of Miyaki of the Ufa Governorate, the poet transforms the biographical facts of a young man who graduated from Kazan's accounting courses into a metaphor of the tragic fate:

Accounts. Life. The final score,
Death himself draws beads once more.
Half an hour… and three minutes stray,
Then the fiery boat cuts through the gray [8, p. 5].

Here, the religious concept of martyrdom spreads its wings of danger over the native land, and the reckoning of life is visualized through the mythological image of Death who draws the final bead of calculation: "In the land and among the people, danger spread its wings" [8, p. 5].

Among the poems, a recurring and unifying image that ensures the integrity of the cycle is that of the butterfly – the embodiment of the soul. The author achieves this through the theme of the masquerade mask, built into the comparison: "White, like a butterfly, a touch of purity / Settled upon Gallyanur's peaceful, bright face [8, p. 5]. The death of the underground fighter who, in captivity, called himself Salim Bokharov, is depicted by the poet in a realistic manner.

In the poem dedicated to the young man from Iske Kasher village in the Sarman District, L. Leron develops a folkloric theme through the image of the sieve (ilek), for example: "Under the sieve is the wind, / Above the sieve – the people". For him, it is impossible to remain indifferent to the misfortune that has befallen the homeland:

The world is like a wheel – it never stays still,
It turns, then pauses – obeying no will;
Beneath lie bright years and dreams so pure,
Above rise the evils the ages endure. [8, p. 5]

To depict how the Soviet Tatars, during their captivity, met Tatar emigres who had left after the October Revolution, L. Leron refers to an excerpt from Dardemand's famous poem "The Ship" and once again raises the theme of "choosing one's path". Zinnat Khasanov follows the same path as Gainan Kormash, Musa Jalil, and other members of the resistance. At the request of the underground organization, he took part in the musical chapel as a singer and reciter of the Idel-Ural Legion, while also distributing leaflets among the legionnaires.

In the poem, the song "Sarman zhirı" appears as a multi-layered symbol reflecting the Tatar people's ability to explore the depths of the human soul. At one level, the song connects the hero and his native land, and recalls his participation in the

legion's musical chapel. At another, the reference to the history of this song's creation reveals its direct connection to Musa Jalil and to the history of the Tatar opera studio in Moscow. Usman Almiev, together with composer Zahit Khabibullin, created "Sarman zhiri", based on folk song motifs, for the final concert of the Opera Studio at the Moscow Conservatory. In 1938, the song was broadcast on radio and soon gained wide popularity, eventually becoming recognized as part of the Tatar folk song repertoire.

In the poem dedicated to Fuat Bulatov, another member of the underground organization, L. Leron constructs the image of the hero's personal fate through metaphor, comparing him to a river destined to turn into a chip of wood in the whirlpool of life. The harsh reality transforms the hero's dreams into embers, burning his soul with the coldness of despair. The poet likens Fuat Bulatov to a butterfly consumed by the terrible flames of war. The drama of his death is conveyed through the delicate musical image of a broken string ("the string broke"), while the hero's soul seems to reawaken as the echo of blood drops falling onto the stone floor of the dungeon:

The string broke. Hope fell upon the stone.
A moan trembled...
gasp by gasp... [8, p. 7]

Here, the moment of death is contrasted with the immortality of heroism.

In this way, the author subtly evokes Musa Jalil's theme of the "broken song". It should be noted that the engineer from Meleuz knew Musa Jalil personally, they met in Orenburg before the war.

In the poem, dedicated to Abdulla Battal, the poet contemplates the tragic fate of the Tatar people who were drawn into the turmoil of history following the October Revolution of 1917. Abdulla Battal rose from the abyss: In prison he became a comrade-in-arms of Kormash and Jalil. According to the author of the cycle, the lyrical hero's premonition – "my life will be short" [8, p. 7] – "did not come true. Abdulla Battal, having joined the ranks of the eleven heroes, attained immortality in the memory of his people: 'He was mistaken... His life turned out to be long: / He lives forever – those eleven heroes remain alive'" [8, p. 7].

In the poem devoted to Gainan Kormash, the years of revolution are shown as a time of immense hardship and unrest. The poet vividly depicts what the hero endured in 1937, using the language of Soviet slogans:

If you give rule to the envious,
If you grant the wicked power,
This vast expanse would turn
Into a land of barbed wire... [8, p. 8]

Branded with the stigma "a son of a kulak," Gainan Kormash narrowly escaped arrest by fleeing his homeland. Later, imprisoned by the Nazis, bearing on his body the scars of a whip – the unhealed wounds inflicted by his own country – he nevertheless chose the path of struggle to hasten the hour of the Victory for the Motherland.

To convey the hero's inner resolve, L. Leron turns to the intonation of an oath: "Not to yield! To the very end – together!" In this episode, the lives of the underground fighters are associated with burning coals – their light overcoming the surrounding darkness for a brief moment. These witnesses of death marvel at the bravery of the heroes before execution, as a drop of blood becomes a symbol of eleven lives: "On the stone floor fell eleven lives... [8, p. 8]

Reflecting on the fate of the storyteller and writer Abdulla Alish, L. Leron actualizes the chronotope of Bolghar history, linking the hero's ascent to the summit of his life path ("He climbs the heights of life" [8, p. 9]). The theme of immortal heroism is expressed through the image of his gaze, scattering millions of sparks upon the earth as the guillotine blade descends.

In the poem, the author's reflections on the phenomenon of Musa Jalil's heroism transform into meditations on the destiny of the Tatar people and their resilience before the trials of fate. L. Leron's idea, conveyed to the reader, is that the sources of courage must be sought in the heroic past of the ancestors. To reinforce this idea, the poet employs rows of synonyms expressing moral and spiritual strength: *bravery, heroism, valor; conscience, honor; hero, martyr; sons of the nation, beloved children*. In addition, the text contains paired expressions such as *grief and sorrow, foresight and question, healing and remedy, suffering and affliction, plague and frost, khan and emir*. The national psychology of the Tatars is revealed through an antithesis:

At work the Tatar bent and toiled,
But when war called, he rose in might;
Unbent, unbroken, never spoiled –
He crowned his land in fearless light. [8, p. 9]

At the core of this poem's composition lies the dominant trait shared by Jalil and his comrades – the heroic potential of the individual. Behind the image of the poet-hero, the collective image of the nation defending its homeland emerges. L. Leron grieves over the fact that there are still those who

seek to defile the heroism of these Tatar fighters, and, slightly reworking Musa Jalil's famous line, he condemns their actions as acts of barbarism. The theme of remembering those who perished for the Motherland acquires new depth in these lines: "Why do some sons of the nation / Still find no honor, even after death?" [8, p. 9] The poet strives to comprehend why the story of the underground resistance has remained an unhealed wound in the national consciousness. He raises the issue of responsibility borne by the relatives of the fallen heroes, asking: "What has become of their descendants today?" [8, p. 9]

In the poem dedicated to Akhat Atnashev, L. Leron depicts the multi-layered image of the prison – a stone sack, where former moral reference points have been lost, and it is almost impossible to distinguish between a traitor and an enemy. Life itself turns into a horrible dream from which escape is impossible.

The poet once again recalls the path of immortal unity – the 114 steps, which erased the heroes' hopes and dreams forever. Here, the fading of life is compared to the extinguishing of a lamp's wick, while the discourse of prayer reappears in the poet's call to commemorate the names of Kormash's fellow fighters within the prayer itself.

In the poem devoted to Foat Sayfulmulyukov, L. Leron continues the motif of life and struggle, introducing a portrait of the terrifying twentieth century – an age that threw the dreams of an entire generation into flames and drowned their fates in blood. The soul of the author of "114 Steps" responds to the spiritual anguish of the legendary sons of the Tatar people, who were forced to cross into Eternity.

The integrity of the cycle's text is ensured not only by recurring central images and motifs, but also by semantic echoes hidden within the titles of the poems themselves: *The road to be passed – life...; They say, a coal falls into the burning furnace...; Oh, a stormy life...; When earthquakes rise; Hope falls upon the stone...; The time when the moon went dark; A drop on stone, a whip mark on flesh; The sun in the eyes; The proof of bravery; The limit of life; The road of death.*

Main conclusions

The creation of a literary work requires from the author not only linguistic richness, but also the ability to employ the inner potential of words in a creative way. Language is the primary material for the writer.When composing his poetic cycle, L. Leron freely uses images and motifs belonging to different historical periods in order to construct a historical context. These images occupy strong semantic positions within the text. Drawing from the lexical treasury of the Tatar language, the author creates synonymic chains such as *earthquake – storm – flood – whirlwind; memory – recollection; comrades – fellow fighters; man – human being – son of the nation; hell – inferno; ember – coal*, etc. In the style of the work, the emotional principle comes to the forefront and directly influences the syntax. L. Leron frequently employs rhetorical questions and exclamatory constructions. His goal is to move the reader emotionally, to awaken in them a sense of reverence for the heroes. Alongside the creation of the eleven heroes' portraits, the author succeeds in revealing the wider portraits of the people and the epoch that stand behind them. When depicting the heroes' personal images, L. Leron often uses toponymic vocabulary connected to their biographies (*Mostafa, Yanga Allagol, Iske Turay, Kyrgyz Miyaki, Olı Tiganalek, Koyek,* etc.). The heroes' native villages gradually transform into symbols of the Tatar land, the Homeland itself. In this sense, the poet effectively employs the semantic potential of the words *native land, country, world*. The poet also turns to ancient Turkic vocabulary to uncover the roots of heroism. He often resorts to comparisons to render more vivid portraits and juxtaposes natural phenomena with inner emotional states. For stylistic purposes, the poet pays special attention to the repetition of words and phrases.

Indeed, heroism is never forgotten, and it continues to inspire creative work. The number of studies and literary works, devoted to Musa Jalil and his legacy, is countless, they still resonate deeply with the present generation. Our analysis has shown that the poetic cycle "114 Steps" by L. Leron was written after the poet's journey to the native lands of the Jalil heroes. This is evident in every line of the poems, which are imbued with emotion drawn from those places that once gave life to the heroes. The identification of the linguo-stylistic features of the cycle helps to define both the current state of the Tatar language and the vitality of its expressive and figurative means in contemporary artistic discourse.

References

1. Khakov, V. Kh. (1979). *Stilistika həm sүz səngate* [Stylistics and the Art of the Word]. 158 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

2. Kurbatov, Kh. (2002). *Tatar teleneң lingvistik stilistikasy həm poehtikasy* [Linguistic Stylistics and

Poetics of the Tatar Language]. 199 p. Kazan, Məgarif. (In Tatar)

3. Bakirov, M. (1999). *Shig"riyat dən'yasyna səyakhət. Fol'klordan yazma shigyr'gə kychesh tarikhynnan* [Journey into the World of Poetry: From Folklore to Written Verse]. 238 p. Kazan. Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

4. Bashirova, I. (1974). *Syz belən surət yasau* [Creating Images with Words]. 175 p. Kazan. Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

5. Bashirova, I. (1979). *Səngat'le chəchmə əsərlər tele: Tatar prozasynda khikəyaləy stil'lərenең yseshe həm anyң əsər telenə təehsire* [The Language of Artistic Prose: The Development of Narrative Styles in Tatar Prose and Their Influence on Literary Language]. 97 p. Kazan. Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

6. Kurbatov, Kh. (1956). *Khəzerge tatar ədəbi telneң stilistik sistemasy* [The Stylistic System of the Modern Tatar Literary Language]. 19 p. Kazan. Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

7. Khakov, V. (1999). *Tatar ədəbi tele (Stilistika)* [The Tatar Literary Language (Stylistics)]. 304 p. Kazan. Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

8. Leron, L. (2025). *“114 adym (Unber kaharman ehzennən)”: tsikl* [“114 Steps (In the Footsteps of Eleven Heroes)”]. Poeticheskii tsikl. Kazan utlary, No. 8, pp. 3–10. (In Tatar)

9. Ibragimova, G. (2025). *Ləbib Leron җəlilchelərgə bagyshlangan yaңa proekt turynda: Alarny onyttyrmau maksaty tora* [Labib Leron on His New Project Dedicated to the Jalil Heroes: The Goal Is Not to Let Them Be Forgotten]. URL: https://tatar-inform.tatar/news/labib-leron-alilcelarga-bagyslangan-yana-proekt-turynda-alarny-onyttyrmau-maksaty-tora-5890624?ysclid=mgdobrtmmo916467318 (accessed: 30.07.2025). (In Tatar)

10. Mukhammatova, R. (2024). “*Җəlilchelər җire”: Bashta avyllarda ber Gəlyzə iərsə, inde 3 olpat shəkhes kilep təshsen əle!* [“The Land of the Jalil Heroes”: If Earlier Only Geluza Visited the Villages, Now Three Prominent Figures Have Arrived!]. URL: https://intertat.tatar/news/alilcelar-ire-basta-avyllarda-ber-goluza-iorsa-inde-3-olpat-saxes-kilep-tossen-ale?ysclid=mgdovrhsza114650438 (accessed: 24.07. 2024). (In Tatar)

11. Darwin, M. N., & Tyupa, V. I. (2001). *Tsiklizatsiya v tvorchestve Pushkina: Opyt izucheniya poehtiki konvergentnogo soznaniya* [Cyclization in Pushkin’s Works: Toward the Study of Convergent Poetic Consciousness]. 292 p. Novosibirsk, Nauka. (In Russian)

12. Nikolyukin, A. N. (Ed.) (2001). *Literaturnaya ehntsiklopediya terminov i ponyatii* [Literary Encyclopedia of Terms and Concepts]. Gl. red. i sost. A. N. Nikolyukin. 1600 p. Moscow, Intelvak. (In Russian)

13. Belousova, O. O., & Dashevskaya, O. A. (2014). *Poehtika tsikla i knigi v sovremennom literaturovedenii* [The Poetics of the Cycle and the Book in Contemporary Literary Studies]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. No. 389, pp. 6–14. (In Russian)

14. Figut, R. (2003). *Liricheskii tsikl kak predmet istoricheskogo i sravnitel'nogo izucheniya. Problemy teorii* [The Lyric Cycle as a Subject of Historical and Comparative Study: Problems of Theory]. Evropeiskii liricheskii tsikl. Istoricheskoe i sravnitel'noe izuchenie. Pp. 11–37. Moscow, Rossiiskii gosudarstvennyi universitet. (In Russian)

15. Lyapina, L. E. (1976). *Liricheskii tsikl kak khudozhestvennoe edinstvo* [The Lyric Cycle as An Artistic Unity]. Problema tselostnosti literaturnogo proizvedeniya. 123 p. Voronezh. (In Russian)

16. *Musa Dzhalil': bibliograficheskii ukazatel', 1919–1973* (1976) [Musa Jalil: Bibliographic index, 1919–1973]. 220 p. Kazan, Kazan University Press. (In Russian)

17. Isanbet, N. (1990). *Tatar teleneң frazeologik syzlege: ike tomda* [Phraseological Dictionary of the Tatar Language (in two volumes)]. T. II. 365 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

ЛӘБИБ ЛЕРОННЫҢ «114 АДЫМ» (2025) ЦИКЛЫНДА ЛИНГВО-СТИЛИСТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘР

Рәдиф Рифкать улы Җамалетдинов,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
sovet.rus16@gmail.com.

Раушания Сәгъдәтҗан кызы Нурмөхәммәтова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
rsagadat@yandex.ru.

Матур әдәбият текстларында тел-сурәтләү чараларын максатка ярашлы куллану язучының тел байлыгына, тел мөмкинлекләреннән файдалану осталыгына бәйле. Әлеге мәкаләдә Ләбиб

Леронның «114 адым» (Унбер каһарман эзеннән) дип аталган шигъри циклы мисалында татар теленең тәэсир көче, эстетик функциясе турында сүз барачак, шигырьләрдә кулланылган лингвостилистик чараларга күзәтү ясалачак.

Тикшерү объекты буларак нәкъ менә шушы шигырьләр циклы алынуның сәбәбе шул: беренчедән, Бөек Җиңүнең 80 еллыгын билгеләп үткән елда җәлилчеләргә багышланган әсәргә игътибар бирү үзен һәрьяклап аклый. Икенчедән, яңа гына табадан төшкән бу цикл әле тел-сурәтләү үзенчәлеге ягыннан тикшерелмәгән. Гомумән алганда, тәкъдим ителә торган хезмәт тәрбияви, эстетик, белем бирү потенциалына ия.

Күзәтүләрдән күренгәнчә, «114 адым» (Унбер каһарман эзеннән) әсәрендә Л. Лерон лингвистик чараларны мулдан куллана, алар шигырьләрнең идея-тематикасы белән турыдан-туры бәйләнгән һәм шагыйрьнең максатын тормышка ашыруга хезмәт итә. Мисал өчен, шигырьләрдәге тополексика, синонимнар, антонимнар җәлилчеләрнең туган җирләрен, холык-фигыльләрен, хыял-омтылышларын ачарга һәм аңларга булыша. Шул ук вакытта алар укучыны тагын бер кат ул дәһшәтле елларны, анда катнашкан каһарманнарның батырлыгын онытмаска өнди.

Төп төшенчәләр: татар теле, лингвостилистика, тел байлыгы, шигъри цикл, җәлилчеләр, Л. Лерон

Сылтама өчен: Җамалетдинов Р. Р., Нурмөхәммәтова Р. С. Ләбиб Леронның «114 адым» (2025) циклында лингво-стилистик үзенчәлекләр // Tatarica. 2025. № 2 (25). 7–20 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-7-20

Кереш

«Телнең эстетик функциясе, нигездә, матур әдәбият стилендә тормышка ашырыла. Матур әдәбият стиле үзенең киң кулланылышта булуы ягыннан телдәге башка стильләрдән аерылып тора. Беренче нәүбәттә, ул үзенең нәфислеге, матурлыгы һәм эмоциональ яңгырашы белән игътибарны җәлеп итә. Анда күп төрле сөйләм үзенчәлекләре бергә кушыла. Барыннан да бигрәк, матур әдәбият стилендә сәнгатьчә сурәтләү чараларына зур урын бирелә һәм язучының үзенә хас алымнары киң чагылыш таба. Тел чаралары аша әйләнә-тирәне, чынбарлыкны, иҗтимагый күренешләрне сәнгатьчә кузаллау туа. Матур әдәбият, чынбарлыкның көзгесе буларак, үз эченә җәмгыять тормышының күп якларын ала. Анда халыкның үткәне дә, хәзергесе дә ачык гәүдәләнә. Шунлыктан, матур әдәбият стиленең тел чараларын сайлап алуда, милли әдәби тел нормаларын эшкәртүдә һәм үстерүдәге специфик яклары шуннан чыгып та билгеләнә», – дип яза тел белгече В. Хаков «Стилистика һәм сүз сәнгате» хезмәтендә [1, б. 3].

Х. Курбатов фикеренчә, «стилистика телнең җанлы хәләтен өйрәнә, сүз, җөмлә, аваз һәм интонациянең мәгънә һәм тәэсир көче нечкәлекләренә игътибар юнәлдерә, тел хәзинәсендәге әлеге байлыкларның кайсы кайда, ничек һәм нинди максат белән файдалануын билгели» [2, б. 17].

Татар тел белемендә стиль төрлелекләре турында кайбер фикерләр XVIII гасырда ук күренә башлый (С. һәм И. Хәлфиннар, Н. Ф. Катанов, К. Насыйри). XX йөз башында Г. Ибраһимов, Х. Бәдигый, Л. Җәләй, В. Хангилдин һ.б. үзләренең хезмәтләрендә стильләргә кагышлы проблемалар күтәрәләр. 1950 нче еллар ахырыннан башлап, стиль мәсьәләләрен өйрәнүгә зур игътибар бирелә башлый (М. Бакиров [3], И. Бәширова [4, 5], Х. Курбатов [1, 6], В. Хаков [2, 7] һ.б.). Бу галимнәрнең тикшеренүләре стилистиканың күп кенә яңа проблемаларын һәм юнәлешләрен билгеләп, функциональ стилистика төп юнәлеш буларак эзлекле рәвештә интенсив үсә башлый.

Тикшерү материаллары һәм методлары

Бу мәкалә, Ләбиб Леронның «114 адым» (Унбер каһарман эзеннән) исемле циклында [8] урын алган әсәрләрен тикшерү объекты буларак алып, татар сүзенең сәнгатьчә тәэсир итү көчен, эстетик функциясен һәм тел байлыгыннан файдалану мөмкинлекләрен ачуга юнәлтелгән. Эзләнү барышында текстлар семантик-стилистик анализ, «сүз-сурәтләмә», күзәтү, тасвирлау методлары һәм алымнары кулланылып тикшерелде.

Фикер алышу

«Безнең мирас» журналының баш мөхәррире, шагыйрь Ләбиб Лерон 2015 елда, җәлилчеләр авылларын йөреп чыгу бурычын куеп, «11 батыр» дип аталган проект башлап

җибәрә. Аның бу эшенә Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты да кушыла.

Проектта катнашучыларны җәлилчеләр авылларының хәзерге хәле, шул исәптән, аларда никадәр кеше яши, мәктәпләр бармы, булса каһарманнарның исемнәре бирелгәнме, авылдашлары хәтерендә сакланалармы кебек сораулар кызыксындыра. Дөрес, җәлилчеләрнең кайберләре, мәсәлән, Абдулла Алиш, Муса Җәлил бу авылларда ел саен искә алына. Моннан тыш, бары тик Марий Элдәге бер мәктәп кенә Гайнан Кормаш исемен йөртә. Л. Лерон 2024 елдагы бер әңгәмәсендә: «Чит төбәкләрдән чыккан Әхмәт Симай, Әхәт Атнашевларга мөнәсәбәт ничек икән? Аларны да онытмаска иде», – дип, бу эшнең максатын билгели һәм: «Гомерләрен кызганмаган шәхесләрнең барысын да тигез дәрәҗәдә искә алырга тиешбез. Алар арасында биш шагыйрь дә бар. Барысын да истә тотарга кирәк», – дигән фикерен ассызыклый [9].

Проект барышында «Интертат» электрон газетасы битләрендә «Җәлилчеләр җире» исемле рубрика барлыкка килә (җитәкчесе – Гөлүзә Ибраһимова). Проектны тормышка ашыруда олпат язучылардан – Ләбиб Лерон, Вахит Имамов, яшьрәк буын вәкилләреннән Рөстәм Галиуллин катнаша [10]. Ләбиб Лерон башлап җибәргән «11 батыр» проекты нәтиҗәдә «114 адым» (114 адым – үлемгә хөкем ителгәннәр камерасыннан гильотинага кадәр җәлилчеләр үткән ара) исемле поэтик цикл буларак дөнья күрде.

А.С. Пушкин иҗатында урын алган цикллар үзенчәлекләрен тикшергән М.Н. Дарвин һәм В.И. Тюпа кебек галимнәр: «Европа сәнгать теориясендә «цикл» беренче тапкыр XVIII-XIX гасыр чикләрендә, романтизм формалашкан чорда барлыкка килә» дигән фикер әйтәләр. А.В. Шлегель исә: «бары тик элгәреләр яки аннан соңгылар аркасында гына тулы мәгънәлегә әйләнгән күренешләр циклик формага ия була алалар» дип искәртүне кирәк саный» [11, б. 5].

Әдәби терминнар һәм төшенчәләр энциклопедиясенә килсәк, циклләштыруга биредә түбәндәге билгеләмә бирелә (грек. Kyklus – түгәрәк, тәгәрмәч): «...бу – берничә мөстәкыйль әсәрне үзенчәлекле бербөтенгә берләштерү. Әдәбият үсешенең барлык этапларында да циклларны табарга мөмкин...» [12, б. 1190]. Лирик цикл бердәмлеге (шигырьләр циклы) XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы шагыйрьләре тарафыннан аерым өлешләрдән яки бүлекләрдән торган зур күләмле әсәргә тиң бербөтен буларак карала [13].

Алда әйтелгәннәргә нигезләнеп, Л. Леронның «114 адым» әсәрен цикл дип бәяли алабыз, чөнки ул гомуми исем белән берләштерелгән аерым шигъри текстлар бөтенлегеннән гыйбарәт. Әлбәттә, авторга аерым шигырьләрен цикл бөтенлегенә оештыру, туплау өчен, үз иҗатына хас булган цикл принципларын һәм сәнгати формаларны уйлап табарга кирәк була. Шул ук вакытта һәр әсәре үз мөстәкыйльлеген һәм төгәллеген саклап калырга, шуның бәрабәренә «яңача җемелдәүче бербөтен» барлыкка килүен тәэмин итәргә дә тиеш була [14].

Л. Леронның бу әсәрендә цикл идеясе композиция белән дә раслана: ул 1942 елдан 1943 елның августына кадәр «Идел-Урал» легионында эшчәнлек алып барган татар яшерен оешмасының 11 әгъзасына (Әхмәт Симаев, Гариф Шабаев, Сәлим Бохаров, Зиннәт Хәсәнов, Фуат Булатов, Абдулла Баттал, Гайнан Кормаш, Абдулла Алиш, Муса Җәлил, Әхәт Атнашев, Фоат Сәйфелмөлеков) багышланган шигырьләрдән тора. Шул ук вакытта һәрбер шигырь – яшерен төркем әгъзаларының каһарманлыгына багышланган мөстәкыйль әсәр буларак кабул ителә.

Л. Е. Лапина фикеренчә, лирик циклның композициясе, «бер үзәкле, үзәккә омтылучанлыгы» белән аерылып тора [15, б. 123]. Л. Лерон циклның өстәмә исемендә («Унбер каһарман эзеннән») композициянең доминантасын күрсәтә, шунлыктан автор сюжетны, геройларның батырлык юлларын калкуландырып күрсәтү максатыннан, хәтер музее буйлап сәяхәткә кора. Кормаш-Җәлил төркеме батырлыгы феноменына төшенүгә багышланган «батырлыкка хәтле юл үтәсе» [8, б. 3] сәяхәт Л. Лерон циклының лирик сюжетына әверелә һәм автор лирик сурәтләү принцибын куллана.

Әсәрнең сәнгати бердәмлеге исә әдәби контекстта формалаша, ул әдәби традиция фонында барлыкка килә.

1946 елда Татарстан Язучылар берлегенә, М. Җәлилнең төрмәдә язган 60 шигыреннән торган блокнот тотып, элекке хәрби әсир Нигъмәт Терегулов килә. Аннары Брюссельдәге совет консуллыгына Каршылык күрсәтүдә катнашучы бельгияле Андре Тиммерманс саклап калган икенче блокнотны китерәләр. «Моабит дәфтәре»ннән шигырьләр Константин

Симонов кулына элэгэ һәм ул аларны рус теленә тәрҗемә итүне оештыра. Шулай итеп, Муса Җәлилнең батырлыгы бөтен илгә мәгълүм була. 1956 елның 2 февралендә СССР Югары Советы Президиумы Указы нигезендә, немец-фашист илбасарларына каршы көрәштә күрсәткән ныклыгы һәм батырлыгы өчен, Муса Җәлилгә үлгәннән соң Советлар Союзы Герое исеме бирелә. 1966 елда Казанның 1 Май мәйданында герой-шагыйрь истәлегенә монументаль комплекс барлыкка килә.

Җәлил! –
Күп тә үтмәс, һәйкәл булып,
Казаннарда калкыр бер заманны... [8, б. 3].

Җәлил турындагы әдәбиятның күләме турында без аның исеме белән бәйле библиографик күрсәткеч буенча фикер йөртә алабыз. Ул 1976 елда университетыбызда басылып чыга. Аңа 1919–1973 елларда дөнья күргән 2690 китап кертелә. Бүгенге көнгә бу исемлек күп тапкырлар арткан, бу – М. Җәлилне герой-шагыйрь итеп сурәтләүнең ныклы әдәби традициягә әверелүенә тагын бер дәлил. Менә шуңа да циклның кереш өлешендә Л. Лерон татар шагыйренә «рухи әйдаман», Ватаннарына тугрылык йөзеннән «Ил-милләте» шәһите [8, б. 4] булу өчен, үзләрен газаплы үлемгә дучар иткән 11 батырның рухи лидеры [8, б. 3] статусын бирә. Аларның яшьлеге легендар да, каршылыклы да 1920 елларга туры килә, шуңа күрә шагыйрь Әхмәт Симаевка багышланган әсәрендә «барабаннар кагып үтәр яшьлек» дип яза [8, б. 4].

Геройлар язмышының фаҗигалелеге хыял һәм чынбарлыкның антитезасы аша тудырыла: «үтәсе юл озын» – «үтәсе юл кыска» [8, б. 4]. Нәтиҗәдә геройлар юлы зур символга әверелә:

Үтәсе юл сират күпередәй –
Кылдан нечкә, үткен кылычтан да... [8, б. 4].

Шуның бәрабәренә шәһит сүзе укучылар күз алдында дини эчтәлекле – иман өчен корбан булган кеше мәгънәсен ала. Моңа шигырьләргә Сират күпере образы кертелү нәтиҗәсендә дә ирешелә. Әхмәт Симаев көрәштәшләре белән бергә яшьлегендәге революцион идеалларына тугры кала һәм Берлинның Плетцензее төрмәсендә һәлак була. Текстта сынаулар темасы «бик нечкәләп, кат-кат тикшерү» [18, б. 353] мәгънәсенә ия булган «җиде иләктән үткәрү» фразеологизмын куллану нәтиҗәсендә ачыла. Шагыйрь шигырендә, «җиз иләк» образын куллану аша, читләтеп әйтү алымына мөрәҗәгать итә. Германия рейхының империя суды озак тикшерүдән соң «Кормаш һәм башка ун төркем» эше буенча, «Рейх мәнфәгатьләренә хыянәт иткән өчен» дигән формулировка белән, күмәк үлем хөкеме чыгара. Аллаһы Тәгалә каршында алар җәза көнендә шәһитләргә әвереләләр. Әмма цикл юллары артында легионерларга карата оештырылган совет тикшерүе дә чагылып китә.

Яшерен оешма әгъзасы Гариф Шабаевны искә алып, шагыйрь аның Башкортстанның Иске Турай авылында туып-үскән булуына басым ясый. Бу геройның шәхси язмышы турында фикер йөрткәндә, автор төрки халыклар эпосы юлларындагы читләтеп әйтелгән фәлсәфи сорауны куя:

Илләр язмышымы – дүңгәләктәй?
Гомер агышымы – күбәләктәй?
Көн тудисә, күктә ут дөрли.
Янган мичкә күмер төшә диләр [8, б. 5].

Бу читләтеп әйтүдә язмыш вариантларының күплегенә ишарә бар, аларның кайсын сайлау – бу шәхес ихтыярында. Моның белән шагыйрь безнең халкыбыз телендә әле дә актив кулланылышта булган *кеше – күмер* чагыштыруын яңарта (мисал өчен, Яман кеше утлы күмер кебек: көйдерә дә, каралта да). Гариф Шабаев фашист төрмәсендә ата-бабаларының намусына тап төшерми, кайчандыр язмыш үзен илтеп ташлаган үзбәк Алты-Арыгын да батырлыгы белән яктырта:

Иске Турайдагы тояк эзе,
Алты-Арыктагы кояш йөзе
Күз нурында калды тулышып... [8, б. 5].

Уфа губернасының Миякә авылында туып үскән Галләнур Бохараев тормышын сурәтләгәндә шагыйрь Казан финанс хезмәткәрләре курсларын тәмамлаган егет биографиясенең чынбарлыктагы фактларын фаҗигале язмыш метафорасына әйләндерә:

Исәп-хисап. Гомер. Соңгы сынау...
Әҗәл үзе... тарта... чут төймәсен...
Ярты сәгать…һәм...өч минут бары..
Кинәт... кыеп үтә... ут көймәсе... [8, б. 5].

Биредә дини мәгънәле шәһитлек хәвефле канатлары белән туган җирне каплаган, гомер хисабы – чут төймәләренең соңгысын тартучы куркыныч Әҗәл мифологик образы аша күзаллана: «Илдә-көндә хәвеф канат җәйгән» [8, б. 5].

Шигырьләр арасындагы дәвамлы бөтенлекне, нәтиҗәдә цикллыкны үтәли тоташтырып торучы *җан – күбәл*әк образы да бар. Автор моңа чагыштыру нигезенә салынган маскарад битлеге темасы ярдәмендә ирешә:

«Ак Күбәләк төсле аклык кунды / Галләнурның тыныч ал йөзенә» [8, б. 5]. Әсирлектә үзен Сәлим Бохаров дип атаган яшерен көрәшченең үлемен шагыйрь реалистик алымнар белән тасвирлауга ирешә.

Сарман районының Иске Кәшер авылында туып-үскән егеткә багышланган шигырендә Л. Лерон иләк ярдәмендә фольклор темасын үстерә (мәсәлән, Иләк асты җилгә, / Өсте ярый илгә). Аның өчен ил өстенә килгән бәладән читтә калу мөмкин түгел:

Дөнья куласа күк: бер урында тормый,
Әйләнә дә баса бер заманны;
Аста кала – якты еллар, ак хыяллар,
Өскә менә – чорның бар яманы [8, б. 5].

Л. Лерон, Совет татарларының Октябрь инкыйлабыннан соң илдән күчеп килгән татарлар белән әсирлектә очрашуларын күрсәтү өчен, Дәрдемәнднең атаклы «Кораб» шигыреннән өземтәгә мөрәҗәгать итә һәм әсәрендә «юл сайлау» темасын кабат күтәрә. Зиннәт Хәсәнов Гайнан Кормаш һәм Муса Җәлилнең башка көрәштәшләре юлын сайлый. Ул яшерен оешмадагылар кушуы буенча легионның музыкаль капелласында җырчы һәм укучы-декламатор буларак катнаша, бер үк вакытта легионерлар арасында листовкалар да тарата.

Шагыйрь әсәрендә татар кешесенең җанын актару (айкау) сәләтенә ия булган «Сарман җыры»н күп мәгънәле образ буларак кулланыла. Әлеге җыр, бер яктан, геройны туган җире белән бәйли һәм аның легионның музыкаль капелласында катнашуын да күрсәтә. Икенче яктан, бу җырның иҗат ителү тарихына мөрәҗәгать итсәк, аңа М. Җәлилнең турыдан-туры катнашы булуын һәм Мәскәүдәге татар опера студиясе тарихына бәйлелеген күрәбез. Усман Әлмиев аны композитор Заһит Хәбибуллин белән бергәләп, Мәскәү консерваториясендәге Опера студиясенең йомгаклау концерты өчен, халык җырлары мотивында иҗат итәләр. 1938 елда җыр радиодан башкарыла һәм тиз арада популярлык казанып, халык җыры рәтендә йөри башлый.

Яшерен оешманың тагын бер әгъзасы Фуат Булатовка багышланган шигырендә Л. Лерон аның шәхси язмышы образын метафоралаштыра һәм тормышны чоңгылында йомычка бөтерелергә мәҗбүр елга белән чагыштыра. Кырыс чынбарлык геройның хыялларын күңел кайту салкынлыгы белән җанын көйдерә торган күмергә әйләндерә. Фуат Булатовны шагыйрь коточкыч сугыш ялкынында янып беткән күбәләккә охшата. Геройның үлем драматизмы өзелгән кылның нәфис музыкаль образы («өзелде кыл») аша ирештерелә. Геройның җаны зинданның таш идәненә тамган кан тамчылары тавышының кайтавазы булып терелә:

Өзелде кыл. Тамды ташка өмет.
Сулкылдады бер моң...
сулык-сулык... [8, б. 7].

Монда үлем мизгеле, киресенчә, батырлык үлемсезлегенә каршы куела.

Шул рәвешле автор Муса Җәлилнең өзелгән җыры темасын яшерен генә сиздерүгә ирешә. Биредә Мәләвездән килгән инженер-төзүченең Герой-шагыйрь белән сугышка кадәр үк Оренбургта танышканнарын билгеләп үтәргә кирәктер.

Абдулла Батталга багышланган шигырендә шагыйрь 1917 елның октябреннән соң башланган тарихи ыгы-зыгыга эләккән татар халкының фаҗигале язмышы турында уйлана. Абдулла Баттал упкыннан чыга: төрмәдә Кормашның, Җәлилнең көрәштәшенә әверелә. Әсәр лирик героеның «гомер минем кыска булыр сыман» [8, б. 7] дип сиземләве, цикл авторы фикеренчә, чынга ашмый, чөнки Абдулла Баттал, 11 батыр сафына басып, халкы хәтерендә үлемсезлеккә ирешә: «Ялгышкан ул... Озын булды гомере: / Мәңге яши, әнә 11 батыр» [8, б. 7].

Гайнан Кормаш турында язган шигырендә революция еллары гаять авыр, тынгысыз еллар буларак күзаллана. Геройның 1937 елда кичергәннәре шагыйрь тарафыннан совет лозунглары аша оста тасвирлана:

Хакимлек ит дисәң – хөсетләргә,
Явызларга бирсәң мөмкинлекләр,
Чәнечкеле зур бер биләмәгә
Әверелер иде бу киңлекләр... [8, б. 8]

Кулак улы тамгасы сугылган Гайнан туган җиреннән качып кына кулга алынудан котылып кала. Фашистлар төрмәсенә эләккәч, ул тәнендә камчы эзләре калдырган, төзәлмәс яра ясаган Ватанында Җиңү сәгатен якынайту өчен, көрәш юлына басуны өстен күрә.

Геройның кичерешләрен җиткерү өчен, Л. Лерон ант интонациясенә мөрәҗәгать итә: «Бирешмәскә! Ахыргача – бергә!». Яшерен оешма әгъзаларының тормышы бу эпизодта утлы күмер белән ассоциацияләнә, аның яктысы әйләнә-тирәдәге караңгылыкны бер мизгелгә җиңә. Әлеге үлем шаһитләре каһарманнарның җәзалап үтерелү алдындагы батырлыкларына таң калалар. Монда кан

тамчысы 11 гомер символына әверелә: «Таш идәнгә тамды унбер гомер...» [8, б. 8].

Әкиятче-язучы Абдулла Алиш язмышы турында уйланып, Л. Лерон Болгар тарихының хронотобын актуальләштерә. Геройның үлемен шагыйрь тормыш үренең иң югары ноктасына күтәрелү белән ассоциацияли («Менеп бара гомер үрләренә» [8, б. 9]). Батырлыкның үлемсезлеге темасы геройның гильотина бәрелүеннән җиргә миллионлаган очкын булып сибелгән күз карашы кояшы образы аша тапшырыла.

Шигырьдә авторның Муса Җәлилнең батырлык феномены хакындагы фикерләре татар халкының язмышы һәм язмыш сынаулары каршында ныклыгы турында уйлануларга әйләнә. Л. Лерон укучысына батырлык чыганакларын ата-бабаларның героик үткәненнән эзләргә кирәк дигән фикерне җиткерә. Бу фикерне көчәйтү өчен, шагыйрь *батырлык, каһарманлык, гаярьлек; вөҗдан, намус; батыр, шәһит; милләт уллары, газиз балалар* дигән синонимнар рәтенә мөрәҗәгать итә. Болардан тыш, текстта *кайгы-хәсрәт, фараз-сорау, шифа-дәва, хәсрәт-афәт, зәхмәт-кырау, хан-әмир* кебек сүз парлары очрый. Татарларның милли психологиясе антитезада ачыла:

Эшләгәндә билен бөккән татар,
Яулар килсә, билен турайткан ул.
Баш имәгән, баш бирмәгән татар
Үзен данлап, илен зурайткан ул! [8, б. 9]

Бу шигырь композициясе нигезен Җәлилгә, көрәштәшләренә хас характерның төп сыйфаты – шәхеснең героик потенциалы тәшкил итә. Герой-шагыйрь образы артында Ватанны саклаучы халык образы калка. Л. Лерон бу көрәшче татарлар батырлыгын пычратучыларның әле дә барлыгына әрни, аларның эш-гамәлләрен, М. Җәлилнең мәшһүр шигырен бераз үзгәртеп, варварлык дип бәяли. Ватан өчен һәлак булганнарны онытмау темасы бу текстта яңача үсеш ала: «Нигә кайбер милләт улларының / Үлгәчтен да һаман кадере юк?» [8, б. 9]. Шагыйрь яшерен оешмачылар тарихының ни өчен төзәлми торган ярага әверелүен аңларга тырыша. Л. Лерон һәлак булганнар истәлеге алдында геройларның туганнарының җаваплылыгы темасын күтәрә: «Нәселләре бүгенге ни хәлләрдә?» [8, б. 9].

Әхәт Атнашев турындагы шигырендә Л. Лерон төрмәнең күп катлы образын – таш капчыкны гәүдәләндерә. Анда элекке ориентирлар буталган, анда кем хыянәтче, кем дошман икәнен аңлау кыен, ә тормыш коточкыч төшкә охшап кала, аның кочагыннан ычкыну мөмкин түгел.

Шагыйрь яңадан сугышчан бердәмлек, геройларның хыялларын һәм өметләрен мәңгегә сызып ташлаган 114 адымлы үлемсезлек юлы турында искә төшерә. Монда тереклекнең сүнүе лампадагы фитилнең сүнүе белән чагыштырыла. Догалар дискурсы шагыйрьнең Кормаш төркемендәге көрәштәш-каһарманнарның исемнәрен догада искә алырга чакыруында кабат үзен сиздерә.

Фоат Сәйфелмөлеков турындагы шигырендә Л. Лерон, тормыш-көрәш мотивын үстереп, замандашлары хыялларын утка ыргыткан, язмышларын канга батырган дәһшәтле XX гасыр портретын кертә. «114 адым» циклы авторының җаны татар халкының Мәңгелеккә күчәргә мәҗбүр булган легендар улларының күңел әрнүенә җавап бирә.

Цикл текстларының бөтенлеге әсәрләрдәге көчле позициядә торган үтәли образлардан тыш, шигырь исемнәрендә дә яшерелгән: *Утәсе юл – гомер...; Янган мичтә күмер төшә диләр...; И давыллы гомер...; Зилзиләләр купса; Тамды ташка өмет...; Айның сүнгән чоры; Ташта – тамчы, тәндә – камчы эзе; Күзләрдәге кояш; Батырлыкка дәлил; Яшәү чиге; Үлем юлы.*

Төп нәтиҗәләр

Әдәби әсәр иҗат итү автордан тел байлыгын, сүзләрнең эчке потенциалын иҗади рәвештә файдалана белүне сорый. Тел – язучының төп материалы. Л. Лерон шигъри циклын язганда, тарихи контекст тудыру өчен, төрле чорга туры килгән образ-сурәтләрдән иркен файдалана. Алар текстта көчле позицияләрдә кулланылалар. Татар теле сүзлеге хәзинәсеннән язучы синонимик чылбырлар тудыра: *зилзилә, давыл, туфан, гарасат; хатирә, истәлек; аркадашлар, көрәштәшләр; адәм, бәндә, милләт улы; тәмуг, җәһәннәм; кузы, күмер* һ.б. Әсәрнең стилендә, эмоциональ башлангыч беренче планга чыгып, синтаксиска да үз йогынтысын ясый. Л. Лерон еш кына риторик сораулар бирә, өндәү конструкцияләрен куллана. Язучының максаты – укучыны тетрәндерү, хәтерендә каһарманнарга карата хөрмәт хисе уяту. Әсәрдә язучы, 11 батыр портретын тудыру белән беррәттән, алар артында калкыган халык һәм чор портретларын да үстереп җибәрүгә ирешә. Батырларның шәхси портретларын

сурәтләгәндә Л. Лерон алар биографиясенә бәйле топонимик лексиканы (*Мостафа, Яңа Аллагол, Иске Турай, Кыргыз Миякә, Олы Тигәнәлек, Көек* һ.б.) да еш куллана. Батырларның туган авыллары тора-бара *Татар иленә, Ватанга* әверелә. Бу мәгънәдә ул *туган җир, ил-көн, дөнья* сүзләренең эчке потенциалын уңышлы куллана. Шагыйрь каһарманлык тамырларын ачу өчен борынгы төрки сүзләргә мөрәҗәгать итү алымын да куллана. Язучы еш кына, портретларны төгәл итеп күрсәтү өчен, чагыштырулардан файдалана, табигать күренешләрен эчке хисләр белән янәшә куя. Шагыйрь стилистик максатларда аерым сүзләрнең, фразаларның кабатлануына корылган сурәтләргә аеруча игътибарлы.

Әйе, батырлык онытылмый һәм ул күпләрне иҗатка рухландыра. М. Җәлилгә багышланган, аның иҗатын өйрәнеп язылган хезмәтләрнең, әсәрләрнең саны бихисап. Без биредә аларның күпсанлы булуын әйтеп үттек. Алар хәзерге буынны да битараф калдырмый. Без әлеге мәкаләдә карап үткән «114 адым» шигъри циклы шагыйрь Ләбиб Леронның җәлилчеләрнең туган якларына сәяхәт кылганнан соң дөнья күргәнлеген дә ачыкладык. Моның шулай икәнлеге, авторның каһарманнарга җан биргән, аларны үстергән яклардан алган хисләре шигырьләренең һәр юлыннан күренеп тора. Циклның лингво-стилистик үзенчәлекләрен барлау телебезнең бүгенге көндәге торышын, тел-сурәтләү чараларының кулланылу активлыгын билгеләргә ярдәм итә.

Әдәбият

1. *Хаков В. Х.* Стилистика һәм сүз сәнгате. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 158 б.
2. *Курбатов Х. Р.* Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. Казан: Мәгариф, 2002. 199 б.
3. *Бакиров М. Х.* Шигърият дөньясына сәяхәт. Фольклордан язма шигырьгә күчеш тарихыннан. Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. 238 б.
4. *Бәширова И. Б.* Сүз белән сурәт ясау. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. 175 б.
5. *Бәширова И. Б.* Сәнгатьле чәчмә әсәрләр теле: Татар прозасында хикәяләү стильләренең үсеше һәм аның әсәр теленә тәэсире. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 97 б.
6. *Курбатов Х. Р.* Хәзерге татар әдәби теленең стилистик системасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1956. 19 б.
7. *Хаков В.Х.* Татар әдәби теле (Стилистика). Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. 304 б.
8. *Лерон Л.* «114 адым» (Унбер каһарман эзеннән): цикл // Казан утлары. 2025. №8. Б. 3–10.
9. *Ибраһимова Г.* Ләбиб Лерон җәлилчеләргә багышланган яңа проект турында: Аларны онытмау максаты тора // URL: https://tatar-inform.tatar/news/labib-leron-alilcelarga-bagyslangan-yana-proekt-turynda-alarny-onyttyrmau-maksaty-tora-5890624?ysclid=mgdobrtmmo916467318 (мөрәҗәгать итү вакыты 30.07.2025)
10. *Мөхәммәтова Р.* «Җәлилчеләр җире»: Башта авылларда бер Гөлүзә йөрсә, инде 3 олпат шәхес килеп төшсен әле! // URL: https://intertat.tatar/news/alilcelar-ire-basta-avyllarda-ber-goluza-iorsa-inde-3-olpat-saxes-kilep-tossen-ale?ysclid=mgdovrhsza114650438 (мөрәҗәгать итү вакыты 24.07.2024)
11. *Дарвин М.Н., Тюпа В.И.* Циклизация в творчестве Пушкина: Опыт изучения поэтики конвергентного сознания. Новосибирск: Наука, 2001. 292 с.
12. Литературная энциклопедия терминов и понятий / гл. ред. и сост. А.Н. Николюкин. М.: Интелвак, 2001. 1600 с.
13. *Белоусова О. О., Дашевская О. А.* Поэтика цикла и книги в современном литературоведении // Вестник Томского государственного университета. 2014. № 389. С. 6–14.
14. *Фигут Р.* Лирический цикл как предмет исторического и сравнительного изучения. Проблемы теории // Европейский лирический цикл. Историческое и сравнительное изучение. М.: Российский государственный университет, 2003. С. 11–37.
15. *Ляпина Л. Е.* Лирический цикл как художественное единство // Проблема целостности литературного произведения. Воронеж, 1976. С. 123.
16. Муса Джалиль: библиографический указатель, 1919-1973. Казань: Изд-во Казанского университета, 1976. 220 с.
17. *Исәнбәт Н.* Татар теленең фразеологик сүзлеге: ике томда. II т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. 365 б.

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКОЕ СВОЕОБРАЗИЕ СТИХОТВОРНОГО ЦИКЛА ЛЯБИБА ЛЕРОНА «114 АДЫМ» («114 ШАГОВ», 2025)

Радиф Рифкатович Замалетдинов,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
sovet.rus16@gmail.com.

Раушания Сагдатзяновна Нурмухаметова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
rsagadat@yandex.ru.

Статья посвящена рассмотрению особенностей функционирования языковой личности автора в художественном тексте. Материалом исследования послужил стихотворный цикл Лябиба Лерона «114 шагов» («По следам 11 героев»). Произведение посвящено 80-летию Победы в Великой Отечественной войне. Автор воспевает подвиг группы Курмаша-Джалиля. Цель исследования – выявить роль изобразительно-выразительных средств, способов связи, употребления и динамического взаимодействия слов, выражений и конструкций во внутреннем композиционно-смысловом единстве стихотворного цикла писателя. В ходе лингвостилистического и лингвопоэтического анализов текста выделены лингвистические средства, с помощью которых достигается эстетическое воздействие произведения. В «114 шагах» выделяются образ-персонаж, образ-представление, где воплощается татарская концепция героизма. У Лябиба Лерона эмоциональное восприятие языка постоянно сопровождается восприятием аналитическим. Поэт стремится в этом произведении лиричность соединить с историзмом.

Ключевые слова: татарский язык, лингвостилистика, стихотворный цикл, группа Курмаша-Джалиля, Л. Лерон

Для цитирования: Замалетдинов Р. Р., Нурмухаметова Р. С. Лингвостилистическое своеобразие стихотворного цикла Лябиба Лерона «114 адым» («114 шагов», 2025) // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 7–20. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-7-20

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-21-33

THE PLACE OF THE LINGUOCULTURAL CONCEPT "SUGYSH" ("WAR") IN THE TATAR NATIONAL CONSCIOUSNESS

Gulnaz Irshatovna Ziyatdinova,
Kazan National Research Technical University named after A.N. Tupolev – KAI,
55 B. Krasnaya Str., Kazan, 420015, Russian Federation,
ggulnaz0507@mail.ru.

Alfiya Shaukatovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
alyusupova@yandex.ru.

Firuza Ramzilovna Sibgaeva,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
FiruzaRS88@yandex.ru.

To reveal the universal and specific aspects in the perception of reality by representatives of various linguocultural traditions, it is necessary to conduct a comprehensive analysis of the main cultural concepts found in linguistic materials. Our analysis is based on lexicographic sources. The purpose of our study is to identify the semantic, linguocultural, and associative components that comprise the semantic structure of the "Sugysh" ("War") concept. The significance of cultural concepts is determined by frequency of their use. They are incorporated into phraseological units, proverbs, sayings, poetic, and song texts. As a socio-political phenomenon, this concept has a multifaceted definition in the Tatar language. It is studied by different sciences – history, political science, philosophy, sociology, etc. The theme of war holds a significant place in literature and art, reflecting the past and the present of the Tatar people. The article proves that the concept of "war" has a complex structure, consisting of different groups of features.

Key words: war, linguistic worldview, linguocultural concept, national concept sphere, Tatar language

For citation: Ziyatdinova, G., Yusupova, A., Sibgaeva, F. The place of the linguocultural concept "sugysh" ("war") in the Tatar national consciousness // Tatarica. 2025. № 2 (25). pp. 21–33. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-21-33

Introduction

Language not only reflects reality, but also interprets it, creating a unique reality a person lives in. "Essentially, a person lives in the world of concepts (mental entities), that were created to satisfy intellectual, spiritual, and social needs, since a significant part of information comes through the word. A person's success in society depends not only on language proficiency, but also on speech culture and ability to penetrate the secrets of language" [1].

The intensive study of issues, related to the reflection of the interconnection between human life and culture in language by linguists, anthropologists, historians, and cultural experts, has led to the emergence of the linguacultural approach in the investigation of this problem. Of great importance for this approach is the theoretical and practical description of the cultural values system in language as a whole.

Cultural linguistics as a science was formed in the second half of the 20th century. According to V. Maslova, cultural linguistics emerged at the intersection of linguistics and culture, it studies the reflections of folk culture found and fixed in language [1, p. 14].

As of the current date, there are four main trends in linguocultural research: 1) the phraseological trend (by V. Telia); 2) the logical-linguistic or conceptological trend (by N. Arutyunova, A. Wierzbicka); 3) the lexicographical trend (by V. Rudnev, Y. Stepanov); 4) the linguodidactic trend (by V. Vorobyov).

In Tatar linguistics, the problems of the linguistic worldview are reflected in the works of R.

Zamaletdinov. In 2004, his monograph titled "Tatar Culture in Linguistic Reflection" was published. The work explores the features of conceptualization of fragments of people's material and spiritual worlds in the Tatar linguistic worldview. The monograph sheds light on the problem of the world representation in the Tatar language and creates a basis for further research in this field [2].

A person lives in a world of concepts. According to the scientific interpretations of S. Askoldov, E. Kubryakova, S. Lyapin, and O. Skidan, a concept is a "multidimensional mental construct that reflects the process of the world cognition, the results of people's activity, their experience and knowledge about the world, and stores information about it" [3, pp. 40–59].

The analysis of key cultural concepts in linguistic research is necessary to reveal uniqueness and universality in perception of reality by representatives of various linguo-cultural communities. In this regard, of great importance is to identify the cultural component of the concept "Sugysh" ("War") in the Tatars' linguistic worldview. This concept, as a socio-political phenomenon, has numerous and various definitions in the Tatar language.

Research materials and methods

To determine the semantic scope of the concept, it is necessary to consider the referential situations it pertains to. During the study, such methods as the linguocultural analysis, the analysis of lexical entries, and the conceptual analysis were employed.

Discussion

A concept is a multidimensional unit, which comprises not only definitional characteristics, but also connotative, figurative, evaluative, and associative descriptions. All the listed features must be taken into account when describing a concept. Concepts are capable for conveying information ranging from the elementary notions to the most complex conceptual structures of high-level abstraction.

The study of concepts begins with thematic and etymological dictionaries. The work ("Kyskacha ruscha-tatarcha sugysh sүzlәre (tylmachy)" ("Russian-Tatar Military Dictionary")) published in 1926, was the first attempt to organize and systematize military-related lexicon. Among the main reasons for its compilation were Tatar soldiers' lack of the Russian language proficiency in the first quarter of the 20th century, discrepancies in translations of military regulations and documents into Tatar, problems with publication of numerous military newspapers during this period, and other factors. The positive and significant effect of the dictionary was due to the fact that it recorded examples of the experience in creating terminology based on our native language, the issue that has been relevant to this day [4].

R. Muginov's "Ruscha-tatarcha khәrbi terminnar sүzlege" ("Russian-Tatar Military Terminology Dictionary"), published in 2000, is one of the most significant works systematizing Tatar military vocabulary. Containing approximately 8,000 lexical units, the dictionary not only offers Tatar equivalents for Russian terms, but also provides the meanings of many words as is done in an explanatory dictionary [5].

According to the data from E. Sevortyan's "Tәrki tellәrneң ehtimologik sүzlege" ("Etymological Dictionary of Turkic Languages") [6, pp. 290–291], "war" is *sokush* – Uighur dial., *sogush* – Alt. dial., *sogys* – Kaz., *sugysh* – Tat., *khugysh* – Bash.; it means: quarrel, combat, beating, teasing each other, butting, fighting (about roosters)), colliding with each other (while running).

Words, formed with the suffix *-mak,* are less common compared to those formed with the suffixes -(u/ış): *sokush* (Turkic dial.) – meaning battle, war, struggle; *sokash* (Uyghur dial.) – meaning battle, war, struggle; *sogush* (Kyrg., Alt. dial.) – meaning battle, war, struggle, torment, torture.

In the Tatar-Russian and Russian-Tatar dictionaries of the 19th century, the words *sugysh (war)* and *yau (battle)* are used in parallel to mean "hostilities". F. Khisamova identifies the lexeme *sugysh* as characteristic only of the old Tatar language [7, p. 30]. In this meaning it is not found in Turkic-language written records, while the word *sönüs* is recorded in the ancient Turkic dictionary. In written records, such as the "Urta Aziya tәfsire" and "Oguz-name", the word *urush* is used to mean "war". This fact is documented in the written records of the Golden Horde and Khwarezm [7, p. 33].

Among modern Turkic languages, the lexeme *sugysh* in this specific phonetic form is used only in the Tatar language. In slightly different phonetic forms, it appears in in Uyghur – *sokush,* Kazakh – *sogys,* and Bashkir – *hugysh.*

R. Safarov's work "Military Vocabulary of the Tatar Language" (2015) studies Tatar military vocabulary in both synchronic and diachronic aspects. The scholar identifies historical-genetic layers and analyzes characteristic features of military

vocabulary in the modern Tatar language [8]. Furthermore, in 2017, R. Safarov compiled the "Tatarcha-ruscha khərbi leksika sүzlege" ("Tatar-Russian Dictionary of Military Vocabulary"). The dictionary primarily includes the terms for types of weapons and military equipment, their components, parts, and protective gear; units denoting elements of protective clothing and their parts; names of various military formations and personnel; designations for military leaders; units representing specific battlefield episodes and military symbols; vocabulary related to the description of prisoners of war, and other such terms pertaining to the military sphere. To clarify meanings more comprehensively and accurately, illustrative materials are provided for each word, highlighting their usage features [9].

"Milliyat sүzlege" ("**Dictionary of the Nation**") is a dictionary providing the following meanings for the word "*sugysh" ("war"):* quarrel, beating, struggle, confrontation, massacre. In the ancient Turkic language, we find the words *sөңgesh* and *chənchesh*. In Tatar literature, words borrowed from Arabic, such as *khərb* and *gazva* are used to convey the meaning of "war" [10, p. 395].

Lexical units reveal their initial essence in the Tatar and related languages through a feature embedded in the stem of nomination: *sugysh* – an armed conflict, war, dispute, clash, battle, struggle, fight. As we can see, associations of hostility and militarism predominate in this concept, at the same time, there is also the meaning of joint, peaceful activity – in E. Sevortyan's "Tөrki tellərneң ehtimologik sүzlegendə" ("Etymological Dictionary of Turkic Languages" (EDTL)), this shade of meaning is described as involving discussion or assistance in resolving disputes [8, p. 291].

The most important stage in describing the concept of "Sugysh" is defining its core element. In this case, an explanatory dictionary is helpful. The "Tatar teleneң aңlatmaly sүzlege" ("Explanatory Dictionary of the Tatar Language") provides the following meanings for *sugysh*: 1. The same as "sugyshu" (meanings 2–4). "*At the gatherings, of course, you sing, play 'back-hitting', play 'ring-on-a-stick'*". (A. Shamov). 2. The act of hitting each other, a clash, a fight. "*As for our grandfather, there was no such thing as mutual fighting, associating, or insulting-degrading each other in front of him!*" (M. Gali). "*Two roosters, fighting with their combs dipped in blood, both flew away in fear from under his feet in different directions*" (G. Apsalamov). 3. Armed conflict between states, armies, etc. Patriotic War. Weapon of war. Civil War. // A specific type of this conflict is the "bayonet fight" (combat in the front lines). "*I fought on the front lines*" (B. Rakhmat) [11, p. 369]. As we can see, the dictionary lists six meanings for the lexeme "*sugysh*". In its modern interpretation it continues to maintain its connotations of hostility and militarism and remains a unit constituting the concept sphere of "social concepts and relations".

"Sinonimnar sүzlege" ("The Dictionary of Synonyms") by Sh. Khanbikova and F. Safiullina lists the following synonyms for this concept: *orysh, yau, dau, bərelesh, үteresh, kan koesh, kөrəsh, kyinash (brawl, raid, dispute, clash, massacre, bloodshed, struggle, altercation)* [12, p. 168].

The concept of "Sugysh" ("War"), the lexeme *kөrəsh (struggle)* in the "Tatar teleneң aңlatmaly sүzlege" ("Explanatory Dictionary of the Tatar Language") has the following definitions: 1. The attempt of two people to overpower each other using force, a hand-to-hand fight, an effort to defeat one another. *"Nokta Vəlineң khəldən tayuy da minekennən kim bulmagandyr. Chөnki kөrəshneң aktygyna taba ul mine bernərsə də ehshlətə almyi bashlady"("Probably, Vali's exhaustion was no less than mine. Because towards the end of the struggle, he could no longer make me do anything*") (Sh. Kamal). // A sports contest conducted according to specific rules, a test of strength between two people. Tatar wrestling. *"Chyprəklər, yaulyklar җyelyp təmam bulgach...bolynlykka tөshtelər. Kөrəshlər, uzyshlar bashlandy" ("When the headscarves and towels had been collected... they went down to the meadow. As wrestling matches and races began")* (G. Tukay). // Competition, rivalry. *"Җiңel atletika buencha yaryshlarny karauchylar ... dөn'yanyң bieklekkə sikerүche iң yakhshy sportchylary arasynda bargan kisken kөrəshne onyta almaslar" ("Spectators of the track and field competitions... will never forget the fierce struggle that took place among the world's best high jumpers")* (Socialistic Tatarstan). 2. Active efforts, confrontation, and conflict of opposing social groups, movements, etc., aiming to gain control or victory. *"(Əsərdə) vakyiga bailar belən yarlylar arasyndagy kөrəshkə nigezləngən" ("(In the work) the plot is based on the struggle between the rich and the poor")* (M. Gali). // The clash between individual representatives belonging to these groups or movements. *"Fəkhri belən Vəli Khasanov arasyndagy kөrəshne min ike kesheneң yzgyshuy gyna dip karadym" ("I*

regarded the struggle between Fakhri and Vali Khasanov as merely a squabble between two individuals") (G. Ibragimov). 3. Any activity conducted to achieve a certain goal, an active effort directed towards that end. *Shəkhsi borchular artka chigende, ikmək əchen kərəsh, frontny təehmin itү əchen kərəsh hərkaida berenche urynga kilep basty (Personal worries receded into the background, the struggle for bread, the struggle to supply the front came to the forefront everywhere)* (G. Bashirov). 4. War, battle, combat. *Kərəsh əle shaktyi kyzu bargan chakta, Yrge Kigəvenle yagynnan CHON otryady kilep chykty. While the fighting was still quite intense, a CHON (Special Purpose Detachment) unit appeared from Verkhney Kigenle* (Sh. Kamal). 5. Special. The clash of opposites in the process of development (in nature, in society). *Tabigat'neң irken kүkrəgendə Məңge kərəsh, məңge khərəkət. In the boundless bosom of nature, there is eternal struggle and perpetual movement.* 6. Fig. The clash of opposing feelings, aspirations, etc. *"Khikəyadə keshelektə bulgan 'yavyz' həm 'yakhshy' kholyk kərəshe, passiv kүzətүche karashynnan kilep, berberenə karshy kuelgan bulsa, ike syinyf arasyndagy kərəsh surətlənderelgən". ("In the story, the internal fight within a person between his 'evil' and 'good' qualities, as perceived from an observer's passive perspective, when these sides are contrasted, is depicted as a struggle between two classes")* (G. Nigmaty) [11, p. 341].

In linguistics, the mechanism of meaning formation is associated with the concept of the valency of a linguistic sign, that is, the ability of an individual sign to relate to other signs. Two types of valency are considered: systematic, or constructively-technical valency, which involves adherence to a pattern (grammar), and spontaneous or interpretative-meaning valency, which can be attributed both to language as a whole and to any element of the language system, speech forms, or texts.

It was revealed that the concept of "Sugysh" ("War") in the Tatar language, in terms of its meaning within the worldview, was found to be interconnected with other closely related concepts. These connections are evidenced by lexical units recorded in lexicographic sources: *sugysh, kərəsh, bərelesh, orysh, kyinash, үlem ueny, yau, dau, kul sugyshy, bəige, yarysh, arka sugysh, sugysh kyry, sugysh allasy, front, gaskər, ilbasar, atysh, sugysh ueny, fikerlər kapma karshylygy, kyrylysh, alysh, ehchke kərəsh* (*war, struggle, collision, clash, quarrel, game of death, raid, dispute, hand-to-hand combat, contest, competition, home front, battlefield, god of war, front, army, invader, shootout, war game, clash of ideas, fray, battle, internal conflict).*

The examples provided are related to the meaning of "Sugysh" ("War"). They show the confrontation of parties and constitute the associative field of the concept under investigation. Through these fields, numerous conceptual representations are actualized in the speaker's mind. The associative connections between words are not accidental; they align with the processes of human cognition.

The segregation of valency models and verbs helps to reveal that in the Tatar language there is a rather large group of verbs conveying the idea of developing confrontation: *(sugysh) bashlau, (sugysh) achu, (sugysh uty) kabyzu, karshy toru, sugysh khalətendə bulu; sugysh khərəkətlərе alyp baru, bəreleshү, pychakka-pychak kilү, (sugysh) ig"lan itү, sugyshu, kərəshү, kəch synashu, atakalau, basyp kerү, yaulap alu, kyryp tashlau, utka totu, tar-mar itү, (utka) tashlanu, korallanu, (sugyshka) kerү, (sugyshta) halək bulu, sugyshyp alu, həжҗүm itү, (sugyshta) katnashu, (sugyshtan) chygu, kaitu, (sugyshka) əndəү, (sugyshka) omtylu, (sugysh) teləү, (sugyshny) propagandalau, (sugyshka) yrgylu, atakalau, shturmlau, (sugyshny) otu, (sugyshta) җiңү, khəbərsez yugalu (sugyshta), (sugysh) kichү, (sugysh) kyrү, (sugyshta) yatyp kalu, үlep kalu h.b. (to start (a war), to declare (a war), to ignite (the fire of war), to resist, to be in a state of war; to conduct military operations, to fight, to come to blows, to declare (war), to wage war, to struggle, to test one's strength, to attack, to invade, to conquer, to massacre, to subject to fire, to destroy, to throw oneself (into the fire), to arm oneself, to enter (a war), to perish (in war), to win through fighting, to assault, to participate (in a war), to exit (a war), to return, to urge (to war), to aspire (to war), to desire (war), to propagandize (war), to plunge (into battle), to attack, to storm, to win (a war), to be victorious (in war), to go missing (in action), to endure (a war), to experience (a war), to be left lying (on the battlefield), to die, etc).*

The attributes of war are divided into two large groups: 1. The attributes that characterize war negatively: *sanguinary, unjust, bloody, terrible, merciless, ruthless, with losses, fierce (war), cold, imperialist.* 2. The attributes that characterize war positively: *glorious, great, holy, just*.

Based on the examples, the following types of war can be distinguished: *class struggle, cold war, holy, colonial, and local wars.*

Word combinations formed according to the first type of izafet: *bətendən'ya sugyshy,*

grazhdannar sugyshy, atom-təsh sugyshy , yaulap alu sugyshy, azat itү sugyshy, basyp alu sugyshy, yaulap alu sugyshy, vatan sugyshy, banditlar sugyshy, dəreslek sugyshy, diңgez sugyshy, su asty sugyshy, hava sugyshy, shtyk sugyshy, razvedka sugyshy, hөҗүm sugyshy, partizannar sugyshy, iodryk sugyshy, bəisezlek sugyshy, atom-təsh sugyshy h.b. (*world war, civil war, nuclear war, war of conquest, war of liberation, war of aggression, Patriotic War, gang war, war for truth, naval war, underwater warfare, air war, bayonet fighting, war of intelligence agencies, offensive war, guerrilla war, fist fight, war of independence, atomic war, etc.)*

In the "Concise Russian-Tatar Dictionary of Military Terms" additional meanings of the word "sugysh" are provided: "*uz' ara sugöshö, partizan sugöshö, mina sugöshö, qop sugöshö, tau sugöshöa, köche sugösh" ("close-range war, partisan war, mine war, top war, mountain war, retreat war*") [4, p. 63].

The "Ruscha-tatarcha khərbi terminnar sүzlege" ("Dictionary of Russian-Tatar Military Terms") lists the following types of war: *civil war –grazhdannar sugyshy, invasive war – basyp alu sugyshy, maneuver war – manevrly sugysh, guerrilla war – partizannar sugyshy, cold war – salkyn sugysh, atomic war – atom-təsh sugyshy* [5, p. 47].

In the "Tatarcha-ruscha khərbi leksika sүzlege" ("Tatar-Russian Dictionary of Military Lexicon", R. Safarov provides the following vocabulary entry for the lexeme "sugysh" (war): 1. War. *Moreover, for several years now a war has been going on in the western part of the country against the Poles and Lithuanians, the Swedes have risen against the Russians, the Crimean Khan came and burned down the whole of Moscow, leaving only the Kremlin standing* (F. Bayramova); 2. Battle, engagement; combat; **hand-to-hand fight (kul sugyshy)**. *But when warrior after warrior began to fall, it came to hand-to-hand combat, and swords and daggers were used* (F. Bayramova); **warhorse (sugysh aty)**; **battleaxe (sugysh baltasy)**; *During excavations of Bulgar cities and villages, all kinds of weapons and military attire were found, such as swords, battle axes, scabbards, arrow and spear tips, iron three-pronged spikes scattered underfoot against charging enemy cavalry, spurs, knee pads, elbow pads* (R. Fakhretdinov); **battlefield (sugysh kyry).** *The people of Kazan never knew how to fight from generation to generation; they preferred to engage in trade, and quarreling on the battlefield was an alien concept to them, and even now, it seems, little has change.* (M. Khabibullin). *Moreover, almost all of the Votyak-Vogulsfled from the battlefield; they are no longer to be found around Iskar...* (F. Bayramova); **battlefield (sugysh məidany, sugysh kyry)**. *The Votyak-Ostyaks were the first to break under this rain of fire; they gradually retreated among the trees and then abandoned the battlefield entirely* (F. Bayramova); **internecine war, internal war (үzara sugysh, ehchke sugysh)**. *I fear that internecine wars and a solitary life in the forests and steppes might plunge our people back into a savage state* (F. Bayramova); **civil war; internecine strife (ehchke sugysh)**. *Due to the civil wars, much here was ruined, the order of governance was disrupted, and moreover, it turned out that the people had become considerably distanced from religion and knowledge* (F. Bayramova) [9, p. 86].

Military experience is reflected in the thematic terminology. However, over time, military terminology also changes: some words lose their relevance, and new terms emerge. Significant transformations, that occurred in the armed forces after the Great Patriotic War, introduced new words, concepts, and terms into the language. The perceptions, associated with war in the mind of a linguistic personality, also undergo changes. The recent military events in Ukraine have introduced entirely new words and terms into our language, such as "special military operation", "unmanned aerial vehicle", "red line". A new profession has appeared — UAV operator. The word "mobilization", which began to fade, has been reactivated. These events have exerted a certain influence on our linguistic consciousness and have given rise to a completely new interpretation of the concept under study. If we previously divided the features of the "battlefield" into groups characterizing it positively and negatively, no features characterizing the Special Military Operation in a positive or negative light have been found. Therefore, it itself creates a third – neutral group.

As mentioned above, to reveal the concept to the full, it is necessary to use not only the vocabulary as the material under study, but also a thorough analysis of the phrases. According to L. Cherneyko, "spontaneous, unprepared speech is especially valuable, precisely because it reflects the attitude towards the world, its correct assessment. Furthermore, it makes it possible to highlight culturally significant units, for which vocabulary serves as a background that sets off the figure" [13, p. 7].

The concept of "war" is also revealed through singular nouns – for example, *the German War*:

"Some argue that the term is not so well established, that it was composed by soldiers who returned from Austrian captivity after the end of that German War..." (A. Gilyazov); *the Finnish War*: "In those years, the Finnish War began" (N. Dauli); *the Afghan War*: "The Afghan War is one of the most complex pages in the history of the Soviet state. Much has been heard about it. Much has been written about the Afghan War" (Ya. Shafikov); *the Vietnam War*: *"...there is a war known* as *the Vietnam War*" (Socialist Tatarstan); *the Chechen War*: "Why are there no bayts about the Chechen War?"; *the Caucasian War*: "...At that time, Europe looked upon the Caucasian War, compared to the current sharp views, very dimly, with a sour expression" (Shakhri Kazan); in recent years, the expression the *Ukrainian War* has appeared in the mass media and colloquial speech [14, p. 88].

Following V. Maslova [15, pp.187–188], the epithets related to war, can be divided into several semantic groups: a just, progressive war: *holy war, just war, glorious war, great war, war of liberation; war of independence, war for truth;* an unjust, reactionary war: *war of aggression, imperialist war, senseless war, merciless war, bloody war, war of bandits, ruthless war, war of conquest*; prolonged, large-scale war: *a world war, patriotic war, global war, local war;* the severity, character, outcome of war: *a terrible war, horrific war; bloody war, fierce war, a war with losses*; scientific definitions of war in scholarship: *an atomic war, nuclear war; partisan war, naval war, underwater warfare, air war, bayonet combat, the war of intelligence, the war of aggression, a cold war*.

As we can see, epithets that characterize war negatively are relatively more numerous. This indicates that people generally perceive war unfavorably and do not support it.

Our analysis of the word *war* definitions allows us to identify the following characteristic features of the concept of "Sugysh" ("War"): 1. The absence of peace, strife, dispute, armed struggle between states or within a state among social groups and their individual representatives. 2. Tension in relationships, non-violent conflicts, attempts to forcibly impose one's ideology. 3. Hostility, quarrels, disputes, fighting among people. 4. Clashes of oppositions, viewpoints, aspirations, and opinions. 5. Competition. 6. The desire, the aspiration to conquer, to subjugate, to obtain power. 7. A game. 8. A specially organized military operation or action with a specific purpose.

According to the lexical studies of the Tatar language, the concept of "War" is widely used. In the Tatar linguistic worldview, this demonstrates that the concept of "War" is relevant and multifaceted, playing a significant role in the consciousness of Tatar speakers even today. The examples, listed above, reveal the militaristic nature of the concept under study—its universal significance.

The ethnocultural peculiarity of the concept is as follows: although Turkic peoples place great importance on the theme of war, "the existence of a god of war in the ancient pagan period cannot serve as proof that war was considered sacred" [9, p. 22]. In the consciousness of the Tatar people, the concept of "war", due to the perception of war as a tragedy, forms a complex model of semantic-associative structure. War is assigned the connotations of evil, inhumanity, immorality, chaos, sorrow, death, and loss.

A diachronic study of the semantic characteristics of the concept of "War" makes it possible to identify changes that have emerged in the system of values across generations.

Thus, the study of the concept of "War" demonstrates that it is a multidimensional phenomenon, not confined to a single meaning in the language and capable of reflecting its content differently across various strata of the language. The formation of military lexicon in the Tatar language has occurred over many centuries and has been enriched and supplemented to the present day. The terms, comprising the military lexicon, are closely linked to the improvement of technology, the emergence of new types of weapons, etc. At the same time, the development of scientific and technical progress inevitably leads to changes in people's lifestyles, which, in turn, results in the disappearance of entire thematic groups of vocabulary.

The results, achieved in the course of the research, are believed to provide a basis for a more detailed description of this conceptual sphere in the Tatar language, offering valuable information for an analysis.

References

1. Maslova, V. A., Bakhtikireeva, U. M. (2022). *Lingvokul'turologicheskii analiz* [Linguocultural Analysis]. 311 p. Moscow, izdatel'stvo Yurait. (In Russian)

2. Zamaletdinov, R. R. (2004). *Tatarskaya kul'tura v yazykovom otrazhenii* [Tatar Culture in Linguistic Reflection]. 346 p. Moscow, Gumanit. izdat. tsentr "VLADOS"; Kazan', Magarif. (In Russian)

3. Krasavskii, N. A. (2001). *Ehmotsional'nye kontsepty v nemetskoi i russkoi lingvokul'turakh* [Emotional Concepts in German and Russian Linguistic Cultures]. 422 p. Volgograd. (In Russian)

4. *Kratkii russko-tatarskii slovar' voennykh terminov (tolmach)* (1926) [Concise Russian-Tatar Dictionary of Military Terms (Tolmach)]. 176 p. Moscow, Iskra revolyutsii. (In Russian, in Tatar)

5. Muginov, R. A. (2000). *Russko-tatarskii slovar' voennykh* [Russian-Tatar Military Dictionary]. 150 p. Kazan', Tat. kn. izd-vo. (In Russian, in Tatar)

6. Sevortyan, E. V. (1974). *Ehtimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov: (obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na glasnye)* [Etymological Dictionary of Turkic Languages: (Common Turkic and Inter-Turkic Vowel Stems)]. 768 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

7. Khisamova, F. M. (1981). *XVIII iөzdәge tatarcha ehsh kәgaze yazmalarynyң үzenchәleklәre* [Features of 18th-Century Tatar Business Paper Writings]. 162 p. Kazan, Kazan un-ty nәshr. (In Tatar)

8. Safarov, R. T. (2015). *Voennaya leksika tatarskogo yazyka* [Military Vocabulary of the Tatar Language]. 196 p. Kazan', IYALI. (In Russian)

9. Sәfәrov, R. T. (2017). *Tatarcha-ruscha khәrbi leksika syzlege* [Tatar-Russian Dictionary of Military Vocabulary]. 112 p. Kazan, TӘhSI. (In Tatar)

10. Timergalin, A. (2007). *Milliyat syzlege* [Dictionary of the Nation]. 575 p. Kazan, Mәgarif. (In Tatar)

11. *Tatar teleneң aңlatmaly syzlege* (1979) [Explanatory Dictionary of the Tatar Language]. Өch tomda. T. 2. 726 p. Kazan, Tatar kit. nәshr. (In Tatar)

12. Khanbikova, Sh. S., Safiullina, F. S. (1999). *Sinonimnar syzlege* [Dictionary of Synonyms]. 256 p. Kazan, Khәter. (In Tatar)

13. Cherneiko, L. O. (1997). *Lingvofilosofskii analiz abstraktnogo imeni* [Linguistic-Philosophical Analysis of an Abstract Name]. 320 p. Moscow. (In Russian)

14. Ziatdinova, G. I. (2010). *Kontsept "Sugysh (Voina)" v tatarskoi yazykovoi kartine mira* [The Concept "Sugysh (War)" in the Tatar Language Picture of the World]. 168 p. Kazan', Ikhlas. (In Russian)

15. Maslova, V. A. (2008). *Kognitivnaya lingvistika* [Cognitive linguistics]. 266 p. Minsk, TetraSistems. (In Russian)

«СУГЫШ» ЛИНГВОМӘДӘНИ КОНЦЕПТЫНЫҢ ТАТАР МИЛЛИ АҢЫНДА ТОТКАН УРЫНЫ

Гөлназ Иршат кызы Зыятдинова,
А.Н. Туполев исемендәге Казан милли тикшеренү техник университеты – КАИ,
Россия, 420015, Казан ш., Б. Красная ур., 55 йорт,
ggulnaz0507@mail.ru.

Әлфия Шәүкәт кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
alyusupova@yandex.ru.

Фирүзә Рәмзил кызы Сибгаева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
FiruzaRS88@ yandex.ru.

Аерым тел материалында төп мәдәни концептларны комплекслы анализлау, төрле лингвомәдәни традиция вәкилләрен, чынбарлыкны кабул итүдә универсаль һәм үзенчәлекле булуын ачыклау өчен кирәк. Мәдәни концептларның мөһимлеге – кулланылу ешлыгына карап билгеләнә. Алар үзенчәлекле яки әһәмиятле өлкәдә кулланылырга мөмкин һәм еш кына фразеологик берәмлекләр составына, мәкальләргә, әйтемнәргә, шигырь һәм җыр текстларына кертелә. Шуңа бәйле рәвештә «Сугыш» концептының мәдәни компонентын ачу зур әһәмияткә ия. Әлеге концепт, иҗтимагый-сәяси феномен буларак, татар телендә күпкырлы һәм вариатив билгеләмәгә ия. Бу күренешкә төрле фәннәр – тарих, сәясәт белеме, фәлсәфә, социология һ. б. – бик күп төрле билгеләмәләр бирә, хезмәтләр багышлый. Сугыш темасы әдәбиятта, сәнгатьтә дә зур урын алып тора, анда татар халкының тарихы һәм бүгенгесе чагылдырыла.

Татар телендә сөйләшүчеләр аңында «Сугыш» концептының урынын һәм ролен билгеләү кызыклы һәм әһәмиятле булып тоелды.

Төп төшенчәләр: сугыш, дөнья тел сурәте, лингвомәдәни концепт, милли концептосфера, татар теле

Сылтама өчен: Зыятдинова Г.И., Юсупова Ә.Ш., Сибгаева Ф.Р. «Сугыш» лингвомәдәни концептының татар милли аңында тоткан урыны // Tatarica. 2025. № 2 (25). 22–33 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-21-33

Кереш

Тел чынбарлыкны чагылдырып кына калмый, ә аны интерпретацияли, кеше яши торган үзенчәлекле чынбарлык хасил итә. «Кеше, нигездә, үзе үк интеллектуаль, рухи, социаль ихтыяҗлар өчен иҗат иткән концептлар (менталь асыллыклар) дөньясында яши, чөнки аңа мәгълүматның шактый өлеше сүз аша килә, һәм кешенең җәмгыятьтә уңышы аның сүзне никадәр яхшы белүенә бәйле, сөйләм культурасы ягыннан гына түгел, бәлки тел серләренә үтеп керә белүгә дә бәйле» [1].

Тел галимнәре, антропологлар, тарихчылар, мәдәният белгечләре тарафыннан кешеләр тормышының мәдәният белән үзара бәйләнешенең телдәге чагылышы мәсьәләләрен интенсив өйрәнү әлеге проблеманы тикшерүдә лингвомәдәни алым барлыкка килүгә сәбәп була. Аның өчен телдәге мәдәни кыйммәтләр системасын нәзари һәм гамәли яктан, ягъни бербөтен итеп тасвирлау әһәмиятле.

Лингвомәдәният, фән буларак, XX гасырның икенче яртысында формалаша. В. И. Маслова лингвомәдәниятне «тел белеме белән мәдәният кисешкән урында барлыкка килгән һәм халык мәдәниятенең телдә чагылыш тапкан һәм ныгып калган чагылышларын өйрәнә» дип саный [1, б. 14].

Бүгенге көндә лингвомәдәни тикшеренүләрнең дүрт төп юнәлеше бар: 1) фразеологик (В.Н. Телия), 2) логик-лингвистик яки концептологик (Н.Д. Арутюнова, А. Вежбицкая һ. б.), 3) лексикографик (В.П. Руднев, Ю.С. Степанов һ. б.), 4) лингводидактик (В.В. Воробьев һ. б.) юнәлешләр.

Татар тел белемендә дөнья тел сурәте проблемалары Р. Р. Җамалетдинов хезмәтләрендә чагылыш таба. 2004 елда аның «Татарская культура в языковом отражении» дигән монографиясе басылып чыга. Хезмәт татар дөнья тел сурәтендә кешенең матди һәм рухи дөньясы фрагментларын концептлаштыру үзенчәлекләрен ачыклауга багышланган. Монография дөньяның татар телен сурәтләү проблемасын шактый киң яктырта һәм бу юнәлештә тикшеренүләргә нигез сала [2].

Кеше концептлар дөньясында яши. Концепт, С.А. Аскольдов, Е.С. Кубрякова, С.Х. Ляпин, О.П. Скиданның фәнни аңлатмаларына караганда, «дөньяны танып белү процессын, кеше эшчәнлеге нәтиҗәләрен, аның дөнья турындагы тәҗрибәсен һәм белемнәрен чагылдырган, аның турында мәгълүмат саклый торган күп үлчәмле фикер конструкциясе» [3, б. 40-59].

Аерым тел материалында төп мәдәни концептларны комплекслы анализлау төрле лингвомәдәни традицияләр вәкилләренең чынбарлыкны кабул итүдә универсаль һәм үзенчәлекле булуын ачыклау өчен кирәк. Шуңа бәйле рәвештә «Сугыш» концептының татар дөнья тел сурәтендә мәдәни компонентын ачу зур әһәмияткә ия. Әлеге концепт, иҗтимагый-сәяси феномен буларак, татар телендә күп һәм вариатив билгеләмәләргә ия.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Концептның мәгънәви күләмен билгеләү өчен, әлеге концептның нинди референт хәлгә керүен карарга кирәк. Тикшерү барышында лингвомәдәни анализ методы, сүзлек мәкаләсен анализлау һәм концептуаль анализ методлары кулланылды.

Фикер алышу

Концепт – дефиницион характеристикаларны гына түгел, коннотатив, образлы, бәяләү, ассоциатив тасвирламаларны да үз эченә алган күп үлчәмле берәмлек. Саналган билгеләрнең барысы да концептны тасвирлаганда исәпкә алынырга тиеш. Концептлар элементар төшенчә эчтәлегеннән алып югары дәрәҗәдәге абстракциянең иң катлаулы концептуаль төзелешенә ия булган мәгълүматларны тапшырырга сәләтле.

Концептларны өйрәнү тематик, этимологик сүзлекләрдән башлана.

1926 елда басылып чыккан «Кыскача русча-татарча сугыш сүзләре тылмачы» («Русско-татарский словарь военных терминов (толмач)») хезмәтендә хәрби өлкәгә караган лексиканы тәртипкә салу, системалап бирү эшендә тәүге тәҗрибә була. Аны төзүгә этәргән төп сәбәпләр итеп XX гасырның беренче чирегендә татар хәрбиләренең русчаны камил белмәүләрен низамнамәләр һәм хәрби документларны татарчага тәрҗемә итүдәге төрлелек, бу чорда шактый гына хәрби газеталарның нәшер ителүе һәм башка шундый факторларны күрсәтергә була. Сүзлекнең уңай

һәм әһәмиятле ягы анда туган телебез нигезендә терминнар ясау тәҗрибәсе өчен бүген дә игътибар итәрлек мисаллар теркәлүгә бәйле [4].

Р.А. Мөгыйновның 2000 елда нәшер ителгән «Русча-татарча хәрби терминнар сүзлеге» – татар теленең хәрби лексикасын системалаштыруда иң җитди хезмәтләрдән берсе. 8 меңгә якын лексик берәмлекне эченә алган сүзлектә автор русча терминнарга аларның татарча тәңгәлләрен тәкъдим итү белән генә чикләнеп калмый, аңлатмалы сүзлеккә хас рәвештә күп кенә сүзләрнең мәгънәләрен дә бирә [5].

Э.В. Севортянның «Төрки телләрнең этимологик сүзлеге» мәгълүматлары буенча [6, б. 290-291] сокуш-уйг. диал., согуш – алт. диал., согыс – каз., сугыш – тат., хугыш – баш.; көрәшү, сугышу, кыйнашу, бер-береңне төртү, сөзү, бәргәләшү (әтәчләр турында), бер-берең белән бәрелешү (йөгергәндә).

-Мак кушымчалы исем фигыль формасы белән ясалган сүзләр, -(у/ы)ш кушымчалары белән ясалганнарга караганда азрак: сокуш төрк. диал. – сугыш, яу, көрәш мәгънәсендә, сокаш уйг. диал. – сугыш, яу, көрәш мәгънәсендә, согуш кир., алт. диал. – сугыш, яу, көрәш, орыш, кыйнаш, кыйнау мәгънәсендә.

XIX гасырның татарча-русча һәм русча-татарча сүзлекләрендә сугыш мәгънәсендә *сугыш* һәм *яу* сүзләре параллель рәвештә кулланыла. Ф.М. Хисамова сугыш лексемасы иске татар теленә генә хас дип билгели [7, б. 30]. Төрки телле язма истәлекләрдә ул бу мәгънәдә очрамый, ә борынгы төрки сүзлектә sönüs сүзе теркәлгән. XII-XIV йөзләрдәге «Урта Азия тәфсире» һәм «Огуз-намә» кебек язма истәлекләрдә сугыш мәгънәсендә *уруш* сүзе кулланыла. Ул Алтын Урда һәм Харәземнең язма истәлекләрендә теркәлгән [7, б. 33].

Хәзерге төрки телләрдән *сугыш* фонетик яңгырашта бары тик татар телендә генә кулланыла. Бераз башка фонетик яңгырашта ул уйгыр телендә – *сокуш*, казах телендә – *согыс*, башкорт телендә *һугыш* очрый.

Р.Т. Сәфәровның «Военная лексика татарского языка» (2015) дигән хезмәте хәрби лексиканы синхрон һәм диахрон аспектларда өйрәнүгә багышлана. Галим тарихи-генетик катламнарны ачыклый, хәзерге татар телендә хәрби лексиканың яшәеш үзенчәлекләре ачыклана [8]. Р.Т. Сәфәров тарафыннан 2017 елда «Татарча-русча хәрби лексика сүзлеге» дә төзелә. Сүзлектә, нигездә, хәрби кораллар һәм корал төрләренең атамалары, аларның аерым өлешләрен, детальләрен, саклау савытларын белдергән сүзләр; саклану киемнәре һәм аларның аерым өлешләрен тәгъбирләгән берәмлекләр; төрле хәрби берләшмәләр, сугышчыларның исемнәре; гаскәр башлыкларының атамалары; сугыш мәйданының аерым эпизодларын, хәрби символларны белдергән берәмлекләр; әсирләрне тасвирлауга бәйле лексика һәм хәрби өлкәгә караган башка шундый сүзләр алынган. Кулланылыш үзенчәлекләре күрсәтелә, мәгънәләрен тулырак һәм төгәлрәк ачу максатыннан, һәр сүзгә, мөмкин булган кадәр күләмдә, иллюстратив материал бирелә [9].

«Миллият сүзлеге»ндә сугышның түбәндәге мәгънәләре китерелә: *Сугыш* – орыш, кыйнаш, тукыш, тукмаш; суеш; борынгы төрки телдә *сөңгеш* һәм *чәнчеш* сүзләре очрый. Татар әдәбиятында сугыш мәгънәсендә гарәп теленнән алынган *хәрб, газва* кебек сүзләр очрый [10, б. 395].

Лексик берәмлекләр, концептның башлангыч асылын татар телендә һәм тугандаш телләрдә номинация нигезенә салынган билге аша ача: *сугыш* – кораллы конфликт, яу, дау, кыйнаш, бәрелеш, көрәш, орыш. Күргәнебезчә, әлеге концептның дошманлык-милитаризм ассоциацияләре өстенлек итә, әмма шул ук вакытта уртак, тыныч эшчәнлек мәгънәсе дә бар – Э.В. Севортянның «Төрки телләрнең этимологик сүзлегендә» бер-береңә нәрсә дә булса талку, вакларга ярдәм итү мәгънәсе бирелә [8, б. 291].

«Сугыш» концептын тасвирлауның иң мөһим этабы – концептның төш элементын билгеләү. Бу очракта аңлатмалы сүзлек ярдәм итә. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә (ТТАС) *сугыш* сүзенең түбәндәге мәгънәләре бирелә: 1. Сугышу и. (2-4 мәгънә). «Аулакта инде, билгеле, җырлашасың, арка сугыш, балдак салыш уйныйсың» (На этих вечерах, конечно же, поешь, играешь «ударь по спине», в «колечко») (А. Шамов). 2. Бер-береңә сугу, кыйнаш ф. «Безнең бабай тирәсендә үзара сугышу, бәйләнешү, бер-береңне кимсетү-хурлау кая инде ул!» М. Гали. «Кикрикләрен канга батырып сугышып торган ике әтәч, куркып аның аяк астыннан икесе ике якка очты». (Г. Әпсәләмов). 3. Дәүләтләр, армияләр һ. б. ш. арасындагы кораллы көрәш. Ватан сугышы. Сугыш коралы. Гражданнар сугышы. // Шул көрәшнең аерым бер бәрелеше Штык сугышы. «Фронтларда сугышып йөрдем мин»

(Б. Рәхмәт) [11, б. 369]. Күргәнебезчә, сүзлектә *сугыш* лексемасының алты мәгънәсе китерелә. Сугыш хәзерге интерпретациядә дә дошманлык-милитаристлык мәгънәләрен саклауны дәвам итә, «социаль төшенчәләр һәм мөнәсәбәтләр» концептосферасын тәшкил итә торган берәмлек булып кала.

Ш.С. Ханбикова һәм Ф.С. Сафиуллинаның «Синонимнар сүзлеге»ндә без карый торган төшенчәнең түбәндәге синонимнары китерелә: *орыш, яу, дау, бәрелеш, үтереш, кан коеш, көрәш, кыйнаш* [12, б. 168].

«Сугыш» концепты репрезентаторы, *көрәш* лексемасы «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә түбәндәге аңлатмаларга ия: 1. Ике кешенең көч кулланып икенчесен егарга тырышуы, үзра алышуы, бер-берсен җиңәргә тырышуы. «Нокта Вәлинең хәлдән таюы да минекеннән ким булмагандыр. Чөнки көрәшнең актыгына таба ул мине бернәрсә дә эшләтә алмый башлады» Ш. Камал. // Билгеле бер кагыйдәләр буенча алып барыла торган спорт уены, ике кеше көч сынашу. Татарча көрәш. «Чүпрәкләр, яулыклар җыелып тәмам булгач...болынлыкка төштеләр. Көрәшләр, узышлар башланды» (Г. Тукай). // Ярышу. «Җиңел атлетика буенча ярышларны караучылар ... дөньяның биеклеккә сикерүче иң яхшы спортчылары арасында барган кискен көрәшне оныта алмаслар» (Социалистик Татарстан). 2. Капма-каршы иҗтимагый төркемнәрнең, юнәлешләрнең һ. б. ш. хакимлеккә ирешү өчен, җиңеп чыгу өчен алып барган актив эшчәнлеге, аларның бәрелеше. «(Әсәрдә) вакыйга байлар белән ярлылар арасындагы көрәшкә нигезләнгән» (М. Гали) // Шул төркемнәргә, юнәлешләргә кергән аерым вәкилләрнең бәрелеше. «Фәхри белән Вәли Хасанов арасындагы көрәшне мин ике кешенең ызгышуы гына дип карадым» (Г. Ибрагимов). 3. Нинди дә булса бер максатка ирешү өчен алып барылган эш, шуңа юнәлтелгән актив эшчәнлек. *Шәхси борчулар артка чигенде, икмәк өчен көрәш,фронтны тәэмин итү өчен көрәш һәркайда беренче урынга килеп басты. Г. Бәширов.* 4. Сугыш, бәрелеш. *Көрәш әле шактый кызу барган чакта, Үрге Кигәвенле ягыннан ЧОН отряды килеп чыкты. Ш. Камал.* 5. *махс.* Үсеш процессына капма-каршыларның бәрелеше (табигатьтә, җәмгыятьтә). *Табигатьнең иркен күкрәгендә Мәңге көрәш, мәңге хәрәкәт.* 6. *күч.* Бер-берсенә капма-каршы булган хисләр, омтылышлар һ .б. ның бәрелеше. Хикәядә кешелектә булган «явыз» һәм «яхшы» холык көрәше, пассив күзәтүче карашыннан килеп, бер-беренә каршы куелган булса, ике сыйныф арасындагы көрәш сурәтләндерелгән. Г. Нигъмәти [11, б. 341].

Лингвистикада мәгънә формалаштыру механизмын тел билгесенең валентлыгы төшенчәсе, ягъни аерым билгенең башка билгеләр белән бәйләнешкә керү сәләте белән бәйлиләр. Валентлыкның ике төре карала: системалылык, яки схемага (грамматикага) буйсынуны күздә тоткан конструктив-техник валентлык һәм стихиялелек яки интерпретатив-мәгънәви валентлык, ул тулаем телгә дә, тел системасының теләсә кайсы элементына, сөйләм формалашуына, ягъни текстка да карарга мөмкин.

«Сугыш» концепты татар теле дөнья сурәтендәге мәгънәсе буенча якын булган башка концептлар белән үзара бәйләнештә булуы ачыкланды. Әлеге бәйләнешләр лексикографик чыганакларда теркәлгән лексик берәмлекләр ярдәмендә дәлилләнә: *сугыш, көрәш, бәрелеш, орыш, кыйнаш, үлем уены, яу, дау, кул сугышы, бәйге, ярыш, арка сугыш, сугыш кыры, сугыш алласы, фронт, гаскәр, илбасар, атыш, сугыш уены, фикерләр капма каршылыгы, кырылыш, алыш, эчке көрәш.*

Китерелгән мисаллар *сугыш* мәгънәсе белән бәйләнгән, ягъни якларның каршы торуын күрсәтә һәм безнең тарафтан тикшерелә торган концептның ассоциатив кырын тәшкил итә. Кырлар аша сөйләүченең аңында бик күп концептуаль күзаллаулар актуальләшә. Сүзләр арасындагы ассоциатив бәйләнешләр очраклы түгел, алар кешенең танып белү эшчәнлеге белән туры килә.

Фигыльләр белән валентлык модельләрен аерып алу татар телендә конфронтация үсеше идеясен белдерә торган фигыльләрнең шактый зур төркем булуын ачыкларга ярдәм итте: *(сугыш) башлау, (сугыш) ачу, (сугыш уты) кабызу, каршы тору, сугыш халәтендә булу; сугыш хәрәкәтләре алып бару, бәрелешү, пычакка-пычак килү, (сугыш) игълан итү, сугышу, көрәшү, көч сынашу, атакалау, басып керү, яулап алу, кырып ташлау, утка тоту, тар-мар итү, (утка) ташлану, кораллану, (сугышка) керү, (сугышта) һәләк булу, сугышып алу, һөҗүм итү, (сугышта) катнашу, (сугыштан) чыгу, кайту, (сугышка) өндәү, (сугышка) омтылу, (сугыш) теләү, (сугышны) пропагандалау, (сугышка) ыргылу, атакалау, штурмлау, (сугышны) оту, (сугышта) җиңү, хәбәрсез югалу (сугышта), (сугыш) кичү,*

(сугыш) кўрү, (сугышта) ятып калу, үлеп калу һ.б.

Сугыш билгеләре ике зур төркемгә аерыла: 1. Сугышны тискәре яктан характерлый торган сыйфатлар: *вәхшәтле, гаделсез, канлы, дәһшәтле, рәхимсез, аяусыз, югалтулы, ачы (сугыш), салкын, империалистик;* 2. Сугышны уңай характерлый торган сыйфатлар: *данлы, бөек, изге, гадел.* Сугышны уңай яктан характерлый торган сыйфатлар тискәре сыйфатларга караганда күпкә азрак.

Мисаллар нигезендә сугышның түбәндәге төрләрен аерып чыгарырга мөмкин: сыйнфый көрәш, салкын сугыш, изге, колониаль, локаль.

Изафәнең беренче төре нигезендә барлыкка килгән сүзтезмәләр: *бөтендөнья сугышы, гражданнар сугышы, атом-төш сугышы, яулап алу сугышы, азат итү сугышы, басып алу сугышы, ватан сугышы, бандитлар сугышы, дөреслек сугышы, диңгез сугышы, су асты сугышы, һава сугышы, штык сугышы, разведка сугышы, һөҗүм сугышы, партизаннар сугышы, йодрык сугышы, бәйсезлек сугышы, атом-төш сугышы* һ. б.

«Краткий русско-татарский словарь военных терминов (толмач)» та сугышның өстәмә мәгънәләре бирелә: «узь ара сугӧшӧ, партизан сугӧшӧ, мина сугӧшӧ, qор сугӧшӧ, тау сугӧшӧа, köче сугӧш» [4, б. 63].

«Русча-татарча хәрби терминнар сүзлеге»ндә сугышның гражданская – гражданнар сугышы, захватническая – басып алу сугышы, маневренная – маневрлы сугыш, партизанская – партизаннар сугышы, холодная – салкын сугыш, ядерная – атом-төш сугышы төрләре бирелгән [5, б. 47].

«Татарча-русча хәрби лексика сүзлегендә» Р.Т. Сәфәров *сугыш* лексемасына түбәндәге сүзлек мәкаләсен тәкъдим итә: 1) война. *Җитмәсә, менә ничә еллар инде илнең көнбатышында поляк һәм литвалылар белән сугыш бара, шведлар урысларга каршы күтәрелә, Кырым ханы килеп, бөтен Мәскәүне яндырып китте, бер Кремль генә утырып калды.* Ф. Бәйрәмова; 2) сражение, битва; бой; **кул сугышы** рукопашный бой. *Әмма яугир артыннан яугир ава башлагач, эш кул сугышына да барып җитте, кылыч һәм хәнҗәрләр хәрәкәткә килде.* Ф. Бәйрәмова; **сугыш аты** боевой конь; **сугыш балтасы** боевой топор. *Болгар шәһәрләрен һәм авылларын казып тикшергәндә кылыч, сугыш балтасы, кистән, ук һәм сөңге очлары, дошманның атлы гаскәр һөҗүм итеп килгәндә аяк астына ташлау өчен өч япьле чәнечкеле тимерләр, типке (шпора), көбә, шишәк кебек барлык төр кораллар һәм хәрби киемнәр дә табыла.* Р. Фәхретдинов; **сугыш кыры** поле битвы. *Казанлылар гомергомергә сугыша белмәделәр, сәүдә итәргә яраттылар, сугыш кырында орышу алар өчен ят нәрсә, хәзер дә әллә ни үзгәрмәгәннәрдер.* М. Хәбибуллин. *Җитмәсә, иштәк-вогулларның барысы да диярлек сугыш кырыннан качып беткән, аларны инде Искәр тирәсендә эзләп табарлык та түгел...* Ф. Бәйрәмова; **сугыш мәйданы,. сугыш кыры**. *Бу ут яңгырына иң беренче булып иштәк-остяклар түзмәде, алар, акрынлап, агачлар арасына йөгерделәр, аннан бөтенләй сугыш мәйданын ташлап качтылар.* Ф. Бәйрәмова; **үзара сугыш, эчке сугыш**. *Үзара сугышлар, урман даладагы ялгыз тормыш безнең халыкны тагы кыргый хәлгә төшермәсме дип куркам.* Ф. Бәйрәмова; **эчке сугыш** гражданская война; междоусобица. *Эчке сугышлар сәбәпле, монда күп нәрсә бозылган, дәүләт тотуның рәте киткән, җитмәсә, халык та диннән-гыйлемнән шактый читләшкән булып чыкты.* Ф. Бәйрәмова [9, б. 86].

Бай хәрби тәҗрибә тематик терминологиядә чагылыш таба. Ләкин вакыт үтү белән хәрби терминология дә үзгәрә, кайбер сүзләр актуальлеген югалта, яңа терминнар барлыкка килә. Бөек Ватан сугышыннан соң кораллы көчләрдә булган зур үзгәрешләр телгә яңа сүзләр, төшенчәләр һәм терминнар кертте. Сугыш белән бәйле күзаллаулар тел шәхесенең аңында шулай ук үзгәрә. Украина белән бәйле соңгы хәрби вакыйгалар безнең телгә «махсус хәрби операция», «пилотсыз очу аппараты», «кызыл линия» кебек бөтенләй яңа сүзләр, терминнар кертте. Яңа һөнәр барлыкка килде – БПЛА операторы. Инде онытыла башлаган мобилизация сүзе яңадан активлашты. Вакыйгалар тел аңыбызга билгеле бер йогынты ясады һәм өйрәнелә торган концептның бөтенләй яңа интерпретациясен барлыкка китерде. Алдарак сугыш кыры билгеләрен уңай һәм тискәре яктан сыйфатлана торган төркемнәргә бүлеп карасак, Махсус хәрби операцияне уңай яки тискәре яктан характерлый торган билгеләр табылмады. Димәк, ул үзе генә өченче – нейтраль төркемне барлыкка китерә.

Югарыда билгеләп үтелгәнчә, концептны тулырак ачу өчен, тикшерелә торган материал сыйфатында вокабулаларны гына түгел, ә гыйбарәләрне препарацияләүне дә файдаланырга кирәк. Л.О. Чернейко фикеренчә,

«үзеннән-үзе оешкан, әзерлексез сөйләм аеруча кыйммәткә ия, чөнки нәкъ менә ул тел дөньяга мөнәсәбәтне, дөрес бәяне күрсәтә. Моннан тыш, мәдәни әһәмиятле берәмлекләрне аерып күрсәтергә мөмкинлек бирә, алар өчен вокабулалар фигураны чагылдыра торган фон булып торалар» [13, б. 7].

«Сугыш» концепты ялгызлык исемнәр белән дә ачыла – *герман сугышы*: «Кемнәрдер бәет борынгы түгел, аны теге *герман сугышы* беткәндә Австриядән әсирлектән кайткан солдатлар гына чыгарган дип бәхәсләшәләр...» (А. Гыйләҗев); *фин сугышы*: «Шул елларда *фин сугышы* башланып китә» (Н. Дәүли); *әфган сугышы:* «*Әфган сугышы* – совет дәүләте тарихында иң катлаулы сәхифәләрнең берсе. Аның турында күп ишетелгән. Әфган сугышы турында күп язылган» (Я. Шафиков); *вьетнам сугышы:* «*...Вьетнам сугышы* дип искә алынган сугышта була» (Социалистик Татарстан); *чечня сугышы:* «Ни өчен *чечня сугышы* турында бәетләр юк?»; *кавказ сугышы:* «...Европа ул вакытта *Кавказ сугышына*, хәзерге кискен карашлар белән чагыштырганда, бик сүрән, чытык чырай белән карый» (Шәһри Казан); соңгы елларда вакытлы матбугатта, сөйләм телендә *украина сугышы* дигән гыйбарә барлыкка килде [14, б. 88].

В.А. Масловага ияреп [15, б.187-188], сугышка караган эпитетларны без берничә семантик төркемгә бүлдек: *гадел, прогрессив сугыш*: изге сугыш, гадел сугыш, данлы сугыш, бөек сугыш, азат итү сугышы; бәйсезлек сугышы, дөреслек сугышы; *гадел булмаган, реакцион сугыш:* басып алу сугышы, империалистик сугыш, мәгънәсез сугыш, аяусыз сугыш, кансыз сугыш, бандитлар сугышы, рәхимсез, яулап алу сугышы; *дәвамлы, колачы сугыш*: бөтендөнья сугышы, ватан сугышы, глобаль сугыш, локаль сугыш; *сугышның авырлыгы, характеры, нәтиҗәсе:* вәхшәтле сугыш, дәһшәтле сугыш; канлы сугыш, ачы сугыш, югалтулы сугыш; *сугышның фәндәге билгеләмәләре:* атом-төш сугышы, йодрык сугышы; партизаннар сугышы, диңгез сугышы, су асты сугышы, һава сугышы, штык сугышы, разведка сугышы, һөҗүм сугышы, салкын сугыш.

Күргәнебезчә, сугышны тискәре характерлый торган эпитетлар чагыштырмача күбрәк, бу сугышны кешеләрнең аңында тискәре кабул итү, сугышны хупламау турында сөйли.

Сугыш сүзенең аңлатмаларын анализлау «Сугыш» концептының түбәндәге үзенчәлекле билгеләрен ачыкларга мөмкинлек бирә: 1. Тынычлык булмау, ызгыш-талаш, низаг, дәүләтләр арасында яки бер дәүләт эчендә социаль төркемнәр һәм аларның аерым вәкилләре арасында коралды көрәш. 2. Мөнәсәбәтләрдә киеренкелек, коралланмаган конфликт, үз идеологиясен көчләп тагарга омтылу. 3. Кешеләр арасындагы дошманлык, ызгыш, талаш, сугышу. 4. Капма-каршылыкларның, карашларның, омтылышларның, фикерләрнең бәрелеше. 5. Ярыш. 6. Җиңү, яулап алу, хакимият алу теләге, омтылышы. 7. Уен. 8. Махсус оештырылган, махсус бер максаты булган хәрбия операция, чара.

Татар теленең лексик берәмлекләре күрсәткәнчә, «Сугыш» концепты киң кулланылышлы. Татар дөнья тел сурәтендә «Сугыш» концептының актуаль, күпкырлы булуын, бүгенге көндә дә татар телендә сөйләшүчеләрнең аңында әһәмиятле роль уйнавын күрсәтә. Югарыда санап үтелгән мисаллар тикшерелә торган концептның милитаристик характерын – аның универсаль әһәмиятен ача.

Концептның этномәдәни үзенчәлеге шунда: төрки халыклар сугыш темасына зур әһәмият бирсәләр дә, «борынгы мәҗүсилек чорында сугыш алласы булу – сугышны изге дип санауга дәлил була алмый» [9, б. 22]. Татар халкы аңында «Сугыш» концепты, сугышны фаҗигале күзаллауга бәйле рәвештә, семантик-ассоциатив структураның катлаулы моделен тәшкил итә. Сугышка явызлык, кешелексезлек, аморальлек, хаос, кайгы, үлем, югалту коннотацияләре бирелә.

«Сугыш» концептының семантик характеристикаларын диахрон планда өйрәнү буыннар арасындагы кыйммәтләр системасында барлыкка килгән үзгәрешләрне ачыкларга мөмкинлек бирә.

Шулай итеп, «Сугыш» концептын тикшерү әлеге концептның күп үлчәмле күренеш булуын, телдә бер мәгънәгә генә ия булмавын, үз эчтәлеген төрле тел катламнарында төрлечә чагылдырырга сәләтле булуын күрсәтте. Татар телендә хәрби лексиканың формалашуы күп гасырлар дәвамында барган, бүгенге көнгә кадәр тулылануын һәм баюын дәвам итә. Хәрби лексикага кергән атамалар техниканы камилләштерү, коралның яңа төрләре барлыкка килү һ. б. белән тыгыз бәйләнгән. шул ук вакытта фәнни-техник прогресс үсеше халыкларның яшәү рәвешендә дә котылгысыз үзгәрешләр китереп чыгара, бу исә лексиканың тулы бер тематик төркемнәренең юкка чыгуына китерә.

Тикшеренү барышында ирешкән нәтиҗәләр, татар теле концептосферасын җентеклəбрәк тасвирлау өчен нигез булырлык мәгълүматлар алырга мөмкинлек бирер дип уйлыйбыз.

Әдәбият

1. Маслова В.А., Бахтикиреева У.М. Лингвокультурологический анализ. Москва: Издательство Юрайт, 2022. 311 с.
2. Замалетдинов Р.Р. Татарская культура в языковом отражении. М.: Гуманит. издат. центр «ВЛАДОС»; Казань: Магариф, 2004. 346 с.
3. Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. Волгоград, 2001. 422 с.
4. Краткий русско-татарский словарь военных терминов (толмач). М.: Искра революции, 1926. 176 с.
5. Мугинов Р.А. Русско-татарский словарь военных. Казань: Тат. кн. изд-во, 2000. 150 с.
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: (общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.: Наука, 1974. 768 с.
7. Хисамова Ф.М. XVIII йөздәге татарча эш кәгазе язмаларының үзенчәлекләре. Казан: Казан унты нәшр., 1981. 162 б.
8. Сафаров Р.Т. Военная лексика татарского языка. Казань: ИЯЛИ, 2015. 196 с.
9. Сәфәров Р.Т. Татарча-русча хәрби лексика сүзлеге. Казан: ТӘһСИ, 2017. 112 б.
10. Тимергалин А. Миллият сүзлеге. Казан: Мәгариф, 2007. 575 б.
11. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда. 2 том. Казан: Татар кит. нәшр., 1979. 726 б.
12. Ханбикова Ш.С., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге. Казан: Хәтер, 1999. 256 б.
13. Чернейко Л.О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени. М., 1997. 320 с.
14. Зиатдинова Г.И. Концепт «Сугыш (Война)» в татарской языковой картине мира. Казань: Ихлас, 2010. 168 с.
15. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Минск: ТетраСистемс, 2008. 266 с.

РОЛЬ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОГО КОНЦЕПТА «ВОЙНА» В ТАТАРСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ СОЗНАНИИ

Гульназ Иршатовна Зиятдинова,
Казанский национально-исследовательский технический университет им. А. Н. Туполева – КАИ,
Россия, 420015, г. Казань, ул. Б. Красная, д. 55,
ggulnaz0507@mail.ru.

Альфия Шавкетовна Юсупова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
alyusupova@yandex.ru.

Фируза Рамзилевна Сибгаева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
FiruzaRS88@ yandex.ru.

В статье раскрываются особенности репрезентации концепта «война» в татарском языке. Материалом для анализа послужили лексикографические источники. Цель исследования – выявить семантические, лингвокультурные, ассоциативные компоненты, входящие в семантическую структуру данного концепта. Доказано, что концепт «война» имеет сложную структуру, состоящую из разных групп признаков.

Ключевые слова: татарский язык, концепт «война», языковая картина мира, национальная концептосфера, художественный текст

Для цитирования: Зиятдинова Г. И., Юсупова А. Ш., Сибгаева Ф. Р. Роль лингвокультурного концепта «война» в татарском национальном сознании // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 21–33. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-21-33

Literature

Әдәбият

Литература

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-34-45

TATAR FOLK LYRICAL SONGS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

Liliia Khatipovna Mukhametzianova,
G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art of Tatarstan Academy of Sciences,
12 K. Marx Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
lilmuhat@mail.ru.

This study reviews the Tatar folk song heritage of the Great Patriotic War, identifying characteristics of the wartime lyric songs common among the Tatars in the former USSR, elucidating their place and role in the system of national lyric folklore. The review is based on the texts introduced into the scientific circulation in the academic publications "Tatar Folk Art", as well as expedition materials from different years stored in the Miras-Khane Written Heritage Center of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. The article defines the primary function of wartime songs as a reflection of the spiritual world, revealing the experiences of an individual among other Tatar people. In accordance with the trends of the times, a spirit of elation and labor enthusiasm in the name of a great victory were heard on the home front. The study proves that the texts show a renewal of the national epic tradition.

Key words: Tatar folklore, period of the Great Patriotic War; folk lyrical art, song genre

For citation: Mukhametzianova, L. Tatar folk lyrical songs of the great patriotic war // Tatarica. 2025. № 2 (25). pp. 34–45. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-34-45

Tereze tobem chachakle,
(My windowsill is full of flowers)
Ostal ostem gol gena;
(There are only plants on my table)
Zhinarga bulgach zhinarga,
(If we're going to win,
We are to win)
Beznen telak ber gena
(We have only one wish)
(*Tatar folk song)*

Introduction

Events that make people's souls tremble constantly occur in our lives, and their echoes take the form of folk art works. The Great Patriotic War of 1941–1945 was one of those historical events that left a deep and indelible mark on the people's lives. The people perceived this war as an event that turned their lives upside down. It is well known that there is not a single home, not a single family untouched by the military catastrophe. Some went to the front and took up arms to fight the enemy, others were forced to leave their homeland and resettle, and for many, hard labor began in the rear, they never took their eyes off the front, compounded by the pain of losing their loved ones. At the same time, the dramatic changes

that occurred in people's lives created entirely new conditions for the development of Tatar folk art. The catastrophe that befell the country greatly strengthened such qualities as patience, humility, endurance, patriotism, and hard work, which run in the Tatar bloodline. The hardships of war awakened deep feelings buried in the hearts of the people for centuries. All this contributed to the revival of our spiritual heritage, covered with the dust of history, enriching Tatar folklore with entirely new examples characteristic of its time.

During the Great Patriotic War, the song genre was very active in Tatar folk art. Tatar songs reflected the thoughts, desires, and experiences of our people, and this is also true of the lyrical works of the war years. Despite the harshest living conditions, folk songs lived on, warming people's hearts and calling for perseverance. "Even in the most difficult and gloomy days, when the fate of the country was being decided, songs filled with genuine faith in victory resounded in the folk language," wrote I. Nadirov, Ph.D. in Philology and an expert in the song genre of the Tatar people [1, p. 93].

Each of the lyrical songs, cited as examples of the ideas expressed in the article, is rich in content and multifaceted in imagery. The historical past and ethnographic characteristics of the Tatar people, their social life, family and everyday relationships, the ideas of fighting for the Motherland, liberating the loved ones from enemies, and the embodiment of heroism acquired greater significance in the lyrics during this time crucial for the country. These songs reflect the feelings experienced by the Tatar people, the emotions left behind by the events of that era, the traits of the national character, and the great hope for victory even in the most difficult times.

Materials and methods of research

For research, the author primarily uses the academic volumes "Tatar Folklore" (1976, 1980, 1988) and the folklore collection, held at the Center for Written Heritage of the G. Ibragimov Institute of Language, Literature, and Art, the Tatarstan Academy of Sciences. The information on materials, recorded from informants, highlights the vast geographic distribution of Tatars and the free circulation of Tatar folk songs throughout the former Soviet Union. Numerous song variants, associated with the war period, serve as a reminder that, while scattered across a vast territory, the people once shared a single thought, mourned a single sorrow, and maintained a unified, firm opinion on a particular event.

The issue of Tatar people's lyrical songs, created during the difficult war years, requires an approach from the perspective of the nation and the destiny of the people. Therefore, the methodological basis of our article is the principle of the nationalist and historical approach to the songs from the Great Patriotic War and their lyrical genre. The study of Tatar folklore by era, that is, examining folk art from a historical perspective, has been used in Tatar folklore studies since the late 20th century. This experience was reflected in the published monographs, devoted to works of Tatar folk art [2], in preparation of dissertations [3], in selection of folklore works relating to a certain era, in academic volumes chronologically covering the literary and cultural development, in their scientific analysis [4], etc. At the beginning of the 21st century, a textbook-monograph by Doctor of Philology F. Urmancheev [5] was compiled and published for universities and colleges. It is intended for the study of Tatar folk art by dividing it into separate historical periods, which indicates that the identification of Tatar folklore, specific to a certain period, has recently been raised to the appropriate scientific level and systematized.

The relevance of this research article is the popularity of the song genre in Tatar folk art, its status as one of the most "lively" and active examples of folklore among other genres, as well as the special significance of lyrical folklore during the years of war, a critical situation facing the people. Although the theme of the Great Patriotic War songs has attracted considerable attention since the 1950s [1; 2; 5, pp. 323–327; 6; 7; 8], its rethinking in our time is due, firstly, to the ideological and political nature of the event; secondly, to the need to rethink popularized and widespread folklore works associated with the Great Patriotic War.

Discussion

As often happens, during the war years, lyrical poetry came to the fore, imbued with ideas of hatred for the enemy who had invaded our native land, love for the Motherland, and the struggle for its freedom. Lyrical songs have always held a special place in Tatar folklore. Due to the events of the Great Patriotic War, they acquired a completely new sound and began to fulfill a special function in the life of the people.

Long lyrical songs are multi-stanzaic, narratively complex, synthetically musical, and

poetic. Short lyrical songs differ from long melodic songs in their poetic structure, melody, and theme. The quality that undoubtedly unites both long melodic songs and songs composed of short quatrains is, of course, lyricism. In lyrical works, which became widespread during the war, a subjective attitude toward someone or something is expressed through personal experiences, the singer's state of mind, and mood. Lyricism reveals feelings in sentiments, moods, and subtle nuances of the emotional principle; it has the character of emotionality, poetic excitement, and insight. During the war years, such immortal songs as "Sarman buylary" ("Along Sarmanovo"), "Koshlar kebek" ("Like Birds"), "Sugyshchy zhyry" ("A Soldier's Song"), "Archa" ("Arsk"), "Su buylap" ("Along the River"), "Oy artynda shomyrtym" ("A Bird-Cherry Tree behind My House"), and "Ramay" ("Ramay") gained widespread popularity with the people. Frequent radio broadcasts also contributed to getting these songs etched on in the people's memory, to passing them on by word of mouth, and to being performed by both ordinary people and amateur singers.

During the Great Patriotic War, lyrical poetry, as a form of expressing feelings, shaped the people's attitude toward the difficulties that arose, serving as a means of spiritual relief. For example, there is every reason to believe that the well-known folk song "Aktanysh Basmalary," copied from the Tatarstan Radio Library in 1960, became popular in connection with the events of the Great Patriotic War. The song mentions the attributes of the native land – the Agidel (Belaya) River, the Aktanysh footbridge, the fluttering ribbons in the girls' braids, the shifting ice floes in April, etc. – emphasizing the heroes' courage and praising those who returned victorious to their Motherland:

Kayan barsan, shunnan tury
(Wherever you go, from there)
Aktanyshnyn yullary;
(Aktanysh roads lead straight ahead;)
Doshmannarny zhinep kaytty,
(Having defeated the enemy)
Beznen rayon ullary
(the Sons of our region have returned) (Here and after the lyrics is abridged) [9, p. 341].

Another song "Batyr egetka" ("To the Brave Young Man"), recorded in 1955 from the personal archive of the People's Artist of Tatarstan Gulsem Suleimanova, was one of the most popular songs of the Great Patriotic War:

Dustym, chachlaren bodra,
(My friend, your hair is curly,)
Arasynnan zhil ora;
(The wind ruffles it;)
Maturlygyn gazhap tugel,
(You aren't so handsome)
Batyrlygyn soydera.
(Your bravery is more attractive.)
Oy artynda almagachym
(There is an apple tree behind my house;)
Alsu chachaklar atty;
(Blooming with pink flowers)
Minem irkam geroy bulyp
(My beloved has returned as a hero)
Sugysh kyrynnan kaytty
(From the battlefield) [9, p. 347].

Among such songs there are many created by professionals, the songs which subsequently became folk ones. For example, these songs are "Sagynu" ("Sorrow") and "Yuksynu" ("Sadness"). This group of war songs is filled with complete confidence in the coming victory, the valiant defense of the Soviet country and, perhaps, "red" ideas that are not very characteristic of folk art. Nevertheless, these songs were and are still found in the folk repertoire. They could be heard everywhere – in the villages and in the cities, among the young and old people, in amateur art clubs, in front of the front-line soldiers. The distribution and popularization of ideological folk songs was influenced by the fact that at that time, they were often performed by professional artists. In their compositional structure and artistic development, they have become the songs of national treasure. The songs, whose creation is associated with the Great Patriotic War, are the works that are closely associated with the ideological ideas of the era, those which put patriotic feelings to the fore.

In wartime songs, the focus was on civilian lyrics, humility in difficult times, on courage and valor on the battlefields. The unbending spirit was especially emphasized in short lyrical songs characteristic of wartime. These works, occupying a significant part of the Tatar folk song fund, were collected by I. Nadirov in the form of a separate academic volume, dedicated to folk songs, which included 120 songs on the theme of the Great Patriotic War [10, pp. 365–373]. The lyrical songs, recorded by the Tatars during the war in the rear, at the frontline and in the Donbass temporarily occupied by the enemy, speak of our compatriots' resilience in difficult trials by depicting the behavior of the Tatars in historical chronicles. In this way their feelings have reached the present day.

The songs about the relationships between young people during the Great Patriotic War often mention hard work and dedication of young men or women, and their feeling of love manifesting itself in hard work:

Minem irkam brigadirka,
(My beloved is the foreman,)
Kukragenda medale;
(She has a medal on her chest;)
Kazanda da, Maskauda da
(Both in Kazan and in Moscow)
Belmagannar yuk any
(There is no one who doesn't know her) [9, p. 353].

This song, called "Minem irkam" (My Beloved), was recorded in 1953 by Roza Arslanova (born in 1938) from the village of Urgagar, the Alki District of Tatarstan, and it was included in the Tatar folk song fund. Owing to the songs, in the harsh conditions of that time, people realized that the main quality that determined the social essence of a person was their attitude to work. In those years, the struggle for victory was not easy even in the rear, which is well indicated by folk songs. The real heroes who worked in the rear were, in fact, women. In the lyrical song, it is the chanting of a beautiful, slender girl praising her achievements in physical labor that reflects the spirit of the wartime.

Even in the face of war, the people who sang to relieve their soul included a large number of works consonant with the spirit of the times in their repertoire. Along with songs imbued with heroism and patriotism, the songs imbued with feelings of deep sadness, grief, separation, longing, and love define the folk art basic flavor of that period. A soldier who went to the frontline to defend his country, or his beloved one who had seen him off, yearned for the loved one and hoped for a new meeting:

Kama syu sina tanysh tugel,
(The Kama's waters are unfamiliar to you,)
Yalgyz gyna toshep buylama;
(Don't go down alone;)
Ara erak, katlar ozak yori,
(Don't think the distance is long,)
Onytkandyr diep uylama.
(Your letters take too long and he has forgotten you.)
Buylarynda bik kup yoresam da,
(Although I have walked along its shores many times,)
Khich tuyalmyim yamle Kamadan;
(I will never get tired of the beautiful Kama;)
Makhabbatem Kama kebek tiran,
(My love runs deep like the Kama does,)
Ochrashyrbyz ale yanadan [9, p. 338].
(We will meet again)

This song called "Kama bue" ("The Kama's Bank") was recorded in 1955 by Sariya Nogmanova (born 1928) in the village of Burunduki, the Kaybitsky District of Tatarstan.

Or the song "Sarman" ("Sarmanovo"), recorded by Sania Gataullina in 1961 in the village of Sheremetyevo, the Sheremetyevo District of Tatarstan, which also reflects the sincere feelings inherent in ordinary people who have learned all the bitterness of war, which can muddle their fates and bring deprivation:

Sarman buylarynda salkyn zhillar,
(Cold winds along the banks of the Sarman River,)
Tunam, irkam, tunam, tunyn bir;
(I'm freezing, darling, freezing, give me your fur coat;)
Aerylabyz, irkam, aerylabyz,
(We are parting, my love, we are parting,)
Saubullashyik inde, kulyn bir.
(Let's say goodbye, give me your hand.)
Sarman buylaryn min buyladym,
(I walked along the Sarman River,)
Buylaganda sine da uyladym.
(While I walked, I was thinking about you,)
Kitkan chaklarynda kul birmadem,
(I didn't give you my hand when you left,)
Tagyn kaytyrsyn dip uyladym
(I thought you would come back) [9, pp. 341–342].

The fact that this song had versions, recorded in 1955 by Sariya Askarova in the village Burunduki of the Kaybitsky District of Tatarstan and in 1969 by Maira Khalilova (born 1938) in the village of Uba, the Bolsherechensky District of the Omsk Region, is clear evidence that it was quite popular at that time.

The songs, composed by soldiers at the front-line during that period should be singled out in a separate group of lyrical works related to the Great Patriotic War. For example, "Ilne sagynu zhyry" ("The Song of Homesickness") was recorded in 1958 by Abdullah Utyameshev (born 1899) in the village of Tarakan, the Bednodemyansky District, the Republic of Mordovia:

Kyrda karchygalar kagynyp yori,
(In the field, hawks wave their wings,)
Koymaslarmy kyrlat tarysyn?
(Will millet ears scatter grains?)
Karchyga (Hawk),

Kuresha almyicha kunelem talchyga.
(My soul hurts without dating.)
Ilen sagynasynmy dip soryisyn,
(You will ask if I miss my homeland,)
Kurmisrnme yozemnen sarysyn?
(Don't you see the yellowness in my face?)
Karchyga (Hawk),
Kuresha almyicha kunelem talchyga.
(My soul hurts without dating.)
Kychkyrmachy, kakkuk, sin kychkyrma,
(Don't shout, cuckoo, don't you shout,)
Echkenaemne minem poshyrma!
(Don't shake my soul,)
Kakkugem,
(Cuckoo,)
Chit zhirlarda uta yashlegem!
(My youth is passing abroad.)
Il genama kaytyp, sougan belan
(Will there be time when I return to my homeland)
Ber kavyshyr konnar bulyrmy?
(And see my beloved?)
Kakkugem,
(Cuckoo,)
Chit zhirlarda uta yashlegem!
(My youth is passing abroad) [9, p. 127].

Songs written during the wars preceding World War II became popular again among soldiers during that period. For example, the song "Okop koe" ("The Trench Song") was published in 1941 in A. Klyucharev's collection "Tatar khalyk koilare" ("Tatar Folk Songs") [11, p. 94]. According to the given note, this work was already known during the Russo-Japanese War. The stanza coming with notes in A. Klyucharev's collection looks like this:

Soldatskiy remen belan
(A soldier's belt)
Budylar bellaremne shul.
(They tied at my waist.)
Yogerep kitarday bulam la,
(I feel like running away.)
Chit illarda uta gomerem,
(My life is passing abroad,)
Sagyndym illaremne shul.
(I miss my country so much) [11, p. 94].

Under the title "Kozge achy zhillirda" ("In the Autumn Bitter Winds"), this song was included in A. Abdullin's songbook transferred to the Heritage Fund of the Institute of Language, Literature and Arts named after G. Ibragimov, the Academy of Sciences of Tatarstan in 1960, its text is stored in the folklore center [12].

The next song, "Soldat zhyry" ("The Soldier's Song"), was recorded on a tape recorder in 1970 in the village of Baikal (Bukhara) of the Nizhnetaudinsky District, the Tyumen Region near Sabitova Sarbi (born 1895) (recording and notation by I. Kadyrov). It was still sung in the 1970s, so it is quite clear why it was very popular after the Great Patriotic War:

Chuen chulmak, auzy tar la,
(The narrow-mouthed iron pot)
Peshar soldat ashlary la;
(To cook a soldier's meal,)
Kosh-kort ochyp zhitmas zhirga,
(Where birds and insects will not fly)
Kita soldat bashlary la.
(And where soldiers' heads fly away)
Tash kazarma buylaryna
(To the stone barracks,)
Myltygymny soyadem;
(I'll lay my rifle down)
Tugan-uskan illarema
(On my native land)
Kaychan kaityr soyagem?
(When my bones come back) [10, pp. 157–158].

This song is an old soldier's song, most likely reflecting the fate of the Tatars in the tsarist army in the old days. It was apparently "revived" during World War II in connection with the events mentioned in the song.

Speaking of front-line songs, it is necessary to highlight one more phenomenon that complements Tatar lyrical folklore. This is the development of the epistolary genre in Tatar folk art during the Great Patriotic War. Written correspondence is one of the traditions that has always occupied a significant place in the life of educated Tatars. It is known that during the war, communication by letters was maintained between the front and the rear. "According to the ancient custom, corresponding between the front and the rear, people decorated their letters with songs," wrote I. Nadirov [1, p. 93]. Indeed, the extreme popularity of the song genre is evident in the soldiers' letters to their loved ones, and the lyrics are often found in letters from the front. In these lines, the Tatar soldiers, in an aphoristically laconic, simple, but at the same time highly artistic manner, expressed their attitude towards their country, their feelings for loved ones who sincerely believed in the unshakable unity of the Soviet people and those who fought for their homeland. The materials, preserved in the newspapers of those years, indicate that home front workers also

decorated their letters to front-line soldiers with lyrics:

Beznen avyl urtasynda
(In the center of our village)
Zhilferdi Kyzyl alam;
(The red flag is flying;)
Ilebez ochen korashuche
(Glory to the heroes)
Kakharmannarga salam!
(Fighting for our country!) [7, p. 367].

Although we are talking about wartime songs of 1941–1945, this type of art covers a significant length of time. It is impossible to establish a strict framework for them: for example, the songs that were created only in connection with military events and were performed only during the war. Some of the songs are the works known even before the Great Patriotic War, they have not lost their popularity today. These are the gems that were with the people both in the rear and at the front, helping in difficult times and giving spiritual strength during the years of war.

Wartime songs are a hymn to heroism and beauty. During the Great Patriotic War, the poetic work of the Tatar people was enriched with such long, melodic, and countless short lyrical songs as “Oy artynda shomyrtym” (“The Bird Cherry Tree behind My House”), “Tan atkanda” (“At Dawn”), “Ozatu” (“Seeing Off”), “Minem irkam armyada” (“My Beloved One Is in the Army”), “Zombel chachak” (“The Hyacinth Flower”), “Kotam ale” (‘I’m Still Waiting”), “Bondyug” (“Bondyug”), “Zoya” (“Sviyazhsk”). These and other songs have stood the test of time and have come to this day in several versions. Many of them are still sung today.

Conclusions

During the years of war, the richness of song poetry was due, firstly, to its connection with ancient poetic traditions, secondly, to the popularization through the media of the most successful creations of poets and composers, as well as the performance of folk works by professional singers. Even in difficult times, songs were not forgotten, meaning that the song poetic ornaments carried people over into the new era. Thus, the works, performed since ancient times, have been passed over into the future. Of course, not every song, performed during the war, deserves such a reputation, but most of them have indeed stood the test of time and survived to this day. As is typical of this genre, the ease with which songs come to mind in various situations and their frequent performance by people made this type of folk music an inseparable companion of those hard times. The works, which in their content and theme can be considered wartime songs, were recorded or preserved in written sources in various regions inhabited by the Tatars. The works of lyrical folklore, that could be heard from the Volga Region to the vast expanses of Siberia, deserve to be considered intangible monuments to the unity, strength of spirit, patience, and richness of feelings of the Tatars during the years most difficult for the country.

References

1. Nadirov, I. (1957). *Boek Vatan sugyshy yellarynda Tatars khalyk zhyrlary* [Tatar Folk Songs during the Great Patriotic War]. Kazan Utlary. No. 3, pp. 93–98. (In Tatar)

2. Nadirov, I. (1961). *Khalyk ham zhyr: Boek Vatan sugyshy chorynda Tatar khalyk poetic izhaty* [The People and the Song. Tatar Folk Poetic Art during the Great Patriotic War]. 192 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

3. Zakirova, I. G. (2000). *Narodnoe tvorchestvo Bulgarskogo perioda: dis. ... k. fil. n.* [Folk Art of the Bulgarian Period: Ph.D. Thesis Abstract]. Kazan, 24 p. (In Russian)

4. Mukhammetzyanova, L. Kh. (2002). *17-18 gasyrlarda khalyk izhaty* [Tatar Folk Art in 17–18 Centuries]. Tatar adabiyaty tarikhy. In 8 vol. Vol. 2, pp. 227–243. 15–18 gasyrlar (təz. həm fənni məkh. G. M. Davletshin). Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

5. Urmanche, F. I. (2002). *Tatar khalyk izhaty: yugary uku yortlary ham colleglar ochen dareslek* [Tatar Folk Art: A Textbook for Universities and Colleges]. 335 p. Kazan, Magarif. (In Tatar)

6. *Sugysh uty belan otelgan yazmyshlar. Frontovik yazuchylarnyn khatlary ham bulaklau kagazlare zhyentygy* (2014) [Fates Ruined by the Flames of War. Collection of Letters and Award Papers of Front-Line Writers]. 625 p. Təz., iskərmələr avtory A. Shamova. Kazan, Ikhlas. (In Tatar)

7. *Utly yellar kaitavazy. Boek Vatan sugyshy chorynda Tatars khalyk izhaty* (2005) [Echoes of the Fiery Years. Tatar Folk Poetic Art during the Great Patriotic War]. Keresh sүz avtory F. I. Urmancheev. 199 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

8. Mukhammetzyanova, L. Kh. (2025). *Dakhshatle chor yuldashlary. Tugarak uen* [Tough Times Fellow Travelers. A Round Game]. No. 2, pp. 26–32. (In Tatar)

9. *Tatars khalyk izhaty. Tarihi ham lyrical zhyrlar* (1988) [Tatar Folk Art. Historical and Lyrical Songs]. Tomny təzүche, keresh məkalə yazuchy, iskərmələrne əzerləүche I. N. Nadirov. 488 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

10. *Tatars khalyk izhaty. Kyska zhyrlar* (1976) [Tatar Folk Art. Short Songs (Quatrains)]. Sost. I. N. Nadirov. 488 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

11. Klyucharev, A. S. (1941). *Tatars khalyk koilare. 1nche kitap* [Tatar Folk Melodies, 1st Book]. Təzүchese həm җyyuchysy A. S. Klyucharev. 248 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

12. Kozge achy zhillirda (1960) [In the Bitter Autumn Winds]. TFA G. Ibrahimov isemendəge TƏhSInең Yazma miras үzəge, FF, koll. 1, p. 34a, sak. ber. (In Tatar)

13. Kadyrov, I. Sh. (2021). *Tatars khalkyn tuy zhyrlary. Seber arealy* [Wedding Songs of the Tatar People. Siberia]. 188 p. Kazan, IALI. (In Tatar)

БӨЕК ВАТАН СУГЫШЫ ЧОРЫ ТАТАР ХАЛЫК ЛИРИК ҖЫРЛАРЫ

Лилия Хатип кызы Мөхәммәтҗанова,
Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов ис.
Тел, әдәбият һәм сәнгать институты,
Россия, 421111, Казан ш., К. Маркс ур., 12 нче йорт,
lilmuhat@mail.ru

Җыр – халык лирикасының сүз һәм көй үрелешенә нигезләнгән иң популяр төре. Тикшеренүдә Бөек Ватан сугышы чорының татар фольклор җыр мирасына күзәтү ясала, сугыш елларында лирик җырларның элеккеге СССР территориясендә сибелеп яшәгән татарлар арасында үсеше һәм таралышының үзенчәлеге билгеләнә, аларның милли лирик фольклор системасындагы урыны һәм роле ачыклана. Хронологик алымга таянып, татарларда лирик фольклорның сугыш елларында ике төп юнәлештә – тылдагы халык җырлары һәм фронттагы халык җырлары буларак үсеш алуы күрсәтелә. Автор сугыш чоры җырларының төп функциясен рухи дөньяны чагылдыру дип билгели, аерым шәхес кичерешләренең тулаем татар халкына хас булуын күрсәтә; сугыш елларында актуаль булган җырларда күп төсмерләрдә кешелекнең төп хисләре – кайгы, сагыш, газап, мәхәббәт, аерылышу һәм якты киләчәккә өмет гәүдәләнеш тапкан булуны ачыклый. Татар халкының бу чорга караган җырларында дошманны һичшиксез җиңүгә пропаганда сизелә, заман тенденцияләренә яраклы рәвештә, бөек җиңү хакына тылда күтәренкелек һәм хезмәт энтузиазмы рухы яңгырый.

Төп төшенчәләр: татар фольклоры, Бөек Ватан сугышы чоры, халыкның лирик иҗаты, җыр жанры

Сылтама өчен: Мөхәммәтҗанова Л. Х. Бөек Ватан сугышы чоры татар халык лирик җырлары // Tatarica. 2025. № 2 (25). 34–45 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-34-45

Тәрәзә төбем чәчәкле,
Өстәл өстем гөл генә;
Җиңәргә булгач, җиңәргә,
Безнең теләк бер генә.
(Татар халык җыры)

Кереш

Халкыбыз күңелен тетрәндерерлек вакыйгалар яшәеш-көнкүрештә әледән-әле килеп чыга тора, аларның кайтавазы халык иҗаты әсәрләре булып формалаша. 1941–1945 елгы Бөек Ватан сугышы да – халык тормышында җуелмас тирән эз калдырган тарихи вакыйгаларның берсе. Халык аны тормышының астын-өскә әйләндергән вакыйга буларак кабул итә. Сугыш афәте кагылмаган бер генә йорт та, бер генә гаилә дә калмавы мәгълүм. Кемнеңдер кемедер фронтка китеп, дошманга каршы кулына корал алып көрәшә башлый, кемдер туган җирен ташлап, каядыр күченергә мәҗбүр була, ә күпләр өчен фронтны бер генә минутка да күздән ычкындырмаган авыр тыл хезмәте башлана, моңа сугышта газизләрен югалту ачысы да өстәлә. Шул ук вакытта кеше тормышына бәреп килеп кергән кискен үзгәрешләр татар халык иҗаты үсеше өчен өр-яңа шартлар туууга да сәбәпче була. Ил өстенә килгән афәт татарларның канында булган сабырлык, күндәмлек, чыдамлык, ватанпәрвәрлек, эшчәнлек сыйфатларын бик нык көчәйтеп җибәрә. Сугыш вакытындагы тормышның авырлыгы халыкның күңел төпкелендә элек-электән яткан тирән хисләрне кабат уята. Болар барысы тарих тузаны баскан рухи мирасның кабат тергезелүенә, активлашуына китерә, татар фольклорын чорына хас өр-яңа үрнәкләр белән баета.

Бөек Ватан сугышы чоры татар халык иҗатында җыр жанры үтә актив була. Татар

җырларында халкыбызның күңел түрендә йөргән уй-теләкләре, борчу-мәшәкатьләре чагылыш тапкан, әлеге закончалык сугыш чоры лирик иҗатына да кагыла. Тормыш шартлары бик авыр булуга карамастан, халык җырлары яшәвен дәвам иткән, халыкның күңелен юаткан, кешеләрне бирешмәскә өндәгән. «Ил язмышы хәл ителгән иң авыр һәм шомлы көннәрдә дә халык телендә җиңүгә якты ышаныч белән сугарылган җырлар яңгырый», – дип язды бу хакта филология фәннәре кандидаты, татар халкының җыр жанры белгече И. Надиров [1, б. 93].

Мәкаләдә әйтелгән фикерләргә мисал буларак телгә алынган лирик җырларның һәркайсы эчтәлек ягыннан бай мәгънәле, образлары күпкырлы. Татар халкының тарихи үткәнен һәм этнографик үзенчәлекләрен, иҗтимагый тормышын, гаилә-көнкүреш мөнәсәбәтләрен һәм үз җире өчен көрәшкә омтылу, якыннарын дошманнардан азат итү идеяләрен алга сөреп, батырлыкны лирика аша сурәтләгән юлларның әһәмияте ил, ватан өчен хәлиткеч заманда тагын да арта. Бу җырларда татар кешесе кичергән хисләрне, чор вакыйгалары үз эзен салган тойгыларны, бик авыр вакытларда да җиңүгә булган зур өметне һәм милли холык билгеләрен табарга мөмкин.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Тикшеренү өчен материаллар җәһәтеннән автор, асылда, «Татар халык иҗаты» академик томнарына (1976, 1980, 1988) һәм Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана торган фольклор фондына мөрәҗәгать итте. Информантлардан язып алынган материаллар турындагы мәгълүматлар татарларның таралыш географиясе никадәр киң булуны һәм элеккеге советлар иленең теләсә кайсы почмагында татар халык җырларының иркен яңгыравын ассызыклый. Сугыш чорына кагылышлы җырларның күп вариантлылыгы исә үз чорында милләтнең, киң территориядә сибелеп яшәп тә, бер үк уй белән януын, бер хәсрәт белән хәсрәтләнүен, билгеле вакыйгага карата бердәм ныклы фикердә торганлыгын искәртә.

Ил белән күтәргән дәһшәтле сугыш елларында татар халкына хас лирик җырлар проблемасы – милләт, халык язмышы күзлегеннән якын килүне таләп итә торган мәсьәлә. Шуннан чыгып, мәкаләбезнең методологик нигезен Бөек Ватан сугышы чорына караган җырларга, аның лирик төренә халыкчанлык, тарихилык яссылыгында якын килү принцибы тәшкил итә. Татар фольклорын чорларга бүлеп өйрәнү, ягъни халык иҗатын тарихи яссылыкта карау тәҗрибәсе XX йөздән соңгы татар фольклористикасында кулланыла килә. Әлеге тәҗрибә билгеле бер чорга бәйле татар халык иҗаты әсәрләренә багышланган монографияләр чыгаруда [2], диссертацияләр [3] әзерләүдә, әдәби-мәдәни барышны хронологик яктырткан академик томнарда теге яки бу чорга караган фольклор әсәрләрен аерып чыгарып, аларны фәнни анализлауда [4] һ.б. чагылыш таба. XXI гасыр башында филология фәннәре докторы Ф. Урманчеевның югары уку йортлары һәм колледжлар өчен төзеп бастырган дәреслек-монографиясе [5] татар халык иҗатын аерым тарихи чорларга бүлеп өйрәнүгә корылган, бу исә билгеле бер вакыт аралыгына хас татар фольклорын аерып чыгаруның соңгы чорда тиешле фәнни югарылыкка куелганлыгын, системалашканлыгын дәлилли.

Тәкъдим ителә торган фәнни мәкаләнең актуальлеген татар халык иҗатында җыр жанрының популярлыгы, фольклорның башка жанрлары арасында иң «тере» һәм актив үрнәкләрдән булуы һәм халык өчен критик ситуация тудырган сугыш чорында лирик фольклорның аеруча зур әһәмияткә ия булуы билгели. Бөек Ватан сугышы чорына хас җырлар темасына XX йөзнең 50 нче елларыннан ук шактый игътибар ителә килсә дә [1; 2; 5, б. 323–327; 6, 7, 8], аңа бүгенге көндә янә мөрәҗәгать итү, беренчедән, вакыйганың идеологик-сәяси асылына бәйле һәм, икенчедән, Бөек Ватан сугышына мөнәсәбәтле популярлашкан һәм таралган фольклор әсәрләрен яңадан күзәтеп чыгуга булган зарурияттән чыгып башкарыла.

Фикер алышу

Вакыйгасына күрә, сугыш елларында туган илгә басып кергән дошман явына нәфрәт, үз ватаныңа мәхәббәт, аның азатлыгы өчен көрәш идеяләре белән сугарылган лирик иҗат алгы планга чыга. Лирик җырлар татар халык иҗатында гомер-гомергә аерым зур урын биләгән. Бөек Ватан сугышы вакыйгалары уңаеннан алар өр-яңа яңгыраш ала, халык тормышында үзенә бер функция үти башлый дияргә мөмкин.

Лирик озын җырлар – күп строфалы, сюжетлы, катлаулы синтетик музыкаль-поэтик лирик иҗат. Лирик кыска җырлар озын көйле

җырлардан шигъри төзелеше ягыннан, нинди көйгә башкарылулары, кайсы теманы колачлавы җәһәтеннән һ.б. яклары белән аерылып тора. Җырларның озын көйләләрен дә, кыска дүртьюллыктан гыйбарәт булганнарын да һичшиксез берләштерә торган сыйфат – ул әлбәттә, лирика. Сугыш чорында популярлашкан лирик иҗатта да шәхси тойгы аша кемгә яки нәрсәгә дә булса субъектив мөнәсәбәт белдерелә, җырлаучының хәле-халәте, кәефе гәүдәләнеш таба. Лиризм хис-кичерешләрдәге, кәеф-халәттәге тойгыны, эмоциональ башлангычтагы нәзек нечкәлекләрне аңлатып бирә; ул эмоциональлек, шигъри дулкынлану, күңелне айкау характерына ия. Сугыш елларында «Сарман буйлары», «Кошлар кебек», «Сугышчы җыры», «Арча», «Су буйлап», «Өй артында шомыртым», «Рамай» кебек үлемсез җырлар халыкта бик нык популярлашкан була. Радио аша еш яңгыраулары да бу җырларның халык хәтеренә ныграк уелуен, телдән-телгә күчеп, халык вәкилләре, үзешчәннәр тарафыннан җырлануын тәэмин иткән.

Бөек Ватан сугышы чорында лирик поэзия, хис-кичерешләрне чагылдыра торган иҗат буларак, халыкның килеп туган кыенлыкларга мөнәсәбәтен билгели, күңел бушату чарасы булып та хезмәт итә. Мәсәлән, 1960 елда Татарстан радиосы фонотекасыннан күчереп алынган «Актаныш басмалары» исеме белән мәгълүм халык җыры Бөек Ватан сугышы вакыйгалары уңаеннан популярлашкан дип уйларга тулы нигез бар. Җырда туган илгә генә хас атрибутлар – Агыйдел суы, Актаныш басмалары, кызларның үргән чәчендә җилфердәүче тасмалар, апрельдә кузгала торган бозлар һ.б. телгә алына, аларның газизлеге ассызыклана, шулар хакына туган якка җиңеп кайткан батырлар мактала:

Каян барсаң, шуннан туры
Актанышның юллары;
Дошманнарны җиңеп кайтты,
Безнең район уллары.

(Җыр текстлары бирелдә һәм алга таба кыскартып бирелә) [9, б. 341].

Яисә «Батыр егеткә» җыры Татарстанның халык артисткасы Гөлсем Сөләйманованың шәхси архивыннан 1955 елда күчереп алынган. Бөек Ватан сугышы чорының иң популяр җырларыннан берсе:

Дустым, чәчләрең бөдрә,
Арасыннан җил өрә;
Матурлыгың гаҗәп түгел,
Батырлыгың сөйдерә.
Өй артында алмагачым
Алсу чәчәкләр атты;
Минем иркәм герой булып
Сугыш кырыннан кайтты [9, б. 347].

Мондый төр җырлар арасында нигездә профессионаллар иҗат итеп, соңыннан халыклашып киткән җырлар күп. «Сагыну», «Юксыну» кебек җырлар моңа мисал була ала. Сугыш чоры җырларының әлеге төркемендә киләчәк җиңүгә тулы ышаныч, совет илен намус белән саклау-яклау, һәм, бәлки, халык иҗаты әсәрләренә бик үк хас булмаган «кызыл» идеяләр дә бар. Хәл бу ки, мондый җырлар халык репертуарында булган һәм алар әле безнең көннәрдә дә очрап куя. Бу төр җырлар һәркайда – авылда һәм шәһәрдә, яшьләр һәм өлкәннәр арасында, үзешчән сәнгать түгәрәкләрендә, фронтовиклар каршында яңгырый торган булган. Идеологик халык җырларының киң таралып популярлашуына үз вакытында аларның профессиональ артистлар башкаруында бик еш яңгырап торуы да йогынты ясаган. Композицион төзелешләре, сәнгатьчә эшләнешләре ягыннан алар милли мирас җырлары рәтендә карала. Барлыкка килүе Бөек Ватан сугышына бәйле мондый җырлар – чорның идеологик фикерләре белән тыгыз бәйләнеш тоткан, патриотик хисләрне алга куйган иҗат.

Сугыш чоры җырларында гражданлык лирикасына зур урын бирелгән, авырлыкларга баш имәү пропагандаланган, көр күңеллелек һәм батырлыкка өндәү хупланган. Какшамас рух сугыш чорына хас кыска лирик җырларда аеруча ассызыклана. Татар халык җыр фондының шактый өлешен алып торган мондый иҗатны И. Надиров халык җырларына багышланган академик томда аерым бер шәлкем итеп туплап бирә, анда Бөек Ватан сугышы темасына караган 120 берәмлек җыр урын алган [10, б. 365–373]. Сугыш чорында тылда, фронтта һәм вакытлыча дошман кулына эләккән Донбасс өлкәсендә татарлардан язып алынган лирик иҗат милләттәшләребезнең катлаулы сынауларга бирешмәве хакында сөйли, тарихи хроникада татарларның үз-үзен тотышын интерпретацияли. Хис-кичерешләрен бүгенге көннәргә җиткерә дип бәяләргә мөмкин.

Бөек Ватан сугышы елларында яшьләр арасындагы мөнәсәбәтләрне яктырткан җырларда еш кына егетнең яисә кызның эшчән булуы, хезмәт сөюе телгә алына, мәхәббәт хисләре хезмәт сөючәнлек аша яктыртыла:

Минем иркәм бригадирка,
Күкрәгендә медале;
Казанда да, Мәскәүдә дә
Белмәгәннәр юк аны [9, б. 353].

«Минем иркәм» дип аталган бу җыр татар халык җырлары фондына 1953 елда Татарстанның Әлки районы Үргагар авылында Роза Арслановадан (1938 елда туган) язып алып кертелгән. Җырда кешенең иҗтимагый асылын билгеләгән төп сыйфат буларак аның хезмәткә мөнәсәбәте саналуы ассызыклануда заманның кырыс шартлары төп рольне уйнаган. Җиңү хакына көрәшнең ул елларда тылда да җиңелләрдән булмавы халык җырлары аша җиңел тоемлана. Тылда хезмәт куючы батырлар, асылда – хатын-кызлар. Лирик җырда нәкъ менә сөйкемле сылу кызның физик хезмәттәге уңышларын мактап җырлау сугыш чоры рухын чагылдыра.

Сугыш афәте килгәндә дә җырлап күңел бушаткан халык үз репертуарына заман рухына аваздаш әсәрләрне күпләп керткән. Каһарманлык, ватанпәрвәрлек белән сугарылган җырлар янәшәсендә тирән кайгы, хәсрәт, аерылу, сагыну, ярату хисләре өстенлек алган җырлар да бу чор халык иҗатының төп колоритын билгели. Илне сакларга фронтка киткән сугышчы яисә аны озатып калган яры сөйгәнен уйлап сагышлана, кабат күрешүгә өметләнә:

Кама суы сиңа таныш түгел,
Ялгыз гына төшеп буйлама;
Ара ерак, хатлар озак йөри,
Оныткандыр диеп уйлама.
Буйларында бик күп йөресәм дә,
Һич туялмыйм ямьле Камадан;
Мәхәббәтем Кама кебек тирән,
Очрашырбыз әле яңадан [9, б. 338].

«Кама буе» исемле бу җыр Татарстанның Кайбыч районы Борындык авылында Сәрия Ногмановадан (1928 елда туган) 1955 елда язып алынган.

Яисә Татарстанның Ширәмәт районы Ширәмәт авылында Сания Гатауллинадан 1961 елда язып алынган «Сарман» җыры шулай ук язмышларны бутарга, авырлыклар китерергә сәләтле сугышның барлык ачысын тойган гади халыкка хас самими хисләрне чагылдыра:

Сарман буйларында салкын җилләр,
Туңам, иркәм, туңам, туның бир;
Аерылабыз, иркәм, аерылабыз,
Саубуллашыйк инде, кулың бир.
Сарман буйларын мин буйладым,
Буйлаганда сине дә уйладым.
Киткән чакларында кул бирмәдем,
Тагын кайтырсың дип уйладым [9, б. 341–342].

Җырның 1955 елда Татарстанның Кайбыч районы Борындык авылында Сәрия Әскәровадан, 1969 елда Омск өлкәсенең Большеречье районы Уба авылында Маһирә Хәлиловадан (1938 елда туган) язып алынган вариантлары да булу әсәрнең үз чорында шактый таралганлыгын күрсәтә.

Бу чорда фронттагы солдатлар тарафыннан иҗат ителгән җырларны да Бөек Ватан сугышы чорына караган лирик иҗатның аерым төркеме итеп билгеләү дөрес булыр. «Илне сагыну җыры», мәсәлән, 1958 елда Мордва Республикасының Беднодемьянский районы Таракан авылында Абдулла Үтәмешевтән (1899 елда туган) язып алынган:

Кырда карчыгалар кагынып йөри,
Коймаслармы кырлар тарысын?
    Карчыга,
    Күрешә алмыйча күңелем талчыга.
Илең сагынасыңмы дип сорыйсың,
Күрмисеңме йөземнең сарысын?
    Карчыга,
    Күрешә алмыйча күңелем талчыга.
Кычкырмачы, кәккүк, син кычкырма,
Эчкенәемне минем пошырма!
    Кәккүгем,
    Чит җирләрдә үтә яшьлегем!
Ил генәмә кайтып, сөйгән белән
Бер кавышыр көннәр булырмы?
    Кәккүгем,
    Чит җирләрдә үтә яшьлегем! [9, б. 127]

Бөек Ватан сугышына кадәр тарихта билгеле сугышлар вакытында чыгарылган җырлар да бу чорда сугышчылар арасында кабат популярлаша. Мәсәлән, «Окоп көе» дигән исем белән билгеле җыр 1941 елда А. Ключарёвның «Татар халык көйләре» җыентыгында басыла [11, б. 94]. Искәрмәсенә караганда, бу әсәр рус-япон сугышы чорында ук мәгълүм булган. А. Ключарёв җыентыгында нотасы белән бирелгән строфа түбәндәгедән гыйбарәт:

Солдатский ремень белән
Будылар билләремне шул.
Йөгереп китәрдәй булам ла,
Чит илләрдә үтә гомерем,
Сагындым илләремне шул [11, б. 94].

Бу җыр Ә. Абдуллинның «Көзге ачы җилләрдә» исеме белән 1960 елда Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Мирасханәсенә тапшырган җырлар дәфтәрендә дә урын алган, текст фольклор үзәгендә саклана [12].

«Солдат җыры» дип аталган түбәндәге җыр исә 1970 елда Төмән өлкәсе Түбән Тауда районы Байкал (Бохара) авылында Сабитова Сәрбидән (1895 елгы) магнитофон тасмасына язып алынган (язып алучы һәм нотага салучы – И. Кадыйров). XX йөзнең җитмешенче елларында да җырланганын исәпкә алганда, Бөек Ватан сугышыннан соң аның әле шактый популяр җырлар рәтендә булуы аңлашыла:

Чуен чүлмәк, аузы тар ла,
Пешәр солдат ашлары ла;
Кош-корт очып җитмәс җиргә,
Китә солдат башлары ла.
Таш казарма буйларына
Мылтыгымны сөядем;
Туган-үскән илләремә
Кайчан кайтыр сөягем? [13, б. 157–158].

Бу җыр – борынгы солдат җыры, аның элекке чорларда патша армиясендә татарлар язмышын тасвирлаган үрнәкләрдән булу ихтималы зур. Күрәсең, җырдагы актуаль вакыйгалар уңаеннан Бөек Ватан сугышы чорында ул кабат «яңарган».

Фронт җырлары дигәндә, татар лирик фольклорын тулыландыра торган тагын бер күренешкә тукталырга кирәк. Бу – Бөек Ватан сугышы елларында татар халык иҗатында эпистоляр жанрның үсеш кичерүе. Хат язышу – укымышлы татарлар тормышында гомер-гомергә зур урын алып торган традицияләрнең берсе. Сугыш чорында фронт белән тыл арасында хатлар йөргәнлеге мәгълүм. «Борынгыдан килгән гадәт буенча, кешеләр фронт белән тыл арасында йөрүче хатларын җырлар белән бизәделәр», – дип яза бу хакта И. Надиров [1, б. 93]. Чыннан да, сугышчыларның якыннарына язган хатларында җыр жанрының үтә популярлыгы күренә, фронттан килгән хатларда җыр текстларын еш очратырга мөмкин. Бу юлларда совет кешеләренең какшамас бердәмлегенә чын йөрәге белән ышанып, ватанын саклап сугышучы татар солдатының иленә мөнәсәбәте, якыннарына булган хисләре афористик дәрәҗәдә кыска, гади рәвештә, әмма шул ук вакытта югары сәнгать дәрәҗәсендә гәүдәләнеш тапкан. Ул елларда дөнья күргән газета битләрендә сакланган материаллар исә тылдагы хезмәт ияләренең дә фронттагы сугышчыларга язган хатларын җыр сүзләре белән бизәгәнлеге хакында хәбәр итә:

Безнең авыл уртасында
Җилферди кызыл әләм;
Илебез өчен көрәшүче
Каһарманнарга сәлам [10, б. 367].

1941–1945 еллардагы сугыш чоры җырлары дисәк тә, мондый иҗат шактый киң вакыт аралыгын алып тора. Аларга карата нәкъ менә сугыш вакыйгаларына гына бәйле барлыкка килгән һәм сугыш вакытында гына җырланган дигән катгый чикләрне куеп та булмый. Җырларның кайберләре – Бөек Ватан сугышына кадәр үк билгеле һәм хәтта әле бүген дә популярлыгын югалтмаган әсәрләр. Алар – тылда да, фронтта да халык белән бергә булган, кыенлыклар алдында югалып калмаска булышкан, сугыш елларында халыкка рухи көч өстәп торган җәүһәрләр.

Сугыш чоры җырлары – батырлыкка һәм матурлыкка мәдхия. Бөек Ватан сугышы чорында татар халкының поэтик иҗатына «Өй артымда шомыртым», «Таң атканда», «Озату», «Минем иркәм армиядә», «Зөмбел чәчәк», «Көтәм әле», «Бондюг», «Зөя» кебек озын көйле һәм бихисап кыска лирик җырлар өстәлде. Әлеге һ.б. җырлар, вакыт сынавын үтеп, бүгенге көнгә берничә вариантта килеп җиткәннәр. Аларның күбесе әле дә җырлана килә.

Төп нәтиҗәләр

Җыр поэзиясенең сугыш вакытында аеруча бай булуы, беренчедән, аның борынгы шигъри традицияләргә үк барып тоташкан булуыннан килә, икенчедән, шагыйрьләр һәм композиторлар иҗатының иң уңышлы үрнәкләренең халыклашып торуы, профессиональ җырчыларның халык әсәрләрен матбугат чаралары аша яңгыратулары да моңа йогынты ясый. Халык өчен авыр вакытта да җырлар онытылмаган, димәк, җырның поэтик бизәкләре дә яңа заманга күчкән. Элек-электән җырлана килгән әсәрләр яңа этапта әнә шулай киләчәккә хәрәкәт иткәннәр. Сугыш чорында җырланган җырларның һәрберсе мондый нәтиҗәгә лаек дип булмый, әлбәттә, әмма аларның күбесе, асылда, нәкъ менә вакыт сынавын үтеп, бүгенге көнгә килеп җитә алган. Жанрга хас булганча, төрле ситуациядә җырларның җиңел генә хәтергә килүе, кешеләрнең күңел халәтенә бәйле аларны еш башкарып торулары бу төр халык үрнәкләрен дәһшәтле чорның аерылмас юлдашы иткән. Эчтәлеге, темасы белән сугыш чорына караган җырлар дип бәяләнә торган иҗат татарлар яшәгән төрле төбәкләрдә язып алынган яисә язма чыганакларда сакланып калган. Идел буеннан алып Себер киңлекләренәчә яңгыраган лирик фольклор

әсәрләре – ил өчен үтә катлаулы елларда татарларның чорына хас бердәмлегенә, ныклы рухына, сабырлыгына, хис-кичерешләренең байлыгына матди булмаган һәйкәл дип саналырга хаклы ядкарьләр.

Әдәбият

1. Надиров И. Бөек Ватан сугышы елларында татар халык җырлары. Казан утлары. 1957. № 3. Б. 93–98.
2. Надиров И. Н. Халык һәм җыр: Бөек Ватан сугышы чорында татар халык поэтик иҗаты. Казан: татар. кит. нәшр., 1961. 192 с.
3. Закирова И. Г. Народное творчество Булгарского периода: дис. ...к. фил. н. Казань, 2000. 24 с.
4. Мөхәммәтҗанова Л.Х. XVII-XVIII гасырларда халык иҗаты // Татар әдәбияты тарихы. 8 томда. 2 т. XV-XVIII гасырлар [төз. һәм фәнни мөх. Г.М. Дәүләтшин]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2022. Б. 227–243.
5. Урманчеев Ф. И. Татар халык иҗаты: югары уку йортлары һәм колледжлар өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 2002. 335 б.
6. Сугыш уты белән өтелгән язмышлар. Фронтовик язучыларның хатлары һәм бүләкләү кәгазьләре җыентыгы. Төз., искәрмәләр авторы Ә. Шамова. Казан: Ихлас, 2014. 625 б.
7. Утлы еллар кайтавазы. Бөек Ватан сугышы чорында татар халык иҗаты. Кереш сүз авторы Ф.И.Урманчеев. Казан: Татар. кит. нәшр. , 2005. 199 б.
8. Мөхәммәтҗанова Л.Х. Дәһшәтле чор юлдашлары. Түгәрәк уен. 2025. № 2. Б. 26–32.
9. Татар халык иҗаты. Тарихи һәм лирик җырлар. Томны төзүче, кереш мәкалә язучы, искәрмәләрне әзерләүче Надиров И. Н. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988, 488 б.
10. Татар халык иҗаты. Кыска җырлар (дүртьюллыклар). Томны төзүче, кереш мәкалә язучы, искәрмәләрне әзерләүче Надиров И. Н. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976, 488 б.2.
11. Ключарёв А. С. Татар халык көйләре. 1 нче китап / Төзүчесе һәм җыючысы А.С. Ключарёв. Казан: Татар. кит. нәшр., 1941. 248 б.
12. Көзге ачы җилләрдә // ТФА Г. Ибраһимов исемендәге ТӘһСИнең Язма мирас үзәге, ФФ, 1960, колл. 1, п. 34а, сак. бер. 565а.
13. Кадыйров И.Ш. Татар халкының туй җырлары. Себер ареалы. Казан: ТӘһСИ, 2021. 188 б.

ТАТАРСКИЕ НАРОДНЫЕ ЛИРИЧЕСКИЕ ПЕСНИ ВОЕННЫХ ЛЕТ

Лилия Хатиповна Мухаметзянова,
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ,
Россия, 420111, г. Казань, ул. Карла Маркса, д. 12,
lilmuhat@mail.ru.

В статье анализируется татарский песенный фольклор периода Великой Отечественной войны, созданный в тылу и на фронте. В качестве источников использовались тексты, введенные в научный оборот в академических изданиях «Татарское народное творчество», а также экспедиционные материалы разных лет, хранящиеся в Центре письменного наследия «Мирасханэ» АН РТ. В ходе исследования выявлены особенности лирических песен военных лет, распространенных на территории бывшего СССР среди татар. Доказано, что в текстах наблюдается обновление национальной эпической традиции.

Ключевые слова: татарский фольклор, период Великой Отечественной войны, лирическое творчество народа, жанр песни

Для цитирования: Мухаметзянова Л. Х. Татарские народные лирические песни военных лет // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 34–45. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-34-45

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-46-65

THE MOTIF OF WAR IN TATAR POETRY (BASED ON THE WORKS DEDICATED TO THE GREAT PATRIOTIC WAR)

Nurfiya Marsovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
faikovich@mail.ru.

The purpose of this article is to study the reflection, development, and transformation of the war motif in Tatar poetry of the 20th century, based on the works written in connection with the Great Patriotic War. In accordance with the purpose, the main object of the study is poetic works created in the year of 1941 and to the present day.The relevance of the work is determined by the lack of works systemically studying the development and transformation of this motif in national poetry. The article proves that war motifs in Tatar poetry emerged in the early 20th century, gained new impetus during the Revolution and the Civil War, and finally took shape during the Great Patriotic War. The study reveals a transformation of war motifs in the second half of the 20th century and the first third of the 21st century.

Key words: Tatar poetry, Great Patriotic War, motif, transformation, theme, lyrical hero

For citation: Yusupova, N. The motif of war in Tatar poetry (based on the works dedicated to the Great Patriotic War) // Tatarica. 2025. № 2 (25), pp. 46–65. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-46-65

Introduction

The concept of motif is one of the most developed and studied areas in literary studies. As a literary concept, the motif originates from the works of A. Veselovsky (1838–1906), written in the late 19th and early 20th centuries. In his work "Typology of Plots and Motifs", the scholar presents the motif as an integral element of the text; using folk literature works as an example, he defines it as a small part of the plot. As the main feature of the motif, the scholar indicates figurative schematism, formed by the connection of constant and changing fragments. This version of the motif interpretation is also found in the works of B. Tomashevsky. He defines the motif as an indivisible part of a literary work. In literary studies, the view of the motif as the smallest unit of the plot is widespread [1, p. 594]. For example, in fiction, motif such as the pursuit of love, love triangles, misunderstanding between the hero and the environment, the struggle between good and evil, the desire to be happy, the search for the meaning of life are found in various elements: in the plot, in the presentation of characters, in individual events, in conflicts, etc. Keywords in poetry serve as motifs. A motif can be expressed in one or more subjects in a work [2, p. 230].

Scholars define repetition as a common sign of a motif. Through repetition in a writer's work or in literature, motifs become a leitmotif. In a literary work, both the leitmotif and the motif play an important role in creating the secondary content and the hidden meaning of the text. Along with motifs that are repeated in world literature and are transmitted in various literatures, there are also motifs that are specific to certain literatures or the art of words of a certain period. The war motif is one of them. Although 80 years have passed since the victory in the Great Patriotic War, this motif has not lost its significance for Tatar literature; over the years, writers have been approaching it from a new perspective, depicting it from the perspective of their times.

The reflection of the Great Patriotic War in Tatar literature is found as an object of study in the articles of the following scholars: D. F. Zagidullina [3], N. M. Yusupova [4; 5], G. R. Gainullina [5; 6], F. I. Gabidullina [7], V. F. Makarova, G. F. Kayumova [8] and others. In addition, A. Yu. Khabutdinov and M. M. Khabutdinova [9], and L. R. Nasykhova [10; 11] study the reflection of war in journalistic material.

Methodological basis of the work

The methodological basis of this work, the "motivated poetics" proposed by B. L. Borukhov [13], is hermeneutic research [12]. In the course of our study, we found it appropriate to rely on the

conventional type of motivation from the cultural, conventional, and mental types, identified in the works of B. L. Borukhov. This type of motivation suggests that literary texts appear in each era, either obeying their laws or rejecting them. Conventional motivation allows us to determine the ways of development and the changes of the war motif in Tatar poetry of the 20th century, the specifics of its transformation. In the process of writing the article, descriptive and axiological methods were also used.

Discussion

In the poetry of the Great Patriotic War, the war motif is the most active one, it occupies the place of a leitmotif found in the work of every poet and in various poetic genres. It triggers the development of the following themes related to this motif in Tatar poetry: calling the people to fight (A. Yerikay "Sugyshka, iptashlar", 1941), inspiring their confidence in victory, swearing to protect the country ("Ant" by F. Karim, 1942; "Tupchy anty" by M. Jalil, 1941; "Tugan il ochen" by M. Khusain, 1941), instilling hatred towards the enemy ("Fashismga ulem!"by K. Najmi, 1941; "Bashlandy" by Sh. Mudarris, 1941; "Kanga - kan" by A. Ishaq, 1941), saying farewell to the native land, expressing the longing associated with seeing off a soldier to war, describing the tragedy caused by farewell ("Saubullashu kyry" by Sh. Mannur, 1942; "Ozatu kyry" by G. Kutuy, 1942; "Ozatu" by K. Najmi, 1942; "Songy tapkyr karyym Idelga" by F. Karim, 1942), glorifying heroism and confidence in victory ("Zemlyankada" by Sh. Modarris, 1943; "Khat" by S. Hakim, 1942; "Front yulynda" by A. Faizi, 1943; "Saper" by Sh. Modarris, 1943), praising the heroic work of women at the home front ("Hayat apa", 1941; "Sagynu khaty" by K. Najmi, 1942). The works with the motif of war purposefully fulfilled the function of agitating people, carrying the slogans "For the Motherland!", "For Victory!", which is why in the early days of the war, poetic works were mainly of a journalistic nature, calling on the people to rise up in a united struggle against the enemy.

In poetry, the war motif leads to the revival of the philosophy of life and death. On this wave, the structure of poetic works was built on binary oppositions: life/death, we/the enemy ("Okoptan khat", 1941; "Tupchi Anty" by M. Jalil, 1941, etc.), native land/foreign land ("Shomyrt Kuagy," 1942; "Bezda Yazdyr" by F. Karim, 1942; "Alman ilenda" by M. Jalil, 1943, etc.), war/peace ("Karangyda gyna sugysh tyndy" by A. Erikai, 1942; "Chulpanga" by M. Jalil, 1941), etc.). The goals, set for literature, led to the expression of the philosophy of life and death through the formula *life – death – immortality*, life was equated with a struggle for the country, and death for the homeland was equated with eternal life in the hearts of the people of the country ("Ayda, zhyrym" , 1941; "Chulpanga", 1941; "Hush, akyllym" by M. Jalil, 1941; "Vatanym ochen", 1942; "Soylar suzlar bik kup alar..." by F. Karim, 1942, etc.): *Ulem turynda uylama (Do not think about death), / Ilen turynda uyla (Think about your country), / Ilen turynda uylasan (If you think about your country), / Gomeren ozyn bula (Your life will be long)* [14, p. 170].

The strengthening of the war motif in Tatar poetry of this period changes the image of the lyrical hero: he emerges as a brave warrior fighting for the freedom of the Motherland, ready to defend it to the last drop of blood. The most dynamic, ever-changing image of the Soviet myth – the archetypal hero – in Tatar poetry of that period was the warrior-hero, the soldier of the Motherland who endured fire and water, not sparing even the last drop of his blood for the fate of the country: "Don't think about yourself, think about the country". This type of lyrical hero is found in the following poems: in Sh. Modarris's "Tanysh Kuak" (1942), "Zemlyankada", "Sukyr Lampa" (1943), in S. Hakim's "Khat" (1942), "Duslar", "Irtan", "Urman" (1943), in A. Ishaq's "Al gitaranny, senel" (1943), in Sh. Mannur's "Yal minutlarinda", "Yorak tipkan saen dasham ana", "Soldat monnary" (1943), in A. Yerikay's "Utyr, duskay, azrak serlasherbez" (1943), "Kyshky kichta" (1944), in B. Rakhmet's "Salam khaty" (1943), in A. Faizi's "Wagonda", "Front yulinda" (1943), etc. In addition, the lyrical hero is presented here in various modifications – as a hero-warrior and a hero-victim. In this regard, such images as a fighter (a person entering the war), an enemy (Hitler, a fascist, a robber) take on a stable form in poetic works [15, p. 194]. For example, in A. Faizi's poem "Kisep tashla fashist tilchasen" (1941), the following naturalistic image is used to reveal the author's attitude to the enemy: *Beware, do not let the abscess / reach the heart of the earth, / With your cruel hand quickly / Cut off the fascist taint!* [16, p. 47]. The similar feature is observed in M. Jalil's "Ayda, zhyrym" (1941), "Doshmanga karshy" (1941), "Songy korashka" (1941), "Tupchy anty" (1941)", in F. Karim's "Ant" (1942), "Vatanym ochen" (1942), "Dingez

yarynda" (1942), "Isa zhil" (1942), "Hanzhar" (1943), in N. Bayan's "Och borket" (1942), in S. Hakim's poems "Khat" (1942), "Koshlar" (1942), "Frontovik" (1942), etc.

The war motif influenced the transformation and diversity of Tatar poetry in poetic terms. While describing the war, poets began to freely use folkloric images such as songs, the native land, spring, the gentle rain, the sun, light, flowers, autumn, and apple trees. To this end, poets developed and refined the trend of using traditional oral folk images, which appeared in Tatar poetry in the second half of the 1930s. The image of a romantically depicted warrior was shown through the images, conventions, and linguistic devices of folk tales and epics. For instance, the image of the warrior "straightening his chest facing the wind" in Sh. Mannur's poems "Kyr Kazlary" (1943) and "Zhinu Baldagy" (1944) is one such example. This phenomenon shows that national poetry was not limited to socialist realism in its depiction of war, but turned to classical foundations in its explorations. In such poems as A. Faizi's "Yoldyz" (1942), "Bulak" (1942), "Bu yaz" (1943) and "Kashtan chachak ata" (1944), G. Khuzi's "Dnepr dulkynnary", "Sentyabr", "Uchak yanynda" and "Ul harkayda", N. Arslanov's "Avylda", A. Yunus's "Yazgy toygy", "Idel kyyasy" and "Soldat yorage", A. Ishaq's "Koz" and "Kotyrynsyn buran", S. Hakim's "Uzanlekta zhillar uinap yori" (1943) and "Urman" (1943-1944), Sh. Mannur's "Chachaklar ham snaryadlar" (1943) folklore elements are used to embody the heroic struggle of a warrior-soldier, to reveal the inner world of a soldier on the battlefield. In the following poems, traditional images, known from folk literature, are used to convey the joy of a soldier leading the way to victory: in Sh. Mannur's "Tuplar gorli", "Bez kilabez kukrap", "Sinen boyek isemen belan" (1943), "Koyash bayeshyna" (1944), "Zhinu baldagy" and "Uilar" (1945), in Sh. Mudarris's "Sevastopol", "Smolenschina", "Tantana", "Kinjabulat", "Saper", "Kitkanda" (1943), "Boyek duslyk" and "Belarussiya" (1944), in B. Rakhmet's "Sinen khakyn bar" (1943), "Bezne kotalar" (1944), in A. Yerikay's "Ach kapkanny, Kyrym" (1943), "Kutarik bokallarny" (1944), "...Och kon inde, och ton tuktamyycha" (1944), in A. Faizi's "Bu yaz" (1943), "Kashtan chachak ata" (1944), in S. Hakim's "Kullar" (1942), "Khat" (1942), "Garafi dus" (1944), "Kolyn" (1944), "Hozhum aldynnan" (1945).

The tendency to use folkloric images with romantic content is especially active in lyrical and lyrical-epic works written after 1942. The image of nature, developed from folklore, is used both to create an artistic depiction of the lyrical hero's feelings, as a symbolic or allegorical image conveying philosophical reflections and the author's position, and as the embodiment of the war motif. For example, in F. Karim's poem "Bezda yazdyr" (1942), the motif of war is revealed through the opposition war/peace. The poet describes two worlds – the fascists and the peaceful lands of our country, contrasting them. In the poem, written in the form of a letter-monologue, the image of spring becomes a symbol of hope, renewal, a bright future conveying the author's attitude towards the war: *I announce by writing with lightning on the sky / The one who has no spring – has no right to live!* [17, p. 63]. Through the image of spring, which is in conflict with itself in the poem, F. Karim expresses a generalized idea: this war destroys not only humanity, but also beauty, the essence of nature. In another poem "Sibali da Sibali" (1942), the image of the autumn rain helps to reveal the feelings of the lyrical hero, suffering from the grief of losing a close friend in the battlefield. In the text of the poem, built on a mirror composition, the repetition of the refrain "Sibali da Sibali (It keeps raining and raining)", the technique of comparison, tragic pathos, the compositional technique of repetition, unique metaphors-epithets – all these are a means of raising the emotional level of the lyrical hero-warrior, deepening the tragedy of war: *We are burying our young comrade, / No one is speaking, / Only rain on this autumn night / Keeps drizzling and drizzling* [17, p. 67].

In S. Hakim's poem "A Foal" (1944), the fate of a foal is meant to evoke various thoughts and feelings in the reader: it helps explain the tragedy of war, emphasizes that the sorrows caused by war do not spare any living being, and it is read as a tragedy of orphans: *A horse fell dead on a shaft / Its foal nibbles the horse's back / Who will it joke with now? / It sighs with longing* [18, p. 61].

Along with thematic and poetic changes, the motif of war is reflected in humorous and satirical works. For example, in A. Fayzi's satirical poems "Bure pokhody" (1942), "Gitler ham Gerostrat" (1942) and "Tosh kuruche fashist generaly turynda" (1944), the war motif is deepened through sarcasm, irony, allegorical imagery, hyperbole, and metaphor. In the poet's work "Aukhadinen khatyny Maishakar belan saubullashuy" (Auhadi's Farewell to His Wife Mayshakar) (1944) the ridicule of human vices is revealed in connection with the events of the war. The author turns into a

source for laughter the event of Maishakar's husband's preparation for war; enhancing it with hyperbole, and, using the example of Avadi and Maishakar, he repeats that everyone has their own truth in war.

In wartime poetry, the method of Aesopian language becomes a characteristic feature of national poetry, used to create secondary content through the image of war. This phenomenon became a permanent feature of Kh. Tufan's work and was continued in his post-war years, when the war allowed the lyrical hero to convey the sufferings of the prisoner through the inner content. This is evidenced by such poems as "Gollar inde yafrak yaralar" (1945), "Kayennar sary ide" (1942), "Chachak sibela zhilda" (1947), "Tynma, davyl" (1951), "Moabitny kurdem toshemda" (1947), "Sugysh" (1947). The central idea in such verses is conveyed through the image of war becoming a means of describing Tufan's own destiny or assessing the state of things in the country at that time, acting as an auxiliary motif. For example, in the poem "Chachak sibela zhlda" (1947), the tragedy of war and imprisonment is represented through the image of a man being led to execution with both hands behind his back. Considering man as part of nature and humanity, Tufan evaluates this tragedy from the point of view of future centuries, humanism, and universal philosophy. In his other poem titled "Ilda nilar bar ikan?" (1944), the war unfolding in the country is revealed in its secondary content through the image of fire and it is assessed as the tragedy of the country and the people: *What is happening in the country: / Are the roads blue with snow? / There is pink shadow in the air. / Is that a fire, or is it dawn? / What is there in the country?* [19, p. 233].

In the poetry of the epoch, the desire to highlight the war motif in the text of a lyrical epic work activated the genre of the poem (F. Karim's "Partisan khatyny", 1943; "Gulsum, 1942, "Idel yegete", "Ulem uyeny", 1942; K. Najmi's "Snaiper Mardan", 'Farida", 1944; Sh. Mudarris's "Tupchy Vahap", 1943). There are two types of it: epic (F. Karim's "Gulsum", 1941–42, "Ulem uyeny", 1942; N. Arslanov's "Makhabbat", S. Battal's "Berlinga hozhum", Sh. Mudarris's "Tupchy Vahap", G. Huzi's "Yau kurke", etc.) and lyrical poems (F. Karim's "Gulsum", 1942, "Idel yegete", 1942; S. Battal's "Tyn dingez yarlarynda", A. Malikov's "Ataudagy khislar" and other works). The desire to convey the experiences of a soldier in the war, nostalgia for his country, relatives, and friends influenced the revival of the Nasser genre. This is evidenced by the works of G. Kutuy "Bez – stalingradchylar" (1943) and "Sagynu" (1945).

The victorious end of the Great Patriotic War and the joy of victory influenced the content of the war motif in the poetry of the 1950s. The works, in which heroic and romantic pathos is strong, begin to pave other paths in the poetic field and go beyond the "socialist myth". In this poems, the romance of victory and the euphoria of victory form a wave of emotions; thus, in the poems "Yaratam min sine, tugan ilem" by A. Faizi (1952), "Duslar rukhyna" by Sh. Mannur, "Ak lachyn", "Tynych yaz", "Sugysh bette" by S. Uraisky, "Och tamchy su turynda ballada" by N. Dauli, "Tormyshka oda" by M. Sadri, "Ak chachaklar" by M. Hosayen, "Sugyshlarnyn yana betkan chagy" by G. Latyyp and in other poems a lyrical hero comes out onto the square, glorifying the victorious soldier, proud of his contribution to the victory, in love with a peaceful life. Such poems by A. Faizi as "Sayladym" (1947), "Khalkybyz" (1950), "Ber yoraktan boten tellarda" (1951), "Yaratam min sine, tugan ilem" (1952) suggest that a united country and its people could overcome any difficulties. Recognizable in the color of the details that create the image of a young fighter, such as a falcon, a white ray, a silver-hilted sword, and a blue belt, enhance the national identity of the fighter's image. Thus, the qualitative changes that began in Tatar poetry during the war continued and developed during that period.

This trend is also evident in the description of the image of the Motherland, the native land. In poetic works, the semantic understanding of the Motherland image expands to the war motif. Unlike the poems, written during the war, it takes on the color of the land, which must be protected, defended, shed blood for, songs were sung, flowers grew on it. It is described with special warmth in the poems "Yaratam min sine, tugan ilem" (1952) by A. Faizi, "Bashka berni da kirakmi" (1959) and "Idelkayem minem" (1953) by S. Khakim, "Zhainen ayaz tannarynda" by A. Yerikay, "Kayennar shaulyy" by M. Nugman, etc. In their descriptions, the poets turn from the images of ideological content, to the images of folk oral art and to romantic depictions. We can mention the poems "Ak lachyn" by Sh. Mannur, "Ana kabere" by A. Davydov and other poems, in which the mythization of the Motherland and the semantic chain *native country – native land – Motherland – mother* are intensified.

On the other hand, in poems based on the war motif, the desire to assess the disaster of the war

through yearning for those who did not return came to the fore (A. Faizi's "Ach tarazan", 1945; S. Khakim's "Kotkan idem", 1946; Sh. Galiev's "Atkayga khat", 1947). In these works, the depiction of the war theme underwent changes; this change went hand in hand with the revival of the concept of the lyrical hero. The lyrical hero, recognizing the tragedy of war as the tragedy of generations, grieving for ruined destinies, entered the literary arena, and one of its modifications was the hero suffering from military events of the past, it caused a noticeable increase in psychologism in Tatar poetry [4, p. 84]. In the works of those who came face to face with the internal tragedy of the country or realized the consequences of the cult of personality, this tragedy turned into sadness for the future of the country and the nation. Since that period, there has been a tendency in Tatar poetry to reveal the war motif in the lyrical, psychological and philosophical planes; so in the second half of the twentieth century, this trend took shape as a common feature characterizing Tatar poetry.

The verses of similar content include such images as a "wounded heart", a "plundered country", and a "plundered soul" [20, p. 411]. For example, the feelings of longing and sadness in the poems "Sin kaitmadyn", "Sugysh bette" by S. Uraysky, "Sary kapkaly yort" by S. Hakim (1958), "Sailadym" by A. Faizi (1947), "Tohhar buye yoklyy almyy yatam" by A. Yerikay (1948), "Chachak sibela zhilda" (1947), "Kiyek kazlar" (1953) and "Sabyr" (1953) by Kh. Tufan, etc. are associated with social causes, or are related to personal tragedies. The semantic chain the *fate of the warrior-soldier – the fate of the country* is understood by the poets in a new way. The destroyed destinies are projected onto the future of the country: The happiness of every person is now considered as the happiness of the country, the sorrow of every person is the sorrow of the country (A. Faizi "Kyryk yash", 1948; "Sailadym", 1947, etc.).

Lyrical reflections on the heroism and tragedies of war are fully reflected in S. Khakim's poem "Kursk dugasy" (1948). The lyrical hero passes through the places where he fought, taking close to heart the events and people of that time. Rather than the events related to familiar places, the impressions and emotions derived from them come to the fore. However, the lyrical hero's feelings mostly return to reminiscences, the joy at seeing the present, and its scope is not wide: collective farm fields, villages, houses... In the poem "Duga" (1968), written later, reflections on great historical events, the feelings of the people who have experienced many hardships, are even more vividly depicted. The works of a romantic nature "Dala zhyry" (1948–1975) and "Bakchachylar" (1952–1965) are distinguished by the author's attempt to reveal the human spirit and heroism against the eventful background and with the greatest possible psychological depth.

The changes that began in Tatar poetry in the second half of the 20th century, the revival of poetry in terms of content and form [21, p. 4] affected the literary works about the Great Patriotic War. In the poems, created during this period the poets tended to convey philosophical thoughts related to real life, rather than expressing heroic-romantic pathos. Social changes became the reason for the emergence of the tendency to view the war as a tragic past. For example, we can find it in S. Hakim's "Ber baygeda kurgan idem any..." (1962), "Ale haman kurkyp uyanamy" (1961), his collection of poems "Nemets daftarennan" (1978–1982), "Sugyshnyn dahshate, koche" (1979) and "Duga" (1968); H. Tufan's "Sugysh kila Misyr ostena" (1956), "Bez unikau idek..." (1960); Sh. Galiev's "Atkay" (1957), Rob. Akhmetzyanov's "Songy tank" (1963), A. Bayanov's "Stalingrad" (1967), Kh. Ayupov's "Atlar" (1970), A. Khalim's "Tugan zhirema" (1967), etc. N. L. Leiderman, using the example of Russian poetry, notes "the emergence of a spiritually mature lyrical hero and the intensification of the tendency towards historical and philosophical generalizations in the structure of the poem" in these works [22, pp. 46–47]. In Tatar poetry, a new lyrical hero appears, the one recognizing the tragedy of war as a tragedy of generations and grieving for the destroyed destinies. As one of its modifications, a hero suffering from the effect of the past war events comes to the fore, which noticeably strengthens psychologism in poetic works of that time. In the works, created by the poets who came face to face with the tragedy of war, this grief continues to develop as a grief for the future of the country and the nation.

In such poems, the war ends as a tragic past, the lyrical hero feels this pain caused by the war, its continuous existence in his heart, the bitterness of orphanhood, the threat of another war, the desire to prevent any bloodshed becomes the poet's ideal: *I have fully laid down my youth, / Many have even laid down their heads... / Why does war oppress me, / Is that not enough, is that too little? / The earth is upset, I know, it worries, / It wakes me up, it is crying, / The soul is not in its place, the earth itself / is beginning to calm down* [18, p. 179].

In his collection of poems "Utkannarga hatta mon kirak" (1976), S. Hakim writes about the lessons of the war, moving on to reflections on the fate of man, the future of the country, the role of poetry in the light of the days to come, and its place in public life. He views the war as a catastrophe and tragedy that brought grief not only to his own people but also to the German people.

Ildar Yuzeyev's poem "Typ-tyn irta" (1960) describes a rural morning, and the squeak of a prosthetic leg "piercing" the silence makes the reader gasp: *The squeak of a prosthetic leg falls into the hearts / Even toothache doesn't cause such pain* [23, p. 31]. The sound of a prosthetic leg can be interpreted as both the pain in the hearts of yesterday's soldiers and a warning of historical memory about the tragedies of war. In order to make their works more impressive, Tatar poets continue to use romantic images and details borrowed from folk songs: a willow, a poplar, a harmonium, a white birch, the wind, a bird cherry, etc.: *... The winds are blowing, / The winds are blowing, / The birch is bending with the winds. / Hiding tears from people, / When remembering him, the mother is crying / And he will never return* [24, p. 15].

From the second half of the 20th century, the theme of heroism in poems, based on war motifs, gained a strong resonance and was often highlighted in connection with the image of Musa Jalil or the Jalilists. Owing to the images of M. Jalil and the Jalilists, and in general the Tatar heroes, other colors were added to the description of war and heroism displayed at war. Against this background, the poetic themes go beyond ideological boundaries. For example, in his poem "Torygyz, Musalar" (1966) S. Hakim calls M. Jalil an example of heroism for the sake of humanity; later, in the poem "Tatarlar yelmayep uldelar" (1968) he emphasizes the heroic nature of the Tatars using the example of M. Jalil. In the poem "Yevropada tatar shagyyrlare" (1973–1976), R. Gatash mentions M. Jalil, F. Karim, N. Bayan and G. Kutuy, portraying them as heroes who "sacrificed their lives for Europe".

The same qualities remain relevant for lyrical-epic works. For example, in M. Aglyamov's poem "Onytma, Yevropa!" Jalilists are elevated to the level of defenders of national honor and indomitable heroism. In the dramatic poem "Songy ton", I. Yuzeev describes the night before M. Jalil's death. The plot, conceived as an allusion to the plot of W. Goethe's "Faust", takes on the color of the Moses-Mephistopheles debate in the entirety of the Life-Death opposition. In a conventional form, conversations with conventional heroes such as Tyrant, Mephistopheles, Maiden, Master, etc. draw the reader's attention to philosophical issues, such as life and death, the meaning of life. Death, which is tantamount to physical extinction for Mephistopheles, is considered by Musa as the path to immortality. However, in this work, unlike his first poems, the struggle for freedom is elevated to the level of defending the spiritual freedom of the individual. The author emphasizes that a spiritually strong person will never become a slave to others and will not submit to oppressive laws, the poet "imagines the whole world as a prison" [25, p. 77]. Against this background, the Poet's song ("*In my soul / I hid my last song. / If it dies – I will die, / If it lives – I will live*") calls on humanity to fight for freedom and liberty, presenting these qualities at the level of the meaning of life, generalizing this struggle as a battle for the future of the human world. If the Poet strives to preserve the globe in the state of a flower garden that he knows, the Tyrant imagines it as a place of fire and smoke, a machine and a place of torment – a place of destruction that serves him. This interpretation of the struggle leads to the idea of creativity: With his work, the poet is a fighter for the fate of humanity.

The motif of war is found in I. Yuzeev's poem "Tynlyk belan soylashu" (1966–2000), which presents the philosophy of life and death in a literary text. The work, based on a child's conversations with Mother Earth, Carefree Silence, One Minute of Silence, Atom, etc., recalls events that pose a threat to humanity: World War II; the explosion of an atomic bomb in Hiroshima; the testing of nuclear weapons; the invasion of Soviet troops in Afghanistan; the arousal of "Hitler's heirs". As the cause of these catastrophes and the greatest danger the poet points to those who turn a blind eye to these situations, to carelessness, indifference, and war. At the end of the work, the phrase "Speak up, mothers, let the children wake up!" is repeated, and it sounds like a call not to be indifferent, not to be careless.

During this period, the war motif became more active in the ballad genre. For example, we find it in I. Yuzeev's "Unike akkosh" (1973), Zulfat's "Vagda" (1973), "Marsh" (1986), M. Aglyamov's ballads "Sugyshlyda sugysh betkan kon" (1972), "Berdanber" (1972), "Tonge ballada" (1976), "Mangelek ut" (1977), "Zaman yazgan yazmysh" (1987). In these works, the unparalleled heroism of the warrior image is praised, or the story of unhappy love is revived,

addressing universal human problems and telling us about the tragic death of humanity in terms of moral choice (Zulfat's ballads "Fatima", 1971; "Ike at turynda ballada", 1973; "Kara kubalak", 1978).

In the same way, the process of returning to the national foundations in the art of words enriches ideologically charged themes, such as war and heroism, with a folk, national color, thereby taking them beyond the boundaries of official depictions, finding a "face" distinct from others in depicting the motif of war.

The changes that began in the second half of the 1980s had a significant impact on Tatar poetry, including the means of expressing the motif of war. The change in the attitude towards war and the events in the past scaled down the war motif, which was active in the poetry of the second half of the 20th century. However, after the 2000s, the war motif, although it could not regain its previous scale, became active in the poetic arena.

During this period, the war motif permeates the genre of poetry due to its connection with philosophical reflections on the war, the value of human life, and the meaning of life. In this way, authors make effective use of complex symbolic metaphors, intertextual connections, synthesizing different styles, and such techniques as polyphony. For example, one of the novelties of Z. Mansurov's poem-roulade "Balkysh, yaki Khayretdin Mozhainen sugysh yazmalarynnan yullar" (1993–1995), dedicated to the personality of a poet and soldier-officer, is the inclusion of personal diaries in the literary cycle, interweaving semantically interconnected passages with the author's personal reflections. Passages, taken from war diaries, are connected with the main poetic text, revealing the semantic direction of each section. Within the boundaries of the poem, the unity of different styles and genres, the method of intertextuality create social, literary, and philosophical layers.

Social reflections revive the events of the war – the scenes in the front, the trip to Zhurovka – forming an epic beginning. The story about the rooster that sold the city of Bakhchisarai, presented in this part, is a metaphor, raising the issues of loyalty to the country and its betrayal. Through the revival of the events of the Patriotic War, a pathos of tragedy is created, and individual images, literary details, and even colors serve this purpose. For example, the black color hints at the tragedy of war, the ugliness and proximity of death, the inevitability of fate. However, the description of the war events does not take priority in the poem, but the central focus is on reflecting Mozhai's inner world, spiritual experiences, and the path of moral development.

The main content of the literary layer is the issues of the poet, his place and duty in the life of the people. The task of poetry is to fight for the freedom of his people, which is measured by the work of Tukay who is considered to be the ideal of a national fighter. The inclusion of such figures as Kul Gali, Shihab Marzhani, and Kayum Nasyri in the text of the work has a double, even contradictory meaning. The absence of portraits of historical figures, on the one hand, shows the internal tragedy, on the other hand, confirms that they are immortalized in the memory of the people with their works even without their portraits.

In the poem, thoughts about death and immortality, the passage of time, the purity of body and soul form a philosophical layer. The idea of this work is found in the juxtaposition of *man - fate, death - immortality* leading to the understanding of the meaning and greatness of life. The poet compares the flow of life to a rythm – a quickly performed part of a song; it makes us think that life is a very fleeting gift of fate, which should be spent purposefully, meaningfully by everyone, fulfilling his/her mission. Kh. Mozhai's short life is justified by the struggle for the freedom of the Motherland, his explanation of the purity of the soul is connected with it.

The concept of the life-death opposition, the transformation of death into immortality, solves the philosophical issue in the same way as in wartime poetry: the struggle for the freedom of the country, dying for the country is interpreted as the starting point of eternal life, that is, immortality, the path to life after death. The lyrical hero's desire to merge his untimely short life with the life of the country is understood as his aspiration for immortality: "My death is not the death of my Motherland, my class. Therefore, we say: 'There is no death for us!'". The idea of the poem is conveyed through the idea that the meaning of life, its greatness is in serving the country, the Motherland, its people, in striving for spiritual freedom: *Selflessly against the fire / The country awaits your blazing battle. / The bird of the heart / Stirs the heart saying "There is no death", / Stirs the heart saying "There is no death"!* [26, p. 132].

M. Mirza, in his poem "Kabatlanmas mange digannare" does not aim to describe the events of the war in detail, but rather brings to the fore the line of emotions that arise under their influence. The fact that every war ends as if it will never hap-

pen again, but is constantly renewed, heightens the feeling of pain to the ultimate limit. The image of the crow-raven, alluding to the image of the "allied crow perched on a crossbow" in G. Tukay's work, on the one hand, symbolizes political progress, on the other hand, it embodies the content of the war that led thousands of people to death. The idea that the Homeland is responsible for the souls of the young men who gave their lives for the freedom of the country, and for their mothers who suffered incomparable grief, is central to the work: *...Sea salt in a mother's tears – / If the Motherland can swallow it without wrinkling her face, – / Their words that war will never be repeated – – / Will come true, perhaps, someday.* [27, p. 314].

M. Mirza's poem-story "Kysyr Garif", which covers a century of history, sounds especially powerful in this regard. In essence, it tells about the attempt of a person who is the center of life, to remain humane, despite the sufferings of war and spiritual tragedies. At the very beginning of the work, the question is posed: "Are those who believe that wars are specifically waged to redistribute the world's wealth and to protect the owners of the plundered wealth right?" [28, p. 295]. Through the image of Garif, M. Mirza brings together the many destinies of that era. The work "returns" to Tatar poetry a lyrical hero who recognizes the tragedy of war as a tragedy of generations, evaluates it as a tragic past, and grieves for the destroyed destinies. During those years, the fates, that were shattered, were seen as linked to the future of the country: The idea that the happiness or misery of a country depended on the happiness or misery of individual people was emphasized.

Renat Kharis's poems "Bayram kaldyryrga" (2020), "Ulemsez polk" (2021) and "Zhyrlyy belasenme?" (2021), Elmira Sharifullina's "Sugysh kyrlarynnan min kaitsam?!" etc. come to the fore, announcing that the war motif has not lost its relevance in Tatar poetry in recent years. These works, which embody the motifs of Great Sorrow and Memory, reveal the events of the Great Patriotic War from the pulpit of time and in the light of the tragedy of generations. For example, in R. Kharis's poem "Ulemsez polk" (2021), the war is shown as a phenomenon preserved in the memory of generations as a tragedy, and the grief of the lyrical hero is also linked with it. The poem "Bayram kaldyryrga" (2020) focuses on the feeling of admiration for the heroism of ancestors, expressing the idea that heroism displayed on the battlefield is the most beautiful memory that is remembered for generations: *The Great Victory won by Father / lives in the heart as a holiday. / And the holiday teaches a person to live like a real human!* / [29, p. 3]. A similar idea is found in E. Sharifullina's poems "Zhinu bayragy" (2022), "Dneprny kichu" (2020). The victory that cost the lives of millions of people, the fate of thousands of widows and orphans is considered the most sacred event in the history of the people, it should be preserved in the memory for generations: *The dark years did not spare, / They did not spare anyone. / Thank God, He has granted /This day that is a holiday* [30, p. 103]; *History says that the Great Patriotic War / Has no equal in bravery / Although it has many heroes and medalists / This is the history of the chronicle, equal to hell!* [30, p. 102].

In A. Halim's prose "Kochle keshe" (2016), the fate of the lyrical hero, who lived in that period (the beginning of the Great Patriotic War, fatherlessness, famine, the country's life in poverty in the 1950s), is summarized as an assessment of the country's history. In this regard, the author poses philosophical questions: what is the essence of human existence, the meaning of life? Linking this question to the war as an answer, the author singles out five truths: family and kinship; native language and literature; the nature that surrounds us; labor and love. These are the main qualities that determine the meaning of life and human strength, extolled by the author who had experienced the sufferings of the war.

Main results

In the poetry of the Great Patriotic War, poetic works focus on describing the soldiers' feelings related to the situation at the front. The poets, who were at the front, extol heroism and victory, idealizing the concept of a Soviet soldier and heroism, their poetic works are imbued with a romantic spirit and patriotic feelings.

The victory of the Great Patriotic War and the joyful mood, instilled in society, influenced the illumination of the war motif in the 1950s. On the one hand, poets depicted the motif of war on a large-scale. In these works, the theme of heroism, heroic-romantic pathos is strong, and the lyrical hero appears as a person proud of his country, its victory, and his own contribution to that victory. On the other hand, poetry begins to assess the war from a different, sharply critical perspective. In such poems, the war is viewed as a tragic past, and the active use of units recognizable from folk literature leads to a national understanding of the war motif.

From the second half of the 20th century, changes in works, based on war motifs, were associated with deep psychologism and a critical approach to war events imbuing poetic works. This trend, which began in the 1950s in the works of S. Khakim and A. Faizi, took shape as a general characteristic of Tatar poetry in the 1960s–80s. In poetic works, a lyrical hero, who evaluates war events from the perspective of universal philosophy, comes to the fore. In turn, such texts enhanced lyrical psychologism and philosophy in the depiction of the war motif. These qualities, after scaling down at the turn of the 20th–21st centuries, have been revived and developed in recent years by such poets as Z. Mansurov, M. Mirza, R. Kharis, E. Sharifullina, and others.

The study was carried out within the framework of the research project FRSI-1/25 (0235/02.35.00028.001) of the Scientific and Educational Center for Strategic Research in the Field of Native Languages and Cultures.

References

1. Tselkova, L. N. (2001). *Motiv* [Motif]. Literaturnaya ehntsiklopediya terminov i ponyatii. Gl. red. i sost. A. N. Nikolyukin. 594 p. Moscow, NPK "Intelvak". (In Russian)

2. Kozhevnikova, V. M. (1987). *Literaturnyi ehntsiklopedicheskii slovar'* [Literary Encyclopedic Dictionary]. V. M. Kozhevnikova, P. A. Nikolaeva. 230 p. Moscow, Sovetskaya ehntsiklopediya. (In Russian)

3. Zahidullina, D. F. (2020). *Bөek Vatan sugyshy – tatar prozasy kөzgesendә (tatar әdәbiyatynda sugyshny tasvirlaunyң үzgәreshe)* [The Great Patriotic War - in the Mirror of Tatar Prose (Changes in the Depiction of War in Tatar Literature)]. Gasyrlar avazy – Ehkho vekov. No. 2, pp. 51–60. (In Tatar)

4. Iosypova, N. M. (2021). *XX gasyrnyң ikenche yartysy tatar shig"riyate: traditsiyalәr һәm yaңachalyk* [Tatar Poetry of the Second Half of the 20th Century: Traditions and Innovation]. 296 p. Kazan, "Shkola" redaktsiya nәshriyat үzәge. (In Tatar)

5. Iosypova, N. M., Gainullina, G. R. (2024). *Tatar әdәbiyaty tarikhy: 1940–50 ellar tatar әdәbiyaty: yugary uku iortlary studentlary өchen dәreslek* [History of Tatar Literature: Tatar Literature of the 1940s–50s: A Textbook for Students of Higher Education Institutions]. 160 p. Kazan, "Mәgarif – Vakyt" nәshr. (In Tatar)

6. Gainullina, G. R. (2010). *Tatarskaya proza voennykh let (1941–1945 gg.)* [Tatar Prose of the War Years (1941–1945)]. Nauchnyi Tatarstan. No. 3, pp. 6–16. (In Russian)

7. Gabidullina, F. I. (2015). *Khәzerge әdәbiyatta sugysh temasy (F.Safin iҗaty misalynda)* [The Theme of War in Modern Literature (based on F. Safin's work)]. Aktual'nye problemy sovremennoi tatarskoi filologii: sbornik statei II Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (11 dekabrya 2015 g.), pp. 249–250. Otv. red. I. F. Zaripova. Ufa, RIC BashSU. (In Tatar)

8. Makarova, V. F., Kayumova, G. F. (2018). *Otrazhenie temy natsional'nogo samosoznaniya v tvorchestve Sh. Rakipova perioda Velikoi Otechestvennoi voiny* [Reflection of the Theme of National Identity in the Works of Sh. Rakipov during the Great Patriotic War]. Materialy III Foruma gumanitarnykh nauk "Velikaya step'", pp. 126–131. Mezhdunarodnaya Tyurkskaya akademiya. Astana. (In Russian)

9. Khabutdinov, A. Yu., Khabutdinova, M. M. (2025). *Voennye dnevniki tatarskikh pisatelei: put' k chitatelyu skvoz' ramki tsenzury* [War Diaries of Tatar Writers: The Path to the Reader Through the Censorship]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No. 2, pp. 204–211. (In Russian)

10. Nasyikhova, L. R. (2023). *Zhanrovo-tematicheskie i stilisticheskie osobennosti tatarskoi frontovoi publitsistiki v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (na primere dnevnikov i ocherkov)* [Genre, Thematic, and Stylistic Features of Tatar Frontline Journalism during the Great Patriotic War (Based on Diaries and Essays)]. 605 p. Kazan. (In Russian)

11. Nasyikhova, L. R. (2022). *Publitsistika Khairutdina Muzaya v gody Velikoi Otechestvennoi voiny* [Journalism of Khairutdin Muzai during the Great Patriotic War]. Vestnik Volzhskogo universiteta imeni V.N. Tatishcheva. T. 2, pp. 217–223. (In Russian)

12. *Terminologiya sovremennogo zarubezhnogo literaturovedeniya* (1992) [Terminology of Modern Foreign Literary Criticism]. (Strany Zapadnoi Evropy i SSHA). Otv. red. I. P. Il'in, E. A. Tsurganova. 218 p. Moscow, INION. (In Russian)

13. Borukhov, B. (1992). *Vvedenie v motiviruyushchuyu poehtiku* [Introduction to Motivating Poetics]. Filologicheskaya germenevtika i obshchaya stilistika. Pp. 5–28. Tver, izd-vo Tverskogo un-ta. (In Russian)

14. Kәrim, F. (2015). *Sailanma әsәrlәr: shigyr'lәr, poehmalar, ballada* [Selected Works: Poems, Songs, Ballads]. 326 p. Kazan, Tatar.kit.nәshr. (In Tatar)

15. *Tatar әdәbiyaty tarikhy: sigez tomda* (2024) [History of Tatar Literature: In Eight Volumes]. T. 5: 1917–1956 yellar. 575 p. Kazan, Tatar. kit. nәshr. (In Tatar)

16. Fәizi, Ә. (1954). *Kytәrelә koyash* [The Sun Is Rising]. 526 p. Kazan, Tatknigoizdat. (In Tatar)

17. Kәrim, F. (2004). *Kyr kazy* [A Field Goose]. 143 p. Kazan. (In Tatar)

18. Khәkim, S. (1986). *Sailanma әsәrlәr: ike tomda* [Selected Works: In Two Volumes]. T.1, 366 p. Kazan, Tatar.kit.nәshr. (In Tatar).

19. Tufan, Kh. (2007). *Әsәrlәr: 5 tomda. 1: Shigyr'lәr һәm poehmalar (1925–1955)* [Works: 5 Volumes. 1: Poems and Verses (1925–1955)]. 479 p. Kazan, Tatar.kit.nәshr. (In Tatar)

20. Zahidullina, D. (2006). *Kөldә chәchәk atkan gөllәr* [Flowers Blooming in the Lake]. Gөllәr үsә kөllәrdә. Pp. 410–413. Kazan, Mәgarif. (In Tatar)

21. Galiullin, T. N., Iosypova N. M. (2007). *Basynky ellarnyң dərtle shig"riyate* [Passionate Poetry of the Peaceful Years]. Tatar shig"riyate: 1960–80 ellar. Pp. 4–15. Kazan, Məgarif. (In Tatar)

22. Leiderman, N. L. (1974). *Sovremennaya khudozhestvennaya proza o Velikoi Otechestvennoi voine* [Contemporary Fiction about the Great Patriotic War]. 144 p. Sverdlovsk. (In Russian)

23. Yuzeev, I. G. (1982). *Məkhəbbət kitaby: shigyr'lər, җyrlar, poehmalar* [The Book of Love: Poems, Songs, and Verses]. 352 p. Kazan, Tatar.kit.nəshr. (In Tatar)

24. Yuzeev, I. G. (2012). *Məңge yan, kүңel!* [Forever, My Heart!]. 478 p. Kazan, Tatar.kit.nəshr. (In Tatar)

25. Vagapova, L. N. (2013). *Poehtika dramaturgii Il'dara Yuzeeva* [The Poetics of Ildar Yuzeev's Dramaturgy]. 195 p. Ufa, Gilem. (In Russian)

26. Mansurov, Z. (1998). *Yashəy үzəne* [The Valley of Life]. 319 p. Kazan, Tatar.kit.nəshr. (In Tatar)

27. Mirza, M. (2018). *Sailanma əsərlər: bish tomda* [Selected Works: In Five Volumes]. T. 1, 334 p. Kazan, Məgarif – Vakyt nəshr. (In Tatar)

28. Mirza, M. (2018). *Sailanma əsərlər: bish tomda* [Selected Works: In Five Volumes]. T. 3, 357 p. Kazan, Məgarif – Vakyt nəshr. (In Tatar)

29. Kharis, R. (2021). *Min – mil'on yash'lek keshe!* [I Am a Million Years Old!]. Kazan utlary. No. 5, pp. 3–9. (In Tatar)

30. Shərifullina, E. (2022). *Sugysh kyrlarynnan min kaitsam?..* [If I come back from the battlefield alive?..]. Kazan utlary. No. 6, pp. 102–104. (In Tatar)

ТАТАР ШИГЪРИЯТЕНДӘ СУГЫШ МОТИВЫ (БӨЕК ВАТАН СУГЫШЫНА БАГЫШЛАНГАН ӘСӘРЛӘР МИСАЛЫНДА)

Нурфия Марс кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
faikovich@mail.ru

Мәкалә Бөек Ватан сугышы чорыннан башлап, бүгенге көнгә кадәр татар шигъриятендә сугыш мотивының чагылышын, үсеш-үзгәрешен өйрәнүгә йөз тота.

XX йөз татар шигъриятендә сугыш мотивының активлашуы узган гасыр башына карый. Инкыйлаб, гражданнар сугышы елларында көчәеп алса да, аның, системалы рәвештә бербөтен булып, үсеш-үзгәрештә яктыртылышы Бөек Ватан сугышына багышлап язылган әсәрләргә барып тоташа. Шуңа да мәкалә чикләрендә XX гасыр татар шигърияте тарихында сугыш мотивының үсеш үзенчәлеген һәм трансформациясен күзәтү Бөек Ватан сугышы чорында язылган әсәрләрдән башлана һәм XXI гасыр башы шигъриятенә кадәр дәвам итә. Бөек Ватан сугышы иҗтимагый тормышка гына түгел, сүз сәнгатенә дә зур йогынты ясый, аның үсешендәге зур идея-эстетик үзгәрешләргә сәбәп була. XX гасырның буеннан-буена яктыртылган әлеге мотив шигъриятнең үсеш юлын, андагы үзгәреш-борылышларны, идея яңарышын ачык күрергә мөмкинлек бирә.

Әлеге мәкаләнең төп максаты – Бөек Ватан сугышына мөнәсәбәтле язылган әсәрләргә таянып, XX гасыр татар поэзиясендә сугыш мотивының чагылышын, үсеш-үзгәрешен өйрәнү. Максатка ярашлы төстә төп өйрәнү объектын 1941 елдан башлап, бүгенге көнгә кадәр язылган шигъри әсәрләр тәшкил итә.

Бер яктан, милли шигърияттә әлеге мотивның үсеш-үзгәрешен системалы өйрәнгән һәм заманча теоретик база нигезендә тикшергән хезмәтләрнең булмавы, икенче яктан, Җиңүнең 80 еллыгын билгеләп үткән дәвердә бу юнәлештәге шигъри әсәрләргә яңача бәя бирү зарурлыгы хезмәтнең актуальлеген билгели.

Төп төшенчәләр: татар шигърияте, Бөек Ватан сугышы, мотив, трансформация, тема, лирик герой

Сылтама өчен: Юсупова Н. М. Татар шигъриятендә сугыш мотивы (Бөек Ватан сугышына багышланган әсәрләр мисалында) // Tatarica. 2025. № 2 (25). 46–65 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-46-65

Кереш

Мотив төшенчәсе әдәбият белемендә иң эшкәртелгән, өйрәнелгән өлкәләрдән санала. Әдәби төшенчә буларак, мотив XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында А.Н. Веселовский (1838–1906) хезмәтләреннән юл ала. Үзенең «Типология сюжетов и мотивов» хезмәтендә галим мотивны текстның аерылгысыз элементы буларак тәкъдим итә; халык авыз иҗаты әсәрләр мисалында аны сюжетның кечкенә бер өлеше төсендә билгели. Галим мотивның төп билгесе буларак, константа һәм үзгәреп торучы кисәкләрне тоташтырудан хасил булган образлы схематизмны күрсәтә. Мотивның мондый аңлатылыш варианты Б.Н. Томашевский хезмәтләрендә дә урын ала. Ул мотивны әдәби әсәрнең таркалмый торган өлеше дип билгели һәм әдәбият белемендә мотивны сюжетның хәрәкәттәге иң кечкенә берәмлеге итеп карау киң таралыш ала [1, б. 594]. Мәсәлән, әсәрләрдә мәхәббәткә омтылу, мәхәббәт өчпочмагы, герой белән тирәлекнең аңлашмаучылыгы, яхшылык һәм явызлык көрәше, бәхетле булырга теләү, тормыш мәгънәсен эзләү кебек мотивлар төрле элементларда: сюжет, геройлар бирелешендә, аерым вакыйгаларда, конфликтларда һ.б. очрый. Шигърияттә ачкыч-сүзләр мотив вазифасын башкара. Мотив бер яки берничә әсәрдәге предметта күрсәтелә ала [2, б. 230].

Галимнәр тарафыннан мотивның гомумтанылган бер билгесе буларак, аның кабатлануы билгеләнә. Язучы иҗатында яки әдәбиятта кабатлану аша мотивлар лейтмотив төсен ала. Әдәби әсәрдә лейтмотив та, мотив та текстның икенчел эчтәлеген, яшерен мәгънәсен тудыруда әһәмиятле роль уйный. Дөнья әдәбиятында кабатланган, төрле әдәбиятларда күчеп йөри торган мотивлар белән янәшәдә аерым бер әдәбиятлар яки аерым бер чор сүз сәнгате өчен генә хас мотивлар да яшәп килә. Сугыш мотивы шундыйлардан. Бөек Ватан сугышында җиңүгә 80 ел тулса да, әлеге мотив татар әдәбияты өчен әһәмиятен югалтмый, еллар аша әдипләр аңа яңа яссылыкта якын килә, заман күзлегеннән чыгып сурәтли.

Татар әдәбиятында Бөек Ватан сугышының чагылышы Д.Ф. Заһидуллина [3], Н.М. Юсупова [4; 5], Г.Р. Гайнуллина [5; 6], Ф.И. Габидуллина [7], В.Ф. Макарова һәм Г.Ф. Каюмова [8] һ.б. галимнәрнең мәкаләләрендә өйрәнү объекты итеп күтәрелә. Моннан тыш, А.Ю. Хәбетдинов һәм М.М. Хәбетдинова [9], Л.Р. Нәсыйхова [10; 11] үзләренең хезмәтләрендә сугышның публицистик материалда чагылышын өйрәнүне максат итеп куя.

Хезмәтнең методологик нигезе

Хезмәтнең методологик нигезен герменевтик эзләнүләр [12], ә методик нигезен Б.Л. Борухов тәкъдим иткән «мотивлаштырылган поэтика» тәшкил итә [13]. Тикшеренү барышында мотивацияләүнең Б.Л.Борухов хезмәтләрендә билгеләнгән мәдәни, конвенциаль, менталь төрләреннән конвенциаль тибы максатка ярашлы дип табылды. Бу тип мотивацияләү әдәби текстлар һәр чорда үз кануннарына буйсынып яки аларны кире кагып мәйданга чыга дип белдерә. Конвенциаль мотивацияләү XX гасыр татар поэзиясендә сугыш мотивының үсеш-үзгәреш юлларын, трансформация үзенчәлеген билгеләргә мөмкинлек бирә. Мәкаләне язу барышында шулай ук тасвирлама һәм аксиологик методлар да файдаланылды.

Фикер алышу

Бөек Ватан сугышы чоры шигъриятендә сугыш мотивы иң актив, һәр шагыйрь иҗатында урын алган лейтмотив буларак мәйдан яулый һәм төрле поэтик жанрларны колачлап ала. Аның активлашуы татар поэзиясендә әлеге мотивка бәйле темаларның тармаклануына китерә: халыкны көрәшкә чакыру (Ә. Ерикәй «Сугышка, иптәшләр» (1941), җиңүгә ышаныч, илне сакларга ант бирү (Ф. Кәрим «Ант», 1942; М.Җәлил «Тупчы анты», 1941; М. Хөсәен «Туган ил өчен», 1941), дошманга нәфрәт (К. Нәҗми «Фашизмга – үлем!», 1941; Ш. Мөдәррис «Башланды», 1941; Ә. Исхак «Канга – кан», 1941), туган җир белән саубуллашу, солдатны сугышка озату белән бәйле сагыш, хушлашу тудырган фаҗига (Ш. Маннур «Саубуллашу җыры», 1942; Г. Кутуй «Озату җыры», 1942; К. Нәҗми «Озату», 1942; Ф. Кәрим «Соңгы тапкыр карыйм Иделгә», 1942), батырлык, җиңүгә ышаныч (Ш. Мөдәррис «Землянкада», 1943; С. Хәким «Хат», 1942; Ә. Фәйзи «Фронт юлында», 1943; Ш. Мөдәррис «Сапер», 1943), тылдагы хатын-кызларның хезмәт батырлыгы («К. Нәҗми «Хәят апа», 1941; «Сагыну хаты», 1942) темалары яктыртыла. Максатка ярашлы төстә сугыш мотивына язылган әсәрләр агитатор һәм пропагандист вазифаларын үти башлый, «Ватан өчен!», «Җиңү өчен!» лозунглары әдәбиятны иңләп ала, шуңа да сугышның баштагы чорында поэтик әсәрләр нигездә публицистик

характерда булып, халыкны дошманга каршы бердәм көрәшкә күтәрелергә чакырып языла.

Сугыш мотивы шигърияттә яшәү һәм үлем фәлсәфәсенең яңарышына китерә. Шушы дулкында шигъри әсәрләр структурасы яшәү / үлем, без / дошман (М. Җәлил «Окоптан хат», 1941; «Тупчы анты», 1941 һ.б.), туган җир / чит җир (Ф. Кәрим «Шомырт куагы» 1942; «Бездә яздыр», 1942; М. Җәлил «Алман илендә», 1943 һ.б.), сугыш / тынычлык (Ә. Ерикәй «Караңгыда гына сугыш тынды», 1942; М. Җәлил «Чулпанга» (1941) һ.б.) бинар оппозицияләренә корыла башлый. Әдәбият алдына куелган максатлар яшәү-үлем фәлсәфәсенең яшәү – үлем – үлемсезлек формуласы аша чагылышына алып килә һәм яшәү ил өчен көрәш, Ватан өчен үлем ил халкы күңелендә мәңге яшәү белән тәңгәлләштерелә (М. Җәлил «Әйдә, җырым», 1941; «Чулпанга», 1941; «Хуш, акыллым, 1941; Ф. Кәрим «Ватаным өчен», 1942; «Сөйләр сүзләр бик күп алар...», 1942 һ.б.): *Үлем турында уйлама, / Илең турында уйла, / Илең турында уйласаң, / Гомерең озын була* [14, б. 170].

Бу чор татар шигъриятендә сугыш мотивының көчәюе лирик герой концепциясен дә үзгәртә: лирик герой ил азатлыгы өчен көрәшкә чыккан, ахыргы канынача илен сакларга әзер кыю солдат буларак мәйдан яулый. Совет мифының иң динамик, үзгәрүчән образы – герой архетипик образы агымдагы чор татар поэзиясендә герой-сугышчы утлар-сулар кичеп чыккан Ватан солдаты, ил язмышы өчен соңгы тамчы канын да кызганмаган, «*Үзең турында уйлама, илең турында уйла*» дип фикер йөрткән каһарман булып мәйданга чыга. Мондый тип лирик герой Ш. Мөдәрриснең «Таныш куак» (1942), «Землянкада», «Сукыр лампа» (1943), С. Хәкимнең «Хат» (1942), «Дуслар», «Иртән», «Урман» (1943), Ә. Исхакның «Ал гитараңны, сеңел» (1943), Ш. Маннурның «Ял минутларында», «Йөрәк типкән саен дәшәм аңа», «Солдат моңнары» (1943), Ә. Ерикәйнең «Утыр, дускай, әзрәк серләшербез» (1943), «Кышкы кичтә» (1944), Б. Рәхмәтнең «Сәлам хаты» (1943), Ә. Фәйзинең «Вагонда», «Фронт юлында» (1943) һ.б. шигырьләрдә ачык чагыла. Моннан тыш, ул төрле модификацияләрдә – герой-сугышчы, герой-корбан буларак та тәкъдим ителә башлый. Шушы дулкында шигъри әсәрләрдә көрәшче – сугышка керүче, дошман – Гитлер, фашист, талаучы кебек сурәтләр тотрыклы төс ала [15, б.194]. Мисал өчен, Ә. Фәйзинең «Кисеп ташла фашист тилчәсен» (1941) шигырендә шундый натуралистик образ авторның дошманга мөнәсәбәтен ачуга юнәлтелә: *Күрән агу ялгыш, кара аны, / Йөрәгенә җирнең үтмәсен, / Син аяусыз кулың белән тизрәк / Кисеп ташла фашист тилчәсен!* [16, б. 47]. Мондый үзенчәлек М. Җәлилнең «Әйдә, җырым» (1941), «Дошманга каршы» (1941), «Соңгы көрәшкә» (1941), «Тупчы анты» (1941), Ф. Кәримнең «Ант» (1942), «Ватаным өчен» (1942), «Диңгез ярында» (1942), «Исә җил» (1942), «Хәнҗәр» (1943), Н. Баянның «Өч бөркет» (1942), С. Хәкимнең «Хат» (1942), «Кошлар» (1942), «Фронтовик» (1942) һ.б. шигырьләрдә дә күзәтелә.

Сугыш мотивы татар шигъриятенең поэтик яссылыкта үзгәрешенә, төрләләнүенә дә тәэсир ясый. Аны сурәтләү юлында шагыйрьләр җыр, туган җир, яз, ләйсән яңгыр, кояш, нур, чәчәк, гөл, күз, алмагач кебек фольклор образларына иркен мөрәҗәгать итә башлый, шушы яссылыкта татар поэзиясе утызынчы елларның икенче яртысында халык авыз иҗаты образларына мөрәҗәгать аша башлаган тенденцияне үстереп, камилләштереп китә. Романтик буяуларда сурәтләнгән солдат халык авыз иҗатының әкият-дастаннарындагы сурәтләр, шартлы алымнар һәм тел чаралары ярдәмендә ачыла. Мәсәлән, Ш. Маннурның «Кыр казлары» (1943), «Җиңү балдагы» (1944) шигырьләрендә урын алган «күкрәген җилгә куеп баручы» сугышчы образы шундыйлардан. Бу күренеш сугышны сурәтләү юлында милли шигъриятнең социалистик реализм белән генә чикләнмәве, эзләнүләр юлында классик нигезләргә борылышы турында сөйли. Ә. Фәйзинең «Йолдыз» (1942), «Бүләк» (1942), «Бу яз» (1943), «Каштан чәчәк ата» (1944), Г. Хуҗиның «Днепр дулкыннары», «Сентябрь», «Учак янында», «Ул һәркайда», Н. Арслановның «Авылда», Ә. Юнысның «Язгы тойгы», «Идел кыясы», «Солдат йөрәге», Ә. Исхакның «Күз», «Котырынсын буран», С. Хәкимнең «Үзәнлектә җилләр уйнап йөри» (1943), «Урман» (1943-1944), Ш. Маннурның «Чәчәкләр һәм снарядлар» (1943) кебек шигырьләрендә дә фольклор элементлары сугышчы-солдатның батыр көрәшен гәүдәләндерүдә, сугыш кырларындагы солдатның эчке дөньясын ачуда файдаланыла. Ш. Маннурның «Туплар гөрли», «Без киләбез күкрәп», «Синең бөек исемең белән» (1943), «Кояш баешына» (1944), «Җиңү балдагы», «Уйлар» (1945), Ш. Мөдәрриснең

«Севастополь», «Смоленщина», «Тантана», «Кинҗәбулат», «Сапер», «Киткәндә» (1943), «Бөек дуслык», «Белоруссия» (1944), Б. Рәхмәтнең «Синең хакың бар» (1943), «Безне көтәләр» (1944), Ә. Ерикәйнең «Ач капкаңны, Кырым» (1943), «Күтәрик бокалларны» (1944), «...Өч көн инде, өч төн туктамыйча» (1944), Ә. Фәйзинең «Бу яз» (1943), «Каштан чәчәк ата» (1944), С. Хәкимнең «Куллар» (1942), «Хат» (1942), «Гарәфи дус» (1944), «Колын» (1944), «Һөҗүм алдыннан» (1945) кебек шигырьләрендә халык авыз иҗатыннан билгеле, традицион образлар җиңүгә юл ярып баручы солдатның шатлыгын җиткерүгә юнәлтелә.

Романтик эчтәлекле фольклор образларына мөрәҗәгать итү тенденциясе 1942 елдан соң язылган лирик һәм лиро-эпик әсәрләрдә аеруча активлашып китә. Фольклордан үстерелә килгән табигать сурәте лирик герой хисләренең сәнгати рәсемен тудыру өчен дә, фәлсәфи фикерләрне һәм автор позициясен җиткерүче символик яки аллегорик образлар статусында да, сугыш мотивының гәүдәләнеше буларак та кулланыла. Мәсәлән, Ф. Кәримнең «Бездә яздыр» (1942) шигыре сугыш мотивы сугыш / тынычлык оппозициясе аркылы ачыла. Шагыйрь ике дөньяны – фашистлар кулындагы һәм илнең тыныч җирләрен каршы куеп сурәтли. Хат-монолог формасында иҗат ителгән шигырьдә яз образы өмет, яңару, якты киләчәк символына әверелә һәм авторның сугышка мөнәсәбәтен җиткерә: *Яшен уты белән күккә язып әйтәм / Язы юкның яшәү хакы юк!* [17, б. 63]. Шигырь тукымасында үз-үзе белән каршылыкка кергән яз образы аша Ф. Кәрим гомумиләштерелгән фикерен җиткерә: әлеге сугыш кешелекне генә түгел, табигатьнең матурлыгын, асылын да юкка чыгара. Яисә «Сибәли дә сибәли» (1942) шигырендә көзге яңгыр образы сугыш кырларында якын иптәшен югалту хәсрәтеннән газапланучы лирик герой кичерешләрен ачарга ярдәм итә. Көзгеле композициягә корылган шигырь тукымасында сибәли дә сибәли рефренының кабатлануы, сынландыру алымы, трагик пафос, кабатлау композицион алымы, үзенчәлекле метафора-эпитетлар – барысы да сугышчы-лирик геройның хис-кичереш дәрәҗәсен көчәйтү, сугыш фаҗигасен тирәнәйтү чарасына әверелә: *Япь-яшь иптәшне күмәбез, / Беркем берни сөйләми, / Көзге төндә яңгыр гына / Сибәли дә сибәли* [17, б. 67].

С. Хәкимнең «Колын» (1944) шигырендә колын язмышы укучыда төрле уй-тойгылар уятуга юнәлтелә: ул сугышның фаҗигасен аңлатырга да мөмкинлек бирә, сугыш китергән хәсрәтләрнең бер генә тере җан иясен дә читләтеп үтмәвен дә ассызыклый, әтисез калган балалар фаҗигасе булып та укыла: *Тәртәгә ауган атның ул / Сыртыннан тешләп куя. / Кем белән хәзер шаярсын? / Юксынып кешнәп куя* [18, б. 61].

Тематик-поэтик үзгәрешләр белән бергә, сугыш мотивы юмористик-сатирик материалда да яктыртыла башлый. Мәсәлән, Ә. Фәйзинең «Бүре походы» (1942), «Гитлер һәм Герострат» (1942), «Төш күрүче фашист генералы турында» (1944) кебек сатирик шигырьләрендә сугыш мотивы сарказм, ирония, аллегорик образлылык, гипербола, киная алымнары ярдәмендә тирәнәйтелә. Әдипнең «Әүхәдинең хатыны Майшәкәр белән саубуллашуы» (1944) әсәрендә кеше холкындагы кимчелекле күренешләрдән көлү сыйфаты сугыш вакыйгаларына мөнәсәбәтле ачыла. Автор Майшәкәрнең ирен сугышка әзерләү вакыйгасын көлү чыганагына әйләндерә, аны гипербола алымы аша көчәйтә һәм Әүхәди һәм Майшәкәр мисалында сугышта һәркемнең үз хакыйкате дип кабатлый.

Сугыш чоры поэзиясендә сугыш образының икенчел эчтәлек тудыруда, эзоп теле алымы буларак катнашып китүе милли шигърияткә хас бер үзенчәлек булып оешып җитә. Бу күренеш Х. Туфан иҗатында тотрыклы төс алып, аның сугыштан соңгы еллар иҗатында да дәвам итә, сугыш лирик геройга эчке эчтәлек аша тоткынлык газапларын җиткерергә мөмкинлек бирә. «Гөлләр инде яфрак яралар» (1945), «Каеннар сары иде» (1942), «Чәчәк сибелә җилдә» (1947), «Тынма, давыл» (1951), «Моабитны күрдем төшемдә» (1947), «Сугыш» (1947) кебек шигырьләр шул хакта сөйли. Мондый шигырьләрдә үзәк фикер сугыш образы ярдәмендә ачыла һәм Туфанның үз язмышын чагылдыру яки ярдәмче мотив буларак урын алган шул чордагы ил халәтенә бәя бирү чарасына әверелә. Мәсәлән, «Чәчәк сибелә җилдә» (1947) шигырендә ике кулын артка куеп, кешене атарга алып бару сурәте аша сугыш, тоткынлык фаҗигасе җиткерелә. Кешене табигатьнең, кешелекнең бер кисәге итеп карап, Туфан бу фаҗигагә киләчәк гасырлар күзлегеннән, гуманизм, гомумкешелек фәлсәфәсе ноктасыннан бәя бирә. Яисә «Илдә ниләр бар икән?» (1944) шигырендә илдә барган сугыш икенчел эчтәлектә пожар образы аркылы ачыла һәм ил,

халык фаҗигасе төсендә бәяләнә: *Илдә ниләр бар икән: / Юллар зәңгәр кар микән? / Һавадагы алсу шәүлә / Пожар микән, таң микән? / Илдә ниләр бар микән?* [19, б. 233].

Чор шигъриятендә сугыш мотивын лиро-эпик әсәр тукымасында яктырту омтылышы поэма (Ф. Кәрим «Партизан хатыны», 1943, «Гөлсем», 1942, «Идел егете», «Үлем уены», 1942; К. Нәҗми «Снайпер Мәрдән», «Фәридә», 1944; Ш. Мөдәррис «Тупчы Ваһап», 1943) жанрының активлашуына китерә. Аның ике төре – эпик (Ф. Кәрим «Гөлсем», 1941-42, «Үлем уены», 1942; Н. Арсланов «Мәхәббәт», С. Баттал «Берлинга һөҗүм», Ш. Мөдәррис «Тупчы Ваһап», Г. Хуҗи «Яу күрке» һ.б.) һәм лирик поэмалар (Ф. Кәрим «Кыңгыраулы яшел гармун», 1942, «Идел егете», 1942; С. Баттал «Тын диңгез ярларында», Ә. Маликов «Атаудагы хисләр» һ.б.) иҗат ителә. Сугыштагы солдат кичерешләрен, аның илен, якыннарын сагыну, юксыну тойгыларын җиткерү теләге нәсер жанрының яңаруына да тәэсир итә. Г. Кутуйның «Без – сталинградчылар» (1943), «Сагыну» (1945) нәсерләре шул хакта сөйли.

Бөек Ватан сугышының җиңү белән тәмамлануы, җиңү шатлыгы 1950 еллар поэзиясендә сугыш мотивының эчтәлегенә дә йогынты ясый. Героик-романтик пафос көчле булган әсәрләр шигъри мәйданда үзгә сукмаклар сала башлый һәм «социалистик миф» кысаларыннан чыгып китә. Мондый шигырьләрдә җиңү романтикасы, җиңү эйфориясе хис-кичереш дулкынын тәшкил итә, шуның яктылыгында Ә. Фәйзинең «Яратам мин сине, туган илем» (1952), Ш. Маннурның «Дуслар рухына», «Ак лачын», «Тыныч яз», С. Урайскийның «Сугыш бетте», Н. Дәүлинең «Өч тамчы су турында баллада», М. Садриның «Тормышка ода», М. Хөсәеннең «Ак чәчәкләр», Г. Латыйпның «Сугышларның яңа беткән чагы» һ.б. шигырьләрендә җиңүче солдатны данлаган, олылаган, җиңүгә өлеш кертүе белән горурланучы, тыныч тормышка гашыйк лирик герой мәйданга чыга. Ә. Фәйзинең «Сайладым» (1947), «Халкыбыз» (1950), «Бер йөрәктән бөтен телләрдә» (1951), «Яратам мин сине, туган илем» (1952) кебек шигырьләрендә бердәм ил, халык теләсә нинди авырлыкларны җиңеп чыга ала дигән фикер үткәрелә. Көрәшче-егет образын тудыручы детальләр төсендә лачын, ак нур, көмеш саплы кылыч, зәңгәр билбау кебек таныла торган берәмлекләр көрәшче образының милли аңланылышын көчәйтә. Әнә шулай сугыш чоры татар шигъриятендә башланып киткән сыйфат үзгәрешләре бу чорда дәвам итә, үстерелә.

Әлеге тенденция туган ил, туган җир образының бирелешендә дә күренә. Сугыш мотивына корылган шигъри әсәрләрдә туган ил, туган җир образының мәгънәви аңланышы киңәя. Сугыш чорында язылган шигырьләрдән аермалы буларак, ул якланырга, сакланырга тиеш үзәктән, яклап кан түгелгән, җырлар җырланырга, гөлләр үсәргә тиешле җир төсен ала һәм Ә. Фәйзинең «Яратам мин сине, туган илем» (1952), С. Хәкимнең «Башка берни дә кирәкми» (1959), «Иделкәем минем»(1953), Ә. Ерикәйнең «Җәйнең аяз таңнарында», М. Ногманның «Каеннар шаулый» һ.б. шигырьләрдә аерым бер җылылык белән сурәтләнә башлый. Аны сурәтләү барышында идеологик эчтәлекле образларга түгел, халык авыз иҗаты образларына, романтик сурәтлелеккә актив мөрәҗәгать ителә. Шуның белән янәшәдә Ш. Маннурның «Ак лачын», Ә. Давыдовның «Ана кабере» һ.б. шигырьләрдә Ватанны мифлаштыру күренеше, туган ил – туган җир – Ватан-Ана чылбыры көчәя.

Икенче яктан, сугыш мотивына корылган шигырьләрдә кайтмый калганнарны юксыну аша сугыш афәтен бәяләргә омтылу (Ә. Фәйзи «Ач тәрәзәң», 1945; С. Хәким «Көткән идем, 1946; Ш. Галиев «Әткәйгә хат», 1947) алгы планга чыга. Мондый әсәрләрдә сугыш темасының сурәтләнеше үзгәреш кичереп, әлеге үзгәреш лирик герой концепциясендәге яңарыш белән янәшәлектә бара. Әдәби мәйданга сугыш фаҗигасен буыннар фаҗигасе итеп таныган, җимерелгән язмышлар өчен әрнүче лирик герой килә, аның модификацияләренең берсе буларак, үткәндәге сугыш вакыйгаларыннан газапланучы герой алга чыга, шуның тәэсирендә шигърияттә психологизмның көчәюе күзгә ташлана [4, б. 84]. Илнең эчке фаҗигасе белән күзгә-күз очрашканнар яисә шәхес культы нәтиҗәләрен аңлый-күрә алучылар иҗатында бу гамь ил, милләт киләчәге өчен кайгыруга әверелә. Шушы чордан татар шигъриятендә сугыш мотивын лирик-психологик һәм фәлсәфи яссылыкта ачу тенденциясе урнаша һәм XX гасырның икенче яртысында бу үзенчәлек татар шигъриятенә хас гомумсыйфат булып формалашып җитә.

Мондый эчтәлектәге шигырьләрдә «яралы йөрәк», «таланган ил», «таланган җан» сурәте калка [20, б. 411]. Мәсәлән, С. Урайскийның

«Син кайтмадың», «Сугыш бетте», С. Хәкимнең «Сары капкалы йорт» (1958), Ә. Фәйзинең «Сайладым» (1947), Ә. Ерикәйнең «Төннәр буе йоклый алмый ятам» (1948), Х. Туфанның «Чәчәк сибелә җилдә» (1947), «Киек казлар» (1953) , «Сабыр буламы соң сагыш» (1953) һ.б. шигырьләрдәге сагыш, кайгы хисләре, моитвлары иҗтимагый сәбәпләргә яки шуларга бәйле шәхес фаҗигасенә тоташа. Сугышчы-солдат язмышы – ил язмышы чылбыры иҗатчылар тарафыннан яңа яссылыкта аңлана башлый. Җимерелгән язмышлар ил киләчәгенә бәйле күзаллана: һәр кеше бәхете – ил бәхете, һәр кеше кайгысы ил кайгысы дәрәҗәсенә күтәрелә (Ә. Фәйзи «Кырык яшь», 1948; «Сайладым», 1947 һ.б.).

Сугыштагы батырлык һәм фаҗигаләр турында лирик уйланулар С. Хәкимнең «Курск дугасы» (1948) поэмасында да шактый тулы чагыла. Лирик герой үзе сугышкан җирләр аша уза, шул чор хәлләрен һәм кешеләрен күңеленнән кичерә. Таныш урыннарга бәйле вакыйгаларны сурәтләүдән бигрәк, шулардан алынган тәэсирләр, хисләр алга чыга. Шулай да лирик герой кичерешләре күбесенчә искә төшерү, бүгенгене күреп шатлануга кайтып кала һәм аларның җирлеге дә тар: колхоз басулары, авыл, өйләр... Соңрак иҗат ителгән «Дуга» (1968) поэмасында зур тарихи вакыйгаларга бәйле уйланулар, күп авырлыклар күргән кешеләрнең хис-тойгылары тагын да калкурак сурәтләнә. Романтик табигатьле «Дала җыры» (1948–1975) һәм «Бакчачылар» (1952–1965) әсәрләре кеше рухын, батырлыгын вакыйгалы фонда һәм мөмкин кадәр психологик тирәнлектә ачарга тырышу белән аерылып торалар.

XX гасырның икенче яртысыннан татар шигъриятендә башланган үзгәрешләр, поэзиянең эчтәлек һәм форма ягыннан яңарышы [21, 4 б.] Бөек Ватан сугышына мөнәсәбәтле язылган әсәрләргә дә йогынты ясый. Бу чорда иҗат ителгән әсәрләрдә сугыш, героик-романтик пафосны белдерүдән бигрәк, яшәешкә мөнәсәбәтле фәлсәфи уй-кичерешләрне җиткерүгә йөз тота. Иҗтимагый үзгәрешләр сугышка фаҗигале үткән итеп карау тенденциясенең активлашуына сәбәп була. Мәсәлән, С. Хәкимнең «Бер бәйгедә күргән идем аны...» (1962), «Әле һаман куркып уянамын» (1961), «Немец дәфтәреннән» шигырьләр бәйләмендә (1978–1982), «Сугышның дәһшәте, көче» (1979), «Дуга» (1968), Х. Туфанның «Сугыш килә Мисыр өстенә» (1956), «Без уникәү идек...» (1960), Ш. Галиевның «Әткәй» (1957), Роб. Әхмәтҗановның «Соңгы танк» (1963), Ә. Баяновның «Сталинград» (1967), Х. Әюповның «Атлар» (1970), А. Хәлимнең «Туган җиремә» (1967) һ.б. шигырь-поэмалары шул хакта сөйли. Н.Л. Лейдерман, рус шигърияте мисалында, мондый шигырьләрдә «рухи өлгергән лирик геройның алга чыгуын һәм шигырь структурасында тарихи-фәлсәфи гомумиләштерүләргә омтылышның көчәюен» [22, б. 46-47] билгели. Татар шигъриятендә дә әдәби мәйданга сугыш фаҗигасен буыннар фаҗигасе итеп таныган, җимерелгән язмышлар өчен әрнүче лирик герой килә, аның модификацияләренең берсе буларак үткәндәге сугыш вакыйгаларыннан газапланучы герой алга чыга, шуның тәэсирендә поэтик әсәрләрдә психологизмның көчәюе күзгә ташлана. Сугыш фаҗигасе белән күзгә-күз очрашкан шагыйрьләр иҗатында бу гамь ил, милләт киләчәге өчен кайгыру буларак үсешен дәвам итә.

Мондый шигырьләрдә сугыш фаҗигале үткән булып төгәлләшә, лирик геройның хисенә сугыш китергән газаплар, аларның күңелдә өзлексез яшәве, ятимлек ачысы, кабат сугыш куркынычы кабыну төп сәбәпләр булып тора, теләсә нинди кан коюны булдырмау теләге шагыйрьләрнең идеалына әйләнә: *Тулы килеш яшьлегемне салдым, / Күпләр салды хәтта башларын... / Нигә мине эзәрлекли сугыш, / Шулмы җитми, шулмы аз тагын? / Хафалана, беләм, борчыла җир, / Ул уята мине, ул дәшеп, / Җан урынында түгел, җир үзе дә / Килә төсле яңа урнашып* [18, б. 179].

«Үткәннәргә хәтта моң кирәк» (1976) дип исемләнгән шигырьләр көлтәсендә дә С. Хәким сугыш сабакларына туктала, кеше язмышы, илнең киләчәге, туачак көннәр аһәңендә поэзиянең роле, иҗтимагый тормыштагы урыны турында уйлануларга күчә. Сугышны туган халкына гына түгел, немец халкына да алып килгән афәт, фаҗига буларак бәяли.

Илдар Юзеевның «Тып-тын иртә» (1960) шигырендә авыл иртәсе тасвирлана, тынлыкны «ярып үткән» протез шыгырдавы укучыны сискәндереп җибәрә: *Йөрәкләргә төшә протез шыгырдавы / Бу кадәре булмый теш сызлавы* [23, б. 31]. Протез тавышы кичәге солдатлар күңелендәге әрнү дә, тарихи хәтернең сугыш фаҗигаләреннән кисәтүе булып та шәрехләнә ала. Әсәрләрен тәэсирлерәк итү максатыннан, үзенең хис-тойгыларын җиткерү юлында татар

шагыйрьләре халык җырларыннан үстерелә килгән тал-тирәк, тополь, гармун, ак каен, җил, шомырт һ.б. романтик образ-детальләрдән файдалануны дәвам итә: *...Җилләр исә, / Җилләр исә, / Каен иелә җилләр искәндә. / Күз яшьләрен яшереп кешеләрдән, / Ана елый, исенә төшкәндә. / Ә ул кайтмый* [24, б. 15].

XX гасырның икенче яртысыннан сугыш мотивына корылган шигырьләрдә батырлык темасы көчле яңгыраш ала һәм еш кына Муса Җәлил яки җәлилчеләр образына бәйле яктыртыла башлый. М. Җәлил һәм җәлилчеләр, гомумән татар кешеләре, каһарманнары образлары ярдәмендә сугыш һәм сугышта күрсәткән батырлык темасына үзгә төсмерләр өстәлә. Шушы фонда рәсми эчтәлекле әлеге темалар идеологик кысалардан чыгып китә. Мисал өчен, С. Хәким «Торыгыз, Мусалар» (1966) шигырендә М. Җәлилне кешелек өчен батырлык үрнәге дип атый, «Татарлар елмаеп үлделәр» (1968) шигырендә М. Җәлил мисалында татарларның батыр халык булуын ассызыклый. Р. Гаташ «Европада татар шагыйрьләре» (1973–1976) шигырендә сугыш кырларында һәлак булып, каберләре Европада калган М. Җәлил, Ф. Кәрим, Н. Баян, Г. Кутуйларның исемен хәтердә яңарта, аларны «Европа өчен гомерләре янган» батырлар итеп сурәтли.

Шушы ук сыйфатлар лиро-эпик әсәрләр өчен дә актуаль булып кала. Мисал өчен, М. Әгъләмовның «Онытма, Европа!» поэмасында җәлилчеләр ил намусы, керсез батырлыгы сагында торучылар дәрәҗәсенә күтәрелә. «Соңгы төн» драматик поэмасында И. Юзеев М. Җәлилнең үлем алды төнен тасвирлый. В. Гетеның «Фауст» әсәре сюжетына аллюзия итеп уйланылган сюжет Яшәү-Үлем каршылыгы бөтенлегендә Муса-Мефистофель бәхәсе төсен ала. Шартлы формада Тиран, Мефистофель, Кыз, Хуҗа һ.б. шартлы геройлар белән сөйләшүләр укучының игътибарын яшәү һәм үлем, яшәү мәгънәсе кебек фәлсәфи мәсьәләләргә юнәлтә. Мефистофель өчен физик юкка чыгуга тиң үлемне Муса үлемсезлеккә бару юлы итеп карый. Ләкин бу әсәрдә, беренче поэмалардан үзгә буларак, азатлык өчен көрәш шәхеснең рухи хөрлеген яклап чыгу дәрәҗәсенә күтәрелә. Рухи көчле кешенең бервакытта да кеше колы булмаячагы һәм кысан кануннарга бирешмәячәге ассызыклана, шагыйрь «бөтен дөньяны төрмә итеп күзаллый» [25, б. 77]. Шушы фонда Шагыйрь җыры («*Җаныма иң соңгы / Җырымны яшердем. / Ул сүнсә – мин сүнәм, / Яшәсә – мин яшим*») кешелекне ирек һәм азатлык өчен көрәшкә өнди, бу сыйфатларны яшәү мәгънәсе дәрәҗәсендә тәкъдим итә. Бу көрәш кешелек дөньясының киләчәге хакына дип гомумиләштерелә. Әгәр Шагыйрь җир шарын үзе белгән гөлбакча хәлендә сакларга омтылса, Тиран аны ут-төтен, машина һәм газап оясы – үзенә хезмәт итүче корган җир итеп күзаллый. Көрәшнең мондый бирелеше иҗат хакындагы идеягә алып килә: шагыйрь – иҗаты белән кешелек язмышы өчен көрәшүче.

И. Юзеевның яшәү һәм үлем фәлсәфәсен әдәби материалда тәкъдим иткән «Тынлык белән сөйләшү» (1966–2000) поэмасында да сугыш мотивы урын ала. Баланың Җир-ана, Гамьсез тынлык, Бер минут тынлык, Атом һ.б. белән сөйләшүенә корылган әсәрдә кешелеккә куркыныч тудырган вакыйгалар искә төшерелә: Икенче бөтендөнья сугышы; Хиросимада атом бомбасы шартлау; атом-төш коралын сынау; совет гаскәрләренең Әфганстанга басып керүе; «Гитлерның варислары» активлашу. Аларның сәбәбе һәм иң олы куркыныч дип, шагыйрь әлеге хәлләргә күз йомуны, гамьсезлекне, битарафлыкны, сугышны атый. Әсәрнең ахырында «Дәшегез, аналар, уянсын балалар!» дигән эндәш кабатлана һәм ул битараф булмаска, гамьсез булмаска чакыру кебек яңгырый.

Шушы чорда сугыш мотивы баллада жанрында активлашып китә. Мәсәлән, И. Юзеевнең «Унике аккош» (1973), Зөлфәтнең «Вәгъдә» (1973), «Марш» (1986), М. Әгъләмовның «Сугышлыда сугыш беткән көн» (1972), «Бердәнбер» (1972), «Төнге баллада» (1976), «Мәңгелек ут» (1977), «Заман язган язмыш» (1987) балладалары шул хакта сөйли. Мондый әсәрләрдә сугышчы образының тиңдәшсез батырлыгына дан җырлана яки бәхетсез мәхәббәт тарихы яңартыла, гомумкешелек мәсьәләләренә йөз тотып, кешелекнең әхлакый яссылыкта фаҗигале үлемгә дучар булуы хакында сөйләнә (Зөлфәтнең «Фатыйма», 1971; «Ике ат турында баллада», 1973; «Кара күбәләк», 1978 балладалары).

Әнә шулай сүз сәнгатендәге милли нигезләргә әйләнеп кайту процессы сугыш, батырлык кебек идеологик эчтәлекле темаларны да халыкчан, милли төсмер белән баета, шуның аша аны рәсми сурәтләнеш чикләреннән алып чыга, сугыш мотивын

сурәтләү юлында башка шигъриятләрдән үзгә «йөзен» таба.

1980 елларның икенче яртысыннан башланган үзгәрешләр татар шигъриятенә, шуның белән янәшәдә сугыш мотивының чагылышына да зур йогынты ясый. Сугышка мөнәсәбәтнең үзгәрүе, үткәндә булган күп кенә вакыйгаларга ревизия ясау XX гасырның икенче яртысы шигъриятендә актив булган сугыш мотивының сүлпәнәюенә китерә. Әмма 2000 еллардан соң сугыш мотивы, элекке еллардагы активлыгын кире кайтара алмаса да, шигърият мәйданында үз урынын кабат яулый башлый.

Бу чорда сугыш мотивы поэма жанрын колачлап ала һәм сугышка бәйле фәлсәфи уйланулар, кеше гомеренең кыйммәте, яшәү мәгънәсе хакында фикерләр белән бәйләнештә ачыла. Шушы юлда авторлар катлаулы символ-метафоралардан, интертекстуаль бәйләнешләрдән, төрле стильләр синтезы, күптавышлылык кебек алымнардан отышлы файдалана. Мәсәлән, З. Мансуровның шагыйрь һәм сугышчы-офицер шәхесенә багышлап иҗат ителгән «Балкыш, яки Хәйретдин Мөҗәйнең сугыш язмаларыннан юллар» (1993–1995) поэма-руладасының бер яңалыгы булып шәхси көндәлекләрне әдәби әйләнешкә кертеп, үзара мәгънәви бәйләнгән өзекләрне авторның шәхси уйланулары белән үремтәдә бирү тора. Сугыш көндәлекләреннән алынган юллар төп шигъри текст белән бәйләнеп, һәр бүлекнең мәгънәви юнәлешен ачыклый. Поэма чикләрендә төрле стиль һәм жанрларның берлеге, интертекстуальлек алымы иҗтимагый, әдәби, фәлсәфи катламнарны барлыкка китерә.

Иҗтимагый уйланулар сугыш чоры вакыйгаларын – фронт, Журовкага бару күренешләрен яңарта һәм эпик башлангычны тәшкил итә. Бу өлештә китерелгән Бакчасарай шәһәрен саткан этәч турындагы хикәят метафора булып, илгә тугрылык, сату-сатылу мәсьәләсен калкыта. Ватан сугышы вакыйгаларын җанландыру аша фаҗигалелек пафосы тудырыла, аерым образ, әдәби детальләр, хәтта төсләр дә шул максатка хезмәт итә. Мәсәлән, кара төс сугыш фаҗигасенә, үлемнең ямьсезлегенә һәм якынлыгына, язмышның котылгысызлыгына ишарә ясый. Шулай да поэмада сугыш вакыйгаларын тасвирлау беренчел урында тормый, ә Мөҗәйнең эчке дөньясын, рухи кичерешләрен, әхлакый үсеш юлын чагылдыру үзәккә алына.

Шагыйрь, аның халык тормышындагы урыны, вазифасы кебек мәсьәләләр әдәби катламның төп эчтәлеген тәшкил итә. Шагыйрьлек бурычы үз халкың азатлыгы өчен көрәштә дип, милли көрәшче идеалы саналган Тукай бизмәне белән үлчәнә. Кол Гали, Шиһап Мәрҗани, Каюм Насыйри кебек шәхесләрнең әсәр тукымасына кертелүе ике катлам, хәтта капма-каршы мәгънә үткәрә. Тарихи шәхесләрнең рәсемнәре дә калмау, бер яктан, эчке фаҗигане күрсәтсә, икенче яктан, рәсемсез дә үз эшләре белән халык хәтерендә мәңгеләшүләрен раслый.

Поэмада үлем һәм үлемсезлек, вакыт агышы, тән һәм җан сафлыгы турындагы уйланулар фәлсәфи катлам хасил итә. Әсәрнең идеясе дә шунда табыла: кеше – язмыш, үлем – үлемсезлек каршылыклары яшәүнең мәгънәсе, зурлыгы турындагы фикергә алып килә. Гомер агышын шагыйрь руладага – җырның тиз башкарыла торган өлешенә тиңли; гомер – бик тиз үтә торган язмыш бүләге, аны һәркем максатчан, мәгънәле үткәрергә, миссиясен үтәргә тиеш дигән фикергә китерә. Х. Мөҗәйнең кыска гомере Ватан азатлыгы өчен көрәш белән аклана. Җан сафлыгы да шуңа бәйләп аңлатыла.

Яшәү-үлем каршылыгы, үлемнең үлемсезлеккә әйләнү концепциясе фәлсәфәне сугыш чоры поэзиясендәгечә хәл итә: ил азатлыгы өчен көрәш, ил өчен үлү – мәңгелек яшәешнең, ягъни үлемсезлекнең башлангыч ноктасы, үлгәннән соң яшәүгә юл алу буларак шәрехләнә. Лирик геройның вакытсыз өзелгән кыска гомерен ил гомеренә кушарга теләве үлемсезлеккә омтылуы булып аңлашыла: «Минем үлемем – минем Ватаным, минем сыйныфым үлүе түгел ич. Шулай булгач, без: «Безгә үлем юк!» – дибез». Поэманың идеясе дә яшәү мәгънәсе, аның бөеклеге, зурлыгы илгә, Ватанга, үз халкыңа хезмәт итүдә, рухи азатлыкка омтылуда дигән фикер аша үткәрелә: *Утка каршы фидаичә / Януыңны ил көтә. / Йөрәккәйне күңел кошы / «Үлем юк» дип җилкетә, / «Үлем юк» дип җилкетә!* [26, б. 132].

М. Мирза да «Кабатланмас мәңге дигәннәре» поэмасында сугыш вакыйгаларын җентекләп сурәтләүне максат итмичә, алар тәэсирендә туган кичерешләр сызыгын алгы планга чыгара. Һәр сугышның мәңге кабатланмас дип тәмамланып та, даими яңарып торуы әрнү тойгысын иң соңгы чиккәчә үстерә. Г. Тукайдагы «кисмәк өстендә иттифакый

кунган каракош» образына ишарәләгән Каракош-козгын образы, бер яктан, сәяси барышны символлаштырса, икенче яктан, меңләгән кешеләрне үлемгә этәргән сугыш эчтәлеген хасил итә. Ил азатлыгы хакына гомерләрен биргән егетләрнең җаны, аларның тиңсез хәсрәт кичергән аналары каршында Ватан җаваплы дигән фикер әсәрдә төп идея булып яңгырый: *...Ана күз яшендә диңгез тозы – / Йөзен чытмый йоталса Ватан, – / Кабатланмас мәңге, – дигәннәре, / Чынга ашар, бәлки, берзаман* [27, б. 314].

М. Мирзаның бер гасырлык тарихны үз эченә алган «Кысыр Гариф» поэма-кыйссасы бу яктан аеруча көчле яңгырый. Асылда, ул тормыш-яшәешнең үзәге, тажы булган кешенең сугыш газаплары, рухи фаҗигаләр аша кичеп тә, кешелекле булып калырга омтылуы хакында сөйли. Әсәрнең башында ук «Сугышларны дөнья байлыкларын кабат бүлешү, таланган-яуланган байлыкның хуҗаларын аклау-саклау өчен махсус китереп чыгаралар дип бәяләүчеләр хаклымы әллә» [28, б. 295] соравы куела. Гариф образы аша М. Мирза шул чорның күп язмышларын бер ноктага туплый. Әсәр татар шигъриятенә сугыш фаҗигасен буыннар фаҗигасе итеп таныган, аны фаҗигале үткән итеп бәяләүче, җимерелгән язмышлар өчен әрнүче лирик геройны «кайтара». Шул елларда җимерелгән язмышлар ил киләчәгенә бәйле күзаллана: илнең бәхете дә, хәсрәте дә аерым кешеләр бәхетенә яки кайгысына бәйле дигән фикер ассызыклана.

Ренат Харисның «Бәйрәм калдырырга» (2020), «Үлемсез полк» (2021), «Җырлый беләсеңме» (2021), Эльмира Шәрифуллинаның «Сугыш кырларыннан мин кайтсам?!» һ.б. шигырьләр сугыш мотивының соңгы еллар татар шигъриятендә дә актуальлеген югалтмавын хәбәр итеп мәйданга чыга. Олы Гамь һәм Хәтер мотивы үтәли кисеп барган әлеге әсәрләр Бөек Ватан сугышы вакыйгаларын, заман мөнбәреннән торып, буыннар фаҗигасе төсендә ача. Мисал өчен, Р. Харисның «Үлемсез полк» (2021) шигырендә сугыш буыннар хәтерендә фаҗига булып сакланучы күренеш буларак ачыла, лирик геройның хәсрәте дә шуңа бәйле сурәтләнә. «Бәйрәм калдырырга» (2020) шигыре исә ата-бабаларның батырлыгына соклану хисен үзәккә ала, сугыш батырлыгы буыннар хәтерендә саклана торган иң күркәм хатирә дигән фикер шигырьне үтәли кисеп бара: *Әти яулап алган Бөек Җиңү / бәйрәм булып яши йөрәктә. / Ә кешене бәйрәм чын кешечә / яшәү һөнәренә өйрәтә!* [29, б. 3]. Аваздаш фикер Э. Шәрифуллинаның «Җиңү байрагы» (2022), «Днепрны кичү» (2020) шигырьләрендә дә урын ала. Миллионлаган кеше гомере, меңләгән тол хатыннар, ятим балалар язмышы бәрабәренә килгән җиңү ил халкы тарихындагы иң изге, буыннар хәтерендә сакланырга тиешле бәйрәм буларак бәяләнә: *Аямады кара еллар, / Аямады беркемне. / Шөкер, Аллаһ бүләк итте / Бәйрәм килер бу көнне* [30, б. 103]; *Тарихында Бөек Ватан сугышының / Батырлыкта тиңдәше юк ноктасы бу. / Геройлары, орденлысы күп булса да / Елъязманың тәмугка тиң кыйссасы бу!* [30, б. 102].

А. Хәлимнең «Көчле кеше» (2016) нәсерендә дә шул чорны кичергән лирик герой язмышы (Бөек Ватан сугышы башланып, әтисез калу, ачлык фаҗигаләре, илнең 1950 еллардагы ач-ялангач көн күрүе) ил тарихын бәяләү булып гомумиләшә. Шуңа бәйле автор фәлсәфи сораулар куя: кешенең яшәү асылы, яшәү мәгънәсе нидән гыйбарәт? Шушы сорауга җавап төсендә сугышка бәйләп, автор биш хакыйкатьне аерып чыгара: гаилә һәм туганлык җепләре; туган тел һәм әдәбият; безне әйләндереп алган табигать; хезмәт һәм мәхәббәт. Болар сугыш чоры газапларын кичергән автор тарафыннан яшәүнең мәгънәсен, кеше көчен билгеләгән төп сыйфатлар итеп күтәрелә.

Төп нәтиҗәләр

Бөек Ватан сугышы чоры шигъриятендә поэтик әсәрләр төп игътибарны фронттагы хәлләргә бәйле солдат кичерешләрен сурәтләүгә юнәлтә. Үзләре фронт кырларында булган шагыйрьләр батырлыкка, җиңүгә дан җырлый, совет солдаты, батырлык төшенчәсе идеаллаштырыла һәм поэтик әсәрләр романтик рух, патриотик хисләр белән сугарыла.

Бөек Ватан сугышының җиңү белән тәмамлануы, җәмгыятьтәге горурлык белән өретелгән шатлыклы халәт 1950 елларда сугыш мотивының яктыртылышына да тәэсир ясый. Бер яктан, шагыйрьләр сугыш мотивын колачлы һәм масштаблы сурәтләүгә алына. Мондый әсәрләрдә батырлык темасы, героик-романтик пафос көчле булып, лирик герой иле, аның җиңүе, үзенең шул җиңүгә өлеш кертә алуы белән горурланучы булып чыгыш ясый. Икенче яктан поэзиядә сугышны үзгә яктан, кискен тәнкыйди яссылыкта бәяләү пәйда була. Мондый шигырьләрдә сугыш фаҗигале үткән

буларак бәяләнә башлый, халык авыз иҗатыннан ук таныла торган берәмлекләрне актив куллану сугыш мотивының милли аңланылышына китерә.

XX гасырның икенче яртысыннан сугыш мотивына корылган әсәрләрдәге үзгәрешләр поэтик әсәрләрнең тирән психологизм белән сугарылуына, сугыш вакыйгаларына тәнкыйди карашка бәйле оешып китә. 1950 елларда С. Хәким һәм Ә. Фәйзи иҗатында башланып киткән бу тенденция 1960-80 елларда татар поэзиясенә хас гомумсыйфат булып формалашып җитә. Шигъри әсәрләрдә сугыш вакыйгаларын гомумкешелек фәлсәфәсе яссылыгында бәяләгән лирик герой алга чыга. Үз чиратында мондый текстлар сугыш мотивын сурәтләү юлында лирик психологизмның, фәлсәфилекнең тирәнәюенә китерә. Әлеге сыйфатлар, XX-XXI гасыр чигендәге беркадәр сүлпәнлектән соң, соңгы елларда З. Мансуров, М. Мирза, Р. Харис, Э. Шәрифуллина һ.б. шагыйрьләр тарафыннан кабат тергезелеп, үстерелеп китә.

Әдәбият

1. Целкова Л.Н. Мотив // Литературная энциклопедия терминов и понятий. гл. ред. и сост. А.Н. Николюкин. М.: НПК «Интелвак», 2001. 594 с.
2. Кожевникова В.М. Литературный энциклопедический словарь / В.М. Кожевникова, П.А.Николаева. М.: Советская энциклопедия, 1987. 230 с.
3. Заһидуллина Д.Ф. Бөек Ватан сугышы – татар прозасы көзгесендә (татар әдәбиятында сугышны тасвирлауның үзгәреше) // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2020. № 2. 51–60 б.
4. Йосыпова Н.М. XX гасырның икенче яртысы татар шигърияте: традицияләр һәм яңачалык. Казан: «Школа» редакция нәшрият үзәге, 2021. 296 б.
5. Йосыпова Н.М., Гайнуллина Г.Р. Татар әдәбияты тарихы: 1940-50 еллар татар әдәбияты: югары уку йортлары студентлары өчен дәреслек. Казан: «Мәгариф – Вакыт» нәшр., 2024. 160 б.
6. Гайнуллина Г.Р. Татарская проза военных лет (1941–1945 гг.) // Научный Татарстан. 2010. № 3. С. 6-16.
7. Габидуллина Ф.И. Хәзерге әдәбиятта сугыш темасы (Ф.Сафин иҗаты мисалында) // Актуальные проблемы современной татарской филологии: сборник статей II Всероссийской научно-практической конференции (11 декабря 2015 г.) / отв. ред. И.Ф.Зарипова. Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. С. 249-250.
8. Макарова В. Ф., Каюмова Г. Ф. Отражение темы национального самосознания в творчестве Ш.Ракипова периода Великой Отечественной войны // Материалы III Форума гуманитарных наук «Великая степь» Международная Тюркская академия. Астана, 2018. С.126–131.
9. Хабутдинов А.Ю., Хабутдинова М.М. Военные дневники татарских писателей: путь к читателю сквозь рамки цензуры // Филология и культура. Philology and Culture. 2025. № 2. С. 204–211.
10. Насихова Л.Р. Жанрово-тематические и стилистические особенности татарской фронтовой публицистики в годы Великой Отечественной войны (на примере дневников и очерков). Казань, 2023. 605 с.
11. Насихова Л.Р. Публицистика Хайрутдина Музая в годы Великой Отечественной войны // Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева. 2022. Т. 2. С. 217–223.
12. Терминология современного зарубежного литературоведения. (Страны Западной Европы и США) / отв. ред.: Ильин И.П., Цурганова Е.А. М.: ИНИОН, 1992. 218 с.
13. Борухов Б. Введение в мотивирующую поэтику // Филологическая герменевтика и общая стилистика. Тверь: Изд-во Тверского ун-та, 1992. С. 5–28.
14. Кәрим Ф. Сайланма әсәрләр: шигырьләр, поэмалар, баллада. Казан: Татар.кит.нәшр., 2015. 326 б.
15. Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. Т. 5: 1917-1956 еллар. Казан: Татар.кит.нәшр., 2024. 575 б.
16. Фәйзи Ә. Күтәрелә кояш. Казан: Таткнигоиздат, 1954. 526 б.
17. Кәрим Ф. Кыр казы. Казан, 2004. 143 б.
18. Хәким С. Сайланма әсәрләр: ике томда. Т.1. Казан: Татар.кит.нәшр., 1986. 366 б.
19. Туфан Х. Әсәрләр: 5 томда. 1: Шигырьләр һәм поэмалар (1925-1955). Казан: Татар.кит.нәшр., 2007. 479 б.
20. Заһидуллина Д. Көлдә чәчәк аткан гөлләр // Гөлләр үсә көлләрдә. Казан: Мәгариф, 2006. 410–413 б.
21. Галиуллин Т.Н., Йосыпова Н.М. Басынкы елларның дәртле шигърияте // Татар шигърияте: 1960-80 еллар. Казан: Мәгариф, 2007. Б. 4-15.
22. Лейдерман Н.Л. Современная художественная проза о Великой Отечественной войне. Свердловск, 1974. 144 с.
23. Юзеев И.Г. Мәхәббәт китабы: шигырьләр, җырлар, поэмалар. Казан: Татар.кит.нәшр., 1982. 352 б.
24. Юзеев И.Г. Мәңге ян, күңел!. Казан: Татар.кит.нәшр., 2012. 478 б.
25. Вагапова Л.Н. Поэтика драматургии Ильдара Юзеева. Уфа: Гилем, 2013. 195 с.
26. Мансуров З. Яшәү үзәне. Казан: Татар.кит.нәшр., 1998. 319 б.
27. Мирза М. Сайланма әсәрләр: биш томда. Т.1. Казан: Мәгариф – Вакыт нәшр., 2018. 334 б.
28. Мирза М. Сайланма әсәрләр: биш томда. Т.3. Казан: Мәгариф – Вакыт нәшр., 2018. 357 б.

29. Харис Р. Мин – мильон яшьлек кеше! // Казан утлары. 2021. №5. 3–9 б.

30. Шәрифуллина Э. Сугыш кырларыннан мин кайтсам?.. // Казан утлары. 2022. №6. 102–104 б.

ВОЕННЫЕ МОТИВЫ В ЛИРИКЕ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ, ПОСВЯЩЕННЫХ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ)

Нурфия Марсовна Юсупова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
faikovich@mail.ru.

В статье рассматривается формирование и развитие военных мотивов в татарской поэзии XX в. в контексте современного литературоведения. Материалом для изучения послужили поэтические произведения, посвященные Великой Отечественной войне. Хронологические рамки исследования охватывают период с 1944 по 2025 г. Доказано, что военные мотивы в татарской поэзии зародились в начале XX в., получили новый импульс в своем развитии в годы революции, Гражданской войны, окончательно оформились в годы Великой Отечественной войны. В ходе исследования выявлена трансформация военных мотивов во второй половине XX – первой трети XXI в.

Ключевые слова: татарская поэзия, Великая Отечественная война, военные мотивы, трансформация, лирический герой

Для цитирования: Юсупова Н. М. Военные мотивы в лирике (на примере произведений, посвященных Великой Отечественной войне) // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 46–65. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-46-65

History and society
Тарих һәм җәмгыять
История и общество

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-66-83

THE IMAGE OF THE SOVIET- JAPANESE WAR OF 1945 AND JAPANESE PRISONERS OF WAR IN TATAR LITERATURE

Larisa Rafaelevna Usmanova,
National Research University Higher School of Economics,
11 Pokrovsky Boulevard, Moscow, 109028, Russian Federation,
ousmanoval@gmail.com.

Ramziya Marsovna Bolgarova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
Ramziya.Bolgarova@kpfu.ru.

Karim Aidarovich Khabutdinov,
National Research University Higher School of Economics,
11 Pokrovsky Boulevard, Moscow, 109028, Russian Federation,
karim.khabutdinov@mail.ru.

This article systematizes Tatar writers' works dedicated to the Soviet-Japanese War of 1945 and subsequent events involving Japanese prisoners of war. The image of Japanese soldiers in battle and those in Soviet captivity is reflected in various ways in Tatar literature of the post-war period. The earliest of these works date back to 1945. M. Malikov, a participant in the events as an intelligence officer, recorded what he saw with his own eyes, and immortalized it in his diaries, poem, essay, and an autobiographical novel. Our analysis of the literary sources revealed that, on the one hand, in accordance with censorship guidelines, the Tatar writer depicted the image of the Japanese as ruthless, insidious enemies; while, on the other, his interest in Japan and the Japanese developed in an Orientalist vein. Another Tatar writer, A. Gilyazov, encountered Japanese prisoners of war in the Karaganda Correctional Labor Camp (KARLAG). In his novel "Let Us Pray!", the writer recalls Japanese prisoners of war with great respect, noting their organization, diligence, meticulousness, discipline, courage, endurance, patience, and ability to speak languages. D. Gallyamova's book contains a wealth of factual material about the Kwantung Army prisoners of war who were held in NKVD Camp No. 97 in Yelabuga from 1945 to 1948.

Key words: Tatar literature, Soviet-Japanese War of 1945, prisoners of war, Japanese image, Adib Malikov, Ayaz Gilyazov, Dolores Gallyamova

For citation: Usmanova, L., Bolgarova, R., Khabutdinov, K. The image of the Soviet- Japanese war of 1945 and Japanese prisoners of war in Tatar literature // Tatarica. 2025. № 2 (25), pp. 66–83. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-66-83

Introduction

For a long time, Andrei Golovin's novel "Rear-Front" [1] was considered one of the first Soviet books about the Soviet-Japanese War of 1945 in Russian literary studies [2], [3], [4]. The author was a direct participant in the events, familiar with many of the subtle details, as he served as the head of an intelligence school and developed individual intelligence operations while participating in battles with the Kwantung Army. His work on the book was conducted from 1953 to 1959. During this time, the author "artistically reinterpreted the rich factual material gleaned both from direct observation and through the study of numerous documents and sources" [1]. According to Prof. N. Kireeva, A. Golovin's novel became a "bestseller of the Soviet era", since its structure was the combination of genre elements of the socialist realist war epic with the formulas of the spy thriller, which had been successfully mastered by Soviet literature since the early 1930s [5, pp. 80–81].

In Tatar literature, the events of the Soviet-Japanese War of 1945 were first captured by A. Malikov, a direct participant in the events and a former intelligence officer. His impressions of the war formed the basis of an autobiographical novel, an essay, and a poem, and were preserved in his diaries.

Materials and research methods

Our analysis is based on the fictional works by A. M. Malikov (the poem "Ataudagy hislər" ("From the Experience at Atau"[1]) [6], the essays "Sakhalin Yazmalary" ("Sakhalin Notes" [7]), the story "Yashlek Utravy" ("The Island of My Youth")) [8], [9], by A. Gilyazov (the memoir novel "Yagez, ber doga!" ("Let Us Pray!" [10]), and A. Malikov's diaries [11], [12], [13], [14] and the article by D. Gallyamova ("Japanese Prisoners of War in Yelabuga. NKVD Camp No. 97" (1945)) [15].

The purpose of this study, which was conducted using the cultural-historical and comparative methods, is to identify the uniqueness of the images of Japan and the Japanese in Tatar writers' works, which reflect the events of the Soviet-Japanese War of 1945 and the subsequent circumstances of their soldiers' lives in Soviet captivity.

Discussion

In 1939, the future writer Adib Malikov (1921–2009) was drafted into the army to patrol the country's Far Eastern borders. He initially served in Blagoveshchensk, later, from 1940 to 1946, on Sakhalin Island with the 79th Rifle Division. From the very first hours of the war against Japan, declared on August 11, 1945, he participated in combat operations as a reconnaissance squad leader, liberating southern Sakhalin. For his valor in bloody battles, Sergeant A. Malikov was awarded the medals "For Courage", "For Victory over Japan", and the 2nd Class Order of the Patriotic War.

This Tatar writer can rightfully be considered one of the pioneers among the authors writing about the Soviet-Japanese War of 1945 in Russian literature. Despite the harsh conditions of military life, A. Malikov did not put his pen down: he composed poems, verses, wrote essays about his work in the divisional newspaper, and kept diaries (see more about this: [16], [17]). He artistically transformed his experiences, gained during his service in the rear-front and during the Soviet-Japanese War of 1945, into an autobiographical poem and story, into essays (see the review by H. Gosman [18]), soldier's diaries, and journalistic articles. On the one hand, A. Malikov's works consider the opposition "one's own - the other" in line with the literary traditions of 1941–1945 in the extremely polarized patriotic pathos of the fight against the enemies of the USSR; on the other hand, individual materials demonstrate the writer's inclination towards creating Orientalist texts.

In depicting the image of the Japanese as insidious enemies, samurai, "cutthroats," "kamikaze suicide bombers," and "invaders," A. Malikov develops the motifs of "battle fury" and "beast":

> "In Manchuria, opposite us, stands the Kwantung Army, which has seized vast swathes of China. They are the cream of the imperial army, cutthroats bred to hate the Soviet people. The Heihe[2] garrison consists of a mountain rifle division, a cavalry brigade, several artillery battalions, a battalion of suicide bombers, and a pack of dogs, all battle-hardened in Korea and China. Will we ever have to face them?" [13, p. 77]

In an episode of a cultural trip to the Sakhalin Museum, the Japanese are also described as "in-

[1] From here on, the translation is by R. B.

[2] *Heihe* is a city in China. It is currently the capital of the Aihui Prefecture in Heilongjiang Province, China.

vaders" dreaming of swallowing the "fat loaf" of Sakhalin Island:

"In 1920, the Japanese captured the northern part of Sakhalin, an occupation that lasted for five years. In Northern Sakhalin, the young Soviet government was drowned in blood. The occupation, built on terror and plunder, lasted for five years. As they left, the invaders set fire to the taiga, turning half the island into a blaze. Bolsheviks, partisans, and their families were hanged on pine trees by their feet" [13, p. 84].

Through descriptions of museum exhibits, A. Malikov reconstructs the history of the Russo-Japanese Wars:

"1905 nche elgy rus-yapon sugyshynda patsha Rossiyase җiңelep, Kөn'yak Sakhalin yaponnar kulyna tөshkәch, biredә yashәүche rus, kytai һәm aino khalyklary tagy da kotochkychrak khәlgә kalalar. Yaponnar alarny avyl-avyllary belәn erak taiga ehchenә, tau-tash aralaryna sөrәlәr." – "In 1905, when Tsarist Russia lost the Russo-Japanese War and Southern Sakhalin passed into the hands of the Japanese, the Russians, Chinese and Ainu[3] people, who lived here, had a hard time. The Japanese exiled them deep into the taiga, into the mountains, whole villages of them" (lit. trans.) [7, p. 6].

In 1920, Japan, taking advantage of the Russian Civil War, captured the northern part of Sakhalin and occupied it for five years. In 1925, Japan, by agreement with the USSR, returned northern Sakhalin to the Soviet Union. This is why the Japanese are characterized in A. Malikov's essays as "komsyz kilmeshәklәr" ("greedy outsiders") [pp. 7, 6], "invaders" [13, p. 85]. It was with curiosity that the Soviet soldiers watched the enemy's military training on the other bank of the Amur: "An officer tries to hit a running soldier". "Clumsiness is severely punished, sometimes a noose is thrown around the neck and tied to a horse's tail". "Samurai emphasize physical strength and the ancient techniques of judo" [13, p. 77].

The platoon commander warns soldier Malikov that the heights of Khoramitog[4] are "guarded by thugs who have gone through the 'tapka-bente' school". The Tatar writer was shocked by the Japanese methods of cultivating agility and endurance when he learned that their corporals resorted to beating young Japanese soldiers with rubber truncheons during formations.

"If the person being beaten screams or falls, they kick him until he bleeds, shouting: 'We will make a real samurai out of you, we will teach you to be brave and sensitive, you son of a dog'" [13, pp. 84–85].

By incorporating "foreign texts" (speeches by commanders, quotes from Soviet newspapers) into his works, A. Malikov conveys to the readers the goals of the Soviet-Japanese War of 1945. His material on the South Sakhalin Operation is represented in essays in the form of a diary. Forming an idea of what "a foreign territory" is like, A. Malikov lists Japanese names of populated areas in his diary and essay (Haramitoga, Koton[5], Keton[6], Kamishisuka[7], Nairo[8], Toyohara[9]), and cites the names of valleys, hills, and other places. The episode with the "map" in the outbuilding of Japanese officers from "Sakhalin Notes" allows his readers to form an idea of the scale of Japan's territorial claims:

"A patterned carpet hung above the shelf. A closer look revealed a map of Asia. The territory of the Soviet Union up to the Urals and the Caspian Sea was 'decorated' with Japanese flags. And on the Ural Mountains, a monument to the Emperor Mikado was depicted" [13, p. 118].

The writer shares his personal experience of clashing with Japanese saboteurs, cuckoo snipers, machine gunners, mined horses, and others. The scout was awarded the Medal "For Courage" for his heroic contribution to the offensive.

In keeping with the established Soviet ideological tradition, the depictions of Japanese battles highlight their predatory, aggressive spirit. Thus, the author of the story reports that during an offensive, he was attacked by a "short" Japanese man, "with angrily bared teeth" [13, pp. 84–85]. A.

[3] *The Ainu (Ainu)* were a people who lived on Sakhalin Island until 1945. After World War II, Japan evacuated almost all of the Ainu to Hokkaido. In 1949, there were approximately 100 Ainu living on Soviet Sakhalin. The last three purebred Ainu died in the 1980s.

[4] *Haramitoga (Khoromitoga)* is the name of a defensive fortification on Sakhalin Island, now a historical monument. These places are also called the Haramitoga Heights, after the Japanese name for the Khoromi-toge Pass in the Obzornaya Mountain area.

[5] The modern name of Koton is Pobedino. See: [19], [20].

[6] The modern name of Cato is Smirnykh. See: [19], [20].

[7] The modern name of Kamisisuk is Leonidovo. See: [19], [20].

[8] The modern name of Nairo is Gastello. See: [19], [20].

[9] The modern name of Toyohara is Yuzhno-Sakhalinsk. See: [19], [20].

Malikov notes that the enemy soldiers' eyes were filled with hatred. Here's how one of the treacherous enemy's provocations is described:

"Ak flag totyp chykkan yapon parlamenterlaryn karshy alyrga baruchy bezneң ber tөrkem ofitser hәm soldatlarga minomettan, ut achtylar, ә yapon parlamenterlary bu vakytta transheyalarga tөshen kachtylar" [8, p. 13] – "The Japanese fired mortars at a group of our soldiers and officers who went to meet the parliamentarians with a white flag, while the Japanese parliamentarians were hiding in a trench" (lit. trans.).

A. Malikov describes the kamikaze cult in detail: "The place of the kamikaze, who dies for the Emperor, is in the center of Paradise. This is drummed into the heads of Japanese soldiers. They say their valor will be celebrated in songs. The relatives and families of kamikazes are given gifts. They sell their lives in advance.

When seeing off kamikaze soldiers to the army, their parents arrange a ceremonial "funeral" for them in advance. While awaiting orders, the kamikazes lead a dissolute life, however, the police turn a blind eye to their excesses... Breaking the oath is punishable by death, forced hara-kiri[10]" [13, p. 122].

A. Malikov, true to the truth, recounts the damage inflicted on our troops by kamikaze pilots, machine gunners, and other military divisions.

"The Japanese military, if possible, would have turned the entire nation into kamikazes" [13, p. 123].

"In one area, 90 Japanese were surrounded, but not a single one surrendered. At the last minute, they ripped open their bellies and died. This, they believed, was loyalty to their Emperor. Their compatriots compose legends and songs about the kamikaze soldiers who committed hara-kiri, and they pass them on by word of mouth" (a diary entry, August 13, 1945) [14].

In his works, A. Malikov describes the atrocities committed by the Japanese in the occupied territories, not only against Russians but also against members of other ethnic groups. The news of the start of the military operation on August 8, 1945 initially inspired the author of the essays:

"Җitәr! Kyryk el kөttek bez mony – Kөn'yak Sakhalin 40 el yapon itege astynda yңgyrashty". - "Enough! We have been waiting for this day for forty years - Southern Sakhalin has been groaning under the Japanese boot for 40 years" [7, p. 12] (lit.transl).

This feeling was replaced by anxious anticipation.

"Sugish! Min armyadә alty ate hezmәt itү dәveremdә bu kөn turanda kүp mәrtәbәlәr uyly let's go. Kurkynych ta, shomly da bulyp kүz aldyna kilә ide st." – "War! Six years of my service in the army made me think about it more than once. It appeared to be something terrible, full of dangers" (lit. transl.) [7, p. 8].

A. Malikov carefully peered at the line of enemy defense:

"Menә doshman zhire"… "Kup ellar bue tozelgan nygytmalar, dotlar hәm җir asty yullary." - "Here is the enemy side... Fortifications, pillboxes and underground passages built over many years" (lit.trans.) [7, б. 13].

The author of the diary admires the courage and heroism of the Soviet soldiers who managed to break through the enemy's defense line (General Baturin, decorated tanker Demin, and other heroes). Scout A. Malikov was proud of the Soviet Army's technical superiority. The writer spoke with respect of the home front workers whose selfless labor hastened the hour of Victory. Thus, the theme of unity between the front and the rear is formalized in "Sakhalin Notes" (See the essay about the hunter Shakir Mullanurov).

A. Malikov was surprised to witness the power of German propaganda among Japanese soldiers. During interrogation, it became clear that many of them were unaware of the Soviet victory over Nazi Germany and therefore believed that the retreating Russians had reached Japan. The Japanese believed they were fighting an army of a million against a Russian army of 100,000.

"Prisoners were captured on some high ground. It turned out that many Japanese soldiers still didn't know the war with Germany was over. They'd been told that the Germans were oppressing the Russians. Therefore, they said, the Russians didn't have enough land, so they were encroaching on their territory (in the original – on our land). It's simply ridiculous!" (a diary entry, August 18) [13, p. 145].

The chaos of the retreat is conveyed in a diary entry of August 19: "Koton railway station. Lost Japanese horses emerge from the forest. There is a lot of captured rice and biscuits, abandoned property, silk clothing and dishes. Today there is to be a mass surrender" [8, p. 146].

[10] *Harakiri (seppuku)* is a ritual suicide by slitting one's belly, common among the samurai class of medieval Japan.

A diary entry of August 22 describes the heroic death of a wounded Japanese officer in the city of Kamishisuka, he remained at his post and held the line for a long time. The Tatar writer speaks of him with respect: “The samurai” chose to die in battle rather than surrender or hide in the forest [13, p. 9].

During the Soviet Army’s South Sakhalin Operation, South Sakhalin was liberated from the Japanese. By early September, the Kuril Islands had been liberated. A. Malikov immortalized the Soviet Army’s victory in this war in a poem:

Bez kyryk el kөtep, bu kөnne Kanybyzda saklap kiterdek; Tyn okeanda soңgy pokhodny Bөek Җiңү belәn beterdek. Бөек Җиңү белән бетердек. [7, p. 6]	We waited for forty years, cherishing this day in our souls; Our final campaign in the Pacific Ocean ended with a Great Victory (*lit. transl.*).

The diary entries clearly show that the writer’s hatred of the enemy gradually gives way to curiosity, a keen interest in the foreign way of life as an opportunity to expand his understanding of the neighboring people and their culture. An interest in the East and its ancient cultures is a long-standing tradition in Russian literature. It is clear that the writer uses the diary as a workbook, recording ideas and drafts for new works. He respectfully describes images of national Others. For example, within the framework of socialist realist literature, A. Malikov repeatedly describes Japanese dwellings in detail, contrasting the huts of the poor Japanese with the palaces of the emperor and his entourage.

The description of the Japanese captain’s house is noteworthy:

“Bez yapon kapitany yashәgәn iort ehchenә kerәbez. Anyң idәnenә dөge salamynnan үrelgәn matalar җәelgәn. Chөidә ranets, furazhka hәm bashka khәrbi kiemnәr ehlenep tora. Өstәldә fotokartochkalar, tөrle kәgaz'lәr, zur kөzge hәm yapon khәrbi nachal'niklarynyң rәsemnәre. Әiberlәrneң kүbese: patefon, britva, portsigar, stena sәgate, fotoapparat hәm bashkalar Amerikanyky”. “We entered the house where the Japanese captain lived. Mats, woven from rice straw, lay on the floor. A knapsack, a cap, and other military clothing hung on a hook. Photographs, some papers, a large mirror, and a portrait of some Japanese commanders were scattered on the table. Most of the things were American: a gramophone, a razor, a cigarette case, a wall clock, a camera, and other things. Apparently, this had been plundered from the island population of the Philippines or other islands” [7, p.12].

Further the writer introduces his readers to the diet of Japanese soldiers: “Japan soldierlarynyn uz gomerlәrendә ber genә tapkyr da ipi kүrgәnnәre yuk, alarda tik officerlarga gyna bertөrle dә tәme bulmagan galetlar bireә. Japan soldierlaryna irtan shikәr sibep ber plate doge botkasy, kondez doge botkasy hәm kiptergan balyk, ә kichen balyk canned food hәm әrәнge birәlәr ikәn.” – “Japanese soldiers had never seen bread in their lives. Only officers were given biscuits of various flavors. Lower-ranking soldiers were fed a bowl of sugar-sprinkled rice porridge in the morning. For lunch – rice porridge and dried fish, and for dinner – potatoes with canned fish” (lit.transl.) [13, p. 148].

The Japanese hung white and red flags on the rooftops as a sign of surrender. In his diary, the writer provides a thorough description of Japanese’s wooden dwellings, the Japanese women’s clothing, which consisted of loose silk pants and wooden shoes, and their customs.

“Japanese women wear trousers and carry their children on their backs. They wear wooden blocks (shoes) or tabi (slippers) on their feet. Many people wear rubber boots.

They carry loads in strollers and bicycles. There are so many of them that any pedestrian on the street will take one and, when they reach their destination, leave them unattended” [13, p. 148].

“The Japanese are a short people, most of them thin and emaciated, but cunning and impudent. At every step, they try to offer a Russian soldier a cigarette, bow deeply, shake his hand, etc. But at the same time, at night, they kill our Red Army soldiers one by one” [14].

“Өi җihazlary bik zhiңelchә hәm zur masterlyk belәn ehshlәngәnәr. Komnatada barysy da yalan ayak iөrilәr, chөnki idәn өstel dә, uryndyk ta, koika da bulyp khezmәt itә.

Tәmәkene bergәlәp, idәndә ayaklarny bөklәp utyryp tartalar, ә urtada pepel'nitsa kuelgan. Min әle kofta yaki yubka kigәn ber khatyn-kyzny da kүrmәdem. Alar arasynda җirәn, sary, kara hәm ak chәchlelәre dә yuk. Chәchlәre barysynyky da shomort kebek kara. Balalary barysynyң da ber tөsle, ata-analary nichek itep ber-bersennәn alarny aera ala ikәn? Ehshchәn khalyk kүbesenchә ayaklaryna tabi kiya hәm obmotka uryi, bashlaryna salam ehshlәpә yaki yapon furazhkalaryn kiya. Irlәr chәch үstermilәr, ofitserlar shulai uk. Khatyn-kyzlar totash tegelgәn bizәkle kүlmәk-yshtannan iөrilәr. Һәr yaponets chalbar kaeshyny art yaktan sөlge tagyp iөri. Yuyngan chakta, bitlәren sabynlap sөlge belәn yualar, annan soң sөlgene nyklap boryp bitlәren sөrtkәch, any kipterәlәr” (a diary entry dated August 29, 1945) [17] – “Household items are simple, but made with great skill, everyone walks in the room with their

shoes off, since the floor serves as a table, a chair, and a bed.

They smoke together, sitting with their legs tucked under them, with an ashtray in the middle. I have yet to meet Japanese women in skirts and blouses. There are no redheads, blondes, or gray-haired ones among them. They all have black hair, the color of bird cherry berries. The children all look the same; how can their parents tell them apart? Most working people wear tabi[11] and puttees, and on their heads, they wear a straw hat or a Japanese cap. The men don't grow their hair, even the officers. The women wear colorful shirts and pants sewn together. Every Japanese man carries a towel on a belt across his back. When washing, they rub their faces with soap and with one end of the towel, then dry themselves with the other end, afterwards they hang it out to dry" (lit.trans.).

"Idənnəren bervakytta da yumyilar. Tik bernichə el үtkəch, dөge salamynnan үrelgən kalyn matalaryn gyna almashtyralar. Өilərendə өstəl də, uryndyk ta bik sirək ochryi. Monda keshelər hərvakyt ayaklaryn bөkləp idəngə utyryp ashyilar, idəndə ioklyilar, ə ayak kiemnəren tyshta salyp kaldyralar" (a diary entry of August 29, 1945) - They never wash the floors. They simply change the rice mats that line the floor every few years. It is very rare to find a table or chairs in the house. They eat on the floor, sitting on their knees, sleep on the floor, leaving their shoes outside the threshold" [7, p. 25].

The diary describes a meeting with a Russian émigré who told A. Malikov that the Japanese smeared their lips with butter and ate meat extremely rarely (a diary entry of September 2, 1945) [14].

In an entry of August 23, he described in detail how Japanese civilians greeted Red Army soldiers:

"The children come right up to our wagons and accept what we give them with great pleasure. The old men take off their hats and bow to the ground. First, the women initially hid in their houses, but then realized we don't eat people, and we don't have horns.

The girls wave their hands, and the former Japanese soldiers salute. But they're so kind, that it's worth keeping your powder dry. All the Japanese keep smiling, or rather, trying to be cheerful. Of course, some do it with all their hearts, and many out of fear. Because they're constantly told that the Russians spare no one, shoot every prisoner, and abuse them. In fact, nothing of the sort happened" [13, p. 146].

The joy of the Koreans at the arrival of the Russians did not escape the attention of the Tatar soldier: the elderly Korean admitted that the Japanese "didn't even consider them to be human beings" [13, p. 147].

A. Malikov regretted that he did not know Japanese and had to communicate with the local population by means of facial expressions:

"They are a very sociable people. When you start talking to them, they immediately surround us, looking at us with curiosity and touching our machine guns. The Japanese have spread a rumor that only communists and Komsomol members are armed with Degtyarev submachine guns. They say that with a Degtyarev submachine gun, they aim at one and kill ten" [13, p. 147].

In the capital of the Karafuto[12] governorate, the Soviets found drunken Japanese soldiers who had thrown down their weapons: "They are glad to have been freed from drill and to have saved their lives. For the soldiers, this is a big holiday; they invite us to have a drink too" [13, p. 148].

A diary entry of September 15 describes Japanese prisoners of war:

"Today, several thousand Japanese prisoners were marched past our garrison. I was amazed at how resilient they were. According to our soldiers, they had been living off their own food for 15 days now and said they had enough for another 15 days. They carried this entire load on their backs. In addition, they had a blanket on their backs, some even had mats woven from reeds, various bags, an overcoat, canteens, aluminum mugs, mess tins, etc. A weak donkey would hardly be able to lift such a load. As a rule, the Japanese stop for a rest after 8 km, while with us it is after 4 km. Most of the Japanese were sullen, joyless, unshaven people, they walked heavily, leaning on sticks" [14].

A. Malikov's diary is a documentary eyewitness account. Not everything he recorded was included in his autobiographical works. This is noted in the article by A. Yu. Khabutdinov and M. M. Khabutdinova: "It is obvious that the writer 'aligned' his works with the established canon of depicting the victorious army, avoiding instances of unregulated behavior by soldiers and commanders, etc. It should also be remembered that in the USSR, the topic of the war with Japan was relegated to the background, compared to the war with Nazi Germany. One of the limiting factors was the unresolved post-war situation, as the peace treaty, establishing the borderline, has not been signed to this day" [16, p. 208].

In newspaper and journal articles, contributed to the "From a Writer's Notebook" series, A. Malikov describes his trips to anniversary events

[11] *Tabi* are traditional Japanese ankle-length socks with a separate big toe.

[12] *Karafuto* is the Japanese name for Sakhalin Island.

and meetings with legendary fellow soldiers (see, for example, "Куриль чәчәкләре" ("Kuril Flowers") [11], "Хәтер атаулары" ("Islands of My Memory") [12]). This tradition is now kept up by the writer's son.

The images of Japanese prisoners of war appear not only in the works of A. Malikov, but also in A. Gilyazov's memoir-novel "Iəgez, ber doga!" ("Let Us Pray!") (1991–1993). This theme is explored in detail in M. Khabutdinova's article [21]. The Tatar writer does not hide his admiration with the Japanese whom he had the opportunity to meet in the Karaganda Correctional Labor Camp (KARLAG):

"Among the foreign prisoners, the Japanese were the first to master Russian. While the Chinese learned a dozen words in ten years, I never met a single Japanese who couldn't speak Russian. A proud, rebellious, and strong people! They say the Chinese, Koreans, and Japanese all look alike. Absolutely not. If representatives of these three nations were lined up in front of me, I would be able to spot the Japanese without a doubt! The eyes of the Japanese radiate grandeur, education, self-confidence, mystery, and cunning in the best sense of the word. The Japanese never took part in ethnic squabbles, never quarreled over trivialities, and never fought over food. They truly are a strong, great people!" (Translated by N. Ishmukhametov) [10, p. 278].

With no less respect, the author of the novel describes the Japanese work culture, although the opposition between 'our own' and 'theirs' turns out to be in favour of 'theirs':

"A few words should be said about the way they worked. If a Japanese man takes on a task, you can be sure he'll see it through. In the camp, as usual, there're a 'daylight working hours': you work from dark until dark, or rather, you're forced to work that way. But the Japanese don't obey this stupid rule. After working four hours, he stops, rests, regains his strength, and an hour later rolls up his sleeves again for another four hours, working conscientiously. You can hang him, you can cut him to pieces, but you won't be able to make him work longer than eight hours. And ours hang around all day, pretending to do work, but in fact there's very little work done" (translated by N. Ishmukhametov) [10, p. 278].

A. Gilyazov noted the Japanese's cleanliness:

"The Japanese are neat, tidy, and clean people. In Aktas[13], they settled next to the bathhouse. They heated it and washed their clothes. I sometimes bragged... (That's me all over, I'm guilty of that!) I said: 'A Japanese major general used to wash my clothes!' Although these words are absolutely true, there was no need to brag about it, was it?" (Translated by N. Ishmukhametov) [10, p. 279].

In the novel, A. Gilyazov cites facts that testify to the Japanese's desire to create a cozy environment:

"It turned out that Japanese prisoners of war had lived in Maikuduk[14] for a long time. And supposedly, no sooner had they arrived at the new place than they began to improve it, decorate it, and comb it. The Japanese planted a large number of trees, and between them they created flower beds, in which they sowed night-blooming violets – matthiolas. Dormant during the day, their petals-eyelashes closing, the flowers awaken with the onset of dusk and spread their fragrance far and wide across the surrounding area" (quoted from [21]).

Describing a fight between the Japanese and criminals in the novel, A. Gilyazov shares his observation that the Japanese's docility has its limits; in critical situations, they behave with great courage and heroism. The Japanese are immortalized in the novel as the pioneers building Aktas. The Tatar writer admired the steadfastness with which the prisoners of war endured the hardships of the labor camp:

"It's impossible to imagine, for example, a Japanese officer eating a sandwich made from crushed fish bones! You'll never see anything like that! The Japanese are the proudest, most unyielding people who never lose their human nature even in the most difficult trials. Oh, they never complain, they don't moan if they're hungry, they don't look for scraps, they pull themselves together, they wait for better times, they believe in goodness and in their God" [10, p. 278].

The author's dialogue with Colonel Sattaro Toguchi, who spoke Russian fluently and with almost no accent, is revealing:

One day I asked him: "Sattaro-san, will the Russians and Japanese ever live in peace?" He looked at me with his coal-like eyes and after a short thought he said: "Never!" I was even scared, I swear to God!" [10, pp. 279].

It is known that there were approximately 22,000 Japanese prisoners of war in the Spassky[15]

[13] *Aktas* is an urban-type settlement in the Karaganda region of Kazakhstan.

[14] *Maikuduk* is a suburb of a residential area of Karaganda.

[15] The Spassk prisoner-of-war camp in Karaganda was established on June 24, 1941, on the premises of a sec-

camp. They were used as labor force in mines, brick factories, repair and mechanical plants, and construction companies. They left the camp by the mid-1950s. In 1987, the Japanese government negotiated the removal of the remains of the Japanese prisoners of war buried in Karlag (for details see: [19]).

D. Gallyamova's book cites eyewitness accounts of the Japanese prisoners of war held in NKVD Camp No. 97 in Yelabuga.

"According to Japanese sources, there were 50,000 Japanese prisoners of war in the USSR from December 1945 to 1956, and 9,000 medical officers in Yelabuga" (quoted from: [13, p. 155]). According to eyewitnesses, "among them were colonels, lieutenant colonels, captains, and lower ranks; the bulk of the contingent consisted of young officers".

> "The Japanese, like the Germans, were completely self-sufficient. They worked inside the camp: in the kitchen, the dining hall, the bath and laundry facilities, and also chopped wood, grew vegetables, and fattened pigs. Surgeons, therapists, ophthalmologists, and dentists, under the supervision of Soviet doctors, treated their compatriots", recalled L. Shevnina [14, p. 155].

According to N. Kuznetsova's memoirs, there were many sick prisoners of war from the Kwantung Army, and they were placed in the second zone [14, p. 156].

In 1948, some of the prisoners of war were released to their homeland.

Following the signing of the Agreement between the USSR and Japan "On Persons Held in Prisoner of War Camps" on April 18, 1991, an exchange of information on the burial sites of deceased Japanese began. Small delegations of Japanese began visiting our country, particularly Yelabuga. The city conducted grave openings, collection of remains and things preserved with the deceased, cremation, and other procedures. In October 2000, the Japanese erected a monument in Yelabuga. In 2002, a Japanese delegation visited Yelabuga, including former prisoners of war who met with their saviors—Dr. T. Nechaeva and paramedic Z. Kamaeva (for details see: [14, pp. 155–189]).

---

tion of the Karlag camp. From 1941 to 1950, approximately 70,000 prisoners passed through it: 30,000 Germans, 22,000 Japanese, 6,000 Romanians, and 1,600 Austrians. More than 7,000 foreign soldiers remained permanently in Karaganda. Five thousand are buried in Spassk.

Results

Our analysis of Tatar literary works, commemorating the events of the 1945 Soviet-Japanese War, has revealed that A. Malikov can rightfully be considered a pioneer of this theme not only in Tatar but also in Russian literature. Unfortunately, translations of his autobiographical novella "The Island of My Youth" went unnoticed by critics due to political circumstances [23], [24]. On the one hand, in his poem, essays, and autobiographical prose, the Tatar writer develops the image of the Japanese, within the framework of the ideological stance, as treacherous, ruthless enemies. On the other hand, his nonfiction and memoir-like sources reveal the writer's ethnographic interest in Japan and its inhabitants (his descriptions of housing, clothing, cuisine, and everyday life of the Japanese). A. Gilyazov's novel highlights the common destinies of KARLAG prisoners, regardless of nationality. The author depicts the Japanese prisoners of war as proud, independent, hardworking, resilient, and courageous individuals who distinguished themselves going through difficult times. D. Gallyamova's book includes eyewitness accounts of the prisoners' life in the second zone in Yelabuga. The local historian includes a number of interesting photographs from the city administration's correspondence with Japanese officials. This dialogue resulted in the installation of a monument on the burial site of the Japanese prisoners of war and the arrival of the survivors in the city for commemorative events.

Conclusions

In postwar Tatar literature, the study of the images of Japan in general, and Japanese soldiers and prisoners of war in particular is a promising trend and, in our opinion, requires further development. As our research has shown, this theme is represented in various literary genres: from diaries to poetry, from essays to novels.

References

1. Golovin, A. (1958–1960). *Tyl-front* [Rear-Front]. Blagoveshchensk, Amurskoe kn. izd-vo. (In Russian)
2. Burenkova, G. (1958). *Pervaya kniga pisatelya* [The Writer's First Book]. Amurskaya pravda. 3 dek. P. 3. (In Russian)
3. Vasil'ev, L. (1965). *Pobeda na Zapade i na Vostoke* [Victory in the West and in the East]. L. Vasil'ev. Dal'ne vost. komsomolets. 23 marta. P. 3. (In Russian)
4. Voronkov, A. A. (2007). *Front bez tyla: o pisatele A. Golovine* [A Front without a Rear: About

Writer A. Golovin]. Amur: lit.-khudozhestv. al'manakh. No. 6, pp. 79–82. (In Russian)

5. Kireeva, N. V. (2017). *Est' li massovaya literatura v Priamur'e XXI v.* [Is There Mass Literature in the Amur Region in the 21st Century?]. Losevskie chteniya – 2017: materialy X regional'noi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Pod red. A. V. Urmanova. Pp. 80–91. Blagoveshchensk, Izdatel'stvo BGPU. (In Russian)

6. Malikov, A. (1945). *Ataudagy khislər* [My Experiences on the Island]. Sovet ədəbiyaty. No. 7, pp. 42–47. (In Tatar)

7. Malikov, A. (1948). *Sakhalin yazmalary* [Sakhalin Notes]. 28 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

8. Malikov, A. (1973). *Yash'lek utravym* [The Island of My Youth]. Sovet ədəbiyaty. No. 11, pp. 73–92. (In Tatar)

9. Malikov, A. (1978). *Yash'lek utravy* [The Island of Youth]. 149 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

10. Gilyazov, A. M. (2013). *Sailanma əsərlər: 6 tomda* [Selected Works: In 6 Volumes]. 1 t. 687 p. Kazan', Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

11. Malikov, Ə. (1970). *Kuril' chəchəklər*e [Kuril Flowers]. Sost. Ə. Malikov. Sovet ədəbiyaty. No. 4, pp. 113–125. (In Tatar)

12. Malikov, A. (1985). *Khəter ataulary (yazuchy kөndəlegennən)* [Islands of My Memory (from the writer's diary)]. Sotsialistik Tatarstan. 21, 23 aprel'. (In Tatar)

13. *Adib Malikov – zapiski soldata ehpokhi* (2021) [Adib Malikov – Notes by a Soldier of the Era]. Sost. Anvar Malikov. Pp 133–156. Kazan', Rukhiyat. URL: https://bf-tatneft.ru/fond/documents/books/Malikov_%D0%A1%D0%B0%D0%B9%D1%82(1).pdf. (In Russian)

14. Malikov, A. M. (1945). *Kөndəlek* [A Diary]. Lichnyi arkhiv pisatelya A. M. Malikova. Tetrad' s karandashnymi i chernil'nymi zapisyami na russkom i tatarskom yazykakh. (In Tatar)

15. Gallyamova, D. G. (2019). *Elabuga... serdtsu blizkoe zvuchanie* [Elabuga... a Sound Close to My Heart]. 267 p. Kazan', Tsentr innovatsionnykh tekhnologii. (In Russian)

16. Khabutdinov, A. Yu., Khabutdinova, M. M. (2025). *Voennye dnevniki tatarskikh pisatelei: put' k chitatelyu skvoz' ramki tsenzury* [Tatar Writers' War Diaries: A Path to the Reader through Censorship]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No. 2, pp. 204–211. https://doi.org/10.26907/2782-4756-2025-80-2-204-211. (In Russian)

17. Nasyikhova, L. R. (2023). *Zhanrovo-tematicheskie i stilisticheskie osobennosti tatarskoi frontovoi publitsistiki v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (na primere dnevnikov i ocherkov): dis. ... kand. filol. nauk* [Genre, Thematic and Stylistic Features of Tatar Frontline Journalism during the Great Patriotic War (based on diaries and essays): Ph.D. Thesis]. Kazan', 157 p. EDN: BBGWHW (In Russian)

18. Gosman, Kh. (1948). *Sakhalin yazmalary* [Sakhalin Records]. Berenche kitap. Kyzyl Tatarstan. 30 noyabrya. (In Tatar)

19. *Toponomika naselennykh punktov Yuzhnogo Sakhalina. Russko yaponskii spravochnik-ukazatel'* (1998) [Toponomics of Settlements on Southern Sakhalin. A Russian-Japanese Handbook]. V. V. Pereslavtsev. Vestnik Sakhalinskogo muzeya. No. 1(5), pp. 359–368. (In Russian)

20. *Ob istorii pereimenovaniya naselennykh punktov Yuzhnogo Sakhalina i Kuril'skikh ostrovov v 1946 - 1947 godakh* (2015) [On the History of the Renaming of the Settlements on Southern Sakhalin and the Kuril Islands in 1946–1947]. I. A. Samarin. Vestnik Sakhalinskogo muzeya. No. 1(22), pp. 196–226. (In Russian)

21. Khabutdinova, M. M. (2018). *Obraz yaponskikh uznikov stalinskikh lagerei v romane A. M. Gilyazova "Davaite pomolimsya!"* [The Image of Japanese Prisoners of Stalin's Camps in A. Gilyazov's Novel "Let's Pray!"]. Kul'turnye, ehkonomicheskie, tekhnologicheskie kontakty i vzaimodeistvie Yaponii i Tatarskogo mira: istoriya i so vremennost': sbornik nauchnykh trudov. Vyp. II. Pp. 248–255. Kazan', Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian)

22. Ten, T. (2009). *Poslednii svidetel' i poslednii samurai* [The Last Witness and the Last Samurai]. Karavan. 13 marta. (In Russian)

23. Malikov, E. (1976). *Ostrov moei yunosti* [The Island of My Youth]. Povest'-vospominanie. Per. s tatar. M. Skorokhodov. 96 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

24. Malikov, E. (1984). *Ostrov moei yunosti* [The Island of My Youth]. Povest'-vospominanie. 128 p. Moscow, Sov. Rossiya. (In Russian)

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА 1945 ЕЛГЫ СОВЕТ-ЯПОН СУГЫШЫ ҺӘМ ЯПОН ХӘРБИ ӘСИРЛӘРЕ ОБРАЗЫ

Лариса Рафаэль кызы Усманова,
ФТУ «Югары икътисад мәктәбе»,
Россия, 109028, Мәскәү ш., Покровский бульвар, 11 йорт,
ousmanoval@gmail.com.

Рәмзия Марс кызы Болгарова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
Ramziya.Bolgarova@kpfu.ru.

Кәрим Айдар улы Хәбетдинов,
ФТУ «Югары икътисад мәктәбе»,
Россия, 109028, Мәскәү ш., Покровский бульвар, 11 йорт,
karim.khabutdinov@mail.ru.

Мәкаләдә татар язучыларының 1945 нче елгы Совет-япон сугышы һәм япон әсирләре белән бәйле вакыйгаларга багышланган әдәби әсәрләре анализлана. Сугыштан соңгы чор татар әдәбиятында япон хәрбиләре (сугыш кырында, әсирлектә) төрлечә сурәтләнә. Әсәрләренең беренчесе 1945 нче ел белән билгеләнгән. Совет-япон сугышында разведчик булган Ә. Маликов үзенең күргәннәрен көндәлекләрендә, поэма, очерк һәм автобиографик повестьларында язып калдырган. Чыганаклардан күренгәнчә, татар язучысы, бер яктан, японнарның образын цензура күрсәтмәләренә туры китереп эшләгән, аларны рәхимсез, мәкерле дошман буларак сурәтләгән, ә икенче яктан, аның Япония һәм японнар белән кызыксынуы ориентализм рухында булган. Тагын бер татар язучысы А.М. Гыйләҗев япон хәрби әсирләре белән Караганда төзәтү-хезмәт лагеренда була (КАРЛАГ). «Йәгез, бер дога!» романында язучы япон хәрби әсирләрен зур хөрмәт белән искә ала, аларның оешканлыгын, хезмәт сөючәнлеген, пөхтәлеген, тәртиплелеген, кыюлыгын, чыдамлыгын, сабырлыгын, телгә сәләтлелеген билгеләп үтә. Д.Г. Галләмова китабында 1945–1948 нче елларда Алабугадагы 97 нче санлы НКВД лагерендәге Квантун армиясе әсирләре турында бай фактологик материал бар.

Төп төшенчәләр: татар әдәбияты, 1945 нче елгы Совет-япон сугышы, хәрби әсирләр, японнар образы, Әдип Маликов, Аяз Гыйләҗев, Долорес Галләмова

Сылтама өчен: Усманова Л. Р., Болгарова Р. М., Хәбетдинов К. А. Татар әдәбиятында 1945 елгы совет-япон сугышы һәм япон хәрби әсирләре образы // Tatarica. 2025. № 2 (25). 66–83 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-66-83

Кереш

Озак вакытлар әдәбият белемендә Андрей Головинның «Тыл-фронт» романы [1] 1945 нче елгы Совет-япон сугышы турындагы беренче совет китапларыннан саналган [2; 3; 4]. Автор разведка мәктәбе начальнигы булып хезмәт итә, Квантун армиясенә каршы сугышларда катнашып, аерым разведка операцияләрен җитәкли. Ул әлеге вакыйгаларны үз күзләре белән күргән, шуларда катнашкан, шунлыктан бик күп детальләрне нечкәлекләренә кадәр белә. Әлеге әсәр 1953–1959 нчы елларда языла. Шул вакыт эчендә автор «турыдан-туры күзәтүләрдән дә, күп санлы документлар һәм материалларны өйрәнү юлы белән дә табылган бай фактик материалны яңадан сәнгатьчә эшкәртеп чыга» [1]. Профессор Н. В. Киреева фикеренчә, А. Головинның әлеге романы, соцреалистик хәрби эпопея жанр элементларын 1930 нчы елларда совет әдәбиятында кулланыла башлаган шпион боевигы формулалары белән берләштереп язылган, шунлыктан «совет чорының бестселлеры»на әверелгән [5, б. 80–81].

Татар әдәбиятында 1945 нче елгы Совет-япон сугышы вакыйгаларын беренче булып Ә.М. Маликов чагылдыра. Аның сугыш турындагы тәэсирләре автобиографик повесть, очерк һәм поэмаларында чагылыш тапкан, шулай ук көндәлекләрендә дә сакланып калган.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Анализ өчен материал буларак Ә.М. Маликовның әдәби әсәрләре («Атаудагы хисләр» поэмасы [6], «Сахалин язмалары» очерклары [7], «Яшьлек утравым» повесте [8; 9]), А.М. Гыйләҗевның «Йәгез, бер дога!» роман-истәлеге [10]), шулай ук Ә. М. Маликовның көндәлекләре [11; 12; 13; 14], Д.Г. Галләмованың «Япон хәрби әсирләре Алабугада. НКВД лагере №97» (1945) [15] мәкаләсе алынды.

Әлеге тикшеренүнең максаты булып татар язучыларының 1945 нче елгы Совет-япон сугышы вакыйгаларын һәм аннан соңгы совет әсирлеге шартларын чагылдырган әсәрләрендә Япония һәм япон хәрбиләренең образ үзенчәлекләрен мәдәни-тарихи һәм чагыштырма методлар ярдәмендә ачыклау тора.

Фикер алышу

1939 нчы елда булачак язучы Әдип Маликов (1921–2009) илнең Ерак Көнчыгыш чикләрен саклау өчен армия хезмәтенә алына. Башта ул Благовещенскида, ә 1940–1946 нчы елларда Сахалинда 79 нчы укчы дивизия составында хезмәт итә. 1945 нче елның 11 нче августында Япониягә каршы игълан ителгән сугышның беренче сәгатьләреннән үк разведчиклар отделениесе командиры сыйфатында Көньяк Сахалинны азат итүдә катнаша. Канкойгыч сугышларда күрсәткән батырлыгы өчен, сержант Ә. М. Маликов «Батырлык өчен», «Японияне җиңгән өчен» медальләре, 2 нче дәрәҗә «Ватан сугышы» ордены белән бүләкләнә.

Илебез әдәбиятында бу татар әдибен 1945 нче елгы Совет-япон сугышы темасын ачучыларның берсе дип атарга була. Сугыш шартларының кырыс булуына карамастан, Ә. М. Маликов кулыннан каләмен төшерми: шигырьләр, поэмалар яза, дивизия газетасы өчен очерклар әзерли, көндәлекләр алып бара (бу хакта тулырак: [16; 17]).

Тылда, фронтта хезмәт иткәндә, шулай ук 1945 нче елгы Совет-япон сугышы вакытында башыннан кичергәннәрне ул автобиографик поэмасында, повесть, очеркларында (Х. Госман рецензиясе [18]), солдат көндәлекләрендә, публицистик мәкаләләрендә чагылдыра. Ә. М. Маликов әсәрләрендә, бер яктан, *үз-чит* оппозициясе 1941–1945 нче еллардагы әдәби традицияләр юнәлешендә, СССР дошманнарына каршы көрәштә чиктән тыш полярлашкан патриотик пафоста эшләнсә, икенче яктан, аерым материаллар әдипнең ориенталистик текстлар язуга тартылуын күрсәтә.

Японнарның мәкерле дошманнар, самурайлар, «башкисәрләр», «камикадзелар», «басып алучылар» образын эшләгәндә Ә.М. Маликов «сугыш ярсуы» һәм «җанвар» мотивларын үстерә:

> «В Манчжурии, напротив нас, – Квантунская армия, захватившая огромные территории Китая. Это цвет императорских войск, головорезы, воспитанные в духе ненависти к советским людям. Гарнизон Хэйхэ[1] состоит из закаленных в сражениях в Корее и Китае горнострелковой дивизии, кавалерийской бригады, нескольких артиллерийских дивизионов, батальона смертников-камикадзе и своры собак. Неужели придется когда-нибудь столкнуться с ними?» [13, с. 77].

Сахалин музеена культпоход эпизодында японнар шулай ук Сахалин утравының «симез рулетын» йотарга хыялланган «басып алучылар» дип тасвирлана:

> «В 1920 году японцы захватили и Северную часть Сахалина, оккупация длилась пять лет. На Северном Сахалине молодую советскую власть потопили в крови. Оккупация, строившаяся на терроре и грабеже, продлилась пять лет. Уходя, захватчики подожгли тайгу, превратили половину острова в пожарище. Большевиков, партизан и членов их семей повесили за ноги на соснах» [13, с. 84].

Музей экспозицияләрен тасвирлау аша Ә. М. Маликов рус-япон сугышлары тарихын реконструкцияли:

> «1905 нче елгы рус-япон сугышында патша Россиясе җиңелеп, Көньяк Сахалин японнар кулына төшкәч, биредә яшәүче рус, кытай һәм айно халыклары тагы да коточкычрак хәлгә калалар. Японнар аларны авыл-авыллары белән ерак тайга эченә, тау-таш араларына сөрәләр» [7, б. 6].

1920 нче елда Япония, Россиядә Гражданнар сугышы баруыннан файдаланып, Сахалинның төньяк өлешен басып ала һәм аны биш ел дәвамында оккупацияләп тора. 1925 нче елда Япония СССР белән килешү төзи, Төньяк Сахалинны Советлар Союзына кире кайтара. Менә ни өчен Ә. М. Маликов очеркларында

[1] *Хэйхэ* – Кытайдагы шәһәр. Хэйлунцзян провинцясе Айхуэй административ өлкәсенең үзәге булып тора (КНР).

японнар «комсыз килмешәкләр» [7, б. 6] «басып алучылар» [13, б. 85] дип тасвирлана. Совет солдатлары Амурның икенче ярында дошманның хәрби хәзерлеген кызыксынып күзәтәләр:

«За неуклюжесть сурово наказывают, иногда набрасывают петлю на шею и привязывают к хвосту лошади». «Самураи делают упор на физическую силу, учатся виртуозно владеть древними приемами дзюдо» [13, б. 77].

Взвод командиры солдат Маликовны Харамитог биеклекләрен «тапка-бенте» мәктәбен узган башкисәрләр саклый дип кисәтә. Өйрәнү вакытында япон ефрейторларның яшь япон солдатларын резина таяклар белән кыйнауларын белгәч, татар язучысы японнарның җитезлек һәм чыдамлык тәрбияләү методларына шаккаткан:

«Если избиваемый закричит или упадет, его запинают до крови с криками: “Мы из тебя сделаем настоящего самурая, научим тебя быть смелым и чутким, сын собаки”» [13, с. 84–85].

Ә. М. Маликов, әсәрләренә «чит текст»лар (командирларның чыгышлары, совет газеталарыннан цитаталар) кертеп, 1945 нче елгы Совет-япон сугышының максатларын укучыларга җиткерә. Көньяк Сахалин операциясе турындагы материал очеркларда көндәлек рәвешендә бирелә. «Чит территория» турындагы күзаллауны формалаштыру өчен, Ә. Маликов көндәлегендә һәм очеркында япон торак пунктларының (Харамитога, Котон, Кэтон, Камисисука, Найро, Тойохара) исемнәрен санап чыга, шулай ук үзәнлек, сопка һ. б. исемнәрен атый. «Сахалин язмалары»ннан япон офицерлары флигелендәге «карта» эпизоды укучыларга Япониянең территориаль дәгъвалары масштабын күзалларга ярдәм итә:

«Над полкой висел узорчатый ковер. Присмотрелись – оказывается, карта Азии. Территория Советского Союза до Урала и Каспия «украшена» японскими флагами. А на горах Урала изображен памятник императору-микадо» [13, с. 118].

Язучы япон диверсантлары, снайперкүкеләр, пулеметчылар, миналы атлар һ. б. белән очрашулары турыда яза, тәҗрибәсе белән уртаклаша. Разведчик, әлеге һөҗүмдә катнашып, «Батырлык өчен» медале дә алган.

Совет идеологик традициясе кысаларында сугыш вакыйгаларын тасвирлаганда японнар портретында ерткыч, агрессив башлангыч ассызыклана. Мәсәлән, повесть авторы һөҗүм вакытында аңа «ерткычларча тешен ыржайткан» «тәбәнәк буйлы» япон һөҗүм итте, дип яза. [13, б. 84–85] Ә. М. Маликов дошман солдатларының нәфрәт тулы күзләренә игътибар юнәлтә. Мәкерле дошман провокацияләренең берсе түбәндәгечә тасвирлана:

«Ак флаг тотып чыккан япон парламентерларын каршы алырга баручы безнең бер төркем офицер һәм солдатларга минометтан, ут ачтылар, ә япон парламентерлары бу вакытта траншеяларга төшен качтылар» [8, б. 13].

Ә. М. Маликов камикадзе культын җентекләп тасвирлый:

«Место камикадзе, погибшего за императора, – в центре рая. Это вдалбливают в головы японских солдат. Говорят, что их доблесть будут воспевать в песнях. Родственникам и семьям камикадзе дарят подарки. Свою жизнь они продают заранее.

Провожая смертников в армию, родители заранее устраивают им торжественные «похороны». В ожидании приказа камикадзе ведут разгульную жизнь, полиция смотрит сквозь пальцы на их бесчинства… Нарушение клятвы карается смертью, принудительным харакири» [13, б. 122].

Ә. М. Маликов безнең гаскәрләргә камикадзе-очучылар, пулеметчылар һ. б. китергән зыян турында болай дип сөйли:

«Японская военщина, если бы это было возможно, весь народ превратила бы в камикадзе» [13, б.123].

«На одном участке было окружено 90 японцев, но ни один не сдался в плен, в последнюю минуту распарывают животы и умирают. Это, по их убеждению, верность императору. О совершивших харакири смертниках их соотечественники слагают легенды, песни и передают их из уст в уста.» (13 нче август язмаларыннан) [14].

Ә. М. Маликов үзенең әсәрләрендә японнарның басып алган территорияләрендә русларга карата гына түгел, ә башка этнос вәкилләренә карата күрсәткән ерткычлыкларын да тасвирлый. 1945 нче елның 8 нче августында хәрби операция башлануы турындагы хәбәр башта очерклар авторында илһам уята:

«Җитәр! Кырык ел көттек без моны – Көньяк Сахалин 40 ел япон итеге астында ыңгырашты» [7, б. 12].

Бу тойгыны борчулы өмет алмаштыра:

«Сугыш! Мин армиядә алты ел хезмәт итү дәверемдә бу көн турында күп мәртәбәләр уйлый идем. Куркыныч та, шомлы да булып күз алдына килә иде ул» [7, б. 8].

Ә. М. Маликов дошман оборонасы сызыгына игътибар итә:

«Менә дошман жире»… «Күп еллар буе төзелгән ныгытмалар, дотлар һәм җир асты юллары» [7, б. 13].

Көндәлекләр авторы дошман оборонасын өзеп чыга алган совет солдатларының (генерал Батурин, орденлы танкист Демин һ. б.) батырлыгына соклана. Разведчик Ә. М. Маликов Совет Армиясенең техник өстенлеге белән горурлана. Язучы үзләренең фидакарь хезмәте белән Җиңү сәгатен якынайтучы тыл хезмәтчәннәре турында ихтирам белән сөйли. «Сахалин язмаларында» фронт һәм тыл бердәмлеге темасы шулай сурәтләнә (аучы Шакир Муллануров турындагы очеркны карагыз).

Ә. М. Маликов япон солдатлары арасында немец пропагандасының көченә шаһит була, моңа бик гаҗәпләнә. Сорау алулар вакытында япон солдатларының күбесе СССР ның фашистлар Германиясен җиңүе турында белмәве, шуңа күрә руслар чигенеп Япониягә кадәр барып җиткәннәр дип уйлаулары ачыклана. Японнар үзләрен миллион кешелек армия составында русларның 100 меңлек армиясенә каршы сугышабыз, дип белгәннәр.

«На одной высоте захватили пленных. Оказалось, что многие японские солдаты еще не знают, что война с Германией кончилась. Им вдолбили, что немцы притесняют русских. Поэтому, дескать, русским земли не хватает, и они покушаются на их территорию [в оригинале – на нашу землю]. Смешно просто!» (18 нче август язмаларыннан) [13, С. 145].

Чигенү хаосы 19 нчы август көндәлек язмасында тасвирланган:

«Железнодорожная станция «Котон». Из леса выходят заблудившиеся японские кони. Здесь много трофейного риса и галет, брошенного имущества, шелковой одежды и посуды. Сегодня должна состояться массовая сдача в плен» [8, б. 146].

22 нче август көндәлек язмасында Камисисука шәһәрендә, яраланувына карамастан, үз постын калдырмаган һәм озак вакыт оборонада торган япон офицерының батырларча һәлак булуы тасвирлана. Татар язучысы аның турында хөрмәт белән сөйли: «самурай» әсирлеккә бирелүгә яки урманга качып китүгә караганда, сугышта һәлак булуны яхшырак күрә [13, б. 9].

Совет Армиясенең Көньяк Сахалин операциясе вакытында Көньяк Сахалин, сентябрь башында Курил утраулары японнардан азат ителә. Ә. М. Маликов үзенең шигырендә Совет Армиясенең япон сугышында җиңүен шулай мәңгеләштергән:

Без кырык ел көтеп, бу көнне
Каныбызда саклап китердек;
Тын океанда соңгы походны
Бөек Җиңү белән бетердек [7, б. 6].

Көндәлек язмаларында язучының дошманга карата нәфрәте акрынлап кызыксыну белән алышынуы сизелә, күрше халык һәм аның мәдәнияте турында күзаллауларын киңәйтү мөмкинлеге барлыкка килә. Көнчыгыш һәм аның борынгы мәдәнияте белән кызыксыну – ватан әдәбиятының күптәнге традициясе. Язучы көндәлеген эш дәфтәрләре сыйфатында куллана, анда яңа әсәрләренең идеяләре һәм караламалары теркәлә. Ул башка милләтләрнең тормыш образларын хөрмәт белән тасвирлый. Мәсәлән, Ә. М. Маликов японнарның торакларын берничә тапкыр бик җентекләп тасвирлый, соцреализм әдәбияты кысаларында, ярлы япон алачыкларын император һәм аның чолганышының сарайларына каршы куя.

Япон капитаны йортының тасвирламасы игътибарга лаек:

«Без япон капитаны яшәгән йорт эченә керәбез. Аның идәненә дөге саламыннан үрелгән маталар җәелгән. Чөйдә ранец, фуражка һәм башка хәрби киемнәр эленеп тора. Өстәлдә фотокарточкалар, төрле кәгазьләр, зур көзге һәм япон хәрби начальникларының рәсемнәре. Әйберләрнең күбесе: патефон, бритва, портсигар, стена сәгате, фотоаппарат һәм башкалар Американыкы. Күрәсең, бу әйберләр Филиппин кебек атауларда халыктан талап алынганнар» [7, б. 12].

Аннары язучы укучыларны япон солдатларының туклану рационы белән таныштыра:

«Япон солдатларының үз гомерләрендә бер генә тапкыр да ипи күргәннәре юк, аларда тик офицерларга гына бертөрле дә тәме булмаган галетлар бирелә. Япон солдатларына иртән шикәр сибеп бер тарелка дөге боткасы, көндез дөге

боткасы һәм киптергән балык, ә кичен балык консервасы һәм бәрәңге бирәләр икән» [7, б. 12].

Японнар капитуляция билгесе итеп йорт түбәләренә ак һәм кызыл флаглар элгәннәр. Язучы көндәлегендә японнарның тактадан ясалган торакларын, япон хатын-кызларының иркен чалбар һәм агач башмакларын, шулай ук японнарның гореф-гадәтләрен җентекләп тасвирлый:

«Японские женщины ходят все в брюках, детей носят за спиной. На ноги одевают деревянные колодки (башмаки) или таби (тапочки). Многие люди носят резиновые сапоги.

Грузы возят на колясках и велосипедах. Их столько, что пешеход на улице берет любой и, когда доезжает до места, оставляет без надзора» [13, б. 148].

«Японцы – народ небольшого роста, большинство худощавые, изнуренные, но хитрые и нахальные. На каждом шагу стараются русского солдата угостить сигаретой или папиросой, низко кланяются, пожимают руку и т.д. Но в то же время ночами убивают наших красноармейцев по одному» [14].

«Өй җиһазлары бик җиңелчә һәм зур мастерлык белән эшләнгәнәр. Комнатада барысы да ялан аяк йөриләр, чөнки идән өстәл дә, урындык та, койка да булып хезмәт итә.

Тәмәкене бергәләп, идәндә аякларны бөкләп утырып тарталар, ә уртада пепельница куелган. Мин әле кофта яки юбка кигән бер хатын-кызны да күрмәдем. Алар арасында җирән, сары, кара һәм ак чәчлеләре дә юк. Чәчләре барысыныкы да шомырт кебек кара. Балалары барысының да бер төсле, ата-аналары ничек итеп бер-берсеннән аларны аера ала икән? Эшчән халык күбесенчә аякларына таби кия һәм обмотка урый, башларына салам эшләпә яки япон фуражкаларын кия. Ирләр чәч үстермиләр, офицерлар шулай ук. Хатын-кызлар тоташ тегелгән бизәкле күлмәк-ыштаннан йөриләр. Һәр японец чалбар каешына арт яктан сөлге тагып йөри. Юынган чакта, битләрен сабынлап сөлге белән юалар, аннан соң сөлгене ныклап борып битләрен сөрткәч, аны киптерәләр» (1945 елның 29 нчы августындагы язмадан) [17, б. 25].

«Идәннәрен бервакытта да юмыйлар. Тик берничә ел үткәч, дөге саламыннан үрелгән калын маталарын гына алмаштыралар. Өйләрендә өстәл дә, урындык та бик сирәк очрый. Монда кешеләр һәрвакыт аякларын бөкләп идәнгә утырып ашыйлар, идәндә йоклыйлар, ә аяк киемнәрен тышта салып калдыралар». (1945 елның 29 нчы августындагы язмадан)» [7, б. 25].

Көндәлектә рус эмигранты белән очрашу тасвирлана, ул Ә. М. Маликовка японнар турында кызыклы фактлар сөйли:

«Алар иреннәренә атланмай сөртәләр, ә итне бик сирәк ашыйлар, ди (1945 елның 2 сентябрендәге язмадан) [14].

23 нче август язмасында ул японнарның гади халкының Кызыл Армия солдатларын ничек каршы алуын җентекләп тасвирлый:

«Дети вплотную подходят к нашим повозкам и с большим удовольствием принимают то, что мы им даем. Старики снимают шапки и кланяются до земли. Женщины поначалу спрятались по домам, но затем поняли, что мы не едим людей, да и рогов у нас нет.

Девушки машут руками, а бывшие японские солдаты отдают честь. Но добрые они такие, что порох держи всегда сухим. Все японцы улыбаются, вернее стараются быть веселыми. Конечно, некоторые от всего сердца, а многие из-за страха. Потому что им все время говорят, что русские не жалеют никого, расстреливают каждого попавшего в плен, издеваются. По факту ничего не оказалось» [13, б. 146].

Кореялеләрнең дә русларның килүенә шатлануы татар солдатының игътибарыннан читтә калмаган: өлкән яшьтәге кореяле японнарның «аларны кешегә санамавы» турында сөйли [13, б. 147].

Ә. М. Маликов япон телен белмәвенә һәм аңа җирле халык белән мимика ярдәмендә аралашырга туры килүенә үкенә:

«Они – народ очень общительный. Когда вступаешь в общение с ними, они наших сразу окружают и с любопытством разглядывают, ощупывают наши автоматы. Японцы пустили слух, что ППД вооружаются только коммунисты и комсомольцы. Говорят, что с ППД в одного прицеливаются, а убивают десятерых» [13, б. 147].

Карафуто губернаторлыгы башкаласында совет солдатлары исерек япон хәрбиләренең коралларын ташлауларын күргәннәр:

«Они рады, что освободились от муштры и сохранили свои жизни. Для солдат – это большой праздник, они и нас приглашают выпить» [13, б. 148].

Көндәлегенең 15 нче сентябрь язмасында япон хәрби әсирләре тасвирланган:

«Сегодня мимо нашего гарнизона провели несколько тысяч пленных японцев. Я удивляюсь тому, какие все же они выносливые люди. По рассказам наших бойцов, они уже 15 дней живут за счет своих продуктов и говорят еще на 15 дней хватит. Весь этот груз несут на себе. Кроме того, за спиной одеяло, у некоторых даже маты, сплетенные из камыша, различные сумки, шинель, фляги, алюминиевые кружки, котелки и т.д. Маломощный ишак едва ли поднимет такой груз. По правилу, у японцев привал через 8 км, а у нас через 4 км. Большинство японцев люди угрюмые, невеселые, небритые, шагают тяжело, опираясь на палочки» [14].

Ә. М. Маликовның көндәлеге – документаль дәлил, ул үзе күргәннәрне яза. Автор язганнарның барысы да автобиографик әсәрләренә кермәгән. Моңа үзләренең мәкаләләрендә А. Ю. Хәбетдинов һәм М. М. Хәбетдинова да игътибар итә: «Күрәсең, язучы үз әсәрләрен җиңүче армияне сурәтләүнең раслан- ган кануннарына «яраклаштырган», хәрби хезмәткәрләрнең һәм командирларның уставка туры килми торган эшләрен тасвирламаган. Шуны да онытмаска кирәк: СССРда Япония белән сугыш темасы нацистлар Германиясе белән сугыш темасына караганда икенче планга күчерелгән булган. Тоткарлаучы факторларның берсе сугыштан соңгы вәзгыятьнең җайга салынмавы булды, чөнки чикләрне билгели торган тынычлык килешүенә әлегә кадәр кул куелмаган» [16, б. 208].

«Язучы блокнотыннан» сериясендәге газета-журнал мәкаләләрендә Ә. М. Маликов үзенең юбилей чараларына баруын һәм легендар полкташлары белән очрашуларын тасвирлый (мәсәлән, «Куриль чәчәкләр» [11], «Хәтер утраулары» [12]). Хәзер бу традицияне язучының улы дәвам итә.

Япон хәрби әсирләре образлары Ә. М. Маликов әсәрләрендә генә түгел, шулай ук А. Гыйләҗевнең «Йөгез, бер дога!» романында да очрый (1991–1993). Бу тема М. Хәбетдинова мәкаләсендә җентекләп тикшерелгән [21]. Татар язучысы Караганда төзәтү-хезмәт лагеренда (КАРЛАГ) очраткан японнарга соклануын яшерми:

«Чит ил тоткыннарыннан японнар урысчаны иң тиз эләктереп алдылар. Кытай ун елга нибарысы ун сүз үзләштерсә, японнар арасыннан телне белмәгән кешеләрне очратмадым. Горур, буйсынмас, көчле халык. Кытай, кореялы, япон – төскә-биткә бер чамадарак халык, диләр. Һич алай түгел, менә шушы бер төбәктә яшәп ятучы өч халык вәкилләрен аралаштырып тезеп күрсәтсәләр, япон вәкилләрен һич ялгышусыз аерып алачакмын! Японнар күз карашында олпатлык, гыйлем, үз-үзенә ышану, серлелек һәм яхшы мәгънәсендә хәйлә бөркелеп тора. Японнар берчакта да милли тарткалашларга, вак-төяк ызгышларга катнашмадылар, ипи-тоз өчен дошманлашып йөрмәделәр Булса да була икән нык куллы, бөек халык!» [10, б. 278].

Роман авторы японнарның хезмәт культурасын да хөрмәт белән тасвирлый, шул ук вакытта *уз-чит* оппозициясе үзенекеләр файдасына булмый:

«Шуны да әйтеп үтәргә кирәк, эш-хезмәткә килгәндә, япон эшка тотына икән, ышан, ул аны наять башкарып чыгачак. Лагерьда, гадәттә, «световой рабочий день», бер караңгыдан икенчесенә кадәр эшләтәләр, мәҗбүр итәләр. Япон исә бу җүләр кагыйдәгә буйсынмый, ул дүрт сәгать эшләгәч туктый, ял итә, хәл җыя, бер сәгатьтән тагын җиңен сызгана, тагын дүрт сәгать дәвамында эшли, ут уйната. Ас син аны, кис, сигез сәгатьтән ары эшләтә алмыйсың. Урыс исә көннәр буе былагайланып, эшләгән булып йөри, башкарган эше эт яламаслык» [10, б. 278].

А. М. Гыйләҗев японнарның чисталыкларын да ассызыклый:

«Японнар – пөхтә халык, чиста халык. Актаста алар мунча тирәсенә урнаштылар: мунча ягалар, кер юалар. Мин кай арада мактанып та куям... (Нишлим, бар инде шундыйрак гадәтләрем!) «Япон генерал-майоры минем керләрне юа иде! » – дип җиффәрәм» [10, б. 279].

Романда А. М. Гыйләҗев японнарның үзләре торган җирдә уңайлыклар булдырырга омтылуларын дәлилләүче фактларны да китерә:

«Оказывается, в Майкудуке[2] долгое время жили японские военнопленные. А они якобы не успеют на новое место прибыть, как тут же начинают облагораживать его, украшать, причёсывать. Японцы высадили большое количество деревьев, а между ними разбили цветочные клумбы, на которых посеяли ночные фиалки – маттиолы. В дневное время дремлющие, сомкнув реснички-лепестки, цветы с наступлением сумерек просыпаются и далеко-далеко по округе распространяют своё благоухание» (Цит. по [21]).

А. М. Гыйләҗев үзенең әсәрендә японнарның җинаятьчеләр белән сугышуын тасвирлый, шунда ул аларның йомшак, юл куючан булуларының да чикләре барлыгын күрсәтеп, критик ситуацияләрдә японнарның

[2] *Майкудук* – Караганда янындагы шәһәр.

үз-үзләрен бик кыю һәм каһарманнарча тотуларын сурәтли. Японнар романда Актасны беренче төзүчеләр буларак тасвирлана. Татар язучысы хәрби әсирләрнең хезмәт лагерендагы авырлыкларга бирешмәвенә соклана:

«Әйтик, япон офицерын төелә-төелә балык сөягеннән әвәләгән бутерброд ашаганын күз алдыңа китереп кара! Һичкайчан була торган хәл түгел! Иң горур, иң буйсынмас, әллә нинди кыен хәлләргә калганда да кешелек сыйфатларын җуймаган, сынмаган, буйсынмаган адәм япон булыр. О-о, алар берчакта да зарланмыйлар, сукранмыйлар, ачыксалар, юкны-барны эзләмиләр, язмышларын учларына йомарлап, җаннарын эт типкесенә ычкындырмыйча, яхшылык көтәләр, яхшылыкка һәм Ходаларына ышаналар» [10, б. 278].

Авторның русча бернинди акцентсыз сөйләшә торган елгыр полковник Саттаро Тогучи белән диалогы да бик кызыклы:

Мин аннан: «Саттаро-сан, берәр заман урыс белән япон тату яши башлармы?» – дип сорадым. Ул миңа кап-кара күзенең нурларын терәп уйланды да: «Никогда!» – дип җавап бирде. Каушадым хәтта, валлаһи!» [10, б. 279].

Билгеле булганча, Спас лагеренда 22 меңгә якын япон хәрби әсире булган. Аларны шахталарда, кирпеч заводларында, ремонт-механика заводларында, төзелеш предприятиеләрендә эшче көч буларак файдаланганнар. Алар лагерьдан 1950 нче еллар уртасында азат ителә. 1987 нче елда Япония хөкүмәте Карлагта күмелгән япон хәрби әсирләренең җәсәдләрен туган илләренә кайтару турында килешү төзи (бу турыда тулырак: [19]).

Д. Г. Галләмова китабында япон хәрби әсирләренең Алабугадагы 97 нче санлы НКВД лагеренда булулары турында шаһитләрнең истәлекләре китерелә.

«Япон чыганаклары буенча, СССР да 1945 нче елның декабреннән 1956 нчы елга кадәр 50 мең япон хәрби әсире, Алабугада – 9 мең медицина хезмәте офицеры булган». ([13, б. 155] буенча цитата). Шаһитлар раславынча, «алар арасында полковниклар, подполковниклар, капитаннар һәм түбәнрәк званиедәге хәрбиләр булган, төп контингентны яшь офицерлар тәшкил иткән» [...].

«Японнар, немецлар кебек үк, тулысынча үз-үзләренә хезмәт күрсәтә иде. Лагерь эчендә: азык-төлек блогында, ашханәдә, мунча-кер юу бүлегендә эшләгәннәр, шулай ук урман кискәннәр, яшелчә үстергәннәр, дуңгыз симерткәннәр. Хирурглар, терапевтлар, окулистлар, стоматологлар совет табиблары күзәтүе астында үз ватандашларын дәвалаганнар», – дип искә ала Л.А. Шевнина [14, б. 155].

Н. А. Кузнецова истәлекләре буенча, Квантун армиясе хәрби әсирләре арасында авырулар күп була, аларны икенче зонага урнаштыралар [14, б. 156].

1948 нче елда әсирләрнең бер өлеше туган илләренә кайтарыла.

1991 нче елның 18 нче апрелендә СССР һәм Япония арасында «Хәрби әсирләр өчен лагерьларда булган затлар турында» килешүгә кул куелганнан соң, вафат булган япон әсирләренең җирләнгән урыннары турында мәгълүмат алмашу башланды. Японнар зур булмаган делегацияләр белән безнең илгә, шулай ук Алабугага да киләләр. Шәһәрдә каберләрне казу, җәсәдләрне һәм каберләрдә сакланып калган әйберләрне җыю, аннары кремация һәм башка процедуралар үткәрелә. 2000 нче елның октябрендә Алабугада японнар тарафыннан япон хәрби әсирләренә һәйкәл куела. 2002 нче елда Алабугага Япония делегациясе килә, алар арасында элеккеге хәрби әсирләр дә була, алар үзләренең коткаручылары – доктор Т. А. Нечаева, фельдшер З. Ш. Камаева белән очрашалар (бу турыда тулырак: [14, б. 155–189]).

Төп нәтиҗәләр

1945 нче елгы Совет-япон сугышы вакыйгаларын тасвирлаган татар әдәбияты әсәрләренә ясаган анализ шуны күрсәтә: Ә. М. Маликов бу темага татар әдәбиятында гына түгел, ә ватан әдәбиятында да беренче булып алынган язучы дип саналырга хаклы. Кызганычка каршы, аның «Яшьлегем утравы» автобиографик повестеның тәрҗемәләре сәяси хәлләр аркасында тәнкыйтьчеләр игътибарыннан читтә калды [23; 24]. Японнарның образы, бер яктан, поэма, очеркларда һәм автобиографик прозада татар язучысы тарафыннан, идеологик караш кысаларында, мәкерле, рәхимсез дошман буларак күрсәтелсә, икенче яктан, нәфис-документаль прозада һәм мемуар характердагы чыганакларда әдипнең Япониягә һәм анда яшәүчеләргә карата этнографик кызыксынуы күзәтелә (японнарның тораклары, киемнәре, кухнялары, көнкүреше тасвирлана). А. М. Гыйләҗев «Йәгез, бер дога!» романында милләтенә карамастан, Карлаг тоткыннары язмышларының уртаклыгына игътибар бирелә. Автор япон хәрби әсирләрен

горур, бәйсез, хезмәт сөючән итеп сурәтли. Д. Г. Галләмова китабында әсирләрнең Алабуганың икенче зонасында булуы турында шаһитләрнең истәлекләре дә урын алган. Ул туган якны өйрәнүче фоторәсемнәрдә шәһәр администрациясенең Япония рәсми оешмалары белән эшлекле язышуыннан кызыклы фотодокументлар китерә. Диалогның нәтиҗәсе булып, япон хәрби әсирләре күмелгән урында һәйкәл кую, исән калган элекке япон әсирләренең шәһәргә истәлекле чараларга килүе була.

Йомгак

Татар әдәбиятында Япония образын, япон хәрби әсирләре һәм сугыштан соңгы чор япон әсирләренең образларын өйрәнү перспективалы булып тора һәм алга таба да эзләнүләрне таләп итә. Тикшеренүләрдән күренгәнчә, бу тема төрле әдәбият жанрларында, көндәлекләрдән шигъри әсәрләргә кадәр, очерклардан романнарга кадәр сурәтләнгән.

Рәхмәт сүзе

Әтисенең хәрби көндәлеге белән якыннан танышу, эшләү мөмкинлеге тудырганы өчен, күренекле татар язучысы Ә. М. Маликовның улы А. Ә. Маликовка чиксез рәхмәтебезне белдерәбез.

Әдәбият

1. *Головин А.* Тыл-фронт: 2 кн. Благовещенск: Амурское кн. изд-во, 1958-1960.
2. *Буренкова Г.* Первая книга писателя // Амурская правда. 1958. 3 дек. С. 3.
3. *Васильев Л.* Победа на Западе и на Востоке // Дальневосточный комсомолец. 1965. 23 марта. С. 3.
4. *Воронков А. А.* Фронт без тыла: о писателе А. Головине // Амур: лит.-художеств. альманах. 2007. № 6. С. 79–82.
5. *Киреева Н. В.* Есть ли массовая литература в Приамурье XXI в. // Лосевские чтения – 2017: материалы X региональной научно-практической конференции / под ред. А.В. Урманова. Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2017. С. 80–91.
6. *Маликов Ә.* Атаудагы хисләр // Совет әдәбияты, 1945. №7. Б. 42–47.
7. *Маликов Ә.* Сахалин язмалары. Казан: Таткосиздат, 1948. 28 б.
8. *Маликов Ә.* Яшьлек утравым // Совет әдәбияты. 1973. №11. Б. 73–92.
9. *Маликов Ә.* Яшьлек утравым. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 149 б.
10. *Гыйләҗев А. М.* Сайланма әсәрләр: 6 томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. 687 б.
11. Маликов Ә. Куриль чәчәкләре // Совет әдәбияты. 1970. №4. Б. 113–125.
12. *Маликов Ә.* Хәтер атаулары (язучы көндәлегеннән) // Социалистик Татарстан. 1985. 21, 23 апрель.
13. Адиб Маликов – записки солдата эпохи / авт-сост. Анвар Маликов. Казань: Рухият, 2021. С. 133–156. // URL: https://bf-tatneft.ru/fond/documents/books/Malikov_%D0%A1%D0%B0%D0%B9%D1%82(1).pdf
14. *Маликов Ә. М.* Көндәлек. // *Личный архив писателя А.М. Маликова.* Тетрадь с карандашными и чернильными записями на русском и татарском языках. 1945. 30 л.
15. *Галлямова Д. Г.* Елабуга... сердцу близкое звучание. Казань: Центр инновационных технологий, 2019. 267 с.
16. *Хабутдинов А. Ю., Хабутдинова М. М.* Военные дневники татарских писателей: путь к читателю сквозь рамки цензуры // Филология и культура. Philology and Culture. 2025. №2 С. 204-211. https://doi.org/10.26907/2782-4756-2025-80-2-204-211
17. *Насыйхова Л.Р.* Жанрово-тематические и стилистические особенности татарской фронтовой публицистики в годы Великой Отечественной войны (на примере дневников и очерков): дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2023. 157 с. EDN: BBGWHW
18. *Госман Х.* Сахалин язмалары. Беренче китап // Кызыл Татарстан. 1948. 30 ноябрь.
19. Топономика населенных пунктов Южного Сахалина. Русско- японский справочник-указатель / В.В. Переславцев // Вестник Сахалинского музея. 1998. № 1(5). С. 359-368.
20. Об истории переименования населенных пунктов Южного Сахалина и Курильских островов в 1946–1947 годах / И.А. Самарин // Вестник Сахалинского музея. 2015. № 1(22). С. 196–226.
21. *Хабутдинова М.М.* Образ японских узников сталинских лагерей в романе А.М. Гилязова «Давайте помолимся!» // Культурные, экономические, технологические контакты и взаимодействие Японии и Татарского мира: история и со временность: сборник научных трудов. Вып. II. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. С. 248–255.
22. *Тен Т.* Последний свидетель и последний самурай // Караван. 2009. 13 марта.
23. *Маликов Э.* Остров моей юности: Повесть-воспоминание / пер. с татар. М. Скороходов. Казань: Татар. кн. изд-во, 1976. 96 с.
24. *Маликов Э.* Остров моей юности: Повесть-воспоминание. М.: Сов. Россия, 1984. 128 с.

ОБРАЗ СОВЕТСКО-ЯПОНСКОЙ ВОЙНЫ 1945 Г. И ЯПОНСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Лариса Рафаэлевна Усманова,
НИУ «Высшая школа экономики»,
Россия, 109028, г. Москва, Покровский бульвар, 11,
ousmanoval@gmail.com.

Рамзия Марсовна Болгарова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
Ramziya.Bolgarova@kpfu.ru.

Карим Айдарович Хабутдинов,
НИУ «Высшая школа экономики»,
Россия, 109028, г. Москва, Покровский бульвар, 11,
karim.khabutdinov@mail.ru.

В статье систематизированы художественные произведения татарских писателей, посвященные Советско-японской войне 1945 г. и последующим событиям, связанным с японскими военнопленными. В произведениях татарской литературы послевоенного периода образы японских военных в бою и в плену даются по-разному. Самое раннее из произведений датируется 1945 г. Участник событий А. М. Маликов, будучи разведчиком, увековечил увиденное в дневниках, поэме, очерке, автобиографической повести. Анализ источников показал, что татарский писатель, с одной стороны, разрабатывал образ японцев в соответствии с установками цензуры как безжалостных, коварных врагов, а с другой стороны, его интерес к Японии и японцам развивался в ориенталистском ключе. Другому татарскому писателю А. М. Гилязову довелось столкнуться с японскими военнопленными в Карагандинском исправительно-трудовом лагере (Карлаге). В романе «Давайте помолимся!» писатель вспоминает о японских военнопленных с большим уважением, отмечая их организованность, трудолюбие, аккуратность, дисциплинированность, смелость, выносливость, терпение, способность к языкам. В книге Д. Г. Галлямовой содержится богатый фактологический материал о военнопленных Квантунской армии, которые в 1945–1948 гг. оказались в лагере НКВД № 97 в Елабуге.

Ключевые слова: татарская литература, Советско-японская война 1945 г., военнопленные, образ японцев, Адиб Маликов, Аяз Гилязов, Долорес Галлямова

Для цитирования: Усманова Л. Р., Болгарова Р. М., Хабутдинов К. А. Образ Советско-японской войны 1945 г. и японских военнопленных в татарской литературе // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 66–83. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-66-83

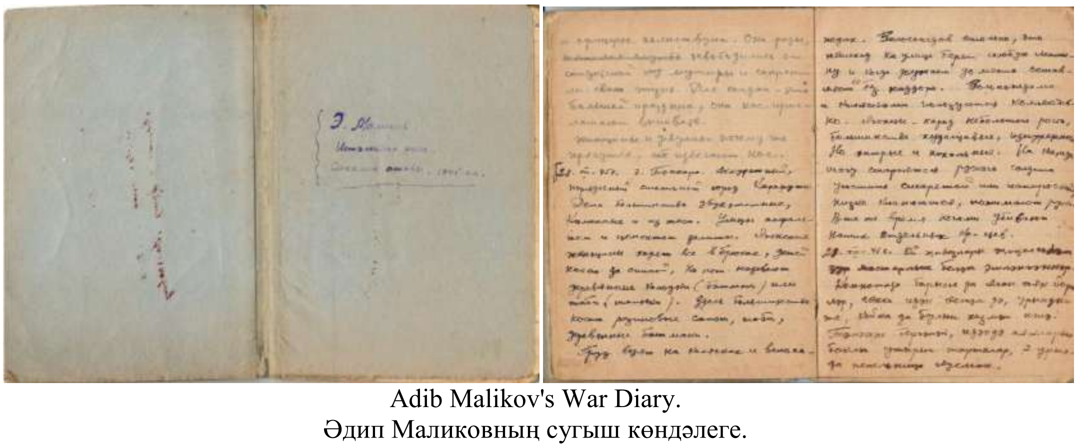

Adib Malikov's War Diary.
Әдип Маликовның сугыш көндәлеге.
Военный дневник Адиба Маликова.

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-84-95

VECTORS OF SOVIET HEROISM DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR (BASED ON JOURNAL PUBLICAIONS FROM "THE SOVET ƏDƏBIYATY")

Aydar Yurievich Khabutdinov,
Kazan branch of Lebedev Russian State University of Justice,
7A, 2nd Azinskaya Str., Kazan, 420088, Russian Federation,
aikhabutdinov@mail.ru.

This article analyzes the formation of the hero image in the pages of the Tatar socio-political and literary-artistic journal "Sovet ədəbiyaty" during the Great Patriotic War. The focus is on publications from 1943 to 1945, the period following the radical turning point in the war in favor of the USSR. The article identifies the nature of changes in the concept of Tatar history in the journal's publications after the adoption of the Resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (the Bolsheviks) of August 9, 1944, and demonstrates that the editorial board shaped the pantheon of heroes strictly in line with the "Big Brother" concept. A number of publications from this period emphasize the continuity of the traditions of the Motherland joint defense from a common enemy in the history of the Tatar and Russian peoples, emphasizing their cooperation in the field of state and party building, in science and culture.

Key words: Tatar people, Great Patriotic War, pantheon of heroes, hero ideologeme, Resolution of the Central Committee of the VKP(b) of August 9, 1944 "On the state and measures to improve mass-political and ideological work in the Tatar Party organization"

For citation: Khabutdinov A. Yu. Vectors of Soviet heroism during the Great Patriotic War (based on journal publicaions from "The Sovet ədəbiyaty") // Tatarica. 2025. № 2 (25), pp. 84–95. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-84-95

Introduction

According to A. Soboleva, the process of developing the image of the hero as a behavior model in our country began during the Civil War. "The hard wartime created a need for extraordinary individuals whose names and exploits were supposed to evoke a feeling of deep respect and a desire to emulate these heroes". Alongside the heroes of the Civil War, a corps of new heroes – the Soviet ones – was being formed, with a special place occupied by the "Stalin's Falcon pilots" in the 1930s (the Chkalovs, Baidukovs, Belyakovs, Gromovs, and Babushkins). "The Bolsheviks sought to demonstrate that anyone could become a hero, regardless of their origin and class affiliation. During the first five-year plans, the promotion of military exploits was combined with the popularization of labor achievements. In the 1930s, newspapers daily broadcast the images of heroes raised in the new Soviet society – the Stakhanovites and Busyginites, the builders of new cities" [1]. Millions of people in the USSR took the GTO (Ready for Labor and Defense) Standards to be able to repel the enemy in case of danger. "In the USSR, anyone could become a hero, anyone who agreed with the political line of the leadership, and, above all, a hero had to be disciplined within the framework of the system", believes N. Cherkunova [2].

The popularization of heroism became a necessary task of propaganda during the Great Patriotic War. This was stated in the report "On the state of military propaganda among the population" from the GLAVPUR (the Main Political Directorate) of the Red Army to the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), addressed to A. Zhdanov, the Secretary of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), (January 1941): "Of course, our army and people must be educated in complete confidence in their strength and might, in the spirit of high Soviet patriotism. The historic victories of the Red Army, the facts of heroism and courage must be widely covered in mass media and through oral propaganda; these facts must be used to educate workers and mobilize them for further successes. At the same time, it should not mean 'hurrah-patriotism' and 'easily giving our enemies a licking..." [3].

From the first days of the war, the task of mass media was, according to I. Ehrenburg, to arm people with hatred for the enemy. Mass media played

a huge role in shaping the images of the enemy and the hero. First publications about the military exploits of soldiers from the Tatar ASSR began to appear in print, revealing the origins of the Soviet soldiers' fortitude and valor in the battlefields. War correspondents from Tatar frontline newspapers made a significant contribution to this work. As A. Kabirova notes, they wrote and published approximately 70 essays about the soldiers and officers of the Red Army. Much attention was paid to promoting the exploits of the Heroes of the Soviet Union. Over many years, our republic developed historiography that has studied and summarized the historical experience of the Soviet people in ensuring Victory in the Great Patriotic War (see [4]).

Since the post-war period, books "The Book of Heroes" [5], "Zhiңү yuly" [6], etc., which highlight the personal heroic experiences of our fellow countrymen, have appeared in the Tatar language in the TASSR and the Republic of Tatarstan. In 1984, A. Ainutdinov published his work "The Chronicle of the Feat" [7], a historical essay based on the publications of Tatar frontline newspapers. In 2022, A. Shamova's literary publication "The Press Born in Fire" [8] came out. In 2025, the Tatar Book Publishing House released "Kaharman kaləme" ("The Pen of a Hero"), a collection of works by frontline soldiers [9].

Research Materials and Methods

The novelty of our study is the exploration of the ways in which the pantheon of heroes was introduced into the public consciousness in the pages of the journal "Sovet ədəbiyaty" (Soviet Literature) during the relentless advance of 1943–1945. In the year of the 80th anniversary of the Soviet people's victory in the Great Patriotic War, it is important to understand which heroes inspired soldiers and home front workers. Our study is based on the publications in the socio-political and literary journal "Sovet ədəbiyaty" (Soviet Literature) in the aforementioned period. We use the methods of the comparative historical, problem-chronological, synchronic and diachronic analysis, periodization, classification, and other methods.

The purpose of our study is to analyze in dynamics the pantheon of historical heroes from the Tatar ASSR during the war years, simultaneously identifying the nature of the adjustments made to it in connection with the publication of the Resolution of the Central Committee of the KVP(b) of August 9, 1944 "On the state and measures for improving mass-political and ideological work in the Tatar Party organization" [10].

Discussion

From the first days of the war, despite the retreat, small articles about the exploits of soldiers began to spontaneously appear in newspapers. These articles not only shaped the image of heroes in the public consciousness, but also played a compensatory role against the backdrop of the retreat. The images of heroes were simple, allowing everyone to identify with them. A prominent place was occupied by the images of communists and Komsomol members. The shaping of heroic images was also facilitated by the re-emergence of heroic images from the past. The continuity of victories was intended to inspire Soviet citizens and convey the idea of a united people's militia, calling to fight the enemy.

One of the characteristic features of the period from the 1930s to 1940s was the publication of collective letters. Thus, a collective image of the people as defenders of the country emerged (cf. Stalin's address "brothers and sisters"). The collection of works in the Main Archival Administration under the Cabinet of Ministers of the Republic of Tatarstan contains two versions of the "Letter of the Tatar People to the Tatar Front-Line Soldiers" and responses to the "Letter" on behalf of the Tatar soldiers from the Leningrad, 1st Ukrainian, 1st Baltic, and 2nd Belorussian Fronts [11]. Currently, several versions of this letter are known. On March 5, 1943, the "Letter" titled "The Letter of the Tatar People to the Tatar Front-Line Soldiers" was published in "The Pravda" and "The Izvestiya", and the letter, dated March 6, appeared in the republican newspapers "Kyzyl Tatarstan" and "Krasnaya Tatariya". The "Letter" mentions the names of the heroes in Tatar and Russian history and focuses on the fraternal unity of the Tatar people with the Russians. The pantheon of the heroes in the "Letter" consisted of the glorious sons of the Volga Region in the person of Vladimir Lenin, Maxim Gorky, Yakov Sverdlov, Vyacheslav Molotov, Sergei Kirov, and Ivan Shishkin, as well as Tatar heroes: Khusain Yamashev, Mullanur Vakhitov, Kayum Nasyri, Gabdulla Tukay, Galiaskar Kamal, and Sharif Kamal. The idea of continuity was achieved by mentioning the examples of the Russian and Tatar peoples' joint struggle against external enemies during the Livonian War of 1558–1582 and the First World War of 1914–1918 ("The Brusilov Offensive" in particular). The patriotic oath was taken from the epic poem "Idegey" (compiled by N. Isanbet): "May the sun be a witness (koyash shakhit), the house of Idel (Idel-

Yort)! Until we liberate all the lands of our native land, we will not put down the sword!" [11, p. 32]. Initially, the authors of the letter put forward Shah Ali (1505–1567) as an unambiguously positive hero of Tatar and Russian history. However, in the "Letter", in order to comply with the ideological trends of the era, adjustments were made related to the concept of the Russian people as an "elder brother": By mentioning the khan, the letter would have downplayed the role of the "elder brother", contributing to the growth of "Tatar nationalism", "giving rise to the idea of the Tatar people as an independent force in the Tatar consciousness" [11, pp. 9–10].

The resolution of the Central Committee of the VKP(b) of August 9, 1944, "On the state and measures to improve mass-political and ideological work in the Tatar party organization", which negatively assessed the "popularization of the khan-feudal epic about "Idegey", changed the attitude towards this epic and the historical figure and this idea was reflected in the pages of "Sovet ədəbiyaty".

Although the fragment about the Kazan Khan Shah Ali's participation in the Livonian War disappeared from the final edition, we found traces of this material in Kavi Najmi's article "Tereklek biryche kuch" ("The Power that Gives Living Energy"). The writer cites the work of academic historian V. Velyaminov-Zernov (1830–1904), where the Kazan Khan is named as one of the main commanders at the initial stage of the Livonian War in 1558: He was in charge of the Kasimov and Sviyazhsk Tatars. The Russian historian notes the role of the Tatars in the Battle of Fellin in 1560. Then, Kavi Najmi constructs a chain of succession of Tatar soldiers' participation in the wars of the Russian state, especially against Prussia (Germany). The article mentions a number of wars: The Seven Years' War of 1756–1763, the Patriotic War of 1812, the Crimean War of 1853–1856, the Russo-Japanese War of 1904–1905, and the First World War (K. Najmi calls it "Yarman sugyshy" – "the German War") [12, p. 72].

During the Great Patriotic War (1941–1945), of crucial importance became the creation of a heroic image of the struggle of the Russian people and other USSR peoples for common statehood, including the Soviet period. A pantheon of heroes was constructed accordingly. This was especially true of the period following the victory in the Battle of Stalingrad. The image of the Volga-Idel (Itil) River occupies a unique place in both all-Russian and Tatar traditions. The Tatar epic poem "Idegey" is associated with the struggle for statehood on the Volga River where the Volga is called home, that is, it is associated with the native state: "Oh, Idel-Yort, Idel-Yort" [13, No. 12, p. 42].

The image of the Volga also appears in the front-line writer Adel Kutuy's nəser poem "We Are Stalingraders", which mentions the "chal Idel" ("the gray Volga") and extols the friendship of the USSR peoples: "Bez – ruslar, ukrainlylar, tatarlar, beloruslar" ("We are Russians, Ukrainians, Tatars, and Belarusians"). The text also mentions two Kazakh soldiers. The author glorifies "Lieutenant Colonel Mikhailov" - a worthy successor to heroes from the past: "Kutuzovtai tynych ul. / Chapaevtai kyzu ul" ("He is as calm as Kutuzov, / As hot as Chapayev"). Adel Kutuy considers Marshal (in the text – Colonel General) Konstantin Rokossovsky and Marshal of Artillery Nikolai Voronov to be outstanding modern commanders and heroes of the Battle of Stalingrad [14, pp. 29–30]. This reference to heroes of both the Soviet era and the era of the Russian centralized state and the Russian Empire is characteristic of a number of texts. It concerns both all-Russian figures and ethnic Tatars.

If we revisit the text of the "Congratulatory letter to the Tatar front-line soldiers from the Tatar people", we will find that it mentions the native of Yelabuga and the student of the 1st Kazan Men's Gymnasium Ivan Shishkin whose landscapes are believed to be the personification of Russian nature.

The theme of the Russian culture greatness is also found in Kavi Najmi and Gazi Kashshaf's essay "Dingez batyry" ("The Hero of the Sea") dedicated to Asaf Abdrakhmanov (1918–2000), a Hero of the Soviet Union (1944). He graduated from the Sevastopol Higher Naval School and fought heroically in the Black Sea Fleet (1942). The essay mentions such famous Russian naval commanders as Admirals F. Ushakov and P. Nahimov. The authors glorify P. Nahimov as the "heart of Sevastopol's defense" during the Crimean War (1853–1856). The essay presents the city in a historical context, as the custodian of the best traditions of patriotism in the Russian army. The cultural component plays an important role in the essay. Pushkin and Tukay are mentioned in the work as outstanding poets, while Aivazovsky as a brilliant artist. The friendship between the two peoples is reflected in the chronotope: The authors of the essay praise Pushkin and Aivazovsky for creating unforgettable paintings of Crimea [15, pp. 56–60]. Thus, just like the "Letter", this essay embodies the idea

of Soviet soldiers defending Russia's outstanding cultural achievements.

In the journal, the images of revolutionaries played a key role during the period under review. Their images are immortalized in the articles about the Tatar Bolsheviks Khusain Yamashev (1882–1912) [16] and Kamil Yakub (1894–1919) [17]. While the former's activities spanned the first decade of the 20th century, the latter's are closely linked to the establishment of Soviet power in Kazan and the period of the Civil War. The article about Khusain Yamashev highlights his graduate status at the Kazan Tatar Teacher Training School (1902), which trained Russian-language primary school teachers. Describing his political activities, M. Gainullin draws the readers' attention to Kh. Yamashev's participation in the activities of the Kazan Committee of the RSDLP (b), which began in 1903. Ya. Sverdlov, S. Lozovsky, and I. Sammer are named as the committee leaders during the 1905–1907 Revolution. The literary scholar notes that the name of the Tatar revolutionary as an organizer of party work among the Tatars is mentioned in the newspaper "Proletary", published in Geneva under the leadership of V. Lenin (October 11, 1905). In the article, "The Ural" newspaper, published in Orenburg, is characterized as a Bolshevik newspaper. Among Kh. Yamashev's comrades were G. Tukay, G. Kamal, and G. Kulakhmetov. In his article, M. Gainullin contrasts the Bolshevik newspaper "Nevskaya Zvezda", which published an obituary in honor of Kh. Yamashev, with "The Yoldyz" ("The Star") liberal newspaper, which failed to give a worthy assessment of the revolutionary. G. Tukay's poem "In Memory of Khusain" ("In Blessed Memory") is characterized as a true obituary for the Tatar revolutionary. The concluding section of the article discusses the special role of Kazan in the revolutionary movement in Russia. The article mentions the names of revolutionaries and prominent figures of the Soviet state: V. Lenin, V. Molotov, S. Kirov, and Ya. Sverdlov [16, pp. 62–69].

The hero of the essay "Our Kamil" is Kamil Yakub (1894–1919) who was one of the organizers of the Muslim Commissariat of the Kazan Council in 1918 and, from 1918 to 1919, performed the duties of the head of the Political Department of the Central Muslim Military Collegium. He was killed while addressing mutinous soldiers of the Tatar Reserve Battalion. The text mentions that Kamil Yakub was an official of the Central Muslim Commissariat, created under the People's Commissariat for National Affairs, which was headed by J. Stalin: "Leninnyn boek korəshtashe, Bolsheviklar partysendi milli məsəlane in yakhshy beluche iptash J. Stalin" ("Comrade J. Stalin, Lenin's great comrade-in-arms, the best expert on the national issue in the Bolshevik Party") [17, pp. 47–53].

The essay develops the German theme. S. Fazlullin integrates the character of Mulannur Vakhitov into the struggle against the threat of the German offensive in the spring of 1918. The essay asserts that the German officer Bartolad had a hand in organizing the Trans-Bulak Republic whose activities coincided with the German army's offensive against Petrograd in March 1918. The execution of Mulannur Vakhitov in August 1918 is regarded as revenge by the Tatar bourgeoisie for the disruption of its plans [17, p. 75]. In his essay "Tereklek biryche kəch" ("The Power That Gives Life"), K. Najmi characterizes Khusain Yamashev as a devoted comrade-in-arms of Lenin-Stalin". As a result, G. Tukay, who praised Kh. Yamashev, also became part of this revolutionary paradigm [12, p. 74].

In October 1944, in response to the Resolution on August 9, 1944, the editorial article "For Historical Truth" was published in the October issue of the journal [18, pp. 3–8]. It criticized Naki Isanbet' conception of the Golden Horde set out in "Tatar halyk eposy "Idegiy" dastynyyn 500 ellygy" ("500th Anniversary of the Tatar Folk Epic - Dastan "Idegey"), a scientific preface-article to the consolidated text of the dastan "Idegey" ("Idegey") in the journal "Sovet ədəbiyaty" (see No. 11 [pp. 13, 77 – 92], No. 12 [pp. 83 – 98]). The editorial board declared that the consolidated text of the dastan "Idegey" was not a progressive work, and Idegey himself, who had devastated the lands of Moscow, cannot serve as a positive example in the conditions of the Great Patriotic War in which the Russian people played a key role: "Idegei obrazyn gəyləndergən ehpos progressiv əsər itep tygel, artka səiri torgan zararly əsər itep karaluy bik dəres" ("It would be correct not to consider the epic, where the image of Idegey is immortalized, as a progressive work, it is a harmful work that throws us back") [18, p. 8].

The aforementioned Resolution influenced the assessment of frontline poetry. The literary scholar Gali Khalit, in the article "War and the Poet" dedicated to Sh. Mudarris, pointed out the poet's political error in his poem "The Commander" (1943) [19, p. 58]:

Sin laeksyng mengə ylməs babangnarga,	You are worthy of the immortal memory of

Karakashtai gorur ochtyng jilgә karshy. Sin laeksyng izge Idegәi kaharmannarga, Chәnki enkәng, tugan enkәng – tatar khalky	your grandfathers, Like Karakash, you proudly soared against the wind. You are worthy of the glory of holy heroes like Idegey. For your mother, the mother who bore you, is of Tatar descent (literal translation).

In 1945, the Tatar people celebrated solemnly the 120th birth anniversary of Kayum Nasyri, a scholar and encyclopedist. In his anniversary article (1945, No. 1–2), the literary scholar M. Gainullin draws his readers' attention to the scholar's contacts with the Russian world. The author of the article approves of K. Nasyri's work at the Kazan Theological Seminary and his studies as an auditor at the Imperial Kazan University, and provides an assessment of these milestones in the biography written by the orientalist scholar V. Grigoriev (1816–1881) (No. 1 [20, pp. 70–78], No. 2–3 [21, pp. 87–93]). K. Nasyri's work "Fawakih al-Julasa" is shown in the light of the assessments given by the orientalist and censor Prof. V. Smirnov (1846–1922) who positively assessed the Tatars' departure from Istanbul publications in favor of Russian ones. At the end, the article provides information about the conflict between K. Nasyri and the ethnic German V. Radlov who was appointed the inspector for Tatar, Bashkir and Kyrgyz schools in the Kazan Educational District on October 23, 1871. The theme of the scholar's pro-Russian position is reinforced through the quote: "Bez Russia keshelәre, Rossiyada bulgan nәrsә bezgә jitә'" ("We are Russian citizens, what we have in Russia is enough for us") [21, p. 92].

In his article "Kayum Nasyri in Documents", M. Gainullin positively assesses the Tatar scholar's collaboration with the "Society of Archaeology, History, and Ethnography" at the Imperial Kazan University, while negatively speaking about K. Nasyri's contacts with the leadership of the Orenburg Muslim Spiritual Assembly (Mufti M. Sultanov, Qadi R. Fakhretdinov), Tatar liberal bays (A. Khusainov), and the official and scholar V. Radlov [22, pp. 45–52].

Results

In analyzing publications in the journal "Sovet әdәbiyaty" (Soviet Literature) from 1943 to 1945, the period that marked the turning point in the Great Patriotic War in favor of the USSR, we found that the authors focused on events spanning four centuries of Tatars' existence within the Russian/Soviet state, as well as their activities for the benefit of that state. This covered the following areas of interaction between the Tatar and Russian peoples: military; party (Bolshevik); Soviet state; cultural and scientific. In the publications of this period, the leading ideas were the ideas of friendship between the Tatar and Russian peoples, the idea of the continuity of the military valor traditions in the fight against a common enemy (the Livonian War of 1558–1582, the Seven Years' War of 1756–1763, the Patriotic War of 1812, the Crimean War of 1853–1856, the Russo-Japanese War of 1904–1905, the First World War, including battles with the Germans in March 1918, and the Great Patriotic War). The following military leaders of the Russian Empire are cited as positive heroes: Kutuzov, Ushakov, Nakhimov, Brusilov (indirectly through "The Brusilov Offensive"), Chapaev, Rokossovsky, and Voronov. When developing biographies of national leaders, the authors of the articles, in line with the "Big Brother" concept, emphasized their connections with Russian revolutionaries. The same trend continued when describing achievements in culture and science. The pantheon of national heroes underwent changes under the influence of the Resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) of August 9, 1944.

Conclusions

The journal "Sovet әdәbiyaty", while creating a pantheon of heroes during the Great Patriotic War, highlighted typical aspects from the biographies of courageous defenders of the Motherland. The purpose of the publications was to inspire their readers to fight the enemy, to accomplish heroic deeds, and to labor valiantly in the name of Victory. Each stage of the war had its own heroes, depending on the goals and objectives facing society at the time.

References

1. Soboleva, A. N. (2017). *Formirovanie obraza geroya i vraga u sovetskoj molodezhi v 1920–1930-e gg.* [The Formation of the Image of Hero and Enemy among Soviet Youth in the 1920s and 1930s]. Politika i obshchestvo. No.10, pp. 78–87. (In Russian)

2. Cherkunova, N. V. (2012). *Formirovanie obraza geroya v 1930-e gg. v SSSR kak sposob voenizatsii soznaniya molodezhi* [The Formation of the Hero's Image in the 1930s in the USSR as a Way of Militarization of Youth Consciousness]. Izvestiya PGPU

im. V. G. Belinskogo. No. 27, pp. 1058–1088. (In Russian)

3. *O sostoyanii voennoi propagandy sredi naseleniya. Dokladnaya zapiska GLAVPURa RKKA v TsK VKP (b)* (1990) [About the State of Military Propaganda among the Population. Memo from the Commander-in-Chief of the Red Army to the Central Committee of the VKP (b)]. Izvestiya TsK KPSS. No. 5, pp. 191–196. (In Russian)

4. *Tatarstan v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: Istoriografiya temy* [Tatarstan during the Great Patriotic War: Historiography of the Topic]. URL: https://tatfrontu.ru/content/tatarstan-v-gody-velikoy-otechestvennoy-voyny-istoriografiya-temy?ysclid=mg0b8hl7gf646189094 (accessed: 27.09.2025). (In Russian)

5. *Kniga geroev (sbornik)* (1946) [The Book of Heroes (A Collection of Works)]. Pod obshch. red. Kavi Nadzhmi; sost. Kavi Nadzhmi, Ahmet Erikeev, Bruno Zernit. 173 p. Kazan', Tatgosizdat (tip. Tatpoligrafa). (In Russian)

6. *Zhinu yuly* (1946) [The Way to Victory]. Tuz. R. Ishmuratov, G. Khudziyev. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

7. Ainutdinov, A. K. (1984). *Letopis podviga (Istoricheskii ocherk po stranitsam tatar. frontovikh gazet)*. [The Chronicle of the Feat (A historical essay based on the Tatar frontline newspapers)]. 110 p. Kazan, Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

8. Shamova, A. A. (2022). *Ut echendə tugan matbugat: Bөek Vatan sugyshy chorynda tatar telendə chykkan front gazetalary җyentygy* [The Press Born in Fire: A Collection of Tatar Frontline Newspapers, Published during the Great Patriotic War]. 247 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

9. *Kakharman kaleme* (2025) [The Pen of a Hero]. 223 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

10. *Postanovlenie CK VKP (b) ot 9 avgusta 1944 goda "O sostoyanii i merakh uluchsheniya massovo-politicheskoi i ideologicheskoi raboty v Tatarskoi partiinoi organizatsii"* (1944) [Resolution of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (VKP (b)) (August 9, 1944) "On the state and measures to improve mass political and ideological work in the Tatar Party organization"]. "Partiinoe stroitelstvo". No. 15–16, pp. 29– 32. (In Russian)

11. *"Pismo tatarskogo naroda frontovikam-tataram" i otveti na nego* (2012) ["A Letter from the Tatar People to the Tatar Front-Line Soldiers" and the Answers to It]. Gl. arkh. upr. pri Kab. Ministrov Respubliki Tatarstan (sost. I. A. Mustakimov, G. V. Gaffarova). 143 p. Kazan, Gl. arkh. upr. pri Kab. Ministrov Respubliki Tatarstan. (In Russian)

12. Najmi Kavi. (1944). *Tereklek biryche kuch* [The Power That Gives Living Energy]. Sovet edebiyaty. No. 11–12, pp. 71–78. (In Tatar)

13. Isanbet N. (1940). *Tatar halyk eposy «Idegəj» dastanynyң 500 ellygy.* [500th Anniversary of the Tatar Folk Epic Dastan "Idegey"]. Sovet ədəbiyaty. No. 11, pp. 77 – 92; No. 12, pp. 83 – 98. (In Tatar)

14. Gadel Kutui. (1944). *Bez – Stalingradchylar (neser).* [We Are Stalingraders (neser)]. Sovet ədəbiyaty. No. 1, pp. 29–30. (In Tatar)

15. Najmi Kavi, Kashshaf Gazi. (1944). *Dingez batyry* [The Hero of the Sea]]. Sovet ədəbiyaty. No. 4, pp. 56–60. (In Tatar)

16. Gainullin, M. (1944). *Khusain Yamashev* [Khusain Yamashev]. Sovet ədəbiyaty. No. 9, pp. 62–69. (In Tatar)

17. Faizullin, S. (1944). *Bezneng Kamil (uterelyene 25 el tulu ungae belen)* [Our Kamil (on the 25th anniversary of the murder)]. Sovet ədəbiyaty. No. 6, pp. 47–53. (In Tatar)

18. *Tarikhi chynbarlyk uchen (Naki Isanbet ipteshneng "Idegei" eposyna bagyshlangvn mrkalese ungae belen)* (1944) [For Historical Reality (in connection with Comrade Naki Isanbet's article dedicated to the epic "Idigey")]. Sovet ədəbiyaty. No. 10, pp. 3–8. (In Tatar)

19. Khalit, G. (1945). *Sugysh həm shagyjr. (Sheref Mudarris iiaty turynda)* [War and the Poet. (About the works of Sharaf Mudarris)]. Sovet ədəbiyaty. No. 1, pp. 56–65. (In Tatar)

20. Gainullin, M. (1944). *Atakly galim khem yazuchy Kayum Nasyiri* [The Famous Scientist and Writer Kayum Nasyri]. Sovet ədəbiyaty. No. 1, pp. 70–78. (In Tatar)

21. Gainullin, M. (1944). *Kayum Nasyiri* [Kayum Nasyri]. Sovet ədəbiyaty. No. 2–3, pp. 87–93. (In Tatar)

22. Gainullin, M. (1945). *Kayum Nasyiri dokumentlarda* [Kayum Nasyri in Documents]. Sovet ədəbiyaty. No. 2, pp. 45–52. (In Tatar)

БӨЕК ВАТАН СУГЫШЫ ЕЛЛАРЫНДА СОВЕТ ПАТРИОТИЗМЫ ЮНӘЛЕШЛӘРЕ («СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» МАТЕРИАЛЛАРЫ БУЕНЧА)

Айдар Юрьевич Хәбетдинов,
В.М. Лебедев исемендәге Россия дәүләт гадел хөкем университетының Казан филиалы,
Россия, 420088, Казан ш., 2 нче Азин ур., 7А йорт,
aikhabutdinov@mail.ru.

Мәкаләдә Бөек Ватан сугышы елларында татар иҗтимагый-сәяси һәм әдәби-нәфис «Совет әдәбияты» журналында герой образын формалаштыру үзенчәлекләре анализланган. Игътибар үзәгендә 1943–1945 еллардагы язмалар, ягъни сугыш СССР файдасына тамырдан борылганнан соңгы чор анализлана. ВКП(б) Үзәк Комитетының 1944 елның 9 августы карары кабул ителгәннән соң журнал басмаларында татар тарихы турындагы концепциянең үзгәрешләре күрсәтелгән. Геройларның пантеоны «өлкән абый» концепциясе тирәсендә редколлегия тарафыннан шактый катгый формалаштырылган. Бу чорның кайбер язмаларында Ватанны татар һәм рус халыклары тарихында уртак дошманнан саклау традицияләренең дәвамлылыгы ассызыклана, аларның кайбер вәкилләренең шулай ук дәүләт һәм партия төзелеше, фән һәм мәдәният өлкәләрендә хезмәттәшлегенә игътибар юнәлтелә.

Төп төшенчәләр: татар халкы, Бөек Ватан сугышы, геройлар пантеоны, геройның идеологемасы, ВКП(б) Үзәк Комитетының 1944 елның 9 августындагы «Татарстан партия оешмасында масса-сәяси һәм идеология эшенең торышы һәм аны яхшырту чаралары» карары

Сылтама өчен: Хәбетдинов А. Ю. Бөек Ватан сугышы елларында совет патриотизмы юнәлешләре (“Совет әдәбияты” материаллары буенча) // Tatarica. 2025. № 2 (25). 84–95 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-84-95

Кереш

Безнең илдә үз-үзен тотышы ягыннан эталон булган герой образын формалаштыру процессы Гражданнар сугышы елларында ук башланганлыгын А. Н. Соболева билгеләп үтә. «Авыр сугыш еллары гадәти булмаган шәхесләргә ихтыяҗ тудырды, аларның исемнәре һәм батырлыклары тирән хөрмәт хисе һәм бу геройларга охшарга тырышу теләге уятырга тиеш иде». Гражданнар сугышы геройлары белән беррәттән совет чорының яңа геройлары формалаша, алар арасында 1930 нчы елларда аерым урынны «Сталин бөркетләре – очучылар» (Чкаловлар, Байдуковлар, Беляковлар, Громовлар, Бабушкиннар) алып тора. «Большевиклар, сыйнфый карашларына һәм иҗтимагый килеп чыгышына бәйсез рәвештә, һәркемнең герой була алачагын күрсәтергә омтыла. Беренче бишьеллыкта сугышчан батырлыкларны пропагандалау хезмәт казанышларын популярлаштыру белән тәңгәлләштерелә. 1930 еллар газеталары көн саен яңа совет җәмгыятендә тәрбияләнгән – стахановчылар, бусыгинчылар, яңа шәһәрләр төзүчеләр образларын чагылдырды» [1]. СССРда миллионлаган кеше илгә куркыныч янаган очракта дошманга каршылык күрсәтү өчен ГТО нормаларын тапшыра. «СССРда һәркем герой була ала, җитәкчелекнең сәяси карашлары белән һәркем герой була ала иде, һәм, беренче чиратта, герой җитәкчелек (система) таләп иткәнчә, тәртипле булырга тиеш иде», – дип саный Н. В. Черкунова [2].

Геройлыкны популярлаштыру Бөек Ватан сугышы елларында пропаганда эшенең әһәмияле бурычына әверелә. Бу хакта ВКП(б) Үзәк Комитетының секретаре А.А. Жданов исеменә ГЛАВПУРның (Баш сәяси идарәсе) тарафыннан «Халык арасында хәрби пропаганданың торышы турында» дигән докладында болай диелә: «Әлбәттә, безнең армия һәм халык үз көчләренә һәм куәтләренә тулысынча ышанган хәлдә бөек совет патриотлыгы рухында тәрбияләнергә тиеш. Кызыл Армиянең тарихи җиңүләре, каһарманлык һәм батырлык фактлары матбугатта киң яктыртылырга тиеш. Алар нигезендә эшче көчләрне тәрбияләү, җиңүләргә рухландыру ята. Әмма «урапатриотизмга» һәм «бүрек атуга» юл куймаска кирәк»… [3].

Сугышның беренче көннәреннән үк, язучы И. Эренбург сүзләренә караганда, кешеләрдә дошманга нәфрәт хисе тәрбияләү бурычы куела. Дошман һәм герой образларын

күзаллауда массакүләм мәгълүмат чаралары зур роль уйный. Матбугатта Татарстан АССРдан сугыш кырларына киткән совет солдатларының рухи ныклыгын һәм батырлыгын чагылдырган беренче мәкаләләр чыга башлый. Моңа татар фронт газеталарында эшләүче хәрби корреспондентлар да зур өлеш кертте. А.Ш. Кәбирова билгеләп үткәнчә, алар Кызыл Армия солдатлары һәм офицерлары турында 70ләп очерк язып чыгарганнар. Советлар Союзы Геройлары батырлыкларын пропагандалауга зур игътибар бирелә. Озак еллар дәвамында совет халкының Бөек Ватан сугышында җиңүнең тарихи тәҗрибәсен өйрәнү һәм гомумиләштерү буенча республика историографиясе барлыкка килә [4].

Сугыштан соңгы чордан башлап, ТАССРда һәм Татарстан Республикасында татар телендә якташларның шәхси батырлык тәҗрибәсен яктырткан китаплар барлыкка килә: «Геройлар китабы» [5], «Җиңү юлы» [6] һ.б. 1984 елда фронттагы татар газеталары битләрендә басылган тарихи очеркларны туплап, А.К. Айнетдиновның «Батырлык елъязмалары» басылып чыга [7]. 2022 елда А.А. Шамованың «Ут эчендә туган матбугат» [8] әдәби-нәфис басмасы дөнья күрә. 2010 елда Татарстан китап нәшрияты фронтовикларның әсәрләрен туплап, «Каһарман каләме» җыентыгын дөньяга чыгара (төзүчеләре – В. Нуриев, Л. Сафиуллина, китап 2025 елда кабат бастырыла) [9].

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Безнең тикшеренүебезнең яңалыгы «Совет әдәбияты» журналы битләрендә 1943–1945 нче еллардагы өзлексез һөҗүм итеп тору шартларында геройлар пантеонын массакүләм аңга кертү ысулларын өйрәнүдән гыйбарәт. Совет халкының Бөек Ватан сугышында Җиңүенең 80 еллыгын билгеләп, үткән елда сугышчыларның һәм тыл хезмәтчәннәренең нинди геройлардан үрнәк алуларын һәм рухлануларын аңлау мөһим. Безнең тикшеренү материаллары булып, югарыда күрсәтелгән чорда «Совет әдәбияты» иҗтимагый-сәяси һәм әдәби-нәфис журналында басылган язмалар тора. Мәкалә чагыштырма-тарихи, проблемалы-хронологик ысуллар, синхрон һәм диахрон анализ, чорларга бүлү, классификацияләү һ.б. алымнарны куллануга нигезләнгән.

Тикшеренүебезнең максаты – сугыш елларында Татарстан АССРның тарихи геройлары пантеоны үзгәрешен анализларга, шул ук вакытта 1944 елның 9 августында ВКП(б) Үзәк Комитеты тарафыннан кабул ителгән «Татарстан партия оешмасында масса-сәяси һәм идеология эшенең торышы һәм аны яхшырту чаралары» карары яктылыгында кайбер коррективаларны ачыклау [10].

Фикер алышу

Сугышның беренче көннәреннән үк, чигенүгә карамастан, газета битләрендә тиз арада сугышчыларның батырлыклары турында кечкенә хәбәрләр барлыкка килә башлый. Алар халык аңында герой образын формалаштырып кына калмый, чигенү фонында тынычландыру ролен дә уйный. Һәркем үзен шуларга тиңләштерә алсын өчен геройларның образларын гади итеп күрсәтәләр. Әйдәп баручы урын коммунистлар һәм комсомоллар образларын ачуга йөкләтелгән. Геройлар образларын формалаштыруга элекке батырларның образлары белән чагыштыру ярдәм иткән. Җиңүләрнең тәңгәллеген күрсәтү өчен совет халкын рухландырырга, дошман белән көрәштә бердәм көч булып күтәрелү идеясен калкытып куярга кирәк булган.

1930-1940 еллар чорының характерлы үзенчәлекләреннән берсе булып, күмәк хатлар бастыру була. Халыкның илне яклаучы дигән җыелма образы әнә шул рәвешле хасил була (кар.: Сталинның «Братья и сестры» («Агалар һәм сеңелләр») дигән мөрәҗәгате). Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты каршындагы Баш архив идарәсе җыентыгында ике редакциядә «Татар халкының фронтовик татарларга хаты» басылган һәм аларга җавап итеп Ленинград сугышчы-татарларының I Украина, I Балтыйк буе һәм II Белоруссия фронтлары сугышчыларының «Хат»ы урнаштырылган. Хәзерге вакытта бу хатларның берничә редакциясе булуы мәгълүм. 1943 елның 5 мартында «Хат» «Татар халкының фронтовик татарларга хаты» дигән исем астында «Правда» һәм «Известия»дә бастырыла, 6 мартта «Кызыл Татарстан» һәм «Красная Татария» республика газеталары битләрендә дөнья күрә. «Хат»та татар һәм рус халкының тарихи геройлары телгә алына, аларның тугандашлыгына һәм берләшүенә игътибар ителә.

«Хат»ның геройлар пантеоны Идел буеның данлыклы уллары булган В.И. Ленин, М. Горький, Я.М. Свердлов, В.М. Молотов, С.М. Киров, И. Шишкин, шулай ук татар геройлары: Хөсәен Ямашев, Мулланур Вахитов, Каюм

Насыйри, Габдулла Тукай, Галиәсгар Камал, Шәриф Камал кебек исемнәрне берләштергән. «Хат»ның үткән белән бәйләнеш идеясе татар һәм рус халыкларының 1558–1582 елларда Ливон сугышында бер якта каршылык күрсәтүе, 1914–1918 еллардагы Беренче бөтендөнья сугышы (аеруча «Брусилов янындагы алга китеш») турындагы искә төшерүләр аша күрсәтелә. Ватанпәрвәрлек анты «Идегәй» эпосыннан алынган була (җыелма текстны төзүче Н. Исәнбәт): «Бүген... бабаларыбыз гадәтенчә, Идел-анабыз ярына басып... ант итәбез:... Туган җиребезне тулысынча азат итми торып, без кылычларыбызны кыныга тыкмабыз!» [11, б. 32]. Хатны төзүчеләр башта татар һәм рус тарихының уңай герое буларак Шаһгалине (1505–1567) тәкъдим итә. Әмма «Хат»та чорның идеологик трендларын үтәү хакына рус халкының «өлкән абый» дигән төшенчәсе белән бәйле төзәтмәләр кертелгән: хан турында искә алу «өлкән абый» ролен киметүгә китерер иде, «татар милләтчелеге» үсешенә ярдәм итәр иде, «татар халкы мөстәкыйльлеген татарлар аңында яңартыр иде» [11, б. 9-10].

«Татарстан партия оешмасында массакүләм сәяси һәм идеологик эшне яхшырту торышы һәм чаралары турында» 1944 елның 9 августындагы ВКП(б) Үзәк Комитеты карары «Идегәй эпосының ханнар, феодаллар турындагы фикерне популярлаштыру»ын тискәре бәяләве нәтиҗәсендә, бу эпоска һәм тарихи персонажга мөнәсәбәтне үзгәртү «Совет әдәбияты» битләрендә чагылыш таба.

Казан ханы Шаһгалинең Ливон сугышында катнашуы турындагы фрагмент соңгы редакциядән югалса да, без бу материалның эзләрен Кави Нәҗминең «Тереклек бирүче көч» мәкаләсендә таптык. Әдип тарихчы-академик В.В. Вельяминов-Зернов (1830–1904) хезмәтеннән өземтәдә Казан ханын полководец дип атап, 1558 елда Ливон сугышының башлангыч этабында Касыйм һәм Зөя татарлары белән җитәкчелек итүе ассызыклана. Рус тарихчысы шулай ук 1560 елда Феллин янындагы сугышта татарларның ролен дә күрсәтә. Алга таба Кави Нәҗми татар солдатларының Россия дәүләте сугышларында, бигрәк тә Пруссиягә (Германиягә) каршы катнашуларының дәвамчанлыгына басым ясый. Мәкаләдә берничә сугыш искә алына: 1756–1763 еллардагы җидееллык сугыш, 1812 елгы Ватан сугышы, 1853–1856 еллардагы Кырым сугышы, 1904-1905 елгы рус-япон сугышы, Беренче бөтендөнья сугышы (К. Нәҗми аны «Ярман сугышы» дип атый) [12, б. 72).

Бөек Ватан сугышы елларында (1941–1945) совет чорын да кертеп, гомуми дәүләтчелек өчен СССРның рус халкы һәм башка халыклары көрәшенең героик сыйфатларын барлау төп әһәмияткә ия була. Димәк, геройлар пантеоны да төзелә. Бу аеруча Сталинград сугышында җиңүдән соң көчәя. Волга-Идел (Итил) елгасы образы гомумроссия һәм татар традицияләрендә аерым урынны алып тора. Нәкъ менә Идел буендагы дәүләтчелекне саклау өчен көрәш «Идегәй» татар эпосы белән бәйле була, анда Идел йорт дип атала, ягъни дәүләтчелек белән бәйләнә: «Идел-Йорт, Идел-йорт». [13, б. 42].

Идел образы Гадел Кутуйның «Без – сталинградчылар» нәсеренә дә килеп керә. Анда «чал Идел»не искә төшереп, СССР халыкларының дуслыгына дан җырлана: «Без – руслар, украиннар, татарлар, белоруслар». Текстта ике казакъ сугышчысы искә алына. Автор подполковник Михайловны мактап, үткәндәге геройларга лаеклы булуын күрсәтә: «Кутузовтай тыныч ул. / Чапаевтай кызу ул». Гадел Кутуй Сталинград сугышының танылган полководецы дип, маршал (текстта генерал-полковник) Константин Рокоссовскийны һәм артиллерия маршалы Николай Вороновны тасвирлый [14, б. 29-30]. Бу бер үк вакытта совет чорының геройларын да, Россия дәүләтенең үзәкләштерелгән дәүләте чорындагы бер төркем текстларга да карый. Ул бер үк вакытта гомумроссия персонажлары да, шулай ук татар этносыныкы да.

Әгәр яңадан «Татар халкының фронтовик-татарларга хаты»на әйләнеп кайтсак, анда Алабуга кешесе, I Казан ирләр гимназиясе укучысы Иван Шишкин ясаган табигать сурәтләре рус табигатенең чагылышы булуы белән танышырбыз.

Рус мәдәнияте Кави Нәҗми һәм Гази Кашшафның Советлар Союзы герое (1944) Асаф Абдрахмановка (1918–2000) багышланган «Диңгез батыры» очеркында да күрсәтелә. Кара диңгез флоты составында көрәшкән сугышчы Севастополь югары хәрби-диңгез училищесын тәмамлаган була (1942). Очеркта шулай ук адмирал Ф.Ф. Ушаков һәм П.С. Нахимов кебек танылган флотчылар да искә алына. Очерк авторлары П.С. Нахимовны Кырым сугышы елларында (1853–1856 елларда) «Севастопольны саклаучы йөрәк» дип күрсәтәләр. Очеркта шәһәр рус армиясенең иң яхшы патриотик

традицияләрен саклаучы буларак тарихи җирлектә бирелә. Очеркта мәдәни нигез (эчтәлек) әһәмиятле роль башкара. Пушкин белән Тукай – бөек шагыйрьләр, Айвазовский даһи рәссам буларак ачыла. Ике халыкның дуслыгы хронотопта чагылыш таба: очерк авторлары Пушкин белән Айвазовскийны Кырымның онытылмас картинасын тудырулары өчен югары бәяли [15, б. 56–60]. Шул рәвешле, әлеге очеркта «Хат»тагы шикелле совет сугышчылары тарафыннан Россиянең мәдәни казанышларын яклау идеясе алга чыга.

Без өйрәнә торган вакыт аралыгында журналда революция вәкилләрен күрсәтү әһәмиятле урын алып тора. Аларның образлары татар большевиклары Хөсәен Ямашев (1882–1912) [16] һәм Камил Якуб (1894–1919) турындагы мәкаләләрдә мәңгеләштерелгән [17]. Әгәр беренчесенең исеме XX гасырның беренче яртысына туры килсә, икенчесенеке Казанда Совет власте урнаштыру, Гражданнар сугышы чоры белән бәйле. Х. Ямашев турындагы мәкаләдә рус телен белүче башлангыч мәктәп укучыларын әзерли торган Казан Татар укытучылар мәктәбендә (1902) укуына басым ясала. М. Гайнуллин аның сәяси эшчәнлеген яктыртып, Х. Ямашевның 1903 елдан РСДРП(б)ның Казан комитетында катнашуын ассызыклый.1905–1907 революция елларында Я.М. Свердлов, С.А. Лозовский, И.А. Саммерның комитет җитәкчеләре булуы әйтелә. Әдәбият галиме партия эшен оештыручы татар революционерының исеме В.И. Ленин җитәкчелегендә Женевада чыгарыла торган «Пролетарий» газетасында искә алынуын искәртә (11 октябрь 1905 ел). Шулай ук мәкаләдә Оренбургта чыга торган «Урал» большевиклар газетасы буларак бәяләнә. Х. Ямашевның көрәштәшләре буларак Г. Тукай, Г. Камал, Г. Коләхмәтов исемнәре күрсәтелә. Мәкаләдә М. Гайнуллин Х. Ямашевның некрологы бастырылган «Невская звезда» большевиклар газетасын революционер эшчәнлегенә лаеклы бәя бирмәгән «Йолдыз» либераль газетасына каршы куя. Г. Тукайның «Хөрмәтле Хөсәен ядкаре» шигыре татар революционеры үлеменә некролог (матәм) булып яңгырый. Мәкаләнең йомгаклау өлешендә Россиядәге революция хәрәкәтендә Казанның аерым урын алып торуы ассызыклана. Мәкалә кысаларында Совет дәүләтенең аерым вәкилләре һәм революционерлары В.И. Ленин, В.М. Молотов, С.М. Киров, Я.М. Свердлов искә алына. [16, б. 62–69].

«Безнең Камил» очеркының герое 1918 елда Казан советының Мөселман комиссариатын оештыручы, 1918-1919 елларда Үзәк мөселман хәрби коллегиясенең сәяси бүлеге мөдире Камил Якуб (1894–1919) була. Ул Татар запас батальонының фетнәче солдатлары алдында чыгыш ясаганда үтерелгән. Текстта Камил Якуб Милләтләр эшләре буенча Наркомат каршында төзелгән Үзәк мөселман комиссариаты эшлеклесе, ул «Ленинның бөек көрәштәше, большевиклар партиясендә милли мәсьәләне иң яхшы белүче иптәш И. В. Сталин» ярдәмчесе булган». [17, б. 47–53].

Текстта немецлар темасы да күтәрелә. С. Фазлуллин 1918 елның язында Мулланур Вахитов образын немец һөҗүме куркынычына каршы көрәшүен ача. Очеркта Болак арты республикасы оешу 1918 елның мартында Петроградка немец армиясенең һөҗүме белән тәңгәл килгәнгә, немец офицеры Бартолад кулы уйнавы раслана. 1918 елның августында Мулланур Вахитовны үтерү татар буржуазиясенең планнарын җимергән өчен үч алуы дип бәяләнә [17, б. 75]. К. Нәҗми үзенең «Тереклек бирүче көч» очеркында Хөсәен Ямашевны Ленин-Сталинның тугры көрәштәше буларак бәяли («Ленин-Сталин эшенә чын күңелдән бирелгән»). Нәтиҗәдә, Х. Ямашевка дан җырлаган Г. Тукай революция парадигмасының бер өлешенә әверелә [12, б. 74].

1944 елның октябрендә 1944 елның 9 августындагы Карарга җавап итеп «Совет әдәбияты» журналының октябрь санында «Тарихи дөреслек өчен» [18, б. 3–8] мәкаләсендә Нәкый Исәнбәтнең Алтын Урда концепциясен тәнкыйтьләп, «Идегәй» дастанының җыелма тексты алдындагы «Татар халык эпосы «Идегәй» дастанының 500 еллыгы» фәнни кереш мәкаләдә җавап басыла [13].

Редколлегия, «Идегәй» дастанының җыелма тексты прогрессив әсәр булып тормый, ә Мәскәү җирен бөлгенлеккә төшергән Идегәй үзе, Бөек Ватан сугышы шартларында, төп рольне рус халкы уйнаган чорда уңай мисал булып тора алмый: «Идегәй образын гәүдәләндергән әсәр прогрессив әсәр итеп түгел, артка сөйри торган зарарлы әсәр итеп каралуы бик дөрес», – дип белдерә. [18, б. 8].

Югарыда әйтелгән карар фронт шигъриятен бәяләүгә дә йогынты ясый. Әдәбият галиме Гали Халит Ш. Мөдәррискә багышланган «Сугыш һәм шагыйрь» мәкаләсендә

шагыйрьнең «Командир» (1943) шигырендә җибәрелгән сәяси хатасын күрсәтә [19, б. 58]:

«Син лаексың меңгә үлмәс бабаңнарга,
Каракаштай горур очтың җилгә каршы.
Син лаексың изге Идегәй каһарманнарга,
Чөнки әнкәң, туган әнкәң – татар халкы».

1945 елда татар халкы галим-энциклопедист Каюм Насыйриның тууына 120 ел тулуны тантаналы рәвештә билгеләп үтә. Бер ел элек юбилей мәкаләсендә әдәбият белгече М. Гайнуллин укучыларның игътибарын галимнең рус дөньясы белән элемтәләренә юнәлтә. Мәкалә авторы К. Насыйриның Казан руханилар семинариясендә эшләвен, Казан император университетында ирекле тыңлаучы булуын да телгә ала, шулай ук әлеге кайтавазны шәрык галиме В.В. Григорьев (1816–1881) [20] биографиясендә дә күрсәтә. К. Насыйриның «Фәвакиһел җөләса...» хезмәте аша Шәрык белгече, профессор В.Д. Смирнов (1846–1922) тарафыннан татарларның Истанбул басмаларыннан Россия файдасына китүе уңай бәяләнә. Мәкалә ахырында К. Насыйриның 1871 елның 23 октябрендә Казан уку-укыту округының татар, башкорт һәм кыргыз мәктәпләре буенча инспектор итеп билгеләнгән немец этносы вәкиле В.В. Радлов белән низагы турында мәгълүмат бар. Галимнең Россия яклы позициясе түбәндәге цитата аша көчәйтелгән: «Без – Россия кешесе, бу Россиядә булган нәрсә безгә җитә». [21, б. 92].

М. Гайнуллин «Каюм Насыйри документларда» мәкаләсендә татар галименең Казан университеты каршындагы «Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте» белән хезмәттәшлеген уңай күренеш итеп күрсәтә. К. Насыйриның Мәхкәмәи-шаргыя Оренбургыя (мөфти М. Солтанов, казый Р. Фәхретдинов), татар либераль байлары (А. Хөсәенов), түрә һәм галим В. Радлов белән бәйләнышларын тискәре элемтәләр буларак бәяли. [22, б. 45–52].

Йомгак

«Совет әдәбияты» журналы, Бөек Ватан сугышы елларында геройлар пантеонын формалаштырганда, Ватанны саклаучыларның типик биографияләренә басым ясый. Басмаларның максаты – укучыларны дошман белән көрәшкә, батырлык эшләүгә, Җиңү хакына фидакарь хезмәт итүгә рухландыру. Сугышның һәр этабында шул вакытта җәмгыять алдында торган максатларга һәм бурычларга бәйле рәвештә үз геройлары булып торган.

Әдәбият

1. Соболева А. Н. Формирование образа героя и врага у советской молодежи в 1920–1930-е гг. // Политика и общество. 2017. №10. С. 78–87.
2. Черкунова Н.В. Формирование образа героя в 1930-е гг. в СССР как способ военизации сознания молодежи // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. 2012. № 27. С. 1058–1088.
3. О состоянии военной пропаганды среди населения. Докладная записка ГЛАВПУРа РККА в ЦК ВКП (б) // Известия ЦК КПСС. 1990. № 5. С. 191–196.
4. Татарстан в годы Великой Отечественной войны: Историография темы // URL: https://tatfrontu.ru/content/tatarstan-v-gody-velikoy-otechestvennoy-voyny-istoriografiya-temy?ysclid=mg0b8hl7gf646189094 (дата обращения: 27.09.2025)
5. Книга героев. [сборник] / [под общ. ред. Кави Наджми]; [сост.: Кави Наджми, Ахмет Ерикеев, Бруно Зернит]. Казань: Татгосиздат, 1946 (тип. Татполиграфа). 173 с
6. Җиңу юлы / төз.: Р. Ишмуратов, Г. Хуҗиев. Казан: Татгосиздат, 1946.
7. *Айнутдинов А. К.* Летопись подвига (Исторический очерк по страницам татар. фронтовых газет). Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. 110 с.
8. *Шамова А. А.* Ут эчендә туган матбугат: Бөек Ватан сугышы чорында татар телендә чыккан фронт газеталары җыентыгы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2022. 247 б.
9. Каһарман каләме. Казан: Татар. кит. нәшр., 2025. 223 б.
10. Постановление ЦК КВП (б) от 9 августа 1944 года «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации» // Партийное строительство». 1944, № 15-16. с. 29– 32.
11. "Письмо татарского народа фронтовикам-татарам" и ответы на него: сборник документов / Гл. арх. упр. при Каб. Министров Республики Татарстан; [сост.: И. А. Мустакимов, Г. В. Гаффарова]. Казань: Гл. арх. упр. при Каб. Министров Республики Татарстан, 2012. 143 с.
12. *Нәҗми К.* Тереклек бирүче көч // Совет әдәбияты. 1944. № 11–12. С. 71–78.
13. Исәнбәт Н. Татар халык эпосы «Идегәй» дастанының 500 еллыгы // Совет әдәбияты. 1940. №11. 77-92 б.; №12. 83–98 б.
14. *Кутуй Г.* Без – сталинградчылар (нәсер). // Совет әдәбияты. 1944. № 1. С. 29–30.
15. *Нәҗми К., Кашшаф Г.* Диңгез батыры // Совет әдәбияты. 1944. № 4. С. 56–60.
16. *Гайнуллин М.* Хөсәен Ямашев. // Совет әдәбияты. 1944. № 9. С. 62–69.

17. *Фәйзуллин С.* Безнең Камиль (үтерелүенә 25 ел тулу уңае белән) // Совет әдәбияты. 1944. № 6. С. 47-53.

18. Тарихи чынбарлык өчен (Нәкый Исәнбәт иптәшнең "Идегәй» эпосына багышланган мәкаләсе уңае белән) // Совет әдәбияты. 1944. № 10. С. 3–8.

19. Халит Г. Сугыш һәм шагыйрь (Шәрәф Мөдәррис иҗаты турында). // Совет әдәбияты. 1945. № 1. С. 56–65.

20. Гайнуллин М. Атаклы галим һәм язучы Каюм Насыйри // Совет әдәбияты. 1944. № 1. С. 70–78.

21. Гайнуллин М. Каюм Насыйри // Совет әдәбияты. 1944. № 2–3. С. 87–93.

22. Гайнуллин М. Каюм Насыйри документларда // Совет әдәбияты.1945. № 2. С. 45–52.

ВЕКТОРЫ СОВЕТСКОГО ГЕРОИЗМА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЖУРНАЛА «СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ»)

Айдар Юрьевич Хабутдинов,
Казанский филиал Российского государственного
университета правосудия им. В. М. Лебедева,
Россия, 420088, г. Казань, ул. 2-я Азинская, 7А,
aikhabutdinov@mail.ru.

В статье проанализированы особенности формирования образа героя на страницах татарского общественно-политического и литературно-художественного журнала «Совет әдәбияты» в годы Великой Отечественной войны. В фокусе внимания оказались публикации 1943–1945 гг., то есть периода после коренного перелома в войне в пользу СССР. Выявлен характер изменений в концепции истории татар в журнальных публикациях после принятия Постановления ЦК ВКП (б) от 9 августа 1944 г. Доказано, что пантеон героев формировался редколлегией строго в русле концепции «большого брата». В ряде публикаций этого периода подчеркивается преемственность традиций совместной защиты Родины от общего врага в истории татарского и русского народов, акцентируется внимание на сотрудничестве их представителей также в сферах государственного и партийного строительства, науки и культуры.

Ключевые слова: татарский народ, Великая Отечественная война, пантеон героев, идеологема героя, деформация национальной истории

Для цитирования: Хабутдинов А. Ю. Векторы советского героизма в годы Великой Отечественной войны (по материалам журнала «Совет әдәбияты») // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 84–95. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-84-95

Culture, Personality and Education

Мәдәният, шәхес һәм мәгариф

Культура, личность и образование

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-96-109

RECEPTION OF A. ENIKI'S PROSE IN TATAR CINEMA (BASED ON THE TV MOVIE "FULL OF DANGER AND MEMORY")

Svetlana Fagimovna Mukhammadieva,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
gsf16@mail.ru.

Gulfiya Rasilevna Gainullina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
gulfiarasilevna@mail.ru.

The article examines the features characterizing the screen versions of the works by Amirkhan Eniki (1909–2000), the national writer of Tatarstan and winner of the G. Tukay State Prize. The writer's prose has been presented twice to film connoisseurs. The director Akhtyam Zaripov was the first person who turned to the prose of A. Eniki. In the period of 2000–2001, "Ilhamiyat" Film Studio produced the television film "Full of Danger and Memory" ("Khətər həm khəter"), directed and staged by A. Zaripov who translated the writer's short stories "Only for One Hour" ("Ber genə səgat'kə") (1944), "The Hospitable Enemy" ("Kunakchyl doshman") (1945), "Looking into the Mountains" ("Taularga karap") (1948) into the language of cinema. In 2014, based on the A. Eniki's stories "Beauty" ("Maturlyk"), "Only for One Hour" ("Ber gene segat'ke"), and "Who sang?" ("Kem dzhyrlady?"), the movie "The 823rd Kilometre" was shot (written by Valeria Baykeeva, directed by Irek Khafizov and Amir Galiaskarov).

In this scientific article, the object of evaluation is Akhtyam Zaripov's television film "Full of Danger and Memory", based on the stories "Beauty", "Only for One Hour", "The Hospitable Enemy", "Looking at the Mountains" and the screenplay by A. Eniki "Only for One Hour". The subject of our research is the ideological and aesthetic qualities of the texts by the writer and the director, the features of this production, the ways used to convey to the viewer deep philosophical and moral ideas found in the works.

Key words: Tatar literature, culture, Amirkhan Eniki, Akhtyam Zaripov, story, TV film

For citation: Mukhammadieva, S., Gainullina, G. Reception of A. Eniki's prose in Tatar cinema (based on the TV movie "Full of Danger and Memory") // Tatarica. 2025. № 2 (25), pp. 96–109. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-96-109

Introduction

The work of the classic of Tatar literature Amirkhan Eniki invariably attracts the attention of literary and artistic figures. Many of the writer's works are performed in theatres and shown at cinemas today. Literary critics have conducted in-depth evaluation of translations of the writer's work into the language of theatrical art, carried out, in particular, over the past four decades at the G. Kamal Tatar State Academic Theatre, the K. Tinchurin Tatar State Theatre of Drama and Comedy, the Almetyevsk Tatar State Drama Theatre, and the student theatre "Mizgel" at Kazan Federal University [1]. The writer's works were also staged at the G. Kariev Kazan Tatar State Theatre for Young Audiences. The play "Beauty" (directed by Egor Chernyshev, staged by Bulat Minkin), based on the writer's short story "The Untold Will", was staged in 2014. In November 2025, the play "Memoirs of Gulendam Tutash" (directed by Victoria Pechernikova, staged by Aidar Akhmadiev), based on the writer's same-named story, will be put on the stage of the same theatre.

The possibilities of promoting creativity through the art of cinema and television related to theatre are quite wide. The literary critic, Doctor of Philology, Prof. F. Galimullin expresses the opinion that "each of Amirkhan Eniki's works is a feature film" [2]. At the beginning of the 21st century, A. Eniki's prose penetrated into cinema art. In 2000–2001, "Ilhamiyat" Film Studio produced a television feature film, created by the director and stage designer Akhtyam Zaripov. It is based on A. Eniki's stories "Only for One Hour", "The Hospitable Enemy", and "Looking at the Mountains". This film contains motifs taken from A. Eniki's short story "Mother and Daughter" and his autobiographical novel "We Were Soldiers Too".

It is noteworthy that the writer's works are quite difficult to stage and to film. Today, of special importance are the features of A. Eniki's prose devoted to the Great Patriotic War (1941–1945), the role of the Honoured Artist of Tatarstan Akhtyam Zaripov (1935–2024) in the development of Tatar cinema, new views, and the works of the literary critic Milyausha Khabutdinova [3, 4]. The scholars emphasize that "psychology is very strong in A. Eniki's works, therefore, a lot of efforts by the director and screenwriter is required to adapt them for performance" [2]. In 2014, the movie "The 823rd kilometre" (written by Valeria Baykeeva, directed by Irek Khafizov and Amir Galiaskarov) was shot based on the works of A. Eniki "Beauty", "Only for One Our", and "Who sang?". However, the film was heavily criticized by literary critics, in their opinion the style inherent in the works of A. Eniki was lost in their screen version [2].

Research materials and methods

Our research is based on A. Eniki's short stories "Only for One Hour" (1944), "The Hospitable Enemy" (1945), "Looking at the Mountains" (1948), the television feature film "Full of Danger and Memory" (written and directed by Akhtyam Zaripov), and A. Eniki's screenplay of "Only for One Hour" [5].

The research methods and principles are chosen in accordance with the purpose of the scientific research and the object of our study. We also use the cultural-historical and the comparative-historical methods of commenting, as well as the analysis of literary works.

Discussion

The works of A. Eniki, mainly those related to the theme of war, were written during the Great Patriotic War and after it, and were translated into the language of cinematography. We should mention that this type of art was close to A. Eniki, as in the 1920s and 1930s, Tatar writers collaborated with the Moscow Film Studio [7]. In 1931–1937, he received a degree in psychotechnics at the Institute of Scientific Labour Organization in Kazan; in 1935–1936, he worked as an instructor at the film fixation trust. In 1936–1937, A. Eniki was a special representative at "Azerkino" Film Studio in Baku. It was at that time that the writer wrote the screenplay [5] based on the story "Only for One Hour" (1944), which was published in 1970 [7, pp. 12–14].

M. Khabutdinova highlights the theme of the Great Patriotic War in the works of A. Eniki: "In 1972, A. Eniki's autobiographical novel "We Were Soldiers Too", titled "Front-line Diaries", was published [3, p. 207]. The scholar emphasizes that the writer's work "Front-line Diaries", written during the war, was submitted to "Kazan Utlary" ("Lights of Kazan") journal in an amended version in 1994, she compares the manuscript against the

journal version and gives a detailed assessment of the content [3, pp. 204–211].

Three short stories by the writer, written in 1944–1948 (“Only for One Hour”, “The Hospitable Enemy”, “Looking at the Mountains”), formed the basis for the 2000–2001 television film “Full of Danger and Memory”, while the stories written in the period of 1944–1964 (“Only for One Hour”, “Who Sang?”, “Beauty”) made up the main content of the movie “The 823rd Kilometre”, released in 2024.

The TV movie “Full of Danger and Memory” is a three-part feature film lasting for two and a half hours, it uses fragments from the films “The Unknown Soldier” and “Defenders of the Fatherland”, shot by the cameramen who died in the Great Patriotic War.

The initial part of the film is similar to the initial part of the writer’s screenplay “Only for One Hour”: The time of the beginning of the war is shown exactly in the same way as depicted in A. Eniki’s screenplay: “Summer. Haymaking. Rye is already ripening. The high, clear sky. A lonely lark is chirping over the fields. After some time, its singing slowly turns into a melody” [5, p. 1]. It shows how Maryam abystai is waiting impatiently for her sons, especially for her son Gumer, drafted into the army on the eve of the war, she had no news of him for a long time and the news that came were about the beginning of the Great Patriotic War. The image of Maryam abystai in the literary work is replaced by the image of Auntie Maryam in the feature film. It should be noted that the address “abystai” has always been considered a sign of respect and reverence. In the screenplay, A. Eniki describes it in this way: “Maryam abystai (that is the name of the old woman) shudders” [5, p. 2]. In a story, written in Soviet times, A. Eniki preserves this address – “abystai”, to emphasize that respect for a woman in a Tatar family is a long–standing tradition. In our opinion, the renaming of “abystai” to “auntie” seems to be a departure from the original image created by A. Eniki and even from the idea of the film.

In the feature film, it is precisely the same kind of rural life that attracts attention as in the screenplay by A. Eniki: “The village is quiet, empty, not a single person is seen on the street. Everyone is at work. Somewhere in the distance, an occasional sound of a mower is clearly heard” [5, p. 1]. However, Galimdzhan abyi’s (Uncle Galimdzhan) house, located on the edge of the village, is very different from what A. Eniki describes in his screenplay. The image of a large, spacious house in the film, with landscaped gates, fences and outbuildings, takes the viewer away from the way the village looked during the Great Patriotic War. In A. Eniki’s screenplay, the house looks as follows: “In the window of a small house on the outskirts of the village, the shadow of an old woman is seen. She quietly looks out into the open fields. A couple of kilometres from the village, a rural road runs along the ridge. There is a small red brick station, standing under the shelter of old lime trees, and some buildings painted yellow...” [5, p. 1].

In A. Zaripov’s film about the tragedies of the Great Patriotic War, the use of fragments from real historical footage adds credibility to the film, unlike the screen version of 2024 “The 823rd Kilometer”, which lacks documentary footage.

In A. Eniki’s stories about the war, the topoi, denoting such literary places as a train, railway, and station, play an important role. For A. Zaripov, it is the way to retain the meaning, conveyed by the author through a chronotope, so his time and place often change. In the film “Full of Danger and Memory”, the perceptual chronotope intersects with the conceptual chronotope (it turns out that Gumer is expected in his native village, that he, surrounded by enemies, has survived on the battlefield, and that he has a son who is the family successor). This episode expands the mental layer, conveying the idea of the film to the reader through various images. In the feature film, the historical time of the beginning of the war, summer, changes several times. Gumer’s departure is symbolized through the image of autumn, Gumer’s return happens in early spring, the arrival of the death notification is the alternation of autumn and winter. In this place, it should be said: on the outskirts of the village Verkhniye Kargaly, where A. Eniki was born, there was also a railway track and a station, located a little farther away. Not far from the village of Davlekanovo, where A. Eniki grew up, there was the Buzdyak railway station as well. Therefore, this literary place is often found in the writer’s works and it has a symbolic meaning. The image of the echelon in the film remains the same as it is described in A. Eniki’s works. In the screenplay “Only for One Hour”, the image of the train looks like this: “There is a long train in front of him. Along the road, soldiers walk back and forth or gather in one place and talk. The train is to start moving soon – the locomotive is already coming to life releasing white fumes. Gumer, accompanied by his parents, approaches his carriage” [5, p. 19].

The story "Only for One Hour", according to the writer's own words, was written in connection with his memories of Uncle Nigmatulla. In his memoirs "Songy kitap" ("The Last Book") (1987), the writer describes the event, which forms the basis of the plot in the story "Only for One Hour", as follows: "probably in the dark autumn of the seventeenth year, trains with soldiers returning from the front began to pass right through our village. Allegedly, from one of these echelons, Tatar soldiers shouted: 'Nigmatullah from your village is coming back! In the rear echelon, he told me to tell you!' Someone heard this and ran over to our grandmothers. Of course, at first, they were struck by the suddenness of the news, then, they got to their feet with undisguised joy. They immediately harnessed a horse belonging to one of their close relatives (Rakhmatullah-abyi's, apparently) and rode to Buzdyak (at that time the trains did not stop at Kargaly); they quickly began to heat the bathhouse and slaughtered sheep. But that day, when it finally got dark, the sweating horse returned with no one in the carriage... Hope is something amazing, stubborn! The next day, on the third, and on the fourth, they rode horses to Buzdyak, and the trains continued to pass, but there was no Nigmatulla! Those who were at home felt disappointed, confused, destitute, blue and waited for a week, two weeks, even a month, and then gradually they lost all hope, thinking that one of them had misunderstood it. Our grandmother sat for a long time praying, and Medina quietly shed bitter tears over the cauldron..." [8, pp. 34–35]. This amazing event prompted the writer to write the story "Only for One Hour" in 1944, and later the screenplay of the same name. This was the writer's own experience, compiled from the biographies of the people he knew well, his relatives. A. Zaripov summarized the features inherent in the prototypes of Uncle Nigmatulla – Gumer in the story "Only for One Hour", Batyrzhan in the story "Looking at the Mountains", Khakim in "The Hospitable Enemy", Khasan in "Mother and Daughter".

Mothers' longing for their sons is described in the same way as in A. Eniki's story. The film shows a mother who does not move the objects belonging to her youngest son and does not let others meddle with her son's favorite tool, the scythe. Special attention should be paid to the acting of Firdaus Khairullina, the Honoured Artist of Russia, People's Artist of Tatarstan, who recreates the image of Aunt Maryam. The timbre of her voice, her manner of behavior, the skillful transmission of complex emotions of the actress are generally in line with the image of Maryam abystai created by A. Eniki. However, the character of the People's Artist of Russia and Tatarstan Azgar Shakirov, Uncle Galimdzhan, does not match the image of Uncle Galimdzhan by A. Eniki. In the screenplay "Only for One Hour", Galimdzhan abyi is a character who comforts his loved ones with his patience, seriousness, and modesty. It should also be mentioned here that A. Eniki copied the image of Uncle Galimdzhan from his grandfather who belonged to the Mirza family. Through the image of Galimdzhan abzyi, the writer conveys his thoughts, urging the reader to be calm, patient, not to give up under any unforeseen circumstances. In A. Shakirov's interpretation, Galimdzhan abyi flies into rage, has a quick temper, and sometimes jokes. Nevertheless, it cannot be said that A. Zaripov's Galimdzhan abyy is unsuccessful, it is just that other functions are assigned to him. This is the image of a father who feels responsible for his family, and a father who sent his four sons to war. In the film, the character of Old Man Lukman (Lukman kart) takes over the image of Uncle Galimdzhan. The Old Man Lukman comes from A. Eniki's story "Looking at the Mountains", he tends to represent the archetype of the aksakal. In the writer's work the archetype of the aksakal is an image that cares about the future of the family (for example, Minibai - an old man in the "Untold Will"). In the film, Lukman has the features of Badretdin's grandfather from the writer's short story "Beauty". The sick Old Man Lukman is laconic, his delusions, in fact, are a premonition of tragedy. For example, A. Zaripov uses Lukman to tell that Gumer will not return, and he is the one who reminds Gumer of the need to leave offspring upon his return. Vasil, brought by Galya-Galiya, also meets Old Lukman at the gate. This is A. Zaripov's creative find, because one of the motifs of A. Eniki's work is the idea of tribes and clans' continuity. The family progenitors in A. Eniki's works are laconic, deep-thinking, noble Tatar men. A. Zaripov based the film on one of the key ideas that A. Eniki wanted to embody in his work.

The characters – the Old Man Lukman, Vasily, Talip, Sharifulla – help to reveal the idea expressed by the main character. The choice of the character's name, Gumer, is not accidental, since it is clear that the film is based on the writer's story and his screenplay "Only for One Hour". The image of Gumer, in the script by Akhtyam Zaripov, is the merit of the young actor Fanis

Ziganshin (Dzhihansha), the Honoured Artist of Russia and Tatarstan. It is worth noting that F. Ziganshin lovingly portrays the characters of A. Eniki, constantly participating in recordings of his stories in audio format. The character of F. Ziganshin is conceived as a young soldier who selflessly loves his Homeland, is loyal to his native land to the end. A. Zaripov delivers the idea of patriotism with the help of Gumer. Gumer, unlike Vasily's character, is not afraid of harsh conditions, unlike Talib, is not short-tempered, does not succumb to temptation. When he comes to Galya's house, having bandaged his wound, he soon hurries back to the platoon. F. Ziganshin managed to subtly and unobtrusively show the relationship between the mother and her child. Sometimes the naive-sounding lines of the character, his confusion in difficult situations are authentically transmitted by the talented actor.

In A. Zaripov's feature film, A. Eniki's thoughts are successfully disclosed through the image of Sharifulla performed by Ildus Akhmetzyanov, the Honoured Artist of Russia, People's Artist of Tatarstan. The director gives Sharifulla the cigarette case left by Gumer. In this place, the tragedy of Aunt Maryam, Uncle Galimdzhan, Sharifulla, their daughter-in-law Kamila, who look at the cigarette case as their last hope, is deeply conveyed. Sharifullah's alcohol addiction is overlaid with the pain and anguish of the Tatar husband, the viewers are impressed by Ildus Akhmetzyanov's brilliant performance.

The image of Vasily, which enables the director to reveal the essence of Gumer's nature, is different. He does not lose face in front of his enemies, talks to them naturally and easily. However, Vasily is afraid of persecution on the part of special services, so the film, unlike the plot of the story, introduces the problem of desertion from the front.

In the second episode of the film, A. Zaripov uses almost the full story of "The Hospitable Enemy". All the plot elements and dialogues, described in A. Eniki's story, are found in the feature film in the same version, moreover, they are developed and expanded. To increase the credibility of the viewer in the film, it would seem more convincing to show an enemy officer speaking not Tatar, but German, with a Russian-speaking translator, at least with a Russian accent, and to provide the translation into Tatar using subtitles and voiceover. After all, an enemy officer speaking Tatar leaves room for the viewer to perceive the enemy officer as a Tatar man who betrayed his country.

The character of Talip is also different from the character in the story, in fact, he is a generalized image of a soldier who dies because of his rage and intolerance. However, A. Eniki and A. Zaripov skillfully use this image to convey the main idea.

Thus, Gumer turns out to be braver and wiser than other young men. He is loyal to his friends. Apparently, he told Galiya about them, so the woman named Gumer's son Vasil. This motif is taken from the story "Looking at the Mountains", but in a changed and developed form. A. Zaripov skillfully uses the image of Lukman kart and through the image of the old man conveys the idea of how important it is to leave offspring. The story "Looking at the Mountains" tells about the return of Batyrzhan's three-year-old son, a grandson of Miller Lukman Babai. A. Eniki's idea that "life doesn't end, it goes on, it goes on" is developed in the feature film [9, p. 105].

Among the supporting characters in the film, the images of Zagida and Galya-Galiya stand out. Zagida has the same traits of character as in the story "Only for One Hour". The characters of the Honoured and People's Artist of Tatarstan Zulfiya Valeeva-Latipova as Galya-Galiya, and the People's Artist of Tatarstan Khalima Iskandarova as grandmother, movingly represent the fate of the women who find themselves surrounded by enemies. On the one hand, Galiya's ardent feelings for Gumer may raise the viewer's questions. For a Tatar guy, such a phenomenon is alien. F. Ziganshin is very true to life when conveying his feelings. The character of Z. Valeeva also rises above debauchery. The enemy's cruel treatment of families, the humiliation of women - A. Zaripov makes the character of Z. Valeeva and the character of Kh. Iskanderova experience this pain. Everything is clear, simple, natural, and understandable. The viewer may have a feeling that this Gumer is different from the man in A. Eniki's work. Does Gumer betray Zagida? But A. Zaripov holds the image of Galya responsible for posterity: "I will either be raped by enemies today or tomorrow anyway, make love with me, Tatar guy!" she says. After the murder of her father, mother and sister, a 17-year-old Russian girl, who falls victim to enemies, sobs on her grandmother's lap. A. Zaripov develops the ideas of A. Eniki reflected in his stories about the war: life is stronger than death, leaving offspring defeats death. Consequently, the creators, portraying a person in unexpected acute situations, solve a

universal philosophical problem at the point of national generalization. The news of Gumer's death, brought by the daughter-in-law, Kamila, played by Anisa Sabirova, the Honoured Artist of Tatarstan, is in fact a representation of the motif from A. Eniki's story "Mother and Daughter". Like Rakhilya, Kamila tries to hide the news of the child's death from his mother. A. Zaripov developed A. Eniki's ideas. In war conditions, it is quite natural to entrust a Russian girl with the duty of raising Tatar offspring, for a Tatar person to suffer from infirmity and to take up drinking vodka, not daring to tell the mother about their son's death. It is national values that act as life values at the moment of death. Gumer gave Galya a Tatar name, imperceptibly bequeathing to continue the Tatar family. In turn, Lukman kart accepted Galiya's child as the progenitor of the family. Consequently, A. Zaripov remains faithful to the philosophy of national existence proposed by A. Eniki.

In the film, Iltazar Mukhammetgaliyev brilliantly plays the part of an enemy officer in the same way as it is depicted in the text by A. Eniki, 'with a dead face, with an insidious air", and the character's speech sounds dry and very natural. In general, a demonstration of how Soviet soldiers end up in enemy hands is achieved in the film through the mastery of acting, lighting, and scenery.

The director's idea coincides with the writer's idea. "A. Eniki puts human psychology at the center of certain unforeseen situations describing his characters' behavior and through them makes an attempt to highlight the universal values inherent in humanity" [9, p. 158]. In A. Eniki's stories, A. Zaripov puts forward the idea of great spirituality and humanity of a person, A. Zaripov and A. Eniki's contemporaries identify Family, Continuation of the Family Line, and Love as life values.

Compositionally, the interweaving of stories is well organized in the film. Stylistically, the accuracy of A. Eniki's works greatly simplifies their performance on stage. This is evidenced by the productions, based on A. Eniki stories, currently staged in the Tatar theatres. Thus, in the repertoire of the G. Kamal Tatar State Academic Theatre, there is a play, based on A. Eniki's story "Reshe" ("The Haze"), of the same name (directed and staged by Aidar Zyabbarov). In addition to this story, the motifs of "Only for One Hour" are used. This story is also quite successfully integrated into the structure of the performance: the touring artists, depicted in the story "The Haze" stage this particular work of the writer. The premiere of the play "The Motherland Will Not Forget You!" took place at the K. Tinchurin Tatar State Theatre of Drama and Comedy. Directed by Zulfat Zakirov and staged by Shamil Farkhutdinov, it is based on the short stories "The Child", "Who Sang?", and "Mother and Daughter". The Almetyevsk State Tatar Drama Theatre's play "The Ship of Life" (directed by Guzel Akberdina, staged by Farida Ismagilova) is based on the writer's short stories "The Joke", "Tranquility", "Night Drops", "Beauty", "One Word", and "The Seller of Tangerines". Thus, in recent years, attempts have been made to combine the stories of A. Eniki into a single whole and assemble them into a single compositional structure, which, one might say, began with the film "Full of Danger and Memory" by the Honoured Artist of Tatarstan Akhtyam Zaripov.

Main results

The prose of Amirkhan Eniki was first presented to the audience as a feature film "Full of Danger and Memory" in 2000–2001. The film devoted to the Great Patriotic War includes three short stories by A. Eniki, written in the period of 1944–1948 – "Only for One Hour", "The Hospitable Enemy", and "Looking at the Mountains". At one time, the writer, who had a degree in psychotechnics, was familiar with cinema. In 1970, the writer presented his "Only for One Hour" screenplay to "Azat Khatyn" ("A Free Woman") magazine.

A. Zaripov developes A. Eniki's ideas, represented in his stories about the war. He argues that life is stronger than death, highlights Family, Continuation of the Family Line, and Love as values of national existence. The best cast of the G. Kamal Tatar State Academic Theatre takes part in the television film: F. Khairullina, Kh. Iskandarova, A. Shakirov, I. Akhmetzyanov, I. Mukhametgaleev, F. Ziganshin and others.

Conclusion

The appearance of A. Eniki's works in Tatar cinema is due to the need to translate classical texts into the language of cinematography. The prose of Amirkhan Eniki is a complex, original material for translation into cinematographical language. Directors and stage designers should thoroughly study the work and biography of A. Eniki before setting about the work of transferring the writer's stories to the cinema screen. When working on a feature film, it is necessary to preserve the

language, style, ideological and aesthetic features of the writer's works. By creating his film "Full of Danger and Memory", A. Zaripov has shown an excellent example of the way A. Eniki's works can reach a vast public through the art of cinema. The director managed to successfully present the national philosophy of being, which A. Eniki wanted to embody.

The article was written and published with the financial support of the Russian Science Foundation and the Government of the Republic of Tatarstan within the framework of the scientific project "Conducting fundamental scientific research and exploratory scientific research by small individual scientific groups" (regional competition). No. 24-28-20211

References

1. Gainullina, G. R. (2023). *Proizvedeniya A. Eniki na stsene tatarskogo teatra* [Works by A. Eniki on the Stage of the Tatar Theater]. Tatarica. No. 1(20), pp. 126–148. (In Russian)

2. Khəirullina, I. (2024). *823-yi kilometr: "Esli by Amirkhan aga posmotrel ehtot fil'm, on by vyrazil pretenziyu..."* [The 823rd Kilometer: "If Amir Khan Aga Had Seen This Film, He Would Have Expressed a Complaint..."]. Intertat, 24.02.2024. URL: https://intertat.tatar/news/823nce-kilometr-agar-da-bu-filmny-amirxan-aga-karasa-ul-dagva-belderer-ide-5864448 (accessed: 20.09.2025). (In Russian)

3. Khabutdinov, A., Khabutdinova, M. (2025). *Voennye dnevniki tatarskikh pisatelei: put' k chitatelyu skvoz' ramki tsenzury* [War Diaries of Tatar Writers: The Path to the Reader through Censorship]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No 2 (80), pp. 204–211. DOI: 10.26907/2782-4756-2025-80-2-204-21. (In Russian)

4. Aksoi, G. G., Khabutdinova, M. M. (2022). *Tatarskii teleteatr v zerkale obshchestvennogo mneniya* [Tatar Television Theatre in the Mirror of Public Opinion]. Tatarica. No. 18(1), pp. 97–115. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2022-18-1-97-115. (In Russian)

5. Arkhiv N M RT KP-18968-27 (1970) *Rukopis' A. Eniki. Tol'ko na odin chas: kinostsenarii* [A. Eniki's Manuscript. Only for One Hour Just: A Film Script]. 23 p. (In Russian)

6. Galimullin, F. G. (2012). *Problema otrazheniya russko-tatarskikh literaturnykh vzaimodeistvii v periodike 1920–1930-kh godov* [The Issue of Reflecting Russian-Tatar Literary Interactions in Periodicals of the 1920–1930s]. Philology and Culture. Filolgiya i kul'tura. No. 2(28), pp. 196–198. (In Russian)

7. Eniki, A. (1970). *Tol'ko na odin chas: kinostsenarii* [Only for One Hour: A Film Script]. Svobodnaya zhenshchina. No. 5, pp. 12–15. (In Russian)

8. Eniki, A. (1987). *Poslednyaya kniga. Vospominaniya* [The Last Book. Memories]. 504 p. Kazan', Tat. knizhn. izd. (In Russian)

9. Eniki, A. (2019). *Proizvedeniya: v 3-kh tomakh* [Works: In 3 Volumes]. Amirkhan Eniki (sost. G. R. Gainullina). Pp. 82–105. Kazan', Tat. knizhn. izd. (In Russian)

10. Zagidullina, D. F. (2015). *Tatarskaya literatura 1960–1980kh godov: ploshchadka dlya obnovlenii i avngardnye poiski: monografiya* [Tatar Literature of the 1960s–1980s: A Platform for Renewal and Avant-garde Searches: A Monograph]. D. F. Zagidullina. 383 p. Kazan', Tat. knizhn. izd. (In Russian)

ӘМИРХАН ЕНИКИ ӘСӘРЛӘРЕ КИНО СӘНГАТЕНДӘ («ХӘТӘР ҺӘМ ХӘТЕР» ТЕЛЕФИЛЬМЫ МИСАЛЫНДА)

Светлана Фәһим кызы Мөхәммәдиева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
gsf16@mail.ru.

Гөлфия Расил кызы Гайнуллина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
gulfiarasilevna@mail.ru.

Мәкаләдә Татарстанның халык язучысы, Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләге иясе Әмирхан Еники (1900-2000) әсәрләренең татар укучысына кино сәнгате аша ирешү үзенчәлекләре өйрәнелә. Әдипнең прозасы кино сәнгатен сөючеләргә ике тапкыр тәкъдим ителде. Ә. Еники прозасына тәүге тапкыр режиссер Әхтәм Зарипов мөрәҗәгать итә. 2000-2001 нче еллар аралыгында «Илһамият» киностудиясендә «Хәтәр һәм хәтер» телевизион фильмы дөньяга

чыгарыла, режиссер һәм инсценировка авторы Ә. Зарипов тарафыннан язучының «Бер генә сәгатькә» (1944), «Кунакчыл дошман» (1945), «Тауларга карап» (1948) хикәяләре кино теленә күчерелә. 2024 нче елда Әмирхан Еникинең «Матурлык», «Бер генә сәгатькә», «Кем җырлады?» хикәяләрендәге мотивлар нигезендә «823 нче километр» исемле кинофильм (сценарий авторы Валерия Байкеева, режиссерлары Ирек Хафизов, Әмир Галиәскәров) төшерелә.

Фәнни мәкаләдә бәяләү объекты – Әхтәм Зарипов тарафыннан эшләнгән «Хәтәр һәм хәтер» телевизион фильмы һәм Ә. Еникинең «Бер генә сәгатькә» исемле киносценарие. Тикшерү предметы булып язучы һәм режиссер тәкъдим иткән текстларның идея-эстетик сыйфатлары, сәхнәләштерү үзенчәлекләре, әсәрләрдәге тирән фәлсәфи-әхлакый фикерләрнең тамашачыга җиткерелү алымнары тора. Шулай ук телефильмда төп һәм аларны ачарга ярдәм иткән икенчел дәрәҗәдәге персонажларны башкарган актерлар, аларның осталыгы мәсьәләләре дә гыйльми язманың тикшерү предметын һәм яңалыгын билгели.

Төп төшенчәләр: татар әдәбияты, мәдәният, Әмирхан Еники, Әхтәм Зарипов, хикәя, телевизион фильм

Сылтама өчен: Мөхәммәдиева С.Ф., Гайнуллина Г.Р. Әмирхан Еники әсәрләре кино сәнгатендә («Хәтәр һәм хәтер» телефильмы мисалында) // Tatarica. 2025. № 1 (24). 96–109 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-24-1-96-109

Кереш

Татар әдәбияты классигы Әмирхан Еники иҗаты һәрдаим әдәбият һәм сәнгать әһелләренең игътибарын җәлеп итә. Язучының күп кенә әсәрләре бүгенге көндә театр һәм кино сәнгатендә уйнала. Әдип иҗатының театр сәнгате теленә күчерелүе, аерым алганда, соңгы дүрт дистә ел эчендә Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры, К. Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театры, Әлмәт Татар дәүләт драма театры, Казан федераль университетының «Мизгел» студентлар театрында сәхнәләштерелүе әдәбият галимнәре тарафыннан бәяләнә килә [1]. Язучының әсәрләре Г. Кариев исемендәге Казан Татар дәүләт яшь тамашачы театрында да сәхнәләштерелде. 2024 нче елда язучының «Әйтелмәгән васыять» хикәясе мотивларын файдаланып, «Матурлык» спектакле (режиссер Егор Чернышев, инсценировка авторы Булат Минкин) тәкъдим ителә. 2025 нче елның ноябрендә шушы ук театр сәхнәсендә язучының «Гөләндәм туташ хатирәсе» әсәре мотивлары нигезендә шул исемдәге спектакль (режиссер Виктория Печерникова, инсценировка авторы Айдар Әхмәдиев) куела.

Театр белән кардәш кино һәм телевизион фильмнар сәнгате аша иҗатны пропагандалау мөмкинлеге шактый киң. Әдәбият галиме, филология фәннәре докторы, профессор Ф.Г. Галимуллин «Әмирхан Еники әсәрләренең һәрберсе – үзе бер нәфис фильм», – дип әйтә [2]. XXI гасыр башында Ә. Еники прозасы кино сәнгатенә дә үтеп керә. 2000-2001 нче елларда «Илһамият» киностудиясе Ә. Еникинең «Бер генә сәгатькә», «Кунакчыл домшан», «Тауларга карап» хикәяләре мотивлары нигезендә режиссер һәм инсценировка авторы Әхтәм Зарипов тарафыннан эшләнгән телевизион нәфис фильмны тәкъдим итә. Әйтергә кирәк, бу фильмда Ә. Еникинең «Ана һәм кыз» хикәясеннән һәм «Без дә солдатлар идек» дип исемләнгән автобиографик повестеннан алынган мотивлар тоемлана.

Язучының әсәрләре сәхнәләштерү, фильм итеп төшерү өчен шактый катлаулы икәнен дә билгеләп үтү зарур. Бүгенге көндә Ә. Еникинең Бөек Ватан сугышы (1941-1945) темасына караган прозасының үзенчәлекләре, татар кино сәнгате үсешендә Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе Әхтәм Зариповның (1935-1924) роле, әдәбият галиме Миләүшә Хәбетдинованың яңа фикер-карашлары, хезмәтләре игътибарга лаек [3; 4]. Галимә ассызыклаганча, Ә. Еники иҗатында «психологизм бик көчле, шуңа күрә, драматик яссылыкка чыгару өчен, режиссер һәм сценарист тарафыннан бик күп хезмәт сорала» [2]. 2024 нче елда Әмирхан Еникинең «Матурлык», «Бер генә сәгатькә», «Кем җырлады?» хикәяләрендәге мотивлар нигезендә «823 нче километр» исемле кинофильм (сценарий авторы Валерия Байкеева, режиссерлары Ирек Хафизов, Әмир Галиәскәров) тәкъдим ителә. Әмма фильм әдәбият галимнәре тарафыннан шактый тәнкыйтьләнә, Ә. Еники әсәрләренә хас булган стиль җуелган, дигән карашлар җиткерелә [2].

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Фәнни тикшеренү материалы буларак Ә. Еникинең «Бер генә сәгатькә» (1944), «Кунакчыл дошман» (1945), «Тауларга карап» (1948) хикәяләре һәм алар нигезендә эшләнгән «Хәтәр һәм хәтер» телевизион нәфис фильмы (сценарий авторы һәм режиссер Әхтәм Зарипов), Ә. Еникинең «Бер генә сәгатькә» киносценарие [5] алынды.

Тикшеренү методлары һәм принциплары гыйльми эзләнүнең максатына һәм өйрәнү объектына нигезләнеп сайланылды. Әдәби иҗатны, әсәрне шәрехләү һәм анализлауның мәдәни-тарихи, чагыштырма-тарихи методлары файдаланылды.

Фикер алышу

Кино сәнгате теленә Ә. Еникинең башлыча Бөек Ватан сугышы елларында һәм аннан соң сугыш темасына мөнәсәбәтле әсәрләре күчерелә. Әйтергә кирәк, сәнгатьнең бу төре Ә. Еникигә якын, чөнки 20-30 нчы елларда татар язучыларының Мәскәү киностудиясе белән хезмәттәшлек иткәнлеге мәгълүм [7]. Әдипнең 1931-1937 нче елларда Казанда Хезмәтне фәнни оештыру институтында психотехник белгечлеге алуы, 1935-1936 нчы еллар аралыгында кинофиксация трестында инструктор булып хезмәт куюы һәм 1936-1937 нче елларда Бакуда «Азеркино» киностудиясендә районнан махсус җибәрелгән вәкил булып торуы мәгълүм. Язучының «Бер генә сәгатькә» (1944) хикәясе буенча киносценарий эшләп [5], 1970 нче елда дөньяга чыгаруы да игътибарга лаек [7, б. 12-14].

М. Хәбетдинова Ә. Еники иҗатында Бөек Ватан сугышы темасы чагылышын аерым игътибарга алып өйрәнә: «1972 нче елда «Фронт көндәлекләре» исеме астында Ә. Еникинең «Без дә солдатлар идек» дип аталган автобиографик повесте дөнья күрә» [3, б. 207]. Галимә язучының сугыш елларында язылган «Фронт көндәлекләре»нең «Казан утлары» журналына 1994 нче елда үзгәртелгән вариантта тәкъдим ителүен ассызыклый, кулъязма белән журнал вариантын чагыштырып, этрафлы бәя бирә [3, б. 204-211].

Әдипнең 1944-1948 нче елларда язылган өч хикәясе («Бер генә сәгатькә», «Кунакчыл дошман», «Тауларга карап») 2000-2001 нче елларда эшләнгән «Хәтәр һәм хәтер» телевизион фильмының нигезенә ята һәм 1944-1964 еллар аралыгында язылган хикәяләре («Бер генә сәгатькә», «Кем җырлады?», «Матурлык») 2024 нче елны дөньяга чыгарылган «823 нче километр» кинофильмының төп эчтәлеген тәшкил итә.

«Хәтәр һәм хәтер» телефильмы – ике сәгать ярымлык өч серияле нәфис фильм. Биредә Бөек Ватан сугышында һәлак булган кинооператорлар төшергән «Билгесез солдат» һәм «Ватан сакчылары» фильмнарыннан фрагментлар файдаланылган.

Фильмның башлам өлеше язучының «Бер генә сәгатькә» киносценариеның башлам өлешенә тәңгәл. Сугыш башланган вакыт сурәте нәкъ Ә. Еникидәгечә тәкъдим ителә: «Җәй. Печән өсте. Инде арыш та өлгереп килә. Биек, аяз күк. Кырлар өстендә ялгыз тургай талпынып сайрый. Бераздан аның сайравы әкрен генә моңлы бер көйгә әверелеп ишетелә башлый» [5, б. 1]. Мәрьям абыстайның улларын зарыгып көтүе, бигрәк тә сугыш башланыр алдыннан гына армия сафларына алынып, әлегә хәбәре булмаган Гомәр улы турында борчылуы һәм Бөек Ватан сугышы башлануы хакындагы хәбәр килүе күрсәтелә. Әсәрдәге Мәрьям абыстай образына нәфис фильмда Мәрьям түти дигән үзгәреш кертелгән. Татарда «абыстай» дип эндәшү элек-электән олылау, ихтирам билгесе дә булып саналганлыгын искәртеп үтик. Киносценарийда Ә. Еники болай тасвирлый: «Мәрьям абыстай (карчыкның исеме шулай) сискәнеп-селкенеп куя» [5, б. 2]. Ә. Еникинең совет чорында язылган хикәядә абыстай дип эндәшүне калдыруы – татар гаиләсендә хатын-кызга ихтирамлы мөнәсәбәтнең борынгыдан килгән гадәт булуын ассызыклавы ул. Безнең карашка, «түти» дип үзгәртү Ә. Еники өслүбеннән, хәтта фильмның фикер җебеннән беркадәр читенү кебек тоела.

Нәфис фильмда игътибарны авыл тормышының нәкъ Ә. Еники киносценариендагыча бирелүе җәлеп итә: «Авыл тын, буш, урамында бер кеше заты күренми. Яше-карты барсы да эштә. Каяндыр ерактан печән чапкычның такылдавы тонык кына ишетелеп куйгалый» [5, б. 1]. Ләкин Галимҗан абзыйның авыл читендәге өе Ә. Еники сурәтләгән өйдән бик аерыла. Фильмдагы зур, иркен өй сурәте, төзек капка-койма, каралты-кура Бөек Ватан сугышы чоры авылы күренешеннән алып китә. Ә. Еники тәкъдим иткән киносценарийда өй сурәте мондый: «Авыл читендәге кечкенә өйнең тәрәзәсендә карчык шәүләсе күренә. Ул тын гына ачык кырга карап тора. Каршыда, авылдан бер-ике чакрым читтә, сырт буйлап авыл юлы уза. Аның карт юкәләр ышыгында

утырган кечкенә кызыл кирпеч станциясе һәм сарыга буялган каралтылары күренә...» [5, б. 1].

Ә. Зарипов тәкъдим иткән Бөек Ватан сугышы фаҗигаләре турындагы фильмда реаль тарихи кадрлардан фрагментларның әледән-әле кабатланып торуы фильмның ышандыру көчен арттыра. Мисалга, 2024 нче елгы «823 нче километр» фильмына документаль кадрларны файдалану җитенкерәми.

Ә. Еникинең сугыш турындагы хикәяләрендә поезд, тимер юл, станция кебек әдәби урынны билгеләүче топослар әһәмиятле роль уйный. Ә. Зарипов биредә язучы өчен әһәмиятле булган хронотоп аша мәгънә ирештерү юлын саклый, вакыт та, урын да еш алышынып тора. «Хәтәр һәм хәтер» фильмында перцептуаль хронотоп белән концептуаль хронотоп кисешүе (Гомәрне туган йортында көтүләре, аның сугыш кырында дошман кул астында булып та, исән калуы, аның нәсел дәвамчысы – улы булуы хакында ачыклану) күзәтелә. Бу күренеш уйдырма катламны киңәйтә, фильмның идеясен укучыга төрле образлар аша бирүдә ярдәм итә. Нәфис фильмда сугыш башланган тарихи вакыт – җәй – берничә тапкыр алышына. Гомәрне озату вакыйгасы – көз, Гомәрнең кайтып күренү вакыйгасы – иртә яз, үлем хәбәре килү – көз белән кыш алышыну кебек вакыт образлары аша символлаштырыла. Бу урында әйтергә кирәк: Ә. Еникинең туган авылы Югары Каргалы башында шулай ук поезд юлы үтә һәм авылдан берникадәр югарырак станция урнашкан. Ә. Еники үскән Дәүләкән авылыннан ерак түгел шулай ук Бүздәк тимер юл станциясе бар. Шуңа күрә язучы иҗатында да бу әдәби урын еш очрый һәм символик мәгънәгә ия. Фильмдагы эшелон сурәте дә Ә. Еникинең әсәрләрендәгечә калдырылган. «Бер генә сәгатькә» киносценариенда эшелон сурәте түбәндәгечә: «Аның каршында озын эшелон тора. Юл буенда әрле-бирле солдатлар йөриләр яки бер урында күмәкләшеп, сөйләшеп торалар. Эшелон тиздән кузгалырга тиеш – паровоз инде җанланып, ак төтеннәрен чыгара. Гомәр эти-әнисен ияртеп, үз вагоны янына килә» [5, б. 19].

«Бер генә сәгатькә» хикәясе дә, язучының үз истәлекләренә караганда, аның Нигъмәтулла дәдәкае турындагы хатирәсенә бәйле төстә иҗат ителгән. «Соңгы китап» (1987) мемуарларында «Бер генә сәгатькә» хикәясе сюжетының нигезенә яткан бу вакыйганы язучы болай сурәтли: «Унҗиденче елның кара көзендә булса кирәк, безнең авыл турысыннан фронт ташлап кайтучы солдатлар төялгән эшелоннар үтә башлый. Шундый эшелоннарның берсеннән татар солдатлары: «Сезнең авылныкы Нигъмәтулла кайта-а! Арттагы эшелонда, хәбәр итәргә кушты-ы!» дип кычкырып узганнар, имеш. Кемдер шуны ишетеп, чаба-чаба әбекайларга килеп әйткән икән. Билгеле инде, өйдәгеләр бу яшендәй ялтырап киткән хәбәрдән башта сискәнеп-каушап, аннары чиксез шатланып, дәррәү аякка басканнар. Шунда ук ат җиктереп, якын туганнардан берәүне (Рәхмәтулла абзыйны булса кирәк) Бүздәккә чаптырганнар (ул заманда поездлар Каргалыга туктамыйлар иде), үзләре тиз генә мунча якканнар, тәкә суйганнар. Ләкин ул көнне, тәмам караңгы төшкәч, тирләп беткән ат буш кайткан... Өмет дигәнең гаҗәп нык, үҗәт нәрсә ул! Икенче көнне, өченче, дүртенче көнне дә атны Бүздәккә куалар, эшелоннар да һаман уза торалар, әмма ләкин Нигъмәтуллабыз юк та юк! Өйдәгеләр, бичаралар, аптырап, гаҗиз булып, саргаеп бер атна, ике атна, хәтта бер ай көтеп карыйлар, аннары инде килеп әйтүче ялгыш ишеткәндер дип, әкренләп өметләрен өзәләр. Әбекай озак-озак кына намазлык өстендә утыра, ә Мәдинә җиңгәчәй казан янында тавышын чыгармыйча гына ачы яшьләрен коя...» [8, б. 34-35]. Шушы тетрәндергеч вакыйга язучыны 1944 нче елда «Бер генә сәгатькә» хикәясен, соңрак шул исемдәге киносценарийны язарга этәргеч бирә. Бу – язучының тормыш тәҗрибәсе, ул аның яхшы таныш булган кешеләренең – туганнарының биографиясеннән тукылган. Ә. Зарипов Ә. Еникинең Нигъмәтулла дәдәкаеның прототиплары – «Бер генә сәгатькә» хикәясендәге Гомәр, «Тауларга карап» хикәясендәге Батырҗан, «Кунакчыл дошман»дагы Хәким, «Ана һәм кыз»дагы Хәсән образларында бирелгән сыйфатларны төп персонаж Гомәр образында гомумиләштерә.

Ана кешенең улларын сугыштан көтү киеренкелеге шулай ук нәкъ Еникидәгечә сурәтләнә. Фильмда төпчеге кигән, аныкы булган әйберләргә әни кешенең кул да тидертмәве, улының яраткан хезмәт коралы – чалгыга башкаларны якын китермәве күрсәтелә. Мәрьям түти персонажын тудырган Россиянең атказанган, Татарстанның халык артисты Фирдәвес Хәйруллина осталыгы аерым игътибарга лаек. Актрисаның тавыш тембры,

үз-үзен тотышы, катлаулы хис-кичерешләрне үтемле җиткерүе нәкъ менә Ә. Еники иҗат иткән Мәрьям абыстай образына тулаем туры килә. Ләкин Галимҗан абзый образын уйнаган Россиянең һәм Татарстанның халык артисты Әзһәр Шакиров персонажы Ә. Еники иҗат иткән Галимҗан абзый образына тәңгәл түгел. «Бер генә сәгатькә» киносценариенда Галимҗан абзый – сабыр, җитди, басынкы булуы белән якыннарын тынычландыручы персонаж. Биредә шулай ук Ә. Еникинең образны морзалар нәселенә караган бабасыннан алып язуын искәртергә кирәк. Шулай ук әдип Галимҗан абзый образы аша автор фикерен җиткерә, укучыны көтелмәгән шартларда тыныч, сабыр булырга, бирешмәскә өнди. Ә. Шакиров Галимҗан абзый персонажына ярсулык, кызулык, урыны белән шуклык өсти. Шулай да Ә. Зариповның Галимҗан абзый персонажы уңышсыз дип әйтеп булмый, бары тик аңа башка функция йөкләнә. Ул – гаиләсе өчен җаваплылык тоючы ата образы һәм дүрт улын сугышка озаткан ата кешенең гаиләсен ничек якларга белмичә каударлануы табигый, ышандыра. Еникинең Галимҗан абзый образы башкарган вазифаны фильмда Локман карт персонажы үз өстенә ала. Локман карт Ә. Еникинең «Тауларга карап» хикәясеннән алына, ул аксакал архетибына тартым. Мәгълүм булганча, әдипнең иҗатында аксакал архетибы нәселнең киләчәге турында кайгыртучы образ буларак гәүдәләнеш таба («Әйтелмәгән васыять»тә Миңлебай карт). Фильмдагы Локманда әдипнең «Матурлык» хикәясеннән алынган Бәдретдиннең бабасы сыйфатлары да бар. Авыру карт Локман аз сүзле, саташуы – асылда фаҗигане алдан кисәтүе. Мисалга, Гомәрнең кайтмаячагын Ә. Зарипов Локманнан әйттерә, токым калдыру кирәклеген дә Гомәргә, кайткач, бабасы искәртә. Галя – Галия алып кайткан Василны шулай ук капка төбендә Локман карт каршы ала. Бу – Ә. Зариповның табышы, чөнки Ә. Еники иҗатының бер мотивы – кавемнең, нәсел-токымның дәвамчанлыгы турындагы идея. Ә. Еники әсәрләрендәге нәсел дәвамчылары аз сүзле, тирән фикерле, асыл татар ирләре. Ә. Зарипов Ә. Еники үз иҗаты аша үткәрергә теләгән төп идеяләрнең берсен фильмның нигезенә салып җиткерүгә ирешә.

Төп персонаж Гомәрне ачарга Локман карт, Василий, Талип, Шәрифулла персонажлары ярдәм итә. Персонажның исемен Гомәр дип сайлау да ышандыра, чөнки фильмга төп нигез итеп язучының «Бер генә сәгатькә» хикәясе һәм киносценарие алынганлыгы аңлашыла. Әхтәм Зариповның Гомәре – Россиянең һәм Татарстанның атказанган артисты, ул вакытта әле яшь актер Фәнис Җиһаншаның уңышы ул. Әйтергә кирәк, Ф. Җиһанша Ә. Еники персонажларын бүгенгәчә яратып сәхнәләштерә, хикәяләрен аудиоформатта яздыруда даими катнаша. Ф. Җиһаншаның персонажы Ватанын өзелеп сөюче, туган җиренә беткәнче тугры булган яшь солдат буларак уйланылган. Ә. Зарипов ватанпәрвәрлек турындагы фикерләрне һәрдаим Гомәр теле белән әйттерә. Гомәр, Василий персонажыннан аермалы буларак, авыр шартларда куркып калмый, Талиптан аермалы буларак, кызу канлы, васвәсәгә бирелүчән түгел. Галя өенә килгәч тә Гомәр, ярасын бәйләтүгә, взводы янына ашыгуын әйтә. Ф. Җиһанша ана-бала мөнәсәбәтләрен дә нечкә, үтемле итеп тәкъдим итүгә ирешә. Персонажның урыны-урыны белән беркатлы яңгыраган репликалары, катлаулы ситуацияләрдә югалып калуы да талантлы актер тарафыннан үтә дә табигый җиткерелә.

Ә. Еники фикерләрен Ә. Зариповның нәфис фильмында Россиянең атказанган, Татарстанның халык артисты Илдус Әхмәтҗанов башкарган Шәрифулла персонажы уңышлы җиткерә. Гомәр калдырган портсигарны да режиссер Шәрифуллага тоттыра. Бу урында портсигарга соңгы өмет дип сызланып карап торган Мәрьям түти, Галимҗан абзый, Шәрифулла, Камилә килен фаҗигасе гаҗәеп тирән җиткерелә. Шәрифулланың исереклегенә татар иренең әрнүләре, сызланулары салына, Илдус Әхмәтҗановның кабатланмас уйнавы тамашачыны тетрәндерә.

Гомәр образын ачарга ярдәм иткән Василий образы үзгәрәк. Ул дошманнар янында үз дәрәҗәсен югалтмый, алар белән табигый һәм җиңел сөйләшә. Әмма Василий особеслар хөкеменнән куркып кала, шул рәвешле, фильмга, хикәя сюжетыннан аермалы буларак, дезертирлык проблемасы кертелә.

Әйтергә кирәк, Ә. Зарипов бу өлештә «Кунакчыл дошман» хикәясен тулаем диярлек урнаштыра. Ул фильмның икенче сериясе итеп уйланылган. Ә. Еники хикәясендә тасвирланган барлык сюжет элементлары, диалоглар нәфис фильмда шул вариантта тасвирлана һәм үстерелә, киңәйтелә. Фильмда тамашачыны ышандыру көчен арттыру максатыннан дошман

офицерын татар телендә түгел, ә алман телендә сөйләштереп, аның белән рус телле тәрҗемәче булуын, ким дигәндә, рус телендә акцент белән сөйләшкән офицер итеп, ә татар теленә тәрҗемәне субтитрлар ярдәмендә һәм кадр арты тавышы белән җиткерү ышанычлырак булыр иде кебек. Чөнки дошман офицерын татар телендә сөйләштерү тамашачыны дошман офицерын илен саткан татар кешесе буларак кабул итүгә урын калдыра.

Талип персонажы да хикәядәгедән аерыла, асылда ул ярсулыгы, сабырсызлыгы аркасында үзен һәлак иткән солдат образы буларак гомумиләштерелә. Әмма Ә. Еники һәм Ә. Зарипов төп фикерне җиткерүдә бу образны оста файдаланалар.

Шул рәвешле, Гомәр егетләр белән чагыштырганда кыюрак, зирәгрәк булып чыга. Ул үз дусларына тугры. Галиягә алар турында сөйләгән булса кирәк, хатын Гомәрнең улына Васил дип исем бирә. Бу мотив «Тауларга карап» хикәясеннән алына, ләкин үзгәртелә, үстерелә. Ә. Зарипов язучының әлеге әсәрендәге Локман карт образы аша токым калдыру идеясен җиткерә. «Тауларга карап» хикәясендә тегермәнче Локман бабайның оныгы Батырҗанның өч яшьлек улы Газизҗанның кайтарылуы турында әйтелә. Ә. Еникинең: «Тормыш бетми, һаман, һаман дәвам итә», – дигән фикере нәфис фильмда үстерелә [9, б. 105].

Фильмда ярдәмче образлардан Заһидә һәм Галя – Галия образлары үзенчәлекле. Заһидә нәкъ «Бер генә сәгатькә» хикәясендәгечә калдырылган. Галя – Галия персонажын уйнаучы Татарстанның атказанган һәм халык артисты Зөлфия Вәлиева – Латыйпова һәм аның әбисе персонажын уйнаучы Татарстанның халык артисты Халимә Искәндәрова дошманнар чолганышында калган хатын-кызларның язмышын аеруча тетрәндергеч итеп җиткерүгә ирешәләр. Бер яктан, Галиянең Гомәргә ашкынулы-дәртле ташлануы тамашачыда сорау тудырырга мөмкин. Татар егете өчен мондый күренеш ят. Ф. Җиһанша моны да бик табигый җиткерә. З. Вәлиева персонажы да азгынлыктан өстен. Дошманның гаиләләрне вәхшиләрчә кыруын, хатын-кызларны кимсетүен Ә. Зарипов З. Вәлиева персонажының әрнүләренә һәм Х. Искәндәрова персонажының тирән сызлануларына сала. Барысы да Еникичә төгәл, гади, табигый, аңлаешлы. Тамашачыда Ә. Еникинең Гомәре үзгәртелгән дигән фикер туарга да мөмкин. Гомәр Заһидәгә хыянәт итәме? Ләкин Ә. Зарипов Галя – Галия образына нәсел калдыру җаваплылыгын йөкли: «Мине я бүген, я иртәгә барыбер дошманнар көчләячәкләр, ал мине, татар егете!» – ди ул. Әтисе, әнисе, сеңлесе үтерелгәннән соң шашынып калудан олыгайган, дошманнар тарафыннан мәсхәрәләнгән 17 яшьлек рус кызы әбисенең итәгенә ятып өзгәләнә. Ә. Зарипов биредә дә Ә. Еникинең сугыш турындагы хикәяләрендәге идеясен үстерә: яшәү барыбер үлемнән көчлерәк, токым калдыру үлемне җиңә. Димәк, иҗатташлар кешене көтелмәгән кискен ситуацияләрдә сурәтләп, гомумкешелек фәлсәфәсен милли гомумиләштерү ноктасында чишәләр. Бу урында Татарстанның атказанган артисткасы Әнисә Сабирова уйнаган Камилә килен образы аша җиткерелгән Гомәрнең үлеме турындагы хәбәр – асылда Ә. Еникинең «Ана һәм кыз» хикәясеннән алынган мотивның кабатлануы. Рәхилә кебек Камилә дә анага баласының үлеме турындагы хәбәрне ничек тә әйтмәскә тырыша. Ә. Зарипов биредә шулай ук Ә. Еники фикерен үстерә. Сугыш шартларында урыс кызына татар токымын тәрбияләү бурычын йөкләү, татар кешесенең гаҗизлектән аракыга үрелүе һәм бала үлемен анага хәбәр итәргә кыймау – һәммәсе табигый. Үлемгә тиң мизгелдә яшәеш кыйммәтләре буларак нәкъ менә милли кыйммәтләр калка. Гомәр Галяга татар исеме куша, үзе дә сизмәстән татар токымын дәвам итәргә васыять әйтеп калдыра. Үз чиратында Локман карт бу баланы нәсел дәвамчысы итеп кабул итә. Димәк, Ә. Зарипов Ә. Еники тәкъдим иткән милли яшәеш фәлсәфәсенә тугры кала.

Фильмда дошман офицерын Татарстанның атказанган артисты Илтөзәр Мөхәммәтгалиев җиренә җиткереп, ышандырып уйный. Ә. Еники текстындагыча, «үлек битле, мәкерле карашлы», шул ук вакытта салкынлык бөркелеп торган персонажның сөйләме үтә дә табигый. Гомумән, актер уены осталыгы, ут кую, бизәлеш аша фильмда совет солдатларының дошманнар кулында калуы җанлы итеп күрсәтүгә ирешелә.

Режиссер идеясе язучы идеясе белән тәңгәл килә. «Ә. Еники кеше психологиясен, холкын, аның аерым көтелмәгән ситуацияләрдә үзен тотышын сурәтләү үзәгенә куя һәм шулар аша кешелеккә хас универсаль кыйммәтләрне аерып чыгу омтылышы ясый» [9, 158 б.]. Ә. Зарипов Ә. Еники хикәяләрендәге шәхеснең олы җанлылыгы, кешелеклелеге идеясен алга куя,

чордашлар Ә. Зарипов белән Ә. Еники яшәеш кыйммәтләре дип нәсел, дәвам, мәхәббәтне аерып чыгаралар.

Композицион яктан фильмда хикәяләрнең бер-берсенә ялганып китүе шактый уңышлы оештырылган. Фильмда Ә. Еники хикәяләренең стилистик яктан төгәл булуы сәхнәдә бу әсәрләрне бер чылбырга тезеп күрсәтү эшен шактый җайлаштыра. Бу җәһәттән, бүгенге көндә татар театрлары сәхнәләрендә барган Ә. Еники хикәләрендәге мотивлар нигезендә куелган спектакльләр дә шуны дәлилли. Мәсәлән, Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры труппасы репертуарында Ә. Еникинең «Рәшә» повесте буенча шул исемдәге спектакльдә (режиссер һәм инсценировка авторы Айдар Җәббаров) повестьтан тыш «Бер генә сәгатькә» хикәясе мотивлары да кулланыла. Хикәя бу спектакль структурасына шулай ук шактый отышлы кертелгән: «Рәшә» повестенда сурәтләнгән гастрольләрдә йөрүче артистлар язучының нәкъ шушы әсәрен сәхнәләштерә. К. Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театрында «Сезне Ватан онытмас!» спектакле (режиссеры Зөлфәт Закиров, инсценировка авторы Шамил Фәрхетдинов), шулай ук язучының «Бала», «Кем җырлады?», «Ана һәм кыз» хикәяләре нигезендә эшләнгән. Әлмәт Татар дәүләт драма театрындагы «Тормыш корабы» спектакле (режиссеры Гүзәл Акбердина, инсценировка авторы Фәридә Исмәгыйлева) язучының «Шаяру», «Тынычлану», «Төнге тамчылар», «Матурлык», «Бер сүз», «Мандарин сатучы» хикәяләрен нигез итеп алган. Шул рәвешле, соңгы елларда Ә. Еники хикәяләрен бербөтен күреп, туплап, аларны тулы бер композицион структурага җыю омтылышы Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе Әхтәм Зариповның «Хәтәр һәм хәтер» фильмыннан башланган дияргә җирлек бар.

Төп нәтиҗәләр

Әмирхан Еники прозасы татар кино сәнгате аша тәүге тапкыр тамашачыга 2000-2001 нче елларда «Хәтәр һәм хәтер» нәфис фильмы буларак тәкъдим ителә. Бөек Ватан сугышы темасына караган әлеге фильм Ә. Еникинең 1944-1948 еллар аралыгында язылган өч хикәясен – «Бер генә сәгатькә», «Кунакчыл дошман», «Тауларга карап» үз эченә ала. Заманында психехник белгечлеге алган язучыга кино сәнгате таныш өлкә. 1970 нче елда әдип «Бер генә сәгатькә» исемле үзе эшләгән киносценарийны «Азат хатын» журналына тәкъдим итә.

Ә. Зарипов Ә. Еникинең сугыш турындагы хикәяләрендәге идеяләрне үстерә. Яшәүнең үлемнән көчлерәк булуын раслый, милли яшәеш кыйммәтләре буларак нәсел, дәвам, мәхәббәтне аерып чыгара. Телевизион фильмда Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрының иң көчле составы катнаша: Ф. Хәйруллина, Х. Искәндәрова, Ә. Шакиров, И. Әхмәтҗанов, И. Мөхәммәтгалиев, Ф. Җиһанша һ. б. уены фильмның уңышын тәэмин итә.

Йомгак

Татар кино сәнгатендә Ә. Еникинең әсәрләре урын алуы классик текстларны кино сәнгате теленә күчерү ихтыяҗы барлыгы белән билгеләнә. Әмирхан Еники прозасы – кино сәнгатенә күчерү өчен катлаулы, үзенчәлекле материал. Режиссер һәм инсценировка авторлары Ә. Еники иҗатын тулаем өйрәнеп, әдипнең автобиографик повестьларын күздән кичереп, кино сәнгатенә күчерү эшенә алынырга тиеш. Әдипнең хикәяләрен нәфис фильм итеп эшләгәндә язучы әсәрләренең телен, стилен, идея-эстетик үзенчәлекләрен саклау зарур. Ә. Зарипов «Хәтәр һәм хәтер» фильмын эшләп, Ә. Еники әсәрләрен кино сәнгате аша җиткерүнең матур үрнәген күрсәтте. Режиссер Ә. Еники үткәрергә теләгән милли яшәеш фәлсәфәсен уңышлы тәкъдим итүгә ирешә алды.

Статья написана и опубликована при финансовой поддержке РНФ и Правительства Республики Татарстан в рамках научного проекта «Проведение фундаментальных научных исследований и поисковых научных исследований малыми отдельными научными группами» (региональный конкурс)» № 24-28-20211

Әдәбият

1. *Гайнуллина Г.Р.* Татар театры сәхнәсендә Ә. Еники әсәрләре. Татарика. 2023. Т. 20. №1. Б.126-148.
2. *Хәйруллина И.* 823 нче километр: «Әгәр дә бу фильмны Әмирхан ага караса, ул дәгъва белдерер иде...». Интертат, 24.02.2024. – URL: https://intertat.tatar/news/823nce-kilometr-agar-da-bu-filmny-amirxan-aga-karasa-ul-dagva-belderer-ide-5864448 – мөрәҗәгать итү вакыты: 20.09.2025.
3. *Хабутдинов А., Хабутдинова М.* Военные дневники татарских писателей: путь к читателю сквозь рамки цензуры // Филология и культура.

Philology and Culture. 2025. No 2 (80). С. 204–211. DOI: 10.26907/2782-4756-2025-80-2-204-21

4. *Аксой Г.Г., Хабутдинова М.М.* Татарский телетеатр в зеркале общественного мнения. Tatarica. 2022. 18(1). С. 97-115. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2022-18-1-97-115

5. Архив НМ РТ КП-18968-27 Ә. Еники кулъязмасы. Бер генә сәгатькә: киносценарий. 1970. 23 б.

6. *Галимуллин Ф.Г.* Проблема отражения русско-татарских литературных взаимодействий в периодике 1920-1930-х годов. // Филолгия и культура. 2012. № 2(28). С.196-198.

7. *Еники Ә.* Бер генә сәгатькә: (киносценарий) // Азат хатын. 1970. № 5. Б. 12–15.

8. *Еники Ә.* Соңгы китап. Истәлекләр. Казан: Татар кит. нәшр., 1987. 504 б.

9. *Еники Ә.* Әсәрләр: 3 томда / Әмирхан Еники (төз. Г.Р. Гайнуллина). Казан: Татар кит. нәшр., 2019. Б. 82-105.

10. *Заһидуллина Д.Ф.* 1960-1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр: монография. Казан: Татар кит. нәшр., 2015. 383 б.

РЕЦЕПЦИЯ ПРОЗЫ А. ЕНИКИ В ТАТАРСКОМ КИНЕМАТОГРАФЕ (НА ПРИМЕРЕ ТЕЛЕФИЛЬМА «ХӘТӘР ҺӘМ ХӘТЕР» («ОПАСНОСТЬ И ПАМЯТЬ»))

Светлана Фагимовна Мухаммадиева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
gsf16@mail.ru.

Гульфия Расиловна Гайнуллина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
gulfiarasilevna@mail.ru.

В статье изучаются особеннности экранизации прозы народного писателя Республики Татарстан, лауреата Государственной премии ТАССР им Г. Тукая Амирхана Еники (1909–2000). Первым к ней обратился режиссер Ахтям Зарипов. В 2000–2001 гг. в киностудии «Илһамият» был создан телефильм «Хәтәр һәм хәтер» по мотивам рассказов писателя «Бер генә сәгатькә» («Только на час”, 1944), «Кунакчыл дошман» («Гостепреимный враг», 1945), «Тауларга карап» («Вглядываясь в горы», 1948). В 2024 г. по мотивам рассказов Амирхана Еники «Матурлык» («Красота», 1964), «Бер генә сәгатькә» («Только на час», 1944), «Кем җырлады?» («Кто пел?», 1956) был снят полнометражный фильм «823нче километр» («823 км», автор сценария Валерия Байкеева, режиссеры Ирек Хафизов, Амир Галиаскаров). В работе проделан сравнительно-сопоставительный анализ синопсиса Амирхана Еники со сценарием и кинотекстом Ахтяма Зарипова. В ходе исследования выявлены особенности сюжетного параллелизма, художественные средства наглядности и описательности, роль актеров в раскрытии авторского и режиссерского замысла и др.

Ключевые слова: татарская литература, татарская проза, татарское кино, Амирхан Еники, Ахтям Зарипов

Для цитирования: Мухаммадиева С. Ф., Гайнуллина Г. Р. Рецепция прозы А. Еники в татарском кинематографе (на примере телефильма «Хәтәр һәм хәтер» («Опасность и память»)) // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 96–109. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-96-109

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-110-127

THE IMAGE OF MUSA JALIL ON THE STAGE OF THE ALMETYEVSK THEATRE

Mileusha Muhametzyanovna Khabutdinova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
mileuscha@mail.ru.

Alfiya Rukhullovna Motigullina,
Kazan State Institute of Culture,
3 Orenburg tract, Kazan, 420059, Russian Federation,
alfiya311065@mail.ru.

The article analyzes the image of Musa Jalil in the performances “Kaida Minem Ilem?” (“Where Is My Homeland?”), (written by Garaf Fakhrutdinov, directed by Ilyas Gareyev) and “Altynchach. Miras” (written by Musa Jalil and Ilgiz Zainiev, directed by Murat Abdukatinov), staged by the Almetyevsk Tatar State Drama Theatre. By genre, the former is a documentary performance and the latter is an arthouse drama-remake of the famous opera by N. Zhiganov and M. Jalil. The image of the poet-hero in “Kaida Minem Ilem?” is reconstructed in the light of the memoirs of the former legionnaire, the participant of the French Resistance G. Fakhrutdinov. This is an episodic character, presented in the performance as a poet, an underground fighter, and a bright representative of the Tatar intellectuals. In M. Abdukatinov’s play, Musa Jalil is the main character of the drama. On the one hand, in this production, the concept of the hero fits completely into the myth matrix of the Poet, established in the national culture; on the other hand, it demonstrates the creators’ desire to escape from the established ideas.

Key words: Tatar literature, Tatar theater, Musa Jalil, myth of the Poet, Ilyas Gareev, Murat Abdukatinov

For citation: Khabutdinova, M., Motigullina, A. The image of Musa Jalil on the stage of the Almetyevsk Theatre // Tatarica. 2025. № 2 (25), pp. 110–127. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-110-127

Introduction

Literature devoted to Musa Jalil has long been distinguished as an independent and rather extensive area of Russian literary criticism (V. Vozdvizhensky, G. Kashshaf, A. Makhmudov, R. Mustafin, N. Yuziev, etc.) [1]. Musa Jalil as a poet and Musa Jalil as a man is different for each reader. The opera-poem “Jalil” (“Jalil”, 1956, libretto by A. Faizi, music by N. Khiganov), the symphony-poem “Musa Jalil” by A. Monasypov (“Musa Jalil”, 1971), the vocal-symphonic poem “The Last Night” (1965) by B. Luppov with the verses by A. Kutuy, the vocal-symphonic poem “In Memory of Jalil” (1981) by R. Enikeev, the performances “Musa Jalil” (“Musa Jalil”, 1957, written by N. Isanbet, directed by P. Isanbet), “Monly ber жуг” (“Conscience Has No Options”, 1981), written by T. Minnullin, directed by M. Salimzhanov, of the G. Kamal State Academic Theater, became landmark works in the history of Tatar culture, setting a creative example for the future.

It is gratifying that today young creative forces have joined in the artistic development of this heroic theme. Over the last decade, several performances, dedicated to Musa Jalil and the Kurmash-Jalil group, have appeared in the Republic of Tatarstan: the performance “Җәlilchelərne iskə alu” (“In Memory of the Jalilovites”, 2018, written by Yulduz Minnullina, Louise Yansuar and directed by Liliya Akhmetova) [2]; the documentary play “Kaida Minem Ilem” (“Where Is My Homeland?”, written by Garaf Fakhrutdinov and directed by Ilyas Gareev, the Almetyevsk Tatar State Drama Theater) [3], the triptych “Musa. Moabit” (2021, directed by Alexey Shitikov, the Kazan Tatar State Theatre for Young Spectators named after G. Kariev) [4], the theater lesson “Musa. Moabit” (2023, directed by Bulat Gataullin, the Kazan Tatar State Theatre for Young Spectators named after G. Kariev), “Altynchəch. Miras” (2023, written by Musa Jalil and Ilgiz Zainiev, directed by Murat Abdukatinov, the Almetyevsk Tatar State Drama

Theater); the student musical "Jalil" (2025, directed by Ruslan Fekhretdinov, Kazan Federal University); opera "Jalil" (2025, libretto by Ahmed Faizi, music by Nazib Zhiganov, produced by Ruslan Kabirzyanov, the Kazan State Conservatory named after N. G. Zhiganov) [5]. Tatar filmmakers have also addressed this topic in recent years: the documentary film "The War of the Unforgiven" (2015, directed by Denis Krasilnikov), the short film "A Soldier's Cap" (2020, directed by Pavel Moskvin), the documentary-spiritual drama "High Spirit" (2022, written by Valeria Orazova and directed by Didar Orazov), the fantasy "Kara Urman" (2024, "The Dense Forest", directed by Radik Kudoyarov). This is clear evidence that the Republic of Tatarstan actively and systematically popularizes the work of the great Tatar poet-hero.

Our study is based on the performances "Kaida Minem Ilem" ("Where Is My Homeland?", written by Garaf Fakhrutdinov and directed by Ilyas Gareyev) and "Altynchach. Miras" (written by Musa Jalil and Ilgiz Zainiev, directed by Murat Abdukatinov) of the Almetyevsk Theatre. The subject of the analysis is the image of Musa Jalil. The study was conducted using the descriptive and comparative methods.

Discussion

In 2020, the Almetyevsk Theater staged the play "Kaida minem ilem?" ("Where Is My Homeland?", directed by Ilyas Gareev). The plot is based on the memoirs of the Idel-Ural legionnaire Garaf Fakhrutdinov, a resident of the village of Karabash, the Almetyevsky District of the Republic of Tatarstan, as well as on archival recordings of the speeches delivered by the legion's propaganda team: "Ak Kaen", "Yash egetlar, yash kyzlar", "Kubalagem", and "Balamishkin".

There exists a vast literature on the activities of the underground fighters in the Idel-Ural Legion (I. Gilyazov [6], I. Zabirov [7], R. Mustafin [8], A. Akhtamzyanov [9], etc.). The interest in this topic increased during the years of perestroika and glasnost. The path to rehabilitation of Garaf Fakhrutdinov, who was a legionnaire and participant in the French Resistance, turned out to be unfairly long. Despite the presence of documentary evidence [10], he was rehabilitated only in 1989. Ayaz Gilyazov dared to immortalize the memory of this "unforgiven one" in the story "Yara" ("Wound") (1984, 1988) [11, pp. 17–115]. However, G. Fakhrutdinov's memoirs "Kaida minem ilem?" ("Where Is My Homeland?") were published in the magazine "Kazan Utlary" only in 1994 [12].

Today, it is widely known that the main goal of the Kurmashev-Dzhalil underground anti-fascist group was "the decomposition of the Idel-Ural legion from within" and "preparation for an uprising". According to the historian I. A. Gilyazova, "to achieve their goal they used the printing house of the 'Idel-Ural' newspaper, published by the Eastern Ministry of Germany specifically for the legionnaires since the autumn of 1942". "Gainan Kurmashev created and coordinated the work of the underground organization groups of five. Musa Jalil, who had the opportunity to move freely throughout Germany and Poland, organized propaganda among the legionnaires. Akhmet Simayev worked at the propaganda radio station 'Vineta' where he was able to obtain information for the Resistance group and produce leaflets. Abdullah Alish, Akhat Atnashev and Zinnat Khasanov also took an active part in the production and distribution of the leaflets" [6]. After a lengthy investigation, the Resistance members appeared before the Imperial Court in Dresden. On February 12, 1944, by its decision, 11 people were sentenced to death. These were Musa Jalil, Gainan Kurmashev, Abdullah Alish, Akhmet Simayev, Akhat Adnashev, Abdullah Battalov, Fuat Bulatov, Salim Bukharov, Fuat Saifulmulyukov, Zinnat Khasanov and Garif Shabayev. The text lists their criminal acts – "assisting the enemy" and "undermining the military power", as grounds for the sentence for all of them. This formulation allows us to reasonably assert that the Resistance Group that existed in the Idel-Ural Legion caused serious damage to the Third Reich with its actions [6]. The Tatar patriots were executed by guillotine in Berlin's Plötzensee Prison on August 25, 1944.

The creators of the play "Kaida minem ilem?" reconstruct the life of the chapel and the cultural platoon. The production is made in the form of a story about the unforgiven, forgotten legionnaire heroes of "The Idel-Ural". The playwright tried to eliminate the "blank spots" in the national history. The performance involves the young actors R. Yusupov (R. Yosypov), I. Gimaletdinov (I. Gyymaletdinov), A. Shagimardanov (A. Shakimərdənov), D. Khusnutdinov (D. Khosnetdinov), F. Safiullin (F. Safiullin), R. Akhmadiev (R. Əkhmadiev), A. Miftakhov (A. Miftakhov) and E. Nurgaliev (E. Nurgaliev). On the one hand, the musical works, performed during the performance – "Bulat җугу" ("Bulat's Song", lyrics by K. Tinchurin, music by

S. Saidashev), “Daniyagə” (“Denmark”, lyrics by G. Kormash, music by Y. Chaplin), “Təftiləү” (lyrics by G. Tukay, a Tatar folk song), “Urman kyzy” (“The Forest Girl”, lyrics by Kh. Taktash, music by J. Fayzi), “Sagynu” (“Yearning”, lyrics by M. Jalil, music by Z. Khabibullin), “Ak Kaen” (“The White Birch”, lyrics by Z. Yarmaki, music by M. Valiev), bring back the voices of M. Jalil’s contemporaries; on the other hand, they emphasize the moral potential of folklore and music in developing the heroic spirit and love for the Motherland.

In the play, Musa Jalil (Albert Shagimardanov (Shahimərdənov)) is an episodic character, presented in a heroic and creative way. He is an underground fighter, one of the organizers of the anti-fascist resistance. His image is inextricably linked with the image of the chapel, i.e. with the world of creativity. The play tells how M. Jalil composed the libretto of “Shurale” taking excerpts from folk songs and takmaks. G. Sharafetdinova emphasizes that the content of the work was anti-fascist in nature. Thus, in the play, the folklore component of M. Jalil’s poetic work receives artistic design. At the same time, the image of the poet is endowed with the status of a spiritual leader. The episode of the legionnaires’ dialogue about the Syuyumbike Tower carries a great semantic load.

The Syuyumbike Tower is widely known far beyond Tatarstan, and is essentially recognized by all Tatars in the world as a symbol of the Motherland, a symbol of the Tatars’ former statehood. Answering the officer’s question about his interpretation of the inscription under the Tower, M. Jalil highlights the relationship between its semantics and people’s patriotic feelings. For Tatar emigrants, this was the symbol of Idel-Yort, for Soviet citizens – the symbol of Soviet Tatarya. The director of the play focuses on Musa Jalil’s worldview. The poet-hero appears here as a poet-librettist, an expert on the folklore heritage of the Tatars. The poet-underground fighter is shown in the play as a talented propagandist, conducting educational and explanatory work among the prisoners.

Musa Jalil’s creative work is reflected in the songs that translate the main idea of the performance: “Sagynu” (“Yearning”, the music by Z. Khabibullina) and “Dvinada” (“On the Dvina”, to the tune of Nigmat’s aria from the opera “Eshche”). The chronotope of the performance is significantly expanded due to its musical component. Thus, the audience has a happy opportunity to get acquainted with the musical heritage that Musa Jalil’s generation gave to the Tatar people in the 1920–1940s.

On November 30, 2023, the Almetyevsk Theater team and the guest artists rethought the idea of “Altynchech”, the famous work of Musa Jalil and Nazib Zhiganov. This is how the art-house drama with an open ending “Altynchech. Miras” or “Altynchach. Heritage” was born. In it, M. Jalil acquired the status of an autobiographical hero.

Without going beyond the boundaries of his character – the Poet-Hero Musa Jalil (Dinar Khusnutdinov, Honored Artist of the Republic of Tatarstan), the director managed to adequately convey the non-verbal content of his consciousness by verbal means. Although Musa Jalil is shown in the performance as the author of the libretto of the famous opera, created at the dawn of the Tatar national opera art, his image is devoid of the aura of an “omniscient author”. The inner freedom of the hero’s consciousness is explained by the fact that we see a Poet-Creator before us. At the same time, all logical connections are pushed into the background. The interpretation of this or that mise-en-scène of the performance depends entirely on how well the viewer is familiar with the material.

In the art-house drama, one of the sources of the literary text associative potential is the internal form of the word, which includes a whole spectrum of associations that have settled on its external form over centuries of its existence, and appears as a potential ensuring linguistic continuity and the ability to develop associative series. The title of the play, on the one hand, refers us to the original source – to the famous folk tale and national opera; on the other hand, it encourages reflection on the problem of continuity in culture. It is widely known that while working on the libretto, M. Jalil drew on folklore sources (the heroic epic “Dzhik Mergen”, the fairy tales “Altynchech”, “Tuktar”, “Altyn kauriy” (“Golden Feather”), etc.) – the heritage of his ancestors. (See the detailed work of N. Yuziev) [14]. In Murat Abulkatinov’s production, the opera “Altynchech” acquires the status of cultural heritage. In different literary sources, the opera has different names. Thus, on the first poster, the creation of M. Jalil and N. Zhiganov was called “ALTYN CHECH”, and in the program for viewers it was “Altyn chech”. Later, the name of the opera was used in two variations: “Altynchech” or “Altynchach”. M. Jalil explained to the composer the reason why he decided against using in the title the name of the opera’s main character, Tuzgak-ana, who was the center of the action: “Altynchach sounds beautiful. You are a musician! Didn’t you get the idea? I agree,

Tuzgak is a tragic image. Let us come to tragedy through beauty" [15].

Searching for a poetic title, M. Jalil turned to a fairy-tale image – the personification of the Beautiful, openly pointing to the super task that creative people faced during the period of nation-formation – to share the achievements of national culture with the world at large. That is why, in our opinion, the title of the opera on the first poster was designated as "Altyn chach". In this form, it is similar to the way "Altyn chäch!" ("Sow gold!") is pronounced.

At the same time, the title of the opera is closely connected with the concept of "golden hair". Since hair covers the upper part of a person's body, it symbolizes spiritual powers. Golden hair in ancient times was known to act as an element of solar symbolism, since it was associated with the sun's rays and with all the vast solar symbolism [16, p. 117].

It is not surprising that the opera "Altynchech" has been perceived as an outstanding work by experts and ordinary viewers/listeners since the day of its premiere. The creators of the opera managed, as their main achievement, without destroying the original idea, to find new ways of bringing the national culture up to a new level of its development and, at the same time, not to lose the core of the national audience. By ordinary people, N. Zhiganov's opera was perceived as something "their own" and "native", not "different" and "foreign". Shortly, individual parts from the opera began to live their own life among the people. We can find proof of this fact in Adel Kutuy's memoirs. The poet happened to see a girl performing the aria of Altynchech as a folk song "Ankay dogasy" ("Mother's Prayer") at the war front [15]. Experts also highly assessed this work on the days of its premiere. Thus, according to the composer Albert Lehman, in "Altynchach" "perfection itself reigns", "the images that are dear to the national heart live, the generalized images that have the eternal aesthetic and moral foundations of existence" (quoted from [15]).

According to ancient ideas, the image of golden hair has the potential of the ring – the personification of a dual essence. Here, we mean the combination of opposite principles: something active and passive, affirmative and negative, creative and destructive.

Within the folklore tradition, patriotism becomes the dominant theme of the play's plot. To reinforce this idea, the director and playwright resort to a ring composition. As a frame, I. Zainiev and Murat Abulkatinov use the folk song "Ilkaeem" ("My Homeland", 1917) by Naki Isanbet [17]. During its centuries-long existence, the work has managed to win the souls of the Tatars scattered across the globe. This song vividly manifests love for the Motherland and the hero's reflection on this matter. In Naki Isanbet's text, the happiness of the person, whose destiny is to be "the nightingale of his native land", is closely connected with a sense of duty to the Motherland.

As its main part, the plot of the play "Altynchach. Miras" has a new variation of the dragon-fighting story. Faced with the tyranny of Azhdakhi – the Dragon, which threatens the harmonious existence of their native land, the people's defenders acquire the heroic status becoming defenders of their Fatherland, having embarked on the path of struggle. In parallel with this plot, the play puts flesh on the themes of the poet and poetry, the people and power in the context of national character and national images of the world.

The deliberate "cinematographic" quality of the play "Altynchach. Miras" is striking, due to the director's desire to depict a dynamic situation, to compare its fragments from an unusual perspective thereby alienating it, as well as owing to the need to guide the process of perception of the reader-viewer through "transfers" in time and space, varying plans and regulating the time of the text. (For more on this technique, see the book by I. Martyanov [18]).

In the process of visualizing the literary text of Musa Jalil's libretto, I. Zainiev and M. Abulkatinov strive to reunite the "visual experience" of the author, reader and the protagonist, capturing it in the plot and compositional structure of the play, as well as to depict a dynamic artistic space, create an "optical metaphor" by combining visual images, directing the reader's attention to a certain object or action, and making an emotional impact on the readers, thus involving them in co-creation. This explains the slow-motion depiction of the Bulgar clan's death (see the transformations of the Choir), as well as its individual representatives, for example, in the person of Yanbulat (Ramazan Yusupov) or Karakash (Dilyara Fazlieva).

The viewer becomes a witness to how of the Poet-author's point of view, reflected in the libretto, "slides" from one character to another, from one object to another, thus "assembling" a complete picture of reality from disparate fragments. The author's view of the Poet alternately moves

from one speaking character to another, sometimes interrupting their lines or continuing them.

To creat a dynamic situation of observation, the director resorts to the technique of varying shots: from a general shot to a specific one (see the mise-en-scène of the first acquaintance with Altynchəch). Developing the "observation situation" in the performance, the director sometimes resorts to the coincidence of the Poet's spatial position with that of the characters in his opera. Sometimes the Poet, having transformed into his character, actively intervenes in the development of the opera plot, as in the case of Altynchəch's rescue from her pursuers. Sometimes the viewers are forced to make guesses about what is happening by looking at the play of light and shadow (the artist – Sofia Shnyreva), by listening to different sounds reaching them (the sound designer – Simona Markevich).

By creating a sound image in the complete absence of visibility, M. Abulkatinov tries to activate the readers' imagination, involving them in the act of creation. Recreating the picture of a national tragedy, the director repeatedly resorts to the Chorus of representatives of the Tuzgak-ana clan who died during the clashes with the Khan-alien; in the play, he is characterized as Olug Khan (a hint at Genghis Khan?!) to enhance the impression. The parts of the Chorus of the dead sometimes consist of individual lines, or of silent, vibrant plastic movements, referring us to the pianistic technique (the plastic director – Nikita Belyakov). The poet moves towards the implementation of his creative idea, slowing down, or speeding up his characters. To enhance the meanings, the lighting designer highlights interesting visual parallels: thus, Altynchəch's hair smoothly flows into the pine trunks of the backdrop, the silent piano into the vocal desk, etc.

The main character of the play is the Poet-Hero – Musa Jalil. The subject of the production is the act of creating a national opera for the Decade of Tatar Art in Moscow. The gaze of the hero, Dinar Khusnutdinov (Honored Artist of the Republic of Tatarstan), is directed towards Eternity. In the haze of history, he strives to discover the bonds of national life. In the scenography, this tendency is embodied in the backdrop, which is executed in the form of a curtain of history made of pine trees – a creative idea of Gabdulla Tukay, the poet of the early 20th century. Cf.: the poet's autobiographical hero, admiring the pine trees in the hymn ode to his native land in "Shurale", compares the boundless forests with a formidable army: "Rät-rät tora, gaskär kebi, chyrshy, narat." – "The boundless forests looked like a formidable army to me". (Translated by S. Lipkin) [19]. Reflecting on the phenomenon of the national ideal of Batyr ("Shurale" by G. Tukay), the Poet unravels the "magic ball" of the Tatar people memories in front of the audience, as well as the memories of his own life (cf. "Serle Yomgak"/ "The Magic Ball", 1943) [20]. Gradually, in the mirror of people's history, the Poet himself acquires the status of Batyr: in 1956, Musa Jalil was posthumously awarded the title of the Hero of the Soviet Union.

Artist Sofia Shnyreva makes the doors and windows look like improvised portals to the History of the people. At the same time, the emphasis is on the coexistence of several chronotopes in the Poet's consciousness. The fairy-tale-mythological chronotope is closely intertwined with the historical one, the real biographical time of the hero's life – with the perceptual chronotope. At the same time, the "childhood" of the clan – the period of the Bulgar state creation – acquires the status of a patriarchal idyll, the Golden Age, whose happy existence is threatened by a tyrant – Azhdaha – Olug Khan / Memet Khan.

When developing the dragon-fighting plot, the creators of the play pull out the "skeletons" from the closet of the Tatar people's history, visualizing them in meaningful metaphors. Thanks to historical parallels, the tyrant Azhdah has different faces in the play. A number of historical parallels are visualized in the creative consciousness of the Poet: the fall of the Bulgar state due to the invasion of the Horde led by Olug Khan, the destruction of the Land of Soviets under the onslaught of Stalin's repressions (1920–1950), the fascist invasion led by Hitler. The bookcase, used in the scenography in the Chekhovian vein, symbolizes the eternal tradition.

The desk is associated with the creative hypostasis of Musa Jalil. In the play, it is transformed into an instrument, by pressing its keys the Creator touches the strings of the people's soul. The antithesis of *the radio* and *the ship* acquires a romantic tune: the antithesis of a poetic dream and harsh reality. At the same time, the image of the ship encourages the sophisticated viewer to recall the textbook image of the ship of the country from Derdmend's poem "Karab" ("The Ship") whose "sails are torn by the evil wind". Cf.: "Il korabyn jiil sərə!.." [21, p. 27].

Throughout the play, the audience watches how the Poet turns into the "nightingale of the nation" whose trills find a response in the people's

souls. The operatic component of the plot is supported by choral parts and the image of the piano.

The poet's attention is focused not only on the legendary past of the Tatar people, but also on the tragic present. The chronotope is expanded by introducing events from the lives of Musa Jalil's contemporaries. In the 1920s and 1930s, the poet witnessed the collapse of the national ideas of Jadidism and nation-building. This idea is highlighted by the interruptions of the operatic mise-en-scènes with Bulat's aria from the musical drama "Zanger shal" (The Blue Shawl", 1926) by K. Tinchurin and S. Saidashev. The performance was returned to the stage after a 19-year ban only in 1957, and one of its authors was shot in 1937. Karim Tinchurin gained immortality in the memory of the people as the creator of musical dramas and tragedies that have formed the golden fund of the Tatar theater and national dramaturgy.

Hasan Tufan, a contemporary of Musa Jalil, is shown as another victim of Stalin's repressions. As a crucified prisoner, Airat Miftakhov reads the poet's iconic work "Ildë nilër bar ikën" ("What Is Happening in the Country", 1944). This poem was written in the year of the reprisals against the "Golden Horde" in light of the infamous August Resolution. The adoption of this document was, according to historian A. G. Galliamova, "a turning point in marking the completion stage of the national spiritual treasury revaluation, which began in the late 1930s" [21]. "On the one hand, the Tatar intelligentsia fell a victim to the situation; on the other hand, later, in the conditions of ethnogenetic losses of the 1950s–1980s it depicted their achievements "from the point of view of socio-, morpho-, and formogenesis" [22].

The play creators have identified historical parallels not only among the Poet's contemporaries, but also in the gallery of the eternal images in Tatar literature. Thus, at the beginning of the 20th century, the hero of the epic Dzhik-Mergen in Tukayev's work acquired the image of Batyr who, thanks to his ingenuity, prevailed over Shurale. In the 1920–1930s, he was replaced by Bulat from the famous musical drama: he returned to his homeland from a foreign land to start a family, and fell a victim to a jealous rival. Bulat was replaced by new heroes – Naki Isanbet, Hasan Tufan, and Musa Jalil. As A. G. Galliamova correctly noted, these "representatives of the Tatar creative elite" had a kind of immunity against the authorities' instructions, "largely due to the fact that their worldview was formed within the walls of the madrasah, before the totalitarian unanimity came to power. They did not strive to be like the first students from Mark Zakharov's film 'To Kill the Dragon' who justified their unprincipled servility by the inevitability of the recruitment circumstances introduced by the all-powerful draconian system. The intellectuals had their own Lancelots who resisted the 'draconiad', defending their own field of "creative art for the benefit of the Tatar people, resisting its ideological framing" [21, p. 787].

The performance of actors on stage depends on the nature of the chronotope in which their characters exist. That is why the epic opera heroes are characterized by staticity in the play, as in the folklore chronotope, the image of a person is not changed and is distinguished by an external focus, the absence of privacy and individuality. The autobiographical chronotope of Musa Jalil represents the artistic image of a person as a citizen. Real biographical time turns out to be almost completely dissolved in the ideal and abstract time of metamorphosis. In the specified chronotope, we see a historical inversion, which localizes artistic thinking in the past using such categories as goal, ideal, and justice, realized in the myth of the Tatar people's Golden Age associated with the creation of the first history of statehood.

Unraveling folklore plots, the Poet rethinks the archetype of Tuzgak-ana, the mother of the clan. In the remake performance, she acquires the status of an eternal image, the one like the elder Subra from "Idegei". Tuzgak-ana introduces her sons to the history of the clan, gives instructions, making them try on the clothes of Dzhik-Mergen, thus preparing the batyrs for a feat – the sacred mission of the defenders of the native land. Therefore, when developing her character, Madina Gainullina resorts to the technique of estrangement. Despite its didactic potential, the image of Tuzgak-ana is completely devoid of psychologism. In search of her Hero-grandson, she easily moves from one time period in the life of the nation to another, pronouncing her prophecies and instructions. The costume of this character reminds of the style of the elders-seers in ancient tragedies.

In reconstructing the voices of Musa Jalil's contemporaries, I. Zainiev successfully exploits the potential of intertext. The playwright reveals common ideas in the texts of the farewell letter to Amina, in which Musa Jalil reflects on the phenomenon of patriotism, and the instructions of Tuzgak-ana from the opera: "I will tell you one commandment, children, Remember it in the future: Rather than to live on your knees in this world, Die standing tall!" [13]. The culmination of

the development of the Poet and Poetry theme is the writer's rise above his desk and his characters. The poet gains immortality in the people's memory, thanks to his heroic feat and his verses from the "Moabit Notebook".

In order to reduce the distance between the Poet and the viewer, the creators of the play, within the framework of the autobiographical chronotope, represent him as a loving father. In developing this theme, I. Zainiev does not follow the beaten path (the theme of his daughter Chulpan), but focuses the viewers' attention on the birth of his firstborn who remained out of public attention span for many years. The poet's eldest son, Albert Zalilov, chose the path of a defender of the Fatherland. A graduate of the Saratov Military Engineering School of Chemical Defense, he completed his service in the Soviet Army with the rank of lieutenant colonel. Albert Zalilov was proud of his father, studied his biography in detail, and knew the poet's poems by heart.

In developing the image of the Poet, an important place is given to the polysemantic image of the bird. At first, it appears in the hands of the character in the form of origami. This image refers the viewer to the key image of the song "Ilkaem" from the framing (cf. sandugach). In combination with the lullaby performed by the Choir (Lilia Zagidullina, Alsu Sibgatullin, Milyausha Yuzaeva, Enje Saifutdinova, Ilyuza Nabiullina), it acquires a metaphorical meaning: the baby is a chick in the family nest, a messenger of the future. On the other hand, the paper bird symbolizes heroic potential and is closely connected with the initiation of the character. The play mentions three magic feathers, knocked out by Dzhik-Mergen's arrow from the plumage of the Swan – the totem of the Siberian Tatars. In M. Jalil's opera, the swan acquires the status of a bird which is a magical assistant, a totem whose feathers are used as a talisman. At the same time, this image sheds light on the facets of the Poet-Hero's son's biography. Albert Zalilov is known to have dreamed of becoming a pilot, but an injury, received in childhood, prevented this dream from coming true. That is why, to the sounds of a lullaby and with good wishes for a heroic future, Musa the father makes a toy winged bird for his son and then wraps him up in the clothes of Zhiz-Mergen. Later, the dream loses its realistic outlines, acquiring the features of a nightmare in which the father loses his son. In the Poet's hands there remains only the Hero's costume and a weighty book – an indication of creative immortality.

Through plasticity, Dinar Khusnutdin subtly conveys the tragic fate of the poet. The life drama of the Hero, his acute feeling of an elusive life, is shown psychologically in the episode of reading the libretto in a rapturous manner. Visualizing the front page from the life of the Poet-Hero, revealing him as a tragic hero, the creators of the play resort to the antithesis of a man and an iron bird that threatens his existence.

Tuzgak-ana shows maternal care, trying to protect the Poet from the horrors of Stalin's repressions: she slams the closet, which takes on the features of Pandora's box. In the episode depicting everyday life at the front, Tuzgak-ana calms the Poet who is experiencing mortal horror. Symbolically, it is Tuzgan-ona who gives him a piece of paper, indicating the way out of the crisis.

At the end of the performance, the Poet moves into the space of Tukaev's curtain of history. The hero's change of clothes behind the glass has a symbolic meaning, referring to the existence metamorphoses of his work after death. The poet's name is known to have disappeared from the opera poster for some time before his official rehabilitation.

The image of the Poet in the finale refers the audience to Pushkin's theme of freedom and imprisonment. Musa Jalil reads the poem "Yalgyz uchak" ("The Lonely Fire") as a farewell, in which he compares himself to a ship sailing in pitch fog, expressing the hope that there will be people who will be able to see the fire he has lit.

In the images of Karakash (Dilyara Fazlieva) and Altynchəch (Zlatovlaska, Leysan Zagidullina) the principle of sacrifice comes to the fore. Against the background of Tuzgak-ana, these female images look like passive characters. In developing them, I. Zainiev generally remains within the framework of the fairy-tale-mythological tradition, so the fate of these female characters depends entirely on the actions of the savior-fighter.

In the play, the image of the cleaning lady in the museum is a tribute to the "noughties". This character, in spite of all its realism, is filled with ironic grotesqueness. On the one hand, the figure in a black robe evokes sympathy in the audience, on the other hand, it excites anxiety. Unlike the author of the opera Musa Jalil, I. Zainiev and M. Abulkatinov throw their viewers of the art-house drama out into "nowhere". The creators of the play do not hide their concern about the fate of the Tatar people, regret that the national potential of culture is preserved today only in the interiors of the museum and on the pages of books, which are now

beyond the reach of the people's hand. It is significant that the cleaning lady in the museum reads only the poet's letter, ignoring his manuscripts and books.

The performance has an original musical design. It is only occasionally that the operatic past makes itself felt in the musical parts of the Choir. To convey the intense creative consciousness of the Poet, the sound designer comes up with interesting combinations of sounds that evoke different associations in the audience.

In our opinion, while working on the production, its director Murat Abulkatinov successfully coped with the task of a large-scale study of national culture through text, through myth, and through mentality. As a result, he produced a modernist work – a "stream of consciousness" text that stands far apart from its literary basis. In collaboration with playwright Ilgiz Zainiev, he produced a modernized interpretation of the folklore, or rather the mythological plot, coupled with allusions to images and texts well known to the readers (viewers), i.e. precedent for them.

Conclusions

To create a myth, the Poet must be squeezed into the matrices that have long been established in the national culture. We are the witnesses of how the performances "Kaida Minem Ilem?" and "Altynchach. Miras" develop these semantic lines of the myth about the Poet: as the poet and the monument (immortality in culture); the poet and the people; the poet and the government; the poet and death; the poet and the sacred sacrifice (martyrdom); the poet and the muse; the poet and the homeland. At the same time, the second tendency makes itself known – myth-fugitive or fleeing from the myth. The creators of the performance strive to discern behind the "bronze" a simple person, to understand the peculiarities of his worldview, to peer into the intricacies of his fate in order to understand the origins of his heroism, the immortality of his work. The myth of the poet, born on the Almetyevsk stage, is much more successful than the myth of the poet, born in the cinema by Radik Kudoyarov (see M. Khabutdinova's review for more details [24]).

References

1. *Bibliograficheskii spravochnik "Musa Dzhalil'"* [Bibliographic Reference Book "Musa Jalil"]. URL: https://kitaphane.tatarstan.ru/jal.htm?ysclid=mdfj5zkei51649071 (accessed: 02.02.2024). (In Russian)

2. Khəbetdinova, M. M. (2019). *Nindi rəkhət, kesheң bulgach үrnək alyrga* [How Nice It Is to Be a Role Model When You Are a Human Being]. M. M. Khəbetdinova. Yalkyn. No. 2, pp. 34–35. (In Tatar)

3. Zakirҗanov, A. *"Kaida minem ilem"* [Where Is My Country?]. URL: https://sahne.ru/news/zhurnalda-ukygyz/kayda-minem-ilem (accessed: 02.02.2024). (In Tatar)

4. Khabutdinova, M. M. (2021). *"Musa. Moabit" (Triptikh)* ["Musa. Moabit" (Triptych)]. Zvezda Povolzh'ya. 15-20 maya. No. 18 (1032), p. 4. (In Russian)

5. Yukhnovkaya, O. *Svoi vypusknoi ehkzamen 80-letnyaya Kazanskaya konservatoriya sdala na otlichno* [The 80-Year-Old Kazan Conservatory Passed Its Final Exam with Flying Colors]. Vechernyaya Kazan'. 2025. 9 iyunya. URL: https://www.evening-kazan.ru/kultura/articles/svoy-vypusknoy-ekzamen-80-letnyaya-kazanskaya-konservatoriya-sdala-na-otlichno?ysclid=mdl8rigvyn689830026&utm_source=yandex.ru&utm_medium=organic&utm_campaign=yandex.ru&utm_ referrer=yandex.ru (accessed: 02.07.2024). (In Russian)

6. Gilyazov, I. A. *Vostochnaya politika Germanii i legion "Idel'-Ural". Bessmertnyi podvig Musy Dzhalilya* [Germany's Eastern Policy and the Idel-Ural Legion. The Immortal Feat of Musa Jalil]. Virtual'nyi muzei Velikoi Otechestvennoi voiny. URL: https://tatfrontu.ru/content/vostochnaya-politika-germanii-i-legion-idel-ural-bessmertnyy-podvig-musy-dzhalilya?ysclid=mdlb9n9ijq591507884 (accessed: 02.02.2024). (In Russian)

7. Zabirov, I. Kh. (1990). *Dzhalil' i dzhalil'tsy: Dokum. ocherki i ehtyudy* [Jalil and the Jalilians: Documentary Essays and Studies]. 140 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (accessed:). (In Russian)

8. Mustafin, R. A. (1971). *Po sledam poehta-geroya: Kniga-poisk (O M. Dzhalile)* [In the Footsteps of the Poet-Hero: A Search Book (About M. Jalil)]. 271 p. Moscow, Det. lit. (In Russian)

9. Akhtamzyan, A. (2002). *O "Kurmasheve i desyati drugikh", kaznennykh v Berline za "podryv voennoi moshchi" Germanskogo reikha* [About "Kurmashev and Ten Others" Executed in Berlin for "Undermining the Military Power" of the German Reich]. Tatarskie novosti. No. 1(90). (In Russian)

10. Cherepanov, M. *Sluzhili primerom dlya frantsuzskikh partizan* [They Served as an Example for the French Partisans]. Virtual'nyi muzei Velikoi Otechestvennoi voiny // URL: https://tatfrontu.ru/news/sluzhili-primerom-dlya-francuzskih-partizan?ysclid=mdmluk82pw127228268/ (accessed: 02.02.2024). (In Russian)

11. Gyiləҗev, A. (2016). *Sailanma əsərlər: 6 t. – 5 t.* [Selected Works: In 6 Volumes – Volume 5]. 743 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

12. Fəkhretdinov, G. (1994). *Kaida minem ilem?* [Where Is My Country?]. Kazan utlary. No. 8, pp. 136–151. (In Tatar)

13. *Altynchach: opera Naziba Җiganova v 4 deistviyakh, 6 kartinakh; libretto Musy Dzhalilya*

[Altynchach: The Opera by Nazib Zhiganov in 4 Acts, 6 Scenes; Libretto by Musa Jalil]. URL: https://www.belcanto.ru/opera_altynchach.html?ysclid=mdjp86bdzw677197974 (accessed: 02.02.2024). (In Russian)

14. Yuziev, N. M. (1957). *Җәlilneң iәҗat laboratoriyasennәn* [Jalil's Creative Laboratory]. Sovet әdәbiyaty. No. 6, pp. 97–105. (In Tatar)

15. Ageeva, L. (2011). *"Altynchech" – odna iz luchshikh oper Naziba Zhiganova* ["Altynchech" as One of the Best Operas by Nazib Zhiganov]. Kazanskie istorii. 11 iyulya. URL: https://history-kazan.ru/kazan-vchera-segodnya-zavtra/retrospektiva/6257-917?ysclid =mdjooezdd1278512267 (accessed: 02.02.2024). (In Russian)

16. Shakhova, L. H. (1996). *Solnechnaya simvolika v skazakh P. Bazhova* [Solar Symbolism in the Tales by P. Bazhov]. Dergachevskie chteniya – 96. Russkaya literatura: natsional'noe razvitie i regional'nye osobennosti: tezisy dokladov i soobshchenii nauchnoi konferentsii, Ekaterinburg, 23–24 maya 1996 g. Ekaterinburg, izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, pp. 115–117. (In Russian)

17. Isәnbәt, N. (1917). *Tugan il: (shigyr')* [My Native Land (A Poem)]. Balalar dөn'yasy. No. 1 (mart), 1 p. (In Tatar)

18. Mart'yanova, I. (2002). *Kinovek russkogo teksta: paradoks literaturnoi kinematografichnosti* [Russian Text Cinema Span: The Paradox of Literary Cinematography]. 236 p. St. Petersburg. (In Russian)

19. *Tukai dөn'yasy: izhat* [Tukay's World: A Mystery]. URL: http://gabdullatukay.ru/ (accessed: 02.02.2024). (In Tatar)

20. Dzhalil', M. (2006). *Volshebnyi klubok* [The Magic Ball]. Khabutdinova M. M. Navstrechu bessmertiyu... [K stoletiyu so dnya rozhdeniya tatarskogo poehta-antifashista Musy Dzhalilya]. Pp. 41–42. N. Novgorod, izd. dom "Medina". (In Russian)

21. Dәrdemәnd (1999). *Agargan kyl* [Grey Hair]. 112 p. Kazan, Mәgarif. (In Tatar)

22. Gallyamova, A. G. (2019). *"'Rasprava' nad Zolotoi Ordoi" v seredine XX v.* ["'Reprisals' against The Golden Horde" in the middle of the 20th Century]. Ideologicheskii diskurs v tatarskoi medievistike v svete avgustovskogo Postanovleniya 1944 g. Zolotoordynskoe obozrenie. T. 7, No. 4, pp. 784–797. DOI: 10.22378/2313-6197.2019-7-4.784-797. (In Russian)

23. Gallyamova, A. G. (2015). *Ideologiya i kul'tura* [Ideology and Culture]. Tatarskaya ASSR v period poststalinizma. Pp. 325–445. Kazan'. (In Russian).

24. Khabutdinova, M. M. (2025) *U sovesti variantov net (T.Minnullin): [fil`m Karaurman]* ["Conscience has no options" (T. Minnullin): [film "Karaurman"]] // Zvezda Povolzh`ya. №33(1235). 13-19 sentyabrya. Pp.. 1–2.

ӘЛМӘТ ТЕАТРЫ СӘХНӘСЕНДӘ МУСА ҖӘЛИЛ ОБРАЗЫ

Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы Хәбетдинова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
mileuscha@mail.ru

Әлфия Рухулла кызы Мотыйгуллина,
Казан дәүләт мәдәният институты,
Россия, 420059, Казан ш., Оренбург тракты, 3 нче йорт,
alfiya311065@mail.ru

Әлеге мәкаләдә Әлмәт драма театрында куелган «Кайда минем илем?» һәм «Алтынчәч. Мирас» спектакльләрендә Муса Җәлил образы анализлана. Беренчесе документаль спектакль булса, икенчесе – Н. Җиһанов һәм М. Җәлилнең танылган операсына артхаус драма-ремейк булып тора. «Кайда минем илем?» әсәрендә шагыйрь-герой образы легионер, француз каршы тору хәрәкәте легионеры Г. Фәхретдинов хатирәләренә нигезләнә. Бу эпизодик персонаж спектакльдә шагыйрьнең яшерен оешмасында торучы, татар интеллигенциясенең якты вәкиле буларак ачыла. М. Абдукатинов спектаклендә Муса Җәлил драманың төп каһарманы буларак сурәтләнә. Сәхнәләштерелгән әсәрнең төп концепциясе, бер яктан, Шагыйрь турындагы ил мәдәниятендә расланган миф матрицасына тулысынча тәңгәл килә, икенче яктан, иҗат итүчеләрнең ныгып урнашкан кануннардан читләшүен чагылдыра.

Төп төшенчәләр: татар әдәбияты, татар театры, Муса Җәлил, шагыйрь турындагы миф, Ильяс Гәрәев, Мурат Абдукатинов

Сылтама өчен: Хәбетдинова М. М., Мотыйгуллина А. Р. Әлмәт театры сәхнәсендә Муса Җәлил образы // Tatarica. 2025. № 2 (25). 110–127 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-110-127

Кереш

Муса Җәлил турындагы әдәбият күптән әдәбият белеменең шактый киң өлкәсен тәшкил итә (В. Воздвиженский, Г. Кашшаф, Ә. Мәхмүдов, Р. Мостафин, Н. Юзиев һ.б.) [1]. Муса Җәлил – шагыйрь, Муса Җәлил – шәхес, һәр укучының үз Җәлиле бар.

Н. Җиһановның «Җәлил» опера-поэмасы (1956, либретто авторы Ә. Фәйзи), А. Монасыйповның «Муса Җәлил» симфоник поэмасы (1971), А. Лупповның Г. Кутуй шигыренә «Соңгы төн» вокаль-симфоник поэмасы (1965), Р. Еникеевның «Җәлил истәлегенә» вокаль-симфоник поэмасы (1981), Г. Камал исемендәге ТДАТгы спектакльләр («Муса Җәлил», 1957, авт. Н. Исәнбәт, реж. П. Исәнбәт; «Моңлы бер җыр», 1981, авт. Т. Миңнуллин, реж. М. Сәлимҗанов) татар мәдәнияте тарихында үрнәк әсәрләр булып саналалар.

Шунысы куанычлы: бу каһарманлык темасын сәнгатьчә эшкәртү эшенә яшь көчләр алынды. Соңгы унъеллыкта Татарстан Республикасында Муса Җәлилгә һәм Кормаш-Җәлил төркеменең батырлыгын яктыртуга багышланган берничә спектакль барлыкка килде. Алар арасында «Җәлилчеләр истәлегенә» перформансы (2018, авт. Йолдыз Миңнуллина, Луиза Янсуар, реж. Лилия Әхмәтова) [2]; «Кайда минем илем?» (авт. Гарәф Фәхретдинов, реж. Ильяс Гәрәев, Әлмәт дәүләт драма театры) [3]; «Муса. Моабит» триптихы (2021, реж. Алексей Шитиков, Г. Кариев исемендәге Яшь тамашачылар театры) [4]; «Муса. Моабит» театраль дәресе (2023, реж. Булат Гатауллин, Г. Кариев исемендәге Яшь тамашачылар театры); «Алтынчәч. Мирас» (2023, авт. Муса Җәлил, Илгиз Зәйниев, реж. Мурат Абдукатинов, Әлмәт татар дәүләт драма театры); «Җәлил» студентлар мюзиклы (2025, реж. Руслан Фәтхетдинов, КФУ); «Җәлил» операсы (2025, Ә. Фәйзи либреттосы, Нәҗип Җиһанов муз. реж.-куючы Руслан Кәбирҗанов, Н.Г. Җиһанов исемендәге Казан дәүләт консерваториясе) [5]. Соңгы елларда бу темага татар кинематографистлары да мөрәҗәгать итте: «Война непрощенных» документаль фильмы (2015, реж. Денис Красильников), «Солдатская шапка» кыска метражлы фильмы (2020, реж. Павел Москвин), «Высокий дух» документаль-спиритик драмасы (2022, авт. Валерия Оразова, реж. Дидар Оразов), «Кара урман» фильмы (2024, реж. Радик Кодаяров). Бу мисаллар Татарстанда бөек татар шагыйренең исемен киң җәмәгатьчелеккә тарату, популярлаштыру өчен планлы рәвештә эш алып барылганлыгын күрсәтә торган дәлилләр булып тора.

Тикшеренү методлары һәм маетриаллар

Тикшеренү эшенең материаллары итеп Әлмәт театрының «Кайда минем илем?» (авт. Гарәф Фәхретдинов, реж. Ильяс Гареев) һәм «Алтынчәч. Мирас» (2023, авт. Муса Җәлил, Илгиз Зәйниев, реж. Мурат Абдукатинов) спектакльләре алынды. Анализ предметы булып Муса Җәлил образы торды. Тикшеренү тасвирлау һәм чагыштырма ысуллар ярдәмендә алып барылды.

Фикер алышу

2020 елда Әлмәт дәүләт театры «Кайда минем илем?» спектаклен сәхнәләштерә. Аның нигезенә «Идел-Урал» легионеры ТР Әлмәт районы Карабаш бистәсе кешесе Гарәф Фәхретдиновның истәлекләре, шулай ук легион агитбригадасы тарафыннан башкарылган «Ак каен», «Яшь егетләр, яшь кызлар», «Күбәләгем», «Баламишкин» җырларының архивта сакланган язмалары салынган.

«Идел-Урал» легионы составындагы яшерен оешма эшчәнлеге турында шактый күп язылган (И. Гыйләҗев [6], И. Зәбиров [7], Р. Мостафин [8], А. Әхмәтҗанов [9] һ.б.) Бу тема белән кызыксыну үзгәртеп кору һәм сүз иреге елларында тагын да көчәеп китте. Легионер, Француз каршылык күрсәтү хәрәкәтендә катнашкан Гарәф Фәхретдиновның юлы хаксыз рәвештә бик озын була. Аның гаепсез икәнлеген раслаган документлар булса да [10], ул 1989 елда гына реабилитацияләнә. Аяз Гыйләҗев әлеге «ярлыканмаган» кеше истәлеген үзенең «Яра» повестенда (1984, 1988) мәңгеләштерергә җөрьәт итә [11, б. 17–115]. Г. Фәхретдиновның «Кайда минем илем?» дигән хатирәләре 1994 елда гына «Казан утлары» журналында дөнья күрә [12].

Бүгенге көндә шунысы мәгълүм: Кормаш-Җәлил антифашистик төркеменең максаты «Идел-Урал» легионын эчтән таркату», «күтәрелешкә әзерләү» була. Тарихчы И. А. Гыйләҗев билгеләп үткәнчә, «алар

максатларына ирешү өчен 1942 елның көзеннән башлап Германиянең Көнчыгыш министрлыгы тарафыннан махсус легионерлар өчен чыгарыла торган «Идел-Урал» газетасы типографиясен файдалана». «Гайнан Кормашев яшерен оешманың бишлекләре эшен оештырган һәм күзәтеп торган. Германия һәм Польша җирлегендә иркле йөрү хокукына ия булган Муса Җәлил легионерлар арасында агитация эшен алып барган. "Винета" радиостанциясендә пропаганда эшен Әхмәт Симаев оештырган: ул мәгълүматлар җыйган һәм каршылык төркеме өчен листовкалар әзерләгән. Листовкаларны әзерләү һәм тарату эшендә Абдулла Алиш, Әхәт Атнашев, Зиннәт Хәсәнов актив катнашкан» [6]. «Озакка сузылган тикшерүләрдән соң Каршылык вәкилләре Дрезденда Империя суды каршына бастырыла. Аның карары нигезендә 1944 елның 12 февралендә 11 кеше үлем җәзасына хөкем ителә. Алар – Муса Җәлил, Гайнан Кормашев, Абдулла Алиш, Әхәт Атнашев, Абдулла Батталов, Фоат Булатов, Сәлим Бухаров, Фуат Сәйфелмөлеков, Зиннәт Хәсәнов, Гариф Шабаев. Барысының да хөкем карары текстында «дошманга ярдәм итү», «хәрби көчкә аяк чалу» кебек сәбәпләр күрсәтелә. Әлеге формулировка «Идел-Урал» легионында каршы тору яшерен оешмасы булганлыгын, аның эшчәнлеге «өченче рейх»ка каршы шактый зур зыян салуын дәлилли [6]. Татар патриотларының гильотинада башын чабып өзәргә дигән хөкем карары Берлинның Плётцензее төрмәсендә 1944 елның 25 августында гамәлгә ашырыла.

«Кайда минем илем?» спектаклен сәхнәләштерүчеләр капелла һәм культвзводның тормышын күз алдына бастыра. Әлеге әсәр «Идел-Урал» легионының гафу ителмәгән, онытылган герой-легионерларының тарихы буларак күзаллана. Сценарий авторы милли тарихтагы «ак тап»ларны бетерергә омтыла. Спектакльдә яшь артистлар Р. Йосыпов, И. Гыймалетдинова, А. Шаһимәрданов, Д. Хөснетдинов, Ф. Сафиуллин, Р. Әхмәдиев, А. Мифтахов, Э. Нургалиев катнаша. Спектакль дәвамында яңгыраган җырлар «Булат җыры» (К. Тинчурин сүз., С. Сәйдәшев көе), «Даниягә» (Г. Кормаш сүз., Ю. Чаплин көе), «Тәфтиләү» (Г. Тукай сүз., татар халык көе), «Урман кызы» (Һ. Такташ сүз., Җ. Фәйзи көе), «Сагыну» (М. Җәлил сүз., З. Хәбибуллин көе), «Ак каен» (З. Ярмәки сүз., М. Вәлиев көе) аша, бер яктан, безгә М. Җәлилнең замандашларының тавышын яңгыраталар, икенче яктан, фольклор һәм музыканың героик рух, Туган илгә мәхәббәт тәрбияләүдә әхлакый потенциалын ассызыклыйлар. Спектакльдә Муса Җәлил – (Альберт Шаһимәрдәнов) геройларча һәм иҗади рухта күзалланган эпизодик персонаж. Ул – фашистларга каршы торуны оештырган яшерен оешма вәкилләренең берсе. Аның образы капелла образы белән, ягъни иҗат дөньясы белән тыгыз бәйләнгән. Спектакльдә М. Җәлилнең халык җырларыннан һәм такмаклардан өзекләр җыеп, «Шүрәле» либреттосын иҗат итүе күрсәтелә. Г. Шәрәфетдинова билгеләп үткәнчә, әсәрнең эчтәлеге фашистларга каршы корылган була. Шул рәвешле, спектакльдә М. Җәлилнең шигъри осталыгы фольклорның сәнгатьчә чагылышы аша ачыла. Бер үк вакытта шагыйрь образы рухи җитәкче, лидер статусында да күрсәтелә. Әсәр эпизодында легион вәкилләренең Сөембикә мирасы турында сөйләшүләре аерым семантик мәгънәгә ия.

Белгәнебезчә, Сөембикә манарасы Татарстанда гына түгел, ә чит төбәкләрдә дә мәгълүм. Ул барлык татар халкы өчен Туган ил иминлеге, элекке дәүләтчелек символы булып тора. Манара диварындагы язманың мәгънәсен Муса Җәлил офицерга ватанпәрвәрлек хисләре белән бәйләп аңлата. Татар эмигрантлары өчен ул Идел-йорт символы, ә совет халкы өчен – Совет Татарстаны символы. Режиссер спектальдә М. Җәлил карашларының миллилигенә игътибар итә.

Герой-шагыйрь монда либретто остасы, татар фольклоры белгече буларак ачыла. Шагыйрь спектакльдә яшерен оешма вәкиле, тоткыннар арасында аңлату-тәрбия эшен алып баручы сәләтле агитатор буларак күрсәтелә.

Муса Җәлил иҗаты спектакльдә «Сагыну» (З. Хәбибуллин көе), «Двинада» («Эшче» операсындагы Нигъмәт ариясе мотивына) җырлары аша яктыртыла һәм төп идеяне ачарга ярдәм итә. Спектакльнең хронотобы музыкаль нигез аша киңрәк ачыла. Тамашачыларга 1920-1930 елларның музыкаль мирасы белән танышу мөмкинлеге тудырыла.

2023 елның 30 ноябрендә Әлмәт театры коллективы һәм чакырылган сәнгать эшлеклеләре Муса Җәлил һәм Нәҗип Җиһановның күренекле «Алтынчәч» операсына яңа ноктадан карау омтылышы ясый. Шуның нәтиҗәсендә ачык финал белән «Алтынчәч. Мирас» арт-хаус драмасы туа. Муса Җәлил

анда автобиографик каһарман дәрәҗәсендә сурәтләнә.

Персонажы – герой-шагыйрь Муса Җәлил чикләреннән чыкмый гына (Динар Хөснетдинов, ТРның атказанган артисты), режиссер аның аңындагы вербаль булмаган эчтәлекне вербаль чаралар аша ачуга ирешә. Шул ук вакытта Муса Җәлил татар милли опера сәнгатенең башлангыч чорында иҗат ителгән танылган опера либреттосы авторы буларак катнашса да, аның образы «күп белүче автор» хисеннән азат. Рухи яктан ирекле итеп тасвирланган герой безнең алда Шагыйрь-иҗатчы торганны аңларга ярдәм итә. Шул ук вакытта логик бәйләнешләр арткы планга күчерелгән. Теге яки бу мизансценаның интерпретациясе тамашачының әзерлек дәрәҗәсенә дә бәйле.

Арт-хаус драмада әдәби текстның ассоциатив мөмкинлеге чыганагы булып сүзнең эчке формасы тора. Ул үз эченә гасырлар дәвамында тышкы формада гына сакланып калган бер төркем ассоциацияләрне берләштерә һәм тел чаралары ярдәмендә ассоциацияләр рәте хасил итә. Спектакльнең исеме, бер яктан, безне танылган халык әкиятенә һәм милли опера сәнгатенең башлангычына кире кайтара, икенче яктан, сәнгатьтә дәвамчанлык проблемасын калкытып куя. Киң җәмәгатьчелеккә мәгълүм булганча, М. Җәлил либреттосын эшләгәндә, фольклор чыганакларына, үткәннәр мирасына («Җик Мәргән» героик эпосы, «Алтынчәч», «Туктар», «Алтын каурый» әкиятләре һ.б.) таяна [14]. (Кара: Н. Юзиев). Мурат Абулкатинов спектаклендә «Алтынчәч» операсы шулай ук мәдәни мирас статусын ала. Төрле чыганакларда опера төрле исемнәргә ия. Беренче афишада М. Җәлил белән Н. Җиһановның уртак иҗат җимеше – «АЛТЫН ЧЕЧ», тамашачылар өчен программкада «Алтын чеч» дип аталган. Соңрак опера исеме ике вариантта очрый: «Алтынчеч», «Алтынчач». Муса Җәлил опера исеменә ни өчен вакыйгаларны үз тирәсенә җыеп торган Тугзак-ана исемен чыгармавын композиторга болай дип аңлата:

> «Алтынчәч матур яңгырый. Син бит музыкант! Син шуны аңламадыңмыни? Килешәм, Тугзак – фаҗигале образ. Ә без матурлык аша фаҗигагә килик» [15].

Поэтик исем эзләү барышында Муса Җәлил игътибарын әкияти образны күрсәтү аша матурлыкны ачарга омтылуда чагыла. Шул юл белән милли күтәрелеш чорында иҗат кешеләре алдындагы бурычны билгеләп, дөньяга милли сәнгать казанышларын күрсәтүнең нигезләрен ассызыклый. Шуның өчен, безнең карашыбызча, беренче белдерүдә операның исеме «Алтын чач» дип күрсәтелгән була. Шул хәлендә ул «Алтын чәч!» дигән өндәмә булып яңгырый.

Шул ук вакытта опера «алтын чәч» атамасы белән тыгыз бәйләнгән. Чәчләр кеше гәүдәсенең өске өлешендә урнашу сәбәпле, рухи көчне чагылдыра. Шунысы мәгълүм, элекке заманнардан ук алтын чәчләр соляр символикага барып тоташа, ягъни кояш нурлары, кояш символикасы белән бәйле булганнар [16. б. 117].

«Алтынчәч» операсының тамашачылар тарафыннан югары дәрәҗәдәге иҗат җимеше буларак кабул ителүе очраклы хәл түгел. Аны иҗат итүчеләрнең төп казанышы сәнгати нигезне саклап калган хәлдә, милли мәдәниятне яңа баскычка күтәрү, шул ук вакытта милли аудиторияне саклап калу. Н. Җиһанов операсы гади халык вәкилләре тарафыннан «чит», «башка», «икенче» буларак түгел, «үзебезнеке» дип кабул ителде. Тиз арада аерым партияләр халык арасында мөстәкыйль әсәр булып та танылдылар. Моңа Гадел Кутуй истәлекләре дәлил булып тора. Аңа фронтта Алтынчәч ариясен «Әнкәй догасы» дип җырлаганны ишетергә туры килә [15]. Шундый югары бәяне әсәр премьерасы барган көннәрдә белгечләр дә раслый. Әйтик, композитор Альберт Леман хатирәләрендә «Алтынчәч»тә «камиллек өстенлек итә, милли йөрәкләргә якын, кадерле, гомумиләштерелгән югары эстетик зәвыклы, яшәеш нигезләренә якын образлар яши» дип язып калдырган [15].

Борынгы күзаллаулар буенча, Алтын чәч образы шулай ук бөҗра потенциалын (бер Асылның икелек гәүдәләнеше) да үз эченә ала. Монда капма-каршы башлангычларның берләшүе күзгә ташлана: актив һәм пассив, тартып торучы һәм читкә этәрүче, төзүче һәм җимерүче.

Спектакль сюжетының доминантасы булып фольклор традицияләре кысаларындагы ватанпәрвәрлек тора. Бу идеяне көчәйтү өчен режиссер белән драматург бөҗралы композициягә мөрәҗәгать итәләр. Каймалап алу чарасы буларак, И. Зәйниев М. Абдукатинов Нәкый Исәнбәт сүзләренә һәм халык көенә иҗат ителгән «Илкәем» (1917)

җырын файдаланалар [17]. Ул – гасыр дәвамында дөньяның төрле почмакларында яшәгән татарларның күңелен яулап алган җыр. Әсәр Туган илгә мәхәббәт манифесты булып яңгырап, геройның да мөнәсәбәтен чагылдыра. Н. Исәнбәт текстында Туган ил алдындагы бурыч һәм кешенең «Туган җирнең сандугачы» булуы белән тыгыз бәйләнә.

«Алтынчәч. Мирас» спектакленең төп өлешен аждаһа белән көрәш сюжетының яңа вариациясе тәшкил итә. Туган җирнең гармонияле яшәешенә куркыныч тудырган Аждаһа тираниясе белән очрашкач, халык яклаучылары, көрәш юлына басып, Герой, Ватанны саклаучы статусына ия булалар. Әлеге сюжет белән параллель рәвештә спектакльдә милли характерлар һәм дөньяның милли образлары контекстында шагыйрь һәм шигърият, халык һәм дәүләт кебек темалар күтәрелә.

«Алтынчәч. Мирас» спектаклендә кинематографиягә хас чалымнар да күзгә ташлана. Ул режиссерның ситуацияне динамикада күрсәтергә теләве, фрагментларны гадәти булмаган рәткә тезәргә, шулай ук укучы-тамашачының кабул итү процессын вакыт һәм пространствоны әле тегендә, әле монда күчерү юлы аша идарә итү ихтыяҗы белән аңлатыла (тулырак бу техника турында И. Мартьянов китабында) [18].

Муса Җәлил либреттосының әдәби текстын күзаллау барышында И. Зәйниев һәм М. Абдукатинов «авторның күзаллау тәҗрибәсен», укучыны һәм тамашачыны берләштереп, шулай ук әдәби җирлекне хәрәкәттә тасвирлап, күзаллау образларын берләштерү юлы белән «оптик метафора» тудыралар, шул юл белән укучы игътибарын предметка яки хәрәкәткә юнәлтеп, укучыга эмоциональ йогынты ясап, аларны бергәләп иҗат итүгә этәрәләр. Болгар ыруының акрынлап бетеп баруын сурәтләү (Хор трансформациясен кара), шул исәптән Янбулат (Рамазан Йосыпов), Каракаш (Диләрә Фазлиева) үлеме дә шуның белән аңлатыла.

Либреттоның шагыйрь-авторы карашынча, персонажларның берсеннән икенчесенә таба «шууын», предметларның берсеннән икенчесенә күчүе кебек таркау фрагментларның «берләшүен» күзәтү барышында тамашачы тулы бер чынбарлык картинасын тудыруның шаһитына әверелә. Шагыйрьнең авторлык карашы бер-бер артлы сөйләүче персонаждан икенчесенә, еш кына аларның репликаларын бүлә-бүлә дәвам итү рәвешендә күчеп бара.

Сәхнәдә хәрәкәтне тудыру өчен режиссер төрлечә планлаштыруга мөрәҗәгать итә: гомуми планнан төгәлгә күчү (Алтынчәч белән очрашу мизансценасын кара). Спектакльнең «күзәтү ситуациясен» эшләү барышында режиссер еш кына Шагыйрь һәм аның персонажларының карашларын тәңгәлләштерә. Хәтта Шагыйрь үз персонажына әверелеп, Алтынчәчне һәм аны эзәрлекләүчеләрне коткару очрагындагы кебек, опера сюжетына кереп китә. Кайбер очракта тамашачы яктылык һәм шәүлә йөреше аша (рәссам Софья Шнырева), аңа ишетелгән тавышлар аша (саунд-дизайнер Симон Маркевич) аңларга тиеш була.

Хәтта берни күренмәгән вакытта да, тавыш образларын тудырып, М. Абдукатинов укучы күзаллавын активлаштырып, аны иҗат эшенә кушылып китүенә ирешергә омтыла. Гомумхалык фаҗигасе сурәтен тудыру аша режиссер басып алучы Олуг-хан гаскәрләре (Чыңгызханга ишарә?) белән бәрелештә һәлак булган Тугзак-ана ыруы вәкилләре Хорына берничә тапкыр мөрәҗәгать итә. Хор партияләре пианистик техникага хас пластик хәрәкәтләрдән торган репликалар яки техник чаралар аша күрсәтелә (пластика буенча режиссер Никита Беляков). Шагыйрь персонажларының хәрәкәтен акрынайтып яки тизләтү аша иҗади максатына таба бара. Рәссам яктылык аша төрле визуаль тәңгәллекләр тудырып, төрле мәгънәләрне көчәйтүгә ирешә: Алтынчәчнең чәчләре әкренләп арткы нарат кәүсәләренә үрелә, сүзсез рояль – яңгырый торган язу өстәленә әверелә һ.б.

Спектакльнең төп герое итеп, Муса Җәлил күрсәтелә. Сурәтләү предметы – милли операның Мәскәүдә узачак Татар сәнгате декадасына әзерлек чорының иҗади акты. Динар Хөснетдиновның (ТР атказ. артисты) героеның карашы Мәңгелеккә омтылган. Тарих төтенендә ул милли тормыш серләрен табарга омтыла. Бу тенденция сценографиядә XX гасыр башы шагыйре Габдулла Тукайның иҗади табышы булган наратлар тасвирланган пәрдә рәвешендә арткы планда бирелә. Чагыштырыгыз: автобиографик герой туган ягының гимнына әверелгән «Шүрәле»дәге наратларга карап соклана, чиксез урманнарны дәһшәтле гаскәр белән чагыштыра: «Рәт-рәт тора, гаскәри кеби, чыршы, нарат» [19]. Милли идеал булган Батыр (Былтыр) феномены (Г.

Тукай, «Шүрәле» поэмасы) турында уйланып, спектакльдә шагыйрь тамашачылар күз алдында татар халкының үткәне белән бәйле хатирәләрне, шулай ук үз тормышының «серле йомгагын» сүтә («Серле йомгак», 1943) [20]. Акрынлап халык тарихында Шагыйрь Батыр статусын ала: 1956 елда Муса Җәлилгә үлгәннән соң Советлар Союзы герое исеме бирелә.

Рәссам Софья Шнырова ишекләрне һәм тәрәзәләрне халык тарихы порталлары сыман тасвирлый. Шуның аша Шагыйрь аңында берничә хронотоп яшәвенә басым ясый. Әкияти-мифологик хронотоп тарихи, биографик вакытның перциптив хронотобы белән тыгыз бәйләнә. Шул ук вакытта спектакльдә ыруның «балачагы» – болгар дәүләтен тудыру чоры – патриархаль идиллия статусын ала, Алтын чорга куркыныч янаган тиран − Аждаһа Олуг-хан (Мәмәт хан) Шагыйрьгә капма-каршылыкта ачыла. Аждаһага охшаш сюжет тудыру вакытында спектакль авторлары шкафтан татар халкының “скелет”ларын тартып чыгаралар, шуның аша әһәмиятле метафоралар тудыралар. Тарихи истәлекләрне сурәтләү бәрабәренә спектальдә сурәтләнгән Аждаһа төрле кыяфәтләргә керә. Шагыйрьнең иҗади карашларында берничә тарихи тәңгәллек тууы күрсәтелә: Урда башында торган Олуг-ханның һөҗүме нәтиҗәсендә Болгар дәүләтенең җимерелүе, Сталин репрессиясе (1920–1950) нәтиҗәсендә Советлар дәүләте таркалу, Гитлер җитәкчелегендә фашистларның бәреп керүе. Стенографиядә Чехов стилендә тасвирланган китап шкафы традицияләрнең мәңгелеген символлаштыра.

Язу өстәле Муса Җәлилнең шәхесе буларак күзаллана. Ул спектакльдә Иҗатчының халык күңелен тибрәтә торган коралга әверелә. *Радио* һәм *көймәнең* антитезасы романтик төс ала: поэтик хыялның һәм кырыс чынбарлыкның антитезасына әверелә. Шул ук вакытта көймә образы кызыксынучан тамашачы өчен Дәрдемәнднең «Кораб» шигырендәге «Ил корабын җил сөрә!» юлларында язылганча, усал җилнең җилкәнне ертуын тасвирлау аша хрестоматик кораб образы искә төшерелә [21, б. 27].

Спектакль дәвамында Шагыйрьнең «халык сандугачы»на әверелүен, халык күңелендә яңгыраган кайтавазны ишеткәндәй булалар. Сюжетның опера өлеше хор партияләре һәм рояль образы белән тулыландырыла.

Шагыйрьнең игътибар үзәгенә татар халкының данлы үткәнен генә түгел, ә хәзерге фаҗигале хәлләр дә куела. Хронотоп Муса Җәлил замандашларының тормыш вакыйгаларын кертү исәбенә дә киңәйтелә. 1920–1930 елларда Шагыйрьгә җәдитчелек һәм милли идеяләр үзгәрешенең шаһиты булырга туры килә. Моңа опера мизансценаларын К. Тинчуринның һәм С. Сәйдәшевның «Зәңгәр шәл» (1926) музыкаль драмасындагы Булат ариясе белән бүленүе дә ишарә ясый. Бу спектакль 19 еллык тыюдан соң 1957 елда гына сәхнәгә кайта, ә аның бер авторы 1937 елда атып үтерелә. К. Тинчурин татар театрының һәм милли драматургиянең алтын фондын тәшкил иткән музыкаль драмалар, комедияләр тудыручы автор буларак халык хәтерендә мәңгелек урын яулый.

Сталин раепрессияләренең тагын бер вәкиле булган Хәсән Туфан – Муса Җәлилнең чордашы буларак күрсәтелә. Кадакланган тоткын образында Айрат Мифтахов шагыйрьнең «Илдә ниләр бар икән?» (1944) дигән атаклы шигырен укый. Бу шигырь данлыклы август Карары яктысында «Алтын Урда»ны тар-мар итү елы истәлегенә язылган. Әлеге документны кабул итү, тарихчы А.Г. Галләмова сүзләренә караганда, «милли рухи хәзинәнең күтәрелеш этабын йомгаклауда борылыш чорын чагылдырган 1930 еллар ахырын күрсәтә» [19]. Бер яктан, татар интеллигенциясе корбан дәрәҗәсендә калса, икенче яктан, 1950–1980 елларда этногенетик югалтулар шартларында «социо-, морфо-, формогенез күзлегеннән» казанышларын яктырта [22].

Сәхнә әсәре авторлары Шагыйрьнең замандашлары мохитендә генә түгел, ә татар әдәбиятының мәңгелек образлары галереясендә дә тарихи тәңгәллекләр үткәрә. Шул рәвешле, эпос герое Җик-Мәргән XX гасыр башында Г. Тукай иҗатында үзенең кыюлыгы белән Шүрәледән дә өстенрәк Батыр-Былтыр итеп күрсәтелгән. 1920–1930 елларда аңа алмашка бәхет эзләп, чит җирләрдә йөреп, гаилә кору максаты белән Туган иленә кайткан, көндәшенең корбанына әверелгән танылган музыкаль драма герое Булат килә. Булатны яңа геройлар – Нәкый Исәнбәт, Хәсән Туфан, Муса Җәлил алмаштыра.

А. Г. Галләмова ачыклавынча, алар дәүләт карарларына каршы үзенчәлекле иммунитет булдырган, карашлары мәдрәсә шартларында, бердәм тоталитар басымга кадәр формалашкан

«татар иҗади элитасы вәкилләре». Алар Марк Захаровның «Аждаһаны үтерергә» фильмындагы беренче укучылары шикелле, гайрәтле аждаһа системасының мәгънәсез шартларына каршы торырга омтыла. Гуманитар юнәлештәгеләр арасында «аждаһалык»ка каршы торучы, татар халкы хакына «үз җирен» яклап, аның идеологик тамгаларга каршы торучы Ланцелотлары да булган [21. б. 787].

Артистларның сәхнәдә үз-үзләрен тотышлары алар башкара торган персонаж роленең хронотоптагы характерына бәйле. Спектакльдә опера эпик геройларының тотрыклы тасвиры шуның белән бәйле: фольклор хронотобында кеше образының тышкы кыяфәтен үзгәртмичә, тотрыклы итеп, шәхси сыйфатларын калку тасвирлау аша ачыла. Муса Җәлилнең әдәби образының автобиографик хронотобы аны гражданин буларак күзалларга ярдәм итә. Чынбарлыктагы биографик вакыт тулысынча диярлек идеаль һәм абстракт вакыт метаморфозалары эчендә тулысынча таркала. Күрсәтелгән хронотопта тарихи инверсия барлыкка килә, ул вакытта сәнгатьчә фикерләү татар халкының беренче дәүләтчелеген төзүгә бәйле булган Алтын гасыр турындагы мифта максат, идеал, гаделлек кебек категорияләр аша күзаллана.

Фольклор сюжетларын чишә-чишә, Шагыйрь Тугзак-ана – ыру анасы дигән архетипны яңадан тудыра. Спектакль-ремейкта «Идегәй»дәге Субра карт кебек ул мәңгелек образ дәрәҗәсенә күтәрелә. Тугзак-ана үзенең улларын ыру тарихы белән таныштыра, үзенең киңәш-күрсәтмәләрен бирә, аларга Җик-Мәргәннең киемнәрен кигертеп карап, Туган ил сакчысы буларак, сакраль миссиягә – батырлык эшләргә әзерли. Мәдинә Гайнуллина үзенең персонажын тудыру барышында читләшү алымына таяна. Дидактик якның көчле булуына да карамастан, Тугзак-ана образы психологизмнан читләштерелгән. Ул үзенең кыйммәтле киңәшләрен батыр оныгына бирү өчен бер вакыт чигеннән икенчесенә җиңел генә күчә. Әлеге персонажның киемнәре борынгы трагедия геройлары стилендә күрәзәче-картларныкы кебек тегелгән.

Муса Җәлил замандашларының тавышын тудыру барышында И. Зәйниев интертекст мөмкинлекләрен файдалана. Драматург ватанпәрвәрлек феномены турында уйланганда, әдипнең Әминәгә язган хушлашу хаты текстын һәм операдагы Тугзак-ананың киңәшләрен берләштерә:

> «Я заповедь одну скажу вам, дети,
> Ее вы помните и впредь:
> Чем на коленях жить на свете,
> Достойней стоя умереть!» [13].

Шагыйрь турындагы әсәрнең композициясе булып аның язу өстәленнән һәм үзенең геройларыннан аерылып, күтәрелеп китүе тора. Шагыйрь үзенең батырлыгы, «Моабит дәфтәрләре» шигырьләр циклы аркасында халык хәтерендә җуелмас эз ала.

Спектакльне куючылар шагыйрь һәм тамашачы арасын якынайту өчен аны автобиографик хронотоп чикләрендә сакчыл ата буларак та ачалар. Бу теманы ачу барышында И. Зәйниев тамашачыны тапталган сукмактан читләштереп (кызы Чулпан темасы), озак еллар дәвамында иҗтимагый игътибардан читтә калып килгән беренче баласы туу тарихына юнәлтә. Шагыйрьнең олы улы Альберт Җәлилов ил сакчысы юлын сайлый. Ул Саратов химик саклау хәрби-инженер училищесын тәмамлап, Совет Армиясендәге хезмәтен подполковник дәрәҗәсендә тәмамлый. Альберт Җәлилов үзенең әтисе белән горурлана, аның биографиясен өйрәнә, шигырьләрен яттан укый.

Шагыйрь образын эшкәртү барышында күпмәгънәле кош образына аерым игътибар бирелә. Ул башта персонаж кулында кәгазь кош формасында була. Бу образ тамашачы игътибарын «Илкәем» җырындагы каймалап алу алымына юнәлтә (чаг. сандугач). Хор тарафыннан башкарылган (Лилия Заһидуллина, Алсу Сибгатуллина, Миләүшә Юзаева, Энҗе Сәйфетдинова, Илүзә Нәбиуллина) бишек җыры белән кушылып, метафорачыл мәгънә ала: бала – ыру оясындагы кош, киләчәк символы. Икенче яктан, кәгазь кош батырлык мөмкинлеге, персонажның тагын да югарырак баскычка күтәрелүе белән бәйләнгән. Спектакльдә өч тылсымлы каләм искә алына: Җик-Мәргән тарафыннан торнадан атып төшерелгән каурый – себер татарларының тотемы. М. Җәлил операсында торна тылсымлы ярдәмче, саклау чарасына әйләнгән каурый тотем статусы ала.

Шул ук вакытта герой-шагыйрьнең улы биографиясенә дә игътибар юнәлтә. Шунысы билгеле, Альберт Җәлилов очучы булырга хыяллана, әмма балачакта алган җәрәхәтләре бу хыялны тормышка ашырырга комачаулый.

Менә шуның өчен Муса-ата бишек җыры яңгыраганда улына канатлы кош уенчыгы ясый һәм аңа Җик-Мәргән киемен кидертә. Соңыннан төш чынбарлыкка әйләнеп, саташу рәвешендә ата үзенең улын югалта. Шагыйрь кулында Батырның киемнәре һәм авыр китап томнары гына кала – алар иҗади үлемсезлеккә ишарә ясый.

Шагыйрьнең фаҗигале язмышы Динар Хөснетдинов тарафыннан пластик хәрәкәтләр аша күрсәтелә. Геройның тормыш драмасы, үтеп баручы тормышның авыр борчулары либреттоның тиз укылышындагы өзектә психологик яктан дөрес күрсәтелгән.

Герой-шагыйрь тормышыннан фронт этабын визуальләштергәндә, аны фаҗигале герой буларак тасвирлыйлар. Спектакльдә кеше һәм аның яшәешенә куркыныч тудырган тимер кош антитезасы мөһим әһәмияткә ия.

Тугзак-ана Шагыйрьне Сталин репрессиясеннән сакларга омтыла: ул Пандора тартмасы кебек булган шкафны каты итеп яба. Тузгак ана сугыш вакытында коты алынган шагыйрьне тынычландырырга тырыша. .Нәкъ Тугзак-ананың каршылыклардан чыгу юлын күрсәткән кәгазь тоттыруы символик яңгырашка ия.

Спектакль ахырында Шагыйрь Тукай тарих пәрдәсе җирлегенә күченә. Пыяла артында геройны киендерү күренеше үлеменнән соң язучы мифы кичергән үзгәрешләрне тасвирлый. Шунысы мәгълүм, шагыйрьнең рәсми рәвештә исеме акланганчы, опера театр афишаларыннан югалып тора.

Финал өлешендә шагыйрь образы тамашачыларны ирек һәм тоткын темасына кайтара. Хушлашу вакытында Муса Җәлил «Ялгыз учак» шигырен укып, үзен томан эчендә йөрүче кораб белән чагыштыра, ул кабызган учакны күрүчеләр, саклаучылар булыр дигән өмет баглый.

Каракош (Диләрә Фәизова) һәм Алтынчәч (Ләйсән Заһидуллина) образларында корбан булу алгы планга чыга. Тугзак-ана фонында алар пассив персонаж буларак күренә. И. Зәйниев бу образлар өстендш эшләгәндә экияти-мифологик традицияләргә таяна, шуңа күрә бу геройлар аждаһа-коткаручы йогынтысына бәйле итеп күрсәтелә.

Спектакльдә музей җыештыручысының образы ачылмаган. Чынбарлыктагы образ булуына карамастан, ул гротеск белән тулыландырылган. Бер яктан, кара халат кигән фигура тамашачыны тынычландыра, икенче яктан, куркыныч тудыра. Муса Җәлил операсыннан аермалы буларак, И. Зәйниев һәм М. Абукатинов үзенең тамашачыларын арт-хаус драмасына хас булганча, билгесезлеккә ата. Спектакль тудыручылар татар мәдәниятенең музейларда һәм китапларда гына сакланып калуын һәм аларга халык кулы җитмәсен күреп борчыла. Шуның ачык дәлиле итеп, музей җыештыручының шагыйрьнең хатын гына укып, аның кульъязмаларын, китапларын күрмәвенә басым ясыйлар.

Спектакль музыкаль яктан да үзенчәлеккә ия. Операның үткәне хор, музыкаль партияләрдә чагылыш таба. Шагыйрьнең иҗади фикерләү сәләтен күрсәтү өчен саунд-дизайнер тамашачыларда төрле ассоциацияләр тудыра торган кызыклы авазлар уйлап таба.

Сәхнә әсәре өстендә эшләү барышында режиссер М. Абукатинов, безнең карашча, милли мәдәнияне текст, миф, ментальлек аша күрсәтүне киң колачлы итеп ачуга ирешкән. Нәтиҗәдә модернистик әсәр – әдәби нигездән ерак торган, «аң агышын» күрсәткән текст хасил булган. Драматург И. Зәйниев белән берлектә эшләү нәтиҗәсендә фольклорны заманча күзаллауга, төгәлрәк әйтсәк, аллюзияләр белән тулыландырылган мифологик сюжетлы үткән белән бүгенгене бергә үргән образлар һәм текстлар туган.

Нәтиҗәләр

Шагыйрь мифын булдыру өчен шагыйрь образын мәдәниятебездә күптән расланган матрицаларга туры китерергә кирәк. Без «Кайда минем илем?» һәм «Алтынчәч. Мирас» спектакльләре аша шагыйрь турында мифның яңа мәгънәви юллары үстерелүен күрәбез: шагыйрь һәм һәйкәл (мәдәнияттә үлемсезлек), шагыйрь һәм халык; шагыйрь һәм хакимият; шагыйрь һәм үлем; шагыйрь һәм шәһит; шагыйрь һәм муза; шагыйрь һәм Туган ил. Шул ук вакытта икенче тенденция дә үзен сиздерә: “мифобежная” яки мифтан качу. Спектакль тудыручылар «һәйкел» артында кешене күрергә, аның карашларын аңларга, язмышын күзәтергә, иҗатының үлемсезлеген, батырлык чыганакларын аңларга омтыла. Әлмәт сәхнәсендә туган Шагыйрь мифы Радик Кудояровның «Кара урман» фильмында тасвирлаган мифыннан күпкә уңышлырак (бу хакта М. Хәбетдинова рецензиясен карагыз [24]).

Әдәбият

1. Библиографический справочник «Муса Джалиль» // URL: https://kitaphane.tatarstan.ru/jal.htm?ysclid=mdfj5zkei51649071 (мөрәҗәгать итү вакыты 02.02.2024)

2. *Хәбетдинова М. М.* Нинди рәхәт, кешең булгач үрнәк алырга / М.М. Хәбетдинова // Ялкын. 2019. №2. Б.34–35.

3. *Закирҗанов А.* «Кайда минем илем?» // URL: https://sahne.ru/news/zhurnalda-ukygyz/kayda-minem-ilem(мөрәҗәгать итү вакыты 02.02.2024)

4. *Хабутдинова М. М.* «Муса. Моабит» (Триптих). // Звезда Поволжья. 2021. 15-20 мая. №18 (1032). С. 4.

5. *Юхновкая О.* Свой выпускной экзамен 80-летняя Казанская консерватория сдала на отлично // Вечерняя Казань. 2025. 9 июня. // URL: https://www.evening-kazan.ru/kultura/articles/svoy-vypusknoy-ekzamen-80-letnyaya-kazanskaya-konservatoriya-sdala-na-otlichno?ysclid=mdl8rigvyn689830026&utm_source=yandex.ru&utm_medium=organic&utm_campaign=yandex.ru&utm_referrer=yandex.ru (мөрәҗәгать итү вакыты 02.07.2025)

6. *Гилязов И. А.* Восточная политика Германии и легион «Идель-Урал». Бессмертный подвиг Мусы Джалиля // Виртуальный музей Великой Отечественной войны // URL: https://tatfrontu.ru/content/vostochnaya-politika-germanii-i-legion-idel-ural-bessmertnyy-podvig-musy-dzhalilya?ysclid=mdlb9n9ijq591507884(мөрәҗәгать итү вакыты 02.02.2024)

7. *Забиров И. Х.* Джалиль и джалильцы: Докум. очерки и этюды. Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. 140 с.

8. *Мустафин Р.А.* По следам поэта-героя: Книга-поиск: [О М. Джалиле]: Москва: Дет. лит., 1971. 271 с.

9. *Ахтамзян А.* О «Курмашеве и десяти других», казненных в Берлине за «подрыв военной мощи» Германского рейха // Татарские новости. 2002. № 1(90).

10. *Черепанов М.* Служили примером для французских партизан // Виртуальный музей Великой Отечественной войны // URL: https://tatfrontu.ru/news/sluzhili-primerom-dlya-francuzskih-partizan?ysclid=mdmluk82pw127228268/ (мөрәҗәгать итү вакыты 02.02.2024)

11. *Гыйләҗев А.* Сайланма әсәрләр : 6 т. – 5 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 743 б.

12. *Фәхретдинов Г.* Кайда минем илем? // Казан утлары. 1994 №8. С. 136–151.

13. Алтынчач: опера Назиба Җиганова в 4 действиях, 6 картинах; либретто Мусы Джалиля // URL: https://www.belcanto.ru/opera_altynchach.html?ysclid=mdjp86bdzw677197974. (мөрәҗәгать итү вакыты 02.02.2024)

14. *Юзиев Н. М.* Җәлилнең иҗат лабораториясеннән // Совет әдәбияты. 1957. №6. С. 97–105.

15. *Агеева Л.* «Алтынчеч» – одна из лучших опер Назиба Жиганова // Казанские истории. 2011. 11 июля. // URL: https://history-kazan.ru/kazan-vchera-segodnya-zavtra/retrospektiva/6257-917?ysclid=mdjooezdd1278512267. (мөрәҗәгать итү вакыты 02.02.2024)

16. *Шахова Л. Н.* Солнечная символика в сказах П. Бажова // Дергачевские чтения – 96. Русская литература: национальное развитие и региональные особенности : тезисы докладов и сообщений научной конференции, Екатеринбург, 23–24 мая 1996 г. Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 1996. С. 115–117.

17. *Исәнбәт Н.* Туган ил : [шигырь] // Балалар дөньясы. 1917. № 1 (март). 1 б.

18. *Мартьянова И.* Киновек русского текста: парадокс литературной кинематогра фичности. – СПб., 2002. – 236 с.

19. Тукай дөньясы: ижат // URL: http://gabdullatukay.ru/(мөрәҗәгать итү вакыты 02.02.2024)

20. *Джалиль М.* Волшебный клубок // Хабутдинова М. М. Навстречу бессмертию... [К столетию со дня рождения татарского поэта-антифашиста Мусы Джалиля.] Н. Новгород: Изд. дом «Медина», 2006. С. 41–42.

21. *Дәрдемәнд* Агарган кыл. Казан: Мәгариф, 1999. 112 б.

22. *Галлямова А. Г.* «“Расправа” над Золотой Ордой» в середине XX в.: Идеологический дискурс в татарской медиевистике в свете августовского Постановления 1944 г. // Золотоордынское обозрение. 2019. Т. 7, № 4. С. 784–797. DOI: 10.22378/2313-6197.2019-7-4.784-797/

23. *Галлямова А. Г.* Идеология и культура // Татарская АССР в период постстали низма. Казань, 2015. С. 325–445.

24. *Хабутдинова М. М.* «У совести вариантов нет» (Т.Миннуллин): [фильм «Караурман»] // Звезда Поволжья. 2025. №33(1235). 13-19 сентября. С. 1–2.

ОБРАЗ МУСЫ ДЖАЛИЛЯ НА СЦЕНЕ АЛЬМЕТЬЕВСКОГО ТЕАТРА

Милеуша Мухаметзяновна Хабутдинова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
mileuscha@mail.ru.

Альфия Рухулловна Мотигуллина,
Казанский государственный институт культуры,
Россия, 420059, г. Казань, ул. Оренбургский тракт, д. 3,
alfiya311065@mail.ru.

В статье анализируется образ Мусы Джалиля в спектаклях Альметьевского татарского государственного драматического театра «Кайда минем илем?» (2020, «Где моя Родина?», авт. Гараф Фахрутдинов, реж. Ильяс Гареев) и «Алтынчәч. Мирас» (2023, авт. Муса Джалиль, Ильгиз Зайниев, реж. Мурат Абдукатинов). Если первый из них создан на основе художественно-документальной прозы Г. Фахрутдинова, то второй является драмой-ремейком легендарной оперы Н. Җиганова и М. Джалиля «Алтынчәч» («Златовласка»). В спектакле И. Гареева Муса Джалиль фигурирует в качестве эпизодического персонажа поэта-подпольщика. Голос писателя оживает в песнях на его стихи, звучащих во время спектакля. В драме-ремейке М. Абдукатинова Муса Джалиль является главным героем. Новаторство режиссера проявилось в ассоциативном подходе в разработке его образа.

Ключевые слова: татарская литература, татарский театр, Муса Джалиль, миф о поэте, Ильяс Гареев, Мурат Абдукатинов

Для цитирования: Хабутдинова М. М., Мотигуллина А. Р. Образ Мусы Джалиля на сцене Альметьевского театра // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 110–127. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-110-127

Personalia

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-128-134

YUSUF SAMITOV – THE FOUNDER OF THE KAZAN SCHOOL OF HIGH-RESOLUTION NUCLEAR MAGNETIC RESONANCE (ON THE 100TH ANNIVERSARY OF THE OUTSTANDING SCIENTIST)

Marsil Kahirovich Kadirov,
Kazan National Research Technological University,
68 Karl Marx Str., Kazan, 420015, Russian Federation,
kamaka59@gmail.com.

Samitov Yusuf Yunusovich (1925–1987) was a renowned Tatar Soviet physicist, Doctor of Physics and Mathematics (1967), Professor (1971), the founder of a scientific school and a new research field: “The development and application of high-resolution NMR spectroscopy methods for studying the structure and physico-chemical proper-

Сәмитов Йосыф Юныс улы (1925–1987) – мәшһүр татар совет физигы, физика-математика фәннәре докторы (1967), профессор (1971). СССРда беренче төшле магнит резонансы (ЯМР) спектрометрын конструкцияләүче һәм аны ясауны оештыручы (1961), Казан югары ачыклыклы ЯМР (ЯМР высокого

Самитов Юсуф Юнусович (1925–1987) – известный татарский советский физик, доктор физико-математических наук (1967), профессор (1971), конструктор, организатор создания первого в СССР спектрометра ядерного магнитного резонанса (ЯМР) (1961), основатель и бессменный руководитель Казанской школы

ties of molecules in solutions". He was an Honored Scientist of the Tatar ASSR and a laureate of the State Award of the Republic of Tatarstan in Science and Technology (2009).

разрешения) спектроскопиясе мәктәбенә нигез салучы һәм аның алыштыргысыз җитәкчесе. Татарстан АССР ның атказанган фән эшлеклесе (1985), фән һәм техника өлкәсендә Татарстан Республикасы Дәүләт премиясе лауреаты (2009).

ЯМР-спектроскопии высокого разрешения.

Заслуженный деятель науки ТАССР, лауреат Государственной премии Республики Татарстан в области науки и техники (2009).

For citation: Kadirov, M. Yusuf Samitov – the founder of the Kazan school of high-resolution nuclear magnetic resonance (on the 100th anniversary of the outstanding scientist) // Tatarica. 2025. № 2 (25). pp. 128–134. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-128-134

Сылтама өчен: Кадиров М.К. Казан югары ачыклыклы төш магнит резонансы мәктәбенә нигез салучы Йосыф Юныс улы Сәмитов (күренекле галимнең тууына 100 ел) // Tatarica. 2025. № 2 (25). 128–134 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-128-134

Для цитирования: Кадиров М. К. Юсуф Самитов – основатель казанской школы ядерного магнитного резонанса высокого разрешения (к 100-летию выдающегося ученого) // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 128–134. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-128-134

Yusuf Samitov was born on April 5, 1925, in the city of Vyatka (now Kirov), to the family of Yunus, the son of a Kazan merchant, the owner of the Vali–Muhammad Samitov trading rows (a bazaar, merchant's rows) and Zig'ni-Kamal, the daughter of Sibgatulla Devyat'yarov, a famous hunter, millionaire, and descendant of Tatar Murzas. It is essential to acknowledge that the funds for the construction of the Cathedral Mosque in the city of Vyatka were provided by merchants, the Samitovs and the Devyat'yarovs.

In his childhood, Yusuf was surrounded by his mother's sisters. Both of them, in Tsarist times, being the daughters-in-law of the merchant-nobleman Apanaev, were granted the noble title, but after the repression period, when they had lost their husbands, raised their children. Yusuf lived in Vyatka with his mother Zig'ni-Kamal and his siblings, and he frequently visited Zinnət who had settled in Moscow and was a close friend of Səyar Aidarov and other actors [1].

Although the family lived in difficult conditions, young Yusuf had a strong desire for education, and at school, he was considered one of the most promising students. From his childhood, he loved technology. In 1942, while still attending school, he worked as a tractor driver in the Biektau District. One day, his hand was severely injured, and his fingers became immobile. He was issued a certificate stating he was unfit for military service and exempt from mobilization. But Yosuf, being a great patriot of his Motherland, did not want to accept this situation. He was engaged in physical labor, actively participating in the tasks that aided the front. Although he was still under the conscription age, he found a way to voluntarily go to the front. Starting in 1943, at the Western Front, he fought against the fascist invaders in the 321st Aviation Division, first as a trainee aviation mechanic, later as an aviation mechanic.

After being demobilized from the Red Army, Yusuf Samitov entered the Faculty of Physics and Mathematics at Kazan State University. After the frontline experience, he took his higher education very seriously. He successfully mastered the difficult but fascinating exact sciences, doing it with a strong sense of responsibility, standing out among other students. He was awarded the Stalin Scholarship. He was involved in research work with like-minded fellow-students, equally passionate about physics: Shamil Bashkirov, Nikolai Neprimerov, and Aleksandr Sachenkov. After the repressions, his family lived in very constrained circumstances, without even enough place to sleep in their own house. As a former frontline soldier, Samitov was provided with a place in a dormitory. There, he shared a room with international students Andreh Berki, Ko-Dya-Kha, and Kim Sen En, helping them understand the Russian language and the exact sciences that he himself had managed to master thoroughly. The big-hearted, generous Tatar young man earned a deep respect of his new friends. This valuable experience proved very useful later in his life, especially when establishing connections with foreign scientists.

Ruthless fate continued to hound Yusuf Samitov. He fell in love with Səidə Yalymova, a beautiful and talented Tatar girl. However, Səidə came from a family of enemies of the people. The battle-hardened veteran once again demonstrated

his resilience. He did not betray his love; ultimately, he married Səidə. As a result, he immediately lost his Stalin Scholarship.

Yu. Samitov successfully graduated from Kazan State University in 1951 and began his postgraduate studies at the Department of Molecular and Thermal Processes of the same university. In 1954, under the supervision of Prof. A. G. Shafigullin, he defended his Ph.D. [2] in Physics and Mathematics "High-Frequency Conductometry and Its Application in Chemical Kinetics" ahead of schedule. From that year on, he started his teaching career at KSU. In 1957, already holding the title of Associate Professor, he went to Vietnam to teach, where he established the Department of Physics within a year. Yusuf Samitov's work was highly valued by the Vietnamese government, and he was rewarded with Vietnam's medal and order. Throughout his life, Yusuf Samitov continued to collect and send scientific works to Vietnam, helping to expand the library collection of the department he had founded.

In 1958, Yu. Samitov returned from Vietnam to Kazan, because Academician Boris Arbuzov offered him to organize a laboratory of physical research methods, which later was called the Problematic Laboratory for the Study of Organic Compounds [3]. Yu. Samitov was also recommended for this position by Prof. Semen Al'tshuler of KSU, a war veteran who had voluntarily joined the front from the very beginning of the war. He finished it in 1945 in Berlin as a Major, and after the war made several world-class discoveries in the field of radio spectroscopy and magnetism.

Yu. Samitov was the founder and permanent leader of the Kazan School of High-Resolution NMR Spectroscopy. In the initial period, the team led by Samitov (Yu. Samitov, A. Aganov, A. Abdulnasyrov, A. Khayarov, T. Zykova, L. Vinogradov, R. Sadykov, V. Zinin) was to take a step most crucial for this new field of science: to establish their own experimental base for high-resolution NMR spectroscopy. At that time, there was no industrial equipment available in our country, and it was impossible to purchase spectrometers produced by foreign firms. The most immediate task was to develop a highly sensitive NMR spectrometer. Its design was described by Yu. Samitov in the article published in the scientific journal in 1961 [4] as a spectrometer for observing proton resonance, and he organized its construction. This spectrometer was used for the first time in the USSR in the same year to determine the structure of complex organic compounds – terpenes [5]. The most critical requirement for building a successful spectrometer in radio spectroscopy was the exceptionally high quality of its magnetic core and the provision of a homogeneous constant magnetic field. Yusuf Samitov personally visited metallurgical plants in the Urals to strictly control the production of these complex-shaped workpieces, which measured 1–1.5 cubic meters.

The next significant development from the laboratory led by Yu. Samitov was the construction of a new spectrometer for recording proton spectra in 1964. This spectrometer was handed over to the Institute of Organic and Physical Chemistry (IOPC), which was part of the Kazan Branch of the USSR Academy of Sciences. The spectrometer was upgraded in 1967 for observing NMR on phosphorus-31 nuclei, as Kazan is a world-renowned center for phosphorus chemistry. Starting from that time, experiments on studying substances, using highly sensitive spectroscopy, began at the IOPC. Soon, a radio spectroscopy laboratory was established there, headed by Yu. Samitov from 1965 to 1973. The subsequent development of hardware by Yu. Samitov, A. Aganov, and L. Vinogradov was the construction of a specialized, highly sensitive NMR spectrometer for kinetic and dynamic studies, which incorporated many new design ideas [6].

In 1967, Yu. Samitov successfully defended his doctoral dissertation "NMR Spectra and Stereoisomerism of Molecules" [7]. This was the first doctoral dissertation in the USSR entirely devoted to NMR spectroscopy. In 1971, Yusuf Samitov was awarded the title of Professor. Later, in 1985, he was honored with the distinguished title of an Honored Scientist of the Tatar ASSR.

Under the supervision of Yusuf Samitov, eighteen of his students defended their candidate dissertations, and three prominent scientists are preparing for their doctorate degrees. Among his students are distinguished researchers: A. Aganov, R. Aminova, and V. Klochkov. They continue their research work in Russia and abroad, perpetuating Samitov's rich legacy. His teaching methods were based on training students and postgraduates to think independently and creatively.

Apart from his work, Yusuf Samitov was very fond of skiing, boating, and traveling by car. But in January 1987, upon leaving his house to get behind the wheel of his car, his restless heart stopped beating forever. He was only 61 years old.

The only daughter of Yu. Samitov, Asiya, followed in her father's footsteps. She graduated from the Faculty of Physics at Kazan State University.

Asiya Sadyikova is a Candidate of Sciences in Physics and Mathematics (Ph.D.) and an Associate Professor in the Department of Physics at Kazan National Research Technological University (KNRTU). Her scientific research is focused on quantum-chemical calculations of second-order magnetic properties. A. Sadykova developed her own teaching methodology. More than once, she has received diplomas at the republican competition “50 Best Innovative Ideas for the Republic of Tatarstan”. Her methodology is successfully used for teaching general physics in Russian and English at the University.

Asiya Sadyikova maintains an active lifestyle. She was a member of the 1st and 2nd convocations of the Public Chamber of the Republic of Tatarstan. A. Sadykova is the head of the Tatar-Japanese Cultural and Information Center “Sakura”. For many years, she served on the Council of the All-Union Public Organization “Russia-Japan Society” and was a member of the audit commission of the All-Russian Organization “The 21st Century Committee”. For her work on establishing multilateral relations between the Republic of Tatarstan and Japan through the unique “Information Channel”, she was awarded “The 1000th Anniversary of Kazan” Medal, a certificate from the Ambassador of Japan, and the Order of the Rising Sun.

Yu. Samitov’s granddaughter, Dilbər Sadyikova, graduated from Kazan Federal University and studied in France and Canada. She is a polyglot and has a good command of six languages. D. Sadyikova is involved in the implementation of numerous projects at various international summits held in different countries of the world, in the youth programs of the World Economic Forum, and at the youth summits of BRICS countries and the Organization of Islamic Cooperation. She is the founder and chairperson of the “Academy of Youth Diplomacy and Creative Industries”.

References

1. *I. Yu. Samitov gailəseneң arkhiv materiallary* [Archival Materials of the Samitovs]. (In Tatar)

2. Samitov, Yu.Yu. (1954). *Konduktometriya na vysokikh chastotakh i ee prilozhenie v khimicheskoi kinetike: diss. ... kand. fiz.-mat. nauk* [High-frequency Conductometry and Its Application in Chemical Kinetics: Ph.D. Thesis]. Kazan'. (In Russian)

3. Al'tshuler, N. S. Larionov, A. L., Monakhova, N. I., Tuzova, L. L. (2009). *Rol' vypusknikov Kazanskogo universiteta v sozdanii i razvitii fizicheskikh metodov issledovaniya geologicheskikh i khimicheskikh ob"ektov* [The Role of Kazan University Graduates in the Creation and Development of Physical Methods for Studying Geological and Chemical Objects]. Uchen. zap. Kazan. gos. un-ta. Ser. Estestvennye nauki. T. 151. Kn. 3. (In Russian)

4. Samitov, Yu. Yu. (1961). *Yadernyi magnitno-rezonansnyi spektrometr vysokoi razreshayushchei sily* [High-resolution Nuclear Magnetic Resonance Spectrometer]. Pribory i tekhnika ehksperimenta. No. 5, pp. 100–108. (In Russian)

5. Samitov, Yu. Yu., Arbuzov, B. A., Isaeva, Z. G. (1961). *Issledovanie bitsiklicheskikh terpenov i ikh okisei metodom protonnogo magnitnogo rezonansa* [Study of Bicyclic Terpenes and Their Oxides by Proton Magnetic Resonance]. Dokl. AN SSSR. T. 137. No. 3, pp. 589–592. (In Russian)

6. Samitov, Yu. Yu., Aganov, A. V., Vinogradov, L. I. (1967). *Yadernyi magnitno-rezonansnyi spektrometr vysokogo razresheniya* [High-resolution Nuclear Magnetic Resonance Spectrometer]. Pribory i tekhnika ehksperimenta. No. 6, pp. 111–112. (In Russian)

7. Samitov, Yu. Yu. (1967). *Spektry yadernogo magnitnogo rezonansa i stereoizomeriya molekul: dis. ... d-ra fiz.-mat. nauk* [Nuclear Magnetic Resonance Spectra and Molecular Stereoisomerism: Doctoral Thesis]. Kazan. gos. un-t. Kazan', 579 p. (In Russian)

КАЗАН ЮГАРЫ АЧЫКЛЫКЛЫ ТӨШ МАГНИТ РЕЗОНАНСЫ МӘКТӘБЕНӘ НИГЕЗ САЛУЧЫ ЙОСЫФ ЮНЫС УЛЫ СӘМИТОВ (КҮРЕНЕКЛЕ ГАЛИМНЕҢ ТУУЫНА 100 ЕЛ)

Марсил Каһир улы Кадиров,
Казан милли тикшеренү технология университеты,
Россия, 420015, Казан ш., К. Маркс ур., 68 йорт,
kamaka59@gmail.com.

Йосыф Сәмитов 1925 елның 5 апрелендә Вятка шәһәрендә (хәзерге Киров) Казандагы сәүдә рәтләре хуҗасы сәүдәгәр Вәли-Мөхәммәд Сәмитовның улы Юныс һәм данлыклы мехчы-сәүдәгәр, миллионер, татар морзалары нәселеннән булган Сибгатулла Дәүләтьяровның

(Девятьяров) кызы Зигъни-Камал гаиләсендә дөньяга килә. Бу нисбәттән, Вятка шәһәрендәге Җәмигъ мәчетен төзергә акчаны сәүдәгәрләр Сәмитов һәм Дәүләтьяровлар биргәнен ассызыклап узарга кирәктер.

Йосыфның балачагы әнисенең апа-сеңелләре әйләнәсендә үтә. Аларга патша заманында, сәүдәгәр-дворян Апанаевның киленнәре булганга, дворян титулы бүләк ителә һәм репрессияләр чорыннан соң, бу ике апа да, балаларын кочаклап, ирләрсез кала. Йосыф, әнисе Зигъни-Камал һәм бертуганнары белән, Вятка шәһәрендә Мәкълүфә исемлесе белән бергә яши, ә Мәскәүдә төпләнгән, Сәяр Айдаровның һәм башка актерларның якын дусты булган Зиннәт янына да Йосыф еш бара торган була [1].

Гаилә авыр шартларда яшәсә дә, яшь Йосыфның белем алуга омтылышы зур була һәм мәктәптә ул бик өметлеләр сафында йөри. Кечкенәдән техниканы ярата. 1942 елда, әле мәктәптә укыганда, ул Биектау районында тракторчы булып эшли. Бервакыт аның кулы каты җәрәхәтләнә, бармаклары бөгелми торган булып кала. Йосыфка, хәрби хезмәткә яраксыз һәм мобилизациядән азат, дигән таныклык бирәләр. Ләкин Туган иленең зур патриоты булган үҗәт егет бу хәл белән килешергә теләми. Ул физик эш белән шөгыльләнүен туктаусыз дәвам итә, фронтка булыша торган эшләрдә актив катнаша. Ул гына да түгел, әле хәрби хезмәткә яше дә тулмаган килеш, үзе теләп, фронтка китү җаен таба. 1943 елдан башлап Көнбатыш фронтында 321 нче хәрәкәттәге авиация дивизиясе составында башта авиамеханик стажеры, ә аннары авиамеханик булып, фашист илбасарларына каршы көрәшә.

Кызыл Армия сафларыннан демобилизацияләнгәннән соң, Йосыф Юныс улы Казан дәүләт университетының физика-математика факультетына укырга керә. Кичәге фронтовик югары белем алуга бик җитди карый. Авыр, ләкин аның өчен бик кызык булган тиешле фәннәрне ул зур җаваплылык белән уңышлы үзләштерә, башка студентлар арасында аерылып тора. Сталин стипендиясенә лаек була. Үзе кебек физикага гашыйк булган иптәшләре Шамил Шаһивәли улы Башкиров, Николай Николаевич Непримеров, Александр Васильевич Саченковлар белән фәнни эшкә тартыла. Гаилә репрессияләрдән соң бик кысынкы шартларда яши, аңа хәтта үз өйләрендә йокларга урын да булмый. Сәмитовка, элекке фронтовик буларак, тулай торактан урын бирелә. Ул анда чит ил студентлары Андрэ Берки, Ко-Дя-Ха, Ким Сен Еннар белән бер бүлмәдә яши, аларга рус телен һәм үзе яхшы гына үзләштерергә өлгергән төгәл фәннәрне аңларга булыша. Киң күңелле, юмарт татар егете яңа дусларының тирән ихтирамын казана. Бу кыйммәтле тәҗрибә аңа алдагы тормышында чит ил галимнәре белән багланышлар урнаштырганда бик урынлы була.

Аяусыз язмыш Йосыф Сәмитовны эзәрлекләвен дәвам итә. Ул чибәр, уңган татар кызы Сәидә Ялымовага гашыйк була. Әмма Сәидә халык дошманы гаиләсеннән. Күпне күргән фронтовик бу юлы да ныклык күрсәтә. Ул үзенең мәхәббәтенә, ахыргы чиктә үзенә, хыянәт итми – Сәидәсенә өйләнә. Һәм инде, әлбәттә, Сталин стипендиясеннән колак кага.

Й.Ю. Сәмитов 1951 елда Казан дәүләт университетын уңышлы тәмамлый һәм шул ук уку йортының молекуляр һәм җылылык процесслары кафедрасына аспирантурага керә. 1954 елда профессор А.Г. Шафигуллин җитәкчелегендә «Югары ешлыкларда кондуктометрия һәм аның химик кинетикада кулланылышы» дигән темага физика-математика фәннәре буенча кандидатлык диссертациясен [2] вакытыннан алда яклый. Шул елдан ул КДУда укытучылык эшчәнлеген башлый. 1957 елда инде доцент вазифасында, Вьетнамга укытырга китә, анда бер ел эчендә физика кафедрасын оештыра. Йосыф Сәмитовның хезмәте Вьетнам хөкүмәте тарафыннан югары бәяләнә, ул бу илнең медале һәм ордены белән бүләкләнә. Йосыф Юныс улы алдагы гомерендә дә шул өлкәгә караган фәнни хезмәтләрне туплап, Вьетнамга җибәрә, үзе төзегән кафедраның китапханә фондын тулыландырырга ярдәм итеп тора.

1958 елда Й.Ю. Сәмитов Вьетнамнан Казанга кайта, чөнки академик Борис Александрович Арбузов аңа физик тикшерү методлары лабораториясен оештырырга тәкъдим итә, ул соңыннан органик кушылмалар тикшеренүләренең проблемалы лабораториясе дип атала башлый [3]. Й.Ю. Сәмитовка рекомендацияне шулай ук фронтовик, сугыш башыннан ук үзе теләп фронтка китеп, аны 1945 елда Берлинда майор чинында тәмамлаган, ә сугыштан соң радиоспектроскопия һәм магнетизм өлкәсендә дөньякүләм дәрәҗәдәге берничә ачыш ясаган Казан дәүләт университеты профессоры Семен Александрович Альтшулер үзе бирә.

Й.Ю. Сәмитов Казан югары ачыклыклы ЯМР (ЯМР высокого разрешения) спектроскопиясе мәктәбенә нигез салучы һәм аның алыштыргысыз җитәкчесе булды. Яңа юнәлешнең башлангыч чорында иң мөһим этап Йосыф Сәмитов җитәкләгән коллектив (Й.Ю. Сәмитов, А.В. Аганов, А.И. Абдулнасыров, А.И. Хаяров, Т.В. Зыкова, Л.И. Виноградов, Р.Х. Садыков, В.Н. Зинин) тарафыннан югары ачыклыклы ЯМР спектроскопиясе өчен үзебезнең эксперименталь базаны төзү була. Ул вакытта илебездә сәнәгать приборлары әле юк, ә чит ил фирмалары тарафыннан җитештерелгән спектрометрларны сатып алу мөмкин булмаган. Иң беренче чиратта югары сиземле ЯМР спектрометрын эшләргә кирәк була. Аның конструкциясен 1961 елда Й.Ю. Сәмитов, протон резонансын күзәтү өчен спектрометр буларак, фәнни матбугатта бастырып чыгара [4] һәм ясауны оештыра. Бу спектрометр шул ук елда СССР да беренче тапкыр катлаулы органик кушылмалар – терпеннар – структурасын билгеләү өчен кулланыла [5]. Магнит радиоспектроскопиясендә уңышлы спектрометр ясауның иң төп шарты булып магнит үзәгенең бик югары сыйфатлы булуы һәм гомоген даими магнит кырын тәэмин итүе кирәк. Йосыф Юныс улы үзе, Уралдагы металлургия заводларына барып, 1–1.5 куб метрлы размердагы катлаулы формада булган бу эшләнмәләрне җитештерүне кырыс контрольдә тота.

Й. Ю. Сәмитов җитәкләгән лабораториянең чираттагы мөһим эшләнмәсе, протон спектрларын яздыру өчен, яңа спектрометр төзү (1964 ел) була. Әлеге спектрометр СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы составында булган Органик һәм физик химия институтына (ИОФХ) тапшырыла. Спектрометр 1967 елда турыдан-туры фосфор-31 төшләрендә ЯМР күзәтү өчен яңартып ясала, чөнки Казан бөтен дөньяга танылган фосфор химиясе үзәге булып тора. Шул вакыттан башлап, ИОФХда матдәләрне югары сиземле спектроскопия кулланып тикшерү буенча тәҗрибәләр башлана. Институтта тиздән Й.Ю. Сәмитов тарафыннан радиоспектроскопия лабораториясе оештырыла, аны ул 1965–1973 елларда җитәкли. Аппарат эшләнмәләренең алга таба үсеше Й.Ю. Самитов, А.В. Аганов һәм Л.И. Виноградов тарафыннан кинетик һәм динамик тикшеренүләр өчен махсуслаштырылган югары сиземле ЯМР спектрометрын төзү белән бәйле була, анда күп санда яңа конструктор идеяләре тормышка ашырыла [6].

1967 елда Й.Ю. Сәмитов «ЯМР спектрлары һәм молекулаларның стереоизомерлыгы» темасында докторлык диссертациясен [7] яклый. Бу СССР да тулысынча ЯМР спектроскопиясенә багышланган беренче докторлык диссертациясе була. 1971 елда Йосыф Юныс улы Сәмитовка профессор исеме бирелә. Ә 1985 елда ул Татарстан АССР ның атказанган фән эшлеклесе исеменә лаек була.

Йосыф Юныс улы җитәкчелегендә 18 укучысы кандидатлык диссертациясе яклый, 3 фән докторы әзерләнә. Аның шәкертләре арасында А.В. Аганов, Р.М. Аминова, В.В. Клочков кебек күренекле галимнәр бар. Алар хәзер дә Россиядә һәм чит илләрдә фәнни эшчәнлек алып баралар, Йосыф Юныс улы Сәмитовның бай мирасын дәвам итәләр. Аның укыту методлары студентларны һәм аспирантларны мөстәкыйль һәм иҗади фикер йөртергә өйрәтүгә нигезләнгән.

Эштән тыш, Йосыф Юныс улы Сәмитов чаңгыда шуарга, көймәдә йөрергә һәм автомобильдә сәяхәт итәргә бик яраткан. Ә 1987 елның гыйнварында, өйдән чыгып машина руле артына утыруга, аның тынгысыз йөрәге тибүдән мәңгегә туктый. Аңа нибары 61 яшь була.

Й.Ю. Сәмитовның бердәнбер кызы Асия әтисе юлыннан китә. Ул Казан дәүләт университетының физика факультетын тәмамлый. Асия Йосыф кызы Садыйкова – физика һәм математика фәннәре кандидаты, Казан милли тикшеренү технологик университетының (КНИТУ) физика кафедрасы доценты. Аның фәнни тикшеренүләре икенче дәрәҗәдәге магнит үзлекләренең квантлы-химик исәпләүләренә юнәлтелгән. А.Й. Садыйкова үз укыту методикасын эшләгән. Ул «Татарстан Республикасы өчен 50 иң яхшы инновацион идея» республика конкурсы дипломнары белән күп тапкырлар бүләкләнә. Бу методика Университетта гомуми физика курсларын рус һәм инглиз телләрендә укытканда уңышлы кулланыла.

Асия Йосыф кызы Садыйкова актив тормыш рәвеше белән яши. Ул Татарстан Республикасы Иҗтимагый палатасының 1 һәм 2 чакырылышлары әгъзасы булып торган. А. Садыйкова – «Сакура» татар-япон мәдәни-мәгълүмат үзәге директоры. Күп еллар дәвамында ул «Россия-Япония җәмгыяте»

Бөтенсоюз иҗтимагый оешмасы советында хезмәт куйган һәм «XXI гасыр комитеты» Бөтенроссия оешмасының ревизия комиссиясе әгъзасы булган. Үзенчәлекле «Мәгълүмат каналы» моделе аша Татарстан Республикасы һәм Япония арасында күпьяклы мөнәсәбәтләр урнаштырудагы эшчәнлеге өчен, ул «Казанның 1000 еллыгы медале», Япония илчесе сертификаты һәм Кояш чыгу ордены белән бүләкләнгән.

Й. Ю. Сәмитовның оныгы Дилбәр Әсәдулла кызы Садыйкова Казан федераль университетын тәмамлый, Франциядә, Канадада белем ала. Ул – полиглот, алты телне яхшы белә. Д.Ә. Садыйкова дөньяның төрле илләрендә узган халыкара саммитларда, Бөтендөнья икътисади форумы яшьләр программаларында, БРИКС һәм Ислам хезмәттәшлек оешмасы илләренең яшьләр саммитларында күпсанлы проектларны гамәлгә ашыруда катнаша. Ул – «Яшьләр дипломатиясе һәм иҗади индустрияләр академиясе»нә нигез салучы һәм аның рәисе.

Әдәбият

1. Самитов Й.Ю. гаиләсенең архив материаллары.
2. Самитов Ю.Ю. Кондуктометрия на высоких частотах и ее приложение в химической кинетике. Дисс. ... канд. физ.-мат. наук. Казань, 1954.
3. Альтшулер Н.С., Ларионов А.Л., Монахова Н.И., Тузова Л.Л. Роль выпускников Казанского университета в создании и развитии физических методов исследования геологических и химических объектов // Учен. зап. Казан. гос. ун-та. Сер. Естественные науки. 2009. Т. 151. Кн. 3.
4. Самитов Ю.Ю. Ядерный магнитно-резонансный спектрометр высокой разрешающей силы // Приборы и техника эксперимента. 1961. № 5. С. 100–108.
5. Самитов Ю.Ю., Арбузов Б.А., Исаева З.Г. Исследование бициклических терпенов и их окисей методом протонного магнитного резонанса // Докл. АН СССР. 1961. Т. 137. № 3.С. 589–592.
6. Самитов Ю.Ю., Аганов А.В., Виноградов Л.И. Ядерный магнитно-резонансный спектрометр высокого разрешения // Приборы и техника эксперимента. 1967. № 6. С. 111–112.
7. Самитов Ю.Ю. Спектры ядерного магнитного резонанса и стереоизомерия молекул. Дис. ... д-ра физ.-мат. наук. Казан. гос. ун-т. Казань, 1967. 579 с.

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-135-142

THE FAMOUS TATAR LINGUIST FAZIL SALIKHOVICH FASEEV

Enze Khanafievna Kadirova,
G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art,
Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan,
12/4 K. Marx Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
enge@inbox.ru.

Candidate of Philology (1962) **Faseev Fazyl Salikhovich** (1925–2016) was a linguist and translator. He was a participant of the Great Patriotic War (1943–1945). After graduating from the Department of Tatar Language and Literature of the Historical and Philological Faculty at Kazan State University in 1950, he completed a postgraduate course at the Institute of Language, Literature and History. In 1952–1955, he worked in the Committee of Radio Information at the Council of Ministers of the TASSR, taught the Tatar language at the Kazan Medical and Obstetric School. In 1955–1986, he worked at the Institute of Language, Literature and History of the Kazan Branch of the USSR Academy of Sciences (in 1964–1965, he worked at Bashkir State University). F. Faseev was one of the most prominent scientists involved in the history of the Tatar literary language, the language of written monuments. The scholar's topics of interest were textual criticism, lexicology, lexicography, onomastics, etymology, etc.

Фәсиев Фазыл Салих улы (1925–2016) – тел белгече, тәрҗемәче. Филология фәннәре кандидаты (1962).

Бөек Ватан сугышы ветераны (1943–1945).

Казан дәүләт университеты тарих-филология факультетының татар теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлап, 1950 елда Тел, әдәбият һәм тарих институтына аспирантурага кабул ителә.

1952–1955 елларда ТАССР МС каршындагы Радиомәгълүмат комитетында эшли, Казан фельдшер-акушерлар мәктәбендә татар теле укыта. 1955–1986 елларда СССР ФАнең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтында эшли (1964–1965 елларда Башкорт дәүләт университетында эшләп ала). Галим татар әдәби теле тарихы, язма ядкәрләр теле һәм текстологиясе, лексикология, лексикография, ономастика, этимология һ.б. өлкәләрдә зур фәнни эшчәнлек алып бара.

Фасеев Фазыл Салихович (1925–2016) – языковед, переводчик. Кандидат филологических наук (1962). Участник Великой Отечественной войны (1943–1945). После окончания отделения татарского языка и литературы историко-филологического факультета Казанского государственного университета в 1950 г. был принят в аспирантуру Института языка, литературы и истории. В 1952–1955 гг. работал в комитете радиоинформации при СМ ТАССР, преподавал татарский язык в Казанской фельдшерско-акушерской школе. В 1955–1986 гг. работал в Институте языка, литературы и истории Казанского филиала АН СССР (в 1964–1965 гг. работал в Башкирском государственном университете). Ф. А. Фасеев относится к числу наиболее ярких ученых, занимавшихся историей татарского литературного языка, языка письменных памятников. Перу ученого принадлежат труды по текстологии, лексикологии, лексикографии, ономастике, этимологии и др.

For citation: Kadirova, E. The Famous Tatar Linguist Fazil Salikhovich Faseev // Tatarica. 2025. № 2 (25). pp. 135–142. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-135-142

Сылтама өчен: Кадирова Э. Х. Күренекле тел галиме Фазыл Салих улы Фәсиев // Tatarica. 2025. № 2 (25). 135–142 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-135-142

Для цитирования: Кадирова Э. Х. Известный татарский языковед Фазыл Салихович Фасеев // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 135–142. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-135-142

Fazyl Faseev was born on October 18, 1925, in the village of Aseevo (Esei) in the Aznakaevsky District of the TASSR. However, his father Salikh, who worked as a teacher, had to return to his homeland – to the newly formed Shugurovsky (Shoger) District – to participate in economic and party work (to organize the work of the district newspaper "A Collective Farm" ("Totash kolkhoz"), to set up a printing house and an editorial office, to teach in schools, etc.). The family settled first in the village of Timyashevo (Timesh) in the present-day Leninogorsk District, then in the village of Staroe Shugurovo (Iske Shoger) where Fazyl's father, Salikh Fatykhovich, (05.02.1903–1984) and his mother, Zainap Kashapova (born in 1910), worked. So, the young man received his secondary education at the Staro Shugurovskoe secondary school. After the start of the war, during the vacations and the summer holidays, before being drafted for military service, he worked at the collective farm "Centre" ("Uzek") and the MTS (a machine and tractor station). On January 16, 1943, he was drafted into the army and until June of the same year was a cadet at the Zhytomyr Military Infantry School stationed in Kazan. Private Fazyl Faseev was a rifleman of the 10th Guards Airborne Brigade, and from February 1944, he was a rifleman of the 301st Kutuzov Order Guards Rifle Regiment of the 100th Infantry Division. From June 20 to June 27, 1944, he participated in the Svir military operation at the Karelian Front where he was seriously wounded in his right leg on June 27 and was treated in a hospital until June 1945. In August of the same year, he was discharged from the army. He was awarded many medals and became a Knight of the Order of the Patriotic War (II degree) (1985). Fazyl's father, Salikh Faseev, also participated in the war. In 1942–1945, as a senior lieutenant, Salikh fought in the 930th Infantry Regiment and the 82nd Separate Tank Regiment. Another of Fazyl's paternal brothers, Munir, served in the military from 1938 to 1964, rising to the rank of lieutenant colonel-engineer. His brother, Sharif, the chief doctor of the regiment, a graduate of the Military Medical Academy, went missing in action near Rostov-on-Don in 1942.

The pedigree of F. Faseev goes back to the famous writer, theologian, philosopher, Gabdrakhim Utyz-Imyani [1, 2, 3]. He was a descendant of educated people (Fatih's three sons – the brothers Salikh, Munir, and Kamil – received a degree in teaching; later Salikh became the director of the Staro Shugurovskoe School, an honoured teacher of the Republic of Tatarstan; Munir was a candidate of philosophy, he held the position of associate professor at the Civil Engineering Institute, and Kamil Faseev was a professor at Kazan State University named after V. I. Ulyanov-Lenin) [4].

The successor of the family, associated with teaching, Fazyl Faseev, entered the Department of Tatar Language and Literature of the Historical and Philological Faculty at Kazan State University in 1945. Upon graduation, he completed a postgraduate course of the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and History. From September 1955 to 1986 (in 1964–1965 he worked at the Department of Tatar Philology of Bashkir State University as an associate professor), he worked his way up from a senior laboratory assistant to a senior researcher at the Institute of Language, Literature and History of the Kazan Branch of the USSR Academy of Sciences. In 1961, Fazyl Salikhovich defended his Ph.D. thesis devoted to "The Methods of Term Formation in the Tatar Literary Language" [5].

F. Faseev's research work started as a lexicographer. In 1958, his "Lexicological questionnaire for Collecting Words for Compiling an Explanatory Dictionary of the Tatar Language" ("Tatar telenen anlatmaly suzlegen tozuge suzler zhyiu ochen liksikologik sorawlyk") was published [6]. This work is structured in such a way that it allows you to combine the entire lexical wealth of the Tatar language into a single whole. This is evidenced by the fact that it is still used as a basis for grouping the vocabulary of other Turkic languages [7].

F. Faseev participated in the compilation of "The Tatar-Russian Dictionary". In parallel with compiling the dictionary, he wrote a "Short Guide to the Tatar Language". In it, the scholar provided detailed information about the phonetics, graphics, morphology and syntax of the Tatar language, giving an overview of the Tatar dialects, and introduced the history of the Tatar language. In each case, he concretised the theory with practical examples [8].

Fazyl Faseev was a versatile personality in science. His works relate to terminology, the history of the Tatar language, textual criticism, lexicography, etymology, and historical onomastics.

In 1969, F. Faseev's monograph "Fundamentals of Terminology of the Tatar Language" ("Tatar tele terminologiyese nigezlere") was published [9]. The book became a big novelty of that time in the study of terms. To this day, this work of the scholar remains a very sought-after reference book for specialists in many fields, as it is rich in content and based on a wealth of factual material. At the same time, the book includes a deep historical analysis of the terms' development.

In 1982, another monograph of the scientist was published. The work "Old Tatar Business Writing of the 18th Century" contains various documents, letters and orders of the Peasant War, led by Pugachev in 1773–1775. Some of these 73 documents were taken from published sources, but the majority were introduced into scientific circulation for the first time, after the author had found them in the archives. The scholar gave the texts, written in Arabic script, in the Old Tatar language, in Cyrillic and translated them into Russian. Each text was fully analysed, and detailed notes were provided [10].

However, to the general public, the scholar F. Faseev became known thanks to Kul Gali's book "Kissai Yusuf" ("The Legend of Yusuf") [11]. Fazil aga noted that "Kissai Yusuf" "was an educational book used in schools: Bulgarian-Tatar children, as soon as they learned letters, learned the book by heart; and madrasah students, along with learning lessons in beautiful writing and stylistics, considered it a righteous deed to copy this kissai for themselves or others; and those who were engaged in creative work composed their first bayts and wrote letters in poetry to their loved ones based on the examples from the book about Yusuf [12]. The scholar recorded a list of manuscripts (161 copies), stored in different countries and different places, examined printed copies of the book, providing detailed information about them. He collected numerous copies of the poem, their photocopies and, after carefully studying them, gave a transcription of their texts from Arabic script to Cyrillic. He wrote the preface, translated it into the modern Tatar literary language, enriched it with notes and published a translation into Russian, made jointly with his wife, Almaziya Nurieva, a well-known linguist and lecturer at Kazan State University. The scientific result of this work, which lasted for 15 years, was the publication of a large book "Kissai Yusuf" by the 13th century Tatar poet Kul Gali (its volume of about 60 sheets, the circulation – 10 thousand copies) [11].

Fazyl abyi did a lot of work together with his wife, Almaziya Khazievna. Their joint work, "The Spelling Dictionary of the Tatar Language" ("Tatar telenen orfografik suzlege"), has been repeatedly republished and has become a reference book for thousands of students [13]. F. Faseev, together with A. Nurieva, developed textbooks and study guides for Tatar schools [14; 15].

Numerous articles by the scholar, covering certain issues of the history of our language, were published in the collections of research papers of the Institute and in periodicals [16; 17; 18; 19; 20; 21; 22, etc]. Each of these articles discusses the most important, and interesting questions of the Tatar language, and provides answers to difficult questions. These works are still being read, studied and used in research work by scholars working in many fields of science.

The scholar also worked as a scientific editor. He is known as the compiler and editor of the 4-volume Russian-Tatar dictionary, published in 1955–1959. R. Gazizov's work "Comparative Grammar of the Tatar and Russian Languages" was published under the scientific editorship of F. Faseev [23]. Fazyl aga Faseev performed the bulk of the work on the compilation and preparation for publication of the book "Historical Morphology of the Tatar Language (Essays)" ("Tatar telenen tarikhi morfologiyese") by the outstanding Tatar scientist Prof. Latif Jalai, the work based on the manuscripts of lectures on the history of the language for university students. This work, devoted to the historical study of the grammatical structure (morphology) of our language, was published as a special book in 2000 [24]. This list could be continued [25, 26].

Under the supervision of F. Faseev, Marsel Akhmetzyanov defended his Ph.D. "The Study of Tatar Shezhere in the Source and Linguistic Aspects (according to the copies of the 19th –20th

centuries)" [27]. In one of his interviews, he remembers Fazil Salikhovich very warmly, and the memories of joint expeditions with his supervisor are invaluable to him. He notes that Faseev was a good expedition organizer and a very humane and caring mentor: Once, when sitting and talking with an old man, I did not notice that night had fallen. This man said, "Stay the night!" I did as he had offered. Fazyl abyi was terrified, worried all night, asking where I could be [28].

The people of Shugurov do not forget the glorious sons of this family. They write about Fazyl aga and his relatives in works on the history of the region [29, 30].

Fazyl aga Faseev was a man of a big heart, straightforward, deeply educated, eager for knowledge, self-demanding, honest, and humane. With his works, the scholar Fazyl Faseev made a huge contribution to the development of Tatar and Turkic linguistics.

References

1. *Kazanskaya lingvisticheskaya shkola* (2008). [Kazan Linguistic School]. Kniga pervaya: Kazanskaya tyurkskaya lingvisticheskaya shkola. 424 p. Sost. M. Z. Zakiev. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

2. CamaletdİnovRR, CamaletdİnovaRG. (2019). *Fazil Salİhovİç Faseyev* [Fazyl Salikhovich Faseev]. Türkİye dişindakİ türk dünyasi türkologlari 2. cİlt. Dİlcİler. Ed. Prof. Dr. A. Buran. Pp. 1047-1051. Akçağ. (In Turkish)

3. *Sokhranyaya traditsii, dumaya o budushchem: istoriya IYALI im. G. Ibragimova v litsakh* (2024) [Preserving Traditions, Thinking about the Future: The History of the Ibragimov Institute of Language, Literature and History in Faces]. Redkollegiya K. M. Minnullin (rukovoditel'), L. M. Giniyatullina, L. Sh. Galieva, E. Kh. Kadirova, M. Z. Valieva. 204 p. Kazan'. (In Russian)

4. *Ideologii ne "seryi kardinal"* (2021) [Not "the Gray Cardinal" of Ideology]. Samara tatarlary = Samarskie tatary. 24 avg. (In Russian)

5. Faseev, F. S. (1961). *Sposoby obrazovaniya terminov v tatarskom literaturnom yazyke: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk* [Methods of Forming Terms in the Tatar Literary Language: Ph.D. Thesis Abstract]. Moscow, 40 p. (In Russian)

6. Faseev, F. (1958). *Tatar teleneң aңlatmaly sүzlegen tөzүgə sүzlər җyyu өchen leksikologik soraulyk* [Lexicological Questionnaire for Collecting Words for Compiling an Explanatory Dictionary of the Tatar Language]. 105 p. Kazan'. (In Tatar)

7. Shaikhulov, A. G. (1983). *Nekotorye voprosy sistemnogo issledovaniya apellyativny kh i toponimicheskikh edinits (na materiale yazykov Uralo-Povolzh'ya)* [Some Issues of Systemic Research of Appellative and Toponymic Units (based on the languages of the Ural-Volga Region)]. Voprosy onomastiki. Sverdlovsk, URGU. Vyp. 16, pp. 35–41. Metody toponimicheskikh issledovanii. (In Russian)

8. Faseev, F. S. (1966). *Kratkii grammaticheskii spravochnik tatarskogo yazyka* [A Brief Grammar Guide to the Tatar Language]. Tatarsko-russkii slovar'. Pp. 809–813. Moscow, "Sovetskaya ehntsiklopediya". (In Russian)

9. Faseev, F. S. (1969). *Tatar telendə terminologiya nigezləre* [Fundamentals of Terminology of the Tatar Language]. 200 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

10. Faseev, F. S. (1982). *Starotatarskaya delovaya pis'mennost' XVIII v.* [Old Tatar Business Writing of the 18th Century]. Kazan', Tat. kn. izd-vo. (In Russian)

11. Kol Gali (1983). *Kyissai Iosyf* [The Legend of Yusuf]. Tөp tekstny əzerləүche keresh məkalənе, iskərmə həm kul"yazmalarnyң tasvirlamalaryn yazuchy F. S. Fasiev. 543 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

12. Fəsiev, F. S. (1988). *Kyissai Iosyf həm anyң avtory turynda* [About Kissai Yusuf and Its Author]. Kazan utlary. No. 3. (In Tatar)

13. *Tatar teleneң orfografik sүzlege* (1983) [Spelling Dictionary of the Tatar Language]. Tөz. A. Kh. Nurieva, F. S. Faseev, M. I. Məkhmүtov. 279 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

14. Nurieva, A. Kh., Faseev, F. S. (1966). *Ana tele buencha məstəkyil' ehshlər: 5–6 klasslar өchen kartochkalar həm kyzykly tel belemennən materiallar* [Independent Work in the Native Language: Flashcards and Interesting Materials on Linguistics for Grades 5–6]. 237 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

15. Faseev, F. S., Nurieva, A. Kh. (1984). *Tatar telennehn didaktik materiallar: 4 kl.: ukytuchyga kullanma* [Didactic Materials on the Tatar Language: 4th Grade: A Teacher's Manual]. 2 nche basma. 46 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

16. Faseev, F. S. (1960). *Interesnoe foneticheskoe yavlenie v tatarskikh dialektakh* [An Interesting Phonetic Phenomenon in Tatar Dialects]. Voprosy dialektologii tyurkskikh yazykov. Pp. 145–149. Baku. (In Russian)

17. Faseev, F. S. (1969). *Opyt sravnitel'no-statisticheskogo issledovaniya leksiki tatarskogo yazyka (stat'ya pervaya)* [An Experience of a Comparative Statistical Study of the Vocabulary of the Tatar Language (Article One)]. Voprosy tatarskogo yazyka i literatury. Kn. IV, pp. 41–54. Kazan'. (In Russian)

18. Faseev, F. S. (1978). *Kto oni tak nazyvaemye "golubye tyurki"?* [Who Are These So-called "Blue Turks"?]. Istochnikovedenie i istoriya tyurkskikh yazykov. Pp. 137–147. Kazan'. (In Russian)

19. Faseev, F. S. (1978). *K rasshifrovke khunnskikh fragmentov (Altaica-turcica)* [On the Decipherment of Xiongnu Fragments (Altaica-turcica)]. Istochnikovedenie i istoriya tyurkskikh yazykov. Pp. 124–136. Kazan'. (In Russian)

20. Faseev, F. S. (1982). *Nekotorye problemy istochnikovedeniya i istoriografii istorii tatarskogo yazyka* [Some Problems of Source Studies and Historiography of the History of the Tatar Language].

Issledovaniya po dialektologii i istorii tatarskogo yazyka. Pp. 78–98. Kazan'. (In Russian)
21. Faseev, F. S. (1983). *Nekotorye utochneniya ehtimologii* [Some Clarifications of Etymologies]. Istoriko-lingvisticheskii analiz staropismennykh pamyatnikov. Pp. 107–120. Kazan'. (In Russian)
22. Faseev, F. S. (1985). *Vokalizm tatarskogo yazyka v sinkhronii i diakhronii* [Vocalism of the Tatar Language in Synchrony and Diachrony]. K formirovaniyu yazyka tatar Povolzh'ya i Priural'ya. Pp. 99–109. Kazan'. (In Russian)
23. Gazizov, R. S. (1966). *Sopostavitel'naya grammatika tatarskogo i russkogo yazykov* [Comparative Grammar of the Tatar and Russian Languages]. Pod red. kand. filol. nauk F. S. Faseeva. Pererab. i dop. izd. 368 p. Kazan', Tatknigoizdat. (In Russian)
24. Җələi, L. (2000). *Tatar teleneӊ tarikhi morfologiyase (ocherklar)* [Historical Morphology of the Tatar Language (Essays)]. 287 p. Kazan, Fiker. (In Tatar)
25. *Ruscha-tatarcha avyl khuҗalygy terminnary syzlege* (1971) [Russian-Tatar Agricultural Dictionary]. Red. F. S. Faseev; təz. A. K. Timergalin; G. G. Akhmetov; Sh. G. Sadyikov. 303 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
26. Fətkhiev, A. S. (1986). *Tatar ədipləre həm galimnəreneӊ kul"yazmalary: KDU Fənni kitapkhanəsenə 1959–1969 ellarda kergən kul"yazmalaryнyӊ tasvirlamasy* [Manuscripts of Tatar Writers and Scholars: A Description of the Manuscripts Received by the Scientific Library of Kazan State University in 1959–1969]. F. red. F. S. Faseev. 162 p. Kazan, Kazan universitety nəshriyaty. (In Tatar)
27. Akhmetzyanov, M. I. (1981). *Issledovanie tatarskikh shedzhere v istochnikovedcheskom i lingvisticheskom aspektakh (po spiskam XIX-XX vv.): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk* [The Study of Tatar Shezhere in the Source and Linguistic Aspects (according to the copies of the 19th–20th centuries): Ph.D. Thesis Abstract]. Alma-Ata, 25 p. (In Russian)
28. Əkhmətҗanov, M. I. (2019). *Sailanma khezmətlər* [Selected Works]. 336 p. Kazan, TƏhSI. (In Tatar)
29. *Shugur – krai sokrovishch = Shөger tөbəge – khəzinələr chishməse* (1997) [Shugur – the Land of Treasures]. Z. Rakhimov. 266 p. Kazan', Star. (In Tatar)
30. Rəkhimev, Җ. (2008). *Sailanma əsərlər* [Selected Works]. 1 tom: Avyllar tarikhy. Khikəyalər həm publitsistika. 444 p. Kazan, Rukhiyat. (In Tatar)

КҮРЕНЕКЛЕ ТЕЛ ГАЛИМЕ ФАЗЫЛ САЛИХ УЛЫ ФӘСИЕВ

Энҗе Хәнәфи кызы Кадирова,
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты,
Россия, 421111, Казан ш., К. Маркс ур., 12/4 нче йорт,
enge@inbox.ru.

Фазыл Салих улы Фәсиев 1925 елның 18 октябрендә ТАССР ның Азнакай районы Әсәй авылында туа. Әмма укытучы булып эшләгән этисе Салих Фатыйх улына хуҗалык-партия эшләрендә катнашу («Тоташ колхоз» район газетасын оештыру; типография һәм редакция эшен, мәктәпләрдә укытуны җайга салу һ.б.ш.) өчен, туган ягына – ул вакытта яңа оешып килә торган Шөгер районына кайтырга туры килә. Гаилә, башта хәзерге Лениногорск районындагы нигезләре Тимәш авылына, аннан гаилә башлыгы Салих Фатыйх улының (05.02.1903-1984) һәм әниләре Зәйнәп Кәшапованың (1910 елда туган) эш урыны булган Иске Шөгер авылына урнаша. Шулай итеп егеткә урта белемне Иске Шөгер урта мәктәбендә алырга насыйп була. Сугыш башлангач, Фазыл каникул вакытларында, җәйге ялларында, хәрби хезмәткә чакыру килгәнче авылларындагы «Үзәк» колхозында, МТСта эшли. 1943 елның 16 гыйнварында ул армиягә алына һәм шул елның июненә кадәр, Казан шәһәренә килеп урнашкан Житомир хәрби-пехота училищесының курсанты була. Рядовой Фазыл Салих улы 10 нчы гвардия һава-десант бригадасы укчысы, 1944 елның февраленнән 100 укчы дивизиянең 301 нче Кутузов орденлы гвардия укчы полкы укчысы була. 1944 елның 20–27 июнендә Карелия фронтындагы Свирск хәрби операциясендә катнаша, шунда 27 июнь көнне уң аягына каты яралана һәм 1945 елның июненә кадәр госпитальдә дәвалана. Шул елның августында армия сафларыннан демоблизацияләнә. Ул II дәрәҗә Ватан сугышы ордены (1985) кавалеры, күп кенә медальләр белән бүләкләнә. Фазылның этисе Салих Фатыйх улы шулай ук хәрби хәрәкәтләрдә катнаша. Өлкән лейтенант дәрәҗәсендәге Салих 1942-1945 елларда 930 нчы укчы полк, 82 нче аерым танк полклары составында сугыша. Фазылның этисе ягыннан тагын бер абыйсы Мөнир Фатыйх улы 1938

елдан 1964 елга кадәр хәрби хезмәттә булып, подполковник-инженер дәрәҗәсенә күтәрелә. Бертуганнары Хәрби-медицина академиясен тәмамлаган полк баш врачы Шәриф Фатыйх улы 1942 елда Ростов-на-Дону тирәсендә барган сугышларда хәбәрсез югала .

Ф. Фәсиевнең нәсел җепләре атаклы язучы, дин белгече, фәлсәфәче Габдерәхим Утыз Имәнигә барып тоташа [1; 2; 3]. Укымышлы нәсел дәвамчысы (Фатыйхның өч улы бертуган Салих, Мөнир, Камил педагог белгечлеге алалар, соңыннан Салих – Иске Шөгер мәктәбе директоры, Татарстан Республикасының атказанган укытучысы; Мөнир – фәлсәфә фәннәре кандидаты, төзелеш институтында доцент вазифасын башкара, ә Камил Фәсиев – В.И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университеты профессоры) [4].

Укытучылык эшчәнлеге белән бәйле нәсел дәвамчысы Фазыл Фәсиев 1945 елда Казан дәүләт университеты тарих-филология факультетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә. Аны тәмамлаганнан соң, ул Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында аспирантурада белем ала. 1955 елның сентябреннән 1986 елга кадәр (1964–1965 елларда Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе кафедрасында доцент вазифасында эшләп ала) СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институтында өлкән лаборанттан өлкән фәнни хезмәткәргә кадәр хезмәт юлы үтә. Фазыл Салих улы 1961 елда «Татар әдәби телендә терминнар ясау ысуллары (Способы образования терминов в татарском литературном языке)» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый [5].

Ф. Фәсиев фәнни эшчәнлеген лексикограф буларак башлый. 1958 елда аның «Татар теленең аңлатмалы сүзлеген төзүгә сүзләр җыю өчен лексикологик сораулыг»ы басыла [6]. Бу хезмәт татар теленең бөтен лексик байлыгын бербөтен итеп җыярга мөмкинлек бирә торган итеп төзелгән. Хәзерге вакытта да аны башка төрки телләрнең дә сүз байлыгын төркемнәргә бүлүдә нигез итеп алулары шул хакта сөйли [7].

Ф. Фәсиев «Татарча-русча сүзлек»не төзүдә катнаша. Ул сүзлек төзү белән беррәттән, китап өчен «Татар теленә карата кыскача белешмә»не яза. Анда галим татар теле фонетикасы, графикасы, морфологиясе, синтаксисы турында тулы мәгълүмат китерә, татар диалектларына күзәтү ясый, татар теле тарихы белән таныштыра. Ул һәр очракта теоретик мәсьәләләрне төгәл мисаллар белән раслый [8].

Фазыл Салихович Фәсиев фәндә киңкырлы шәхес иде. Аның хезмәтләре терминологиягә, татар теле тарихына, текстологиягә, лексикографиягә, этимологиягә, тарихи ономастикага кагыла.

1969 елда Ф. Фәсиевнең «Татар теле терминологиясе нигезләре (Основы терминологии татарского языка)» монографиясе басыла [9]. Китап терминнарны өйрәнүдә шул чорның зур яңалыгы була. Галимнең бу хезмәте бүгенге көнгә кадәр күп өлкәдәге белгечләр өчен бик кирәкле белешмә булып кала, чөнки ул бай эчтәлекле, күп фактик материалга нигезләнеп язылган. Шул ук вакытта терминнар үсешенә тарихи планда тирән анализ ясалган.

1982 елда галимнең тагын бер монографиясе дөнья күрә. «Старотатарская деловая письменность XVIII века» хезмәтендә 1773–1775 еллардагы Пугачёв җитәкчелегендәге крестьяннар сугышының төрле документлары, хатлары һәм өндәмәләре тупланган. Әлеге 73 документның кайберләре берничә бастырылган чыганактан алынган булса, зур өлешен автор, архивларда эзләнеп, беренче тапкыр фәнни әйләнешкә кертә. Галим гарәп графикасындагы иске татар телендә язылган текстларны кириллицада бирә һәм рус теленә тәрҗемә итә. Һәр текст тулы анализланган, җентекле искәрмәләр китерелгән [10].

Шулай да киң җәмәгатьчелеккә күренекле галим Ф. Фәсиев Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» китабы аша билгеле [11]. Фазыл ага билгеләп үткәнчә, «Кыйссаи Йосыф» «мәктәпләрдә уку китабы булып йөргән, болгар-татар баласы, хәреф тану белән үк, аны укып ятлаган, мәдрәсә шәкертләре исә хосне хат (матур язу һәм стилистика) дәресләрен үзләштергән. Кыйссаны үзенә күчереп алу яки бүтәннәргә күчереп бирүне күңел һәм савап эше дип хисаплаганнар, «Йосыф китабы үрнәгендә беренче бәетләрен чыгарганнар, беренче тезмәләрен язып мәгъшукаларына хат итеп күндергәннәр [12]. Галим бу язма истәлекнең төрле илләрдә, төрле җирләрдә сакланган кульъязмалар исемлеген (161 данә) терки, басма нөсхәләрне барлый, алар турында тулы мәгълүмат китерә. Ул поэманың күпсанлы нөсхәләрен, аларның фотокопияләрен туплый һәм аларны ныклап өйрәнеп, текстның гарәп шрифтыннан кириллицага транскрипциясен бирә. кереш сүз яза, хәзерге татар әдәби теленә күчермәсен китерә, искәрмәләр белән баета һәм

хатыны, күренекле тел галимәсе, Казан дәүләт университеты мөгаллимәсе Алмазия Хаҗи кызы Нуриева белән берлектә ясалган рус теленә тәрҗемәсе урын ала. 15 елга сузылган бу эшнең фәнни нәтиҗәсе буларак, XIII йөз татар шагыйре Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәре зур, матур китап булып (күләме 60 табак чамасы, тиражы – 10 мең данә) дөнья күрә [11].

Фазыл абыйның хатыны Алмазия Хазиевна белән берлектә эшләгән хезмәтләре шактый. Берничә тапкыр басылган, меңләгән укучы өчен өстәл китабы булган «Татар теленең орфографик сүзлеге» – аларның уртак хезмәте [13]. Ф. Фәсиев А. Нуриева белән берлектә татар мәктәпләре өчен дәреслекләр, кулланмалар эшләделәр [14; 15].

Галимнең телебез тарихының аерым мәсьәләләрен яктырткан күпсанлы мәкаләләре институт җыентыкларында, вакытлы матбугат битләрендә дөнья күрде [16; 17; 18; 19; 20; 21; 22 һ. б.]. Саналган мәкаләләрнең кайсын гына алсаң да, аларда татар теленең иң әһәмиятле, мөһим, кирәкле, һәркем өчен кызыклы мәсьәләләре карала, четерекле сорауларга җаваплар урын ала. Бу хезмәтләрне бүген дә фәннең күп өлкәләрендә хезмәт куючы галимнәр укыйлар, өйрәнәләр, elibrary күрсәткәнчә, фәнни эшләрендә кулланалар.

Галим фәнни редактор буларак та хезмәт куя. Ул 1955–1959 елларда басылган 4 томлык русча-татарча сүзлекнең төзүчесе һәм редакторы буларак билгеле. Р.С. Газизовның «Сопоставительная грамматика татарского и русского языков» хезмәте дә Ф.С. Фәсиевнең фәнни редакциясендә басыла [23]. Күренекле татар галиме профессор Латыйф Җәләйнең университет студентларына тел тарихыннан укыган лекцияләренең кульязмаларына нигезләнгән «Татар теленең тарихи морфологиясе (очерклар)» китабын төзүдә һәм матбугатка әзерләүдә төп эшне Фазыл ага Фәсиев башкара. Телебезнең грамматик төзелешен (морфологиясен) тарихи юнәлештә өйрәнүгә багышланган бу хезмәт махсус китап рәвешендә 2000 елда басылып чыга [24]. Бу исемлекне тагын дәвам итеп булыр иде [25; 26].

Ф. Фәсиев җитәкчелегендә Марсель Әхмәтҗанов «Исследование татарских шеджере в источниковедческом и лингвистическом аспектах (по спискам XIX-XX вв.)» темасына кандидатлык диссертациясе язып яклый [27]. Укучысы үзенең бер интервьюсында Фазыл Салих улын бик җылы искә ала, җитәкчесе белән булган уртак экспедицияләр аның өчен бәяләп бетергесез истәлек булып кала. Ул аның экспедицияләрдә яхшы оештыручы һәм дә кешелекле, кайгыртучан остаз булуын ассызыклый: Бер бабайда утыра торгач, төн җиткәнен сизми калганбыз. Бабай әйтә: «Кунып кына кал инде!» – ди. Калдым. Фазыл абыйның коты алынган, төн буе кайгырып яткан, кая микән бу дип [28].

Шөгер халкы бу нәселнең данлыклы улларын онытмый. Фазыл ага, аның туганнары турында төбәк тарихына багышланган хезмәтләрдә язалар, исемнәрен атыйлар [29; 30].

Фазыл ага Фәсиев олы җанлы, туры сүзле, тирән белемле, эзләнүчән, үзенә таләпчән, намуслы, кешелекле галим иде. Галим Фазыл Салих улы Фәсиев хезмәтләре белән татар тел белемен һәм төрки тел белемен үстерүгә үзеннән гаять зур өлеш кертте.

Әдәбият

1. Казанская лингвистическая школа: Книга первая: Казанская тюркская лингвистическая школа / Сост. М.З. Закиев. Казань: Татар. кн. изд-во, 2008. 424 с.

2. *CamaletdİnovR., CamaletdİnovaG.* Fazil Salİhovİç Faseyev // Türkİye dişindakİ türk dünyasi türkologlari 2. cİlt. Dİlcİler / ED. Prof. Dr. A. Buran. Akçağ, 2019. s. 1047-1051

3. Сохраняя традиции, думая о будущем: история ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова в лицах / Редколлегия К.М. Миннуллин (руководитель), Л.М. Гиниятуллина, Л.Ш. Галиева, Э.Х. Кадирова, М.З. Валиева. Казань, 2024. 204 с.

4. Идеологии не «серый кардинал» // Самара татарлары = Самарские татары. 2021. 24 авг.

5. *Фасеев Ф.С.* Способы образования терминов в татарском литературном языке: автореф. дис. … канд. филол. наук. Москва, 1961. 40 с.

6. *Фасеев Ф.* Татар теленең аңлатмалы сүзлеген төзүгә сүзләр җыю өчен лексикологик сораулык. Казань, 1958. 105 б.

7. *Шайхулов А.Г.* Некоторые вопросы системного исследования апеллятивных и топонимических единиц (на материале языков Урало-Поволжья) // Вопросы ономастики. Свердловск: УрГУ, 1983. Вып. 16. Методы топонимических исследований. С. 35-41.

8. *Фасеев Ф.С.* Краткий грамматический справочник татарского языка // Татарско-русский словарь. Москва: «Советская энциклопедия», 1966. С. 809-813.

9. *Фасеев Ф.С.* Татар телендә терминология нигезләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. 200 б.

10. *Фасеев Ф.С.* Старотатарская деловая письменность XVIII в. Казань: Тат. кн. изд-во, 1982.

11. *Кол Гали* Кыйссаи Йосыф / Төп текстны әзерләүче кереш мәкаләне, искәрмә һәм

кулъязмаларның тасвирламаларын язучы Ф.С. Фасиев. Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. 543 б.

12. *Фәсиев Ф.С.* Кыйссаи Йосыф һәм аның авторы турында // Казан утлары. 1988. №3.

13. Татар теленең орфографик сүзлеге / [төз. А.Х. Нуриева, Ф.С. Фасеев, М.И. Мәхмүтов]. Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. 279 б.

14. *Нуриева А.Х., Фасеев Ф.С.* Ана теле буенча мөстәкыйль эшләр: 5-6 класслар өчен карточкалар һәм кызыклы тел белеменнән материаллар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1966. 237 б.

15. *Фасеев Ф.С., Нуриева А.Х.* Татар теленнән дидактик материаллар: 4 кл.: укытучыга кулланма. 2 нче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 46 б.

16. *Фасеев Ф.С.* Интересное фонетическое явление в татарских диалектах // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, 1960. С. 145-149.

17. *Фасеев Ф.С.* Опыт сравнительно-статистического исследования лексики татарского языка (статья первая) // Вопросы татарского языка и литературы. Кн.IV. Казань, 1969. С.41-54.

18. *Фасеев Ф.С.* Кто они так называемые «голубые тюрки»? // Источниковедение и история тюркских языков. Казань, 1978, С. 137-147.

19. *Фасеев Ф.С.* К расшифровке хуннских фрагментов (Altaica-turcica) // Источниковедение и история тюркских языков. Казань, 1978. С. 124-136

20. *Фасеев Ф.С.* Некоторые проблемы источниковедения и историографии истории татарского языка» // Исследования по диалектологии и истории татарского языка. Казань, 1982. С.78-98.

21. *Фасеев Ф.С.* Некоторые уточнения этимологий // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. Казань, 1983. С. 107-120.

22. *Фасеев Ф.С.* Вокализм татарского языка в синхронии и диахронии // К формированию языка татар Поволжья и Приуралья. Казань, 1985. С. 99-109.

23. *Газизов Р.С.* Сопоставительная грамматика татарского и русского языков / Под ред. канд. филол. наук Ф.С. Фасеева. Перераб. и доп. изд. Казань: Таткнигоиздат, 1966. 368 с.

24. *Җәләй Л.* Татар теленең тарихи морфологиясе (очерклар). Казан: Фикер, 2000. 287 б.

25. Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге / ред. Ф.С. Фасеев; төз. А.К. Тимергалин; Г.Г. Ахметов; Ш.Г. Садыйков. Казан: Татар. кит. нәшр., 1971. 303 б.

26. *Фәтхиев А.С.* Татар әдипләре һәм галимнәренең кулъязмалары: КДУ Фәнни китапханәсенә 1959-1969 елларда кергән кулъязмаларының тасвирламасы [ф. ред. Ф.С. Фасеев]. Казан: Казан университеты нәшрияты, 1986. 162 б.

27. *Ахметзянов М.И.* Исследование татарских шеджере в источниковедческом и лингвистическом аспектах (по спискам XIX-XX вв.): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1981. 25 с.

28. *Әхмәтҗанов М.И.* Сайланма хезмәтләр. Казан: ТӘhСИ, 2019. 336 б.

29. Шугур – край сокровищ = Шөгер төбәге – хәзинәләр чишмәсе / З. Рахимов. Казань: Стар, 1997. 266 с.

30. *Рәхимев Җ.* Сайланма әсәрләр. 1 том: Авыллар тарихы. Хикәяләр һәм публицистика. Казан: Рухият, 2008. 444 б.

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-143-161

THE AUTHOR OF THE FIRST MONOGRAPH ABOUT H. TAKTASH (ON THE 120TH ANNIVERSARY OF M. MAMIN)

Tahir Shamsigalievich Gilazov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
tgilazov@bk.ru.

Mamin Mukhametsha Gumerovich (1905–1943) was a literary scholar, critic, and educator. He was a native of the village of Gorinka (currently in the Zubo-Polianky District of the Republic of Mordovia). He graduated from rural school in 1918 and completed teacher training courses in Penza in 1921. After working for a year in agriculture, he became a teacher in a rural school (1924–1930). His first reviews and literary critical articles were published during his studies at the Eastern Pedagogical Institute (1930–1933). After completing his postgraduate course at the Kazan Pedagogical Institute (1936), he began teaching at his alma mater. He was a participant in the Great Patriotic War. In August 1943, during a battle near Voronezh, M. Mamin was severely wounded and died at the hospital. In the history of Tatar literature, M. Mamin gained recognition as the author of the first monograph on H. Taktash – "The Poetry of H. Taktash" (1941).

Мамин Мөхәммәтша Гомәр улы (1905 – август, 1943) – әдәбият галиме, тәнкыйтьче, педагог. Ул хәзерге Мордва Республикасы Зубов Аланы районы Горинка авылында урта хәлле крестьян гаиләсендә туа. 1918 елга кадәр авыл мәктәбендә укый, 1921 елда Пенза шәһәрендәге укытучылар әзерләү курсларын тәмамлый. 1921 елдан авыл хуҗалыгы эшләрендә. 1924–1930 елларда авыл мәктәбендә укытучы булып эшли. 1930 – 1933 елларда Көнчыгыш педагогия институтында укый. Әдәби тәнкыйть мәкаләләрен, рецензияләрен студент елларында ук көндәлек матбугатта бастыра башлый. М. Мамин 1936 елда Казан педагогия институтында аспирантура тәмамлый, шунда әдәбият укыта. Ул Бөек Ватан сугышында катнаша. 1943 елның августында Воронеж шәһәре тирәсендә барган сугышларның берсендә М. Мамин каты яралана һәм госпитальдә вафат була. М. Мамин татар әдәбияты тарихына үзенең «Һ. Такташ

Мамин Мухаметша Гумерович (1905–1943) – литературовед, критик, педагог. Уроженец деревни Горинка (ныне Зубо-Полянский район Республики Мордовия). Выпускник сельской школы (1918), Учительских курсов в Пензе (1921). После года работы в сельском хозяйстве становится учителем в сельской школе (1924–1930). Первые рецензии, литературно-критические статьи опубликовал еще в годы учебы в Восточном педагогическом институте (1930–1933). После окончания аспирантуры в Казанском педагогическом институте (1936) приступил к преподавательской деятельности в родном вузе. Участник Великой Отечественной войны. В августе 1943 г. в одном из боев под Воронежем М. Мамин был тяжело ранен и скончался в госпитале. В истории татарской литературы М. Мамин снискал известность как автор первой монографии о Х. Такташе – «Поэзия Х. Такташа» (1941).

поэзиясе» исемле хезмәте белән
кереп кала (1941).

For citation: Gilazov, T. The author of the first monograph about H. Taktash (on the 120th anniversary of M. Mamin) // Tatarica. 2025. № 2 (25), pp. 143–161. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-143-161

Сылтама өчен: Гыйлаҗев Т. Ш. Һ. Такташ турында беренче монография авторы (М. Маминның тууына 120 ел тулу уңаеннан)// Tatarica. 2025. № 2 (25). 143–161 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-143-161

Для цитирования: Гилазов Т. Ш. Автор первой татарской монографии о Х. Такташе (к 120-летию М. Мамина) // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 143–161. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-143-161

M. Mamin, who began his literary and scientific career in the 1930s, went to the Great Patriotic War with the aim of defending the country's freedom. Although he had significant creative plans, they would not come true: His name is among those dozens of Tatar writers and journalists whose lives were cut short by untimely death.

M. Mamin was born into a middle-class peasant family in the village of Gorinka, the Zubova Polyana District (currently in the Republic of Mordovia) in 1905. Until 1918, he studied at the village school, then attended teacher training courses in the city of Penza. During the famine of 1921, he returned to his village and was engaged in agricultural work for some time. From 1924 to 1930, he worked as a teacher in a village school. Gifted and highly motivated for education, M. Mamin moved to Kazan in 1930 and enrolled at the Eastern Pedagogical Institute. "During his student years, he participated in daily press publications with literary criticism articles and reviews. After completing postgraduate studies at the Kazan Pedagogical Institute in 1936, M. Mamin taught literature there. With the outbreak of the Great Patriotic War, M. Mamin went to the front and fought against the fascists in the front for two years. In August 1943, during one of the battles near the city of Voronezh, Senior Lieutenant M. Mamin was severely wounded and, unable to recover from the injury, died at the hospital. He was buried in the village cemetery of Vorobyovka, the district center in Voronezh Oblast. In the history of Tatar literature, M. Mamin is primarily known for his work titled "Һadi Taktash poehziyase" ("The Poetry of Hadi Taktash") [1, p. 44].

There is very little information about M. Mamin's life and creative biography. On the 25th anniversary of the Victory, in 1961, the Publishing House of Tatarstan released a book titled "Alar safta" ("Among the Ranks") containing the works of Tatar Soviet writers who died in the Great Patriotic War [2]. This collection, compiled by S. Shakir, provides biographical information about the authors. Among them is the name of M. Mamin with a sample of his work included. Without major changes but with the addition of several authors' names and the omission of some poets' works, the book was reissued in 1985 [3]. Finally, as the 65th anniversary of the Great Victory approached, the Writers' Union management raised the issue of publishing a book about the writers who died in the battlefield. Based on the collection, compiled by S. Shakir and taking into account contemporary needs and readers' aesthetic tastes, in 2010 a book titled "Kaharman kaləme" ("The Hero's Pen") was published, featuring an introduction titled "In dəhshətle utka kerəmen" ("I Enter the Most Terrible Fire") by I. Ibrahimov. The content of this book is richer compared to the previous ones; however, the information about M. Mamin is presented in the same way. Nevertheless, the editors of the latest book, V. Nuriev and L. Safiullina, replaced the excerpt from the scholar's monograph titled "Һ. Taktash poeziyasendə sovet patriotismy" ("Soviet Patriotism in H. Taktash's Poetry"), found in the first two books, with a section titled "Taktash poeziyasendə peizazh" ("The Landscape in Taktash's Poetry") naming it "Һadi Taktash poehziyase" ("The Poetry of Hadi Taktash"), which better meets contemporary expectations [4, pp. 87–89].

M. Mamin's scholarly work is not limited to the monograph titled "Һ. Taktash poehziyase" [5]. The introduction to the 1961-book "Alar safta" ("Among the Ranks"), compiled by S. Shakir, notes that M. Mamin, along with D. Fatkhi, K. Basyrov, M. Vadut, M. Abliyev, K. Rakhman, M. Gatau, Sh. Geraev, A. Kamal, M. Mustafin, and Kh. Kavi, who went to the front, published independent collections of works [2, p. 3]. The introduction to the 1985-edition describes M. Mamin as "Mukhammetsha Mamin, rising with literary criti-

cism articles" [3, p. 4]. Thus, dozens of M. Mamin's critical and journalistic works are scattered across pages of periodicals, which gives us a possibility to supplement the facts from his biography. Conducting research, collecting, and publishing these works remains the task for scholars to do.

As previously mentioned, after graduating from the Eastern Pedagogical Institute, M. Mamin enrolled in postgraduate studies at the Department of Tatar Literature. Under the guidance of the prominent literary researcher Prof. G. Nig'mati, he began writing a scholarly work on the innovative poet H. Taktash's oeuvre. In the 1920s–1930s, the prominent writer H. Taktash was the focus of literary, scholarly, and critical attention. In his substantial monographic work titled "Poeziya derzanii" ("The Poetry of Audacity") (1980), G. Khalit discusses and analyzes the essays by notable scholars such as G. Gali, G. Nig'mati, and Sh. Mannur. He highlights the fact that in the 1940s and 1950s, important monographic studies on H. Taktash's poetry were published, including M. Mamin's "Һadi Taktash poeziyase" ("The Poetry of Hadi Taktash") (1941, 1952), Kh. Khayri's "Һadi Taktash" (1949), and Kh. Gosman's "Taktash poeziyase" ("Taktash's Poetry") (1953). M. Mamin's contemporary G. Gali included an extensive monographic article titled "Shagyir' Һadi Taktash turynda" ("About the Poet Hadi Taktash") as a foreword in the 1931- and 1936-editions of the poet's works [7].

G. Nig'mati was also deeply interested in the spiritual legacy of the unique classic poet H. Taktash: "In 1932, G. Nig'mati wrote and published a very extensive article on Taktash (prior to that, he had published a series of articles on Taktash's work in periodical press); in terms of its content, compositional structure, and the integrated research into the poet's life and creative path, this article can justifiably be regarded as an initial attempt at the monographic study that is to be written about H. Taktash. As we know, G. Nig'mati's former postgraduate students, the young scholars M. Mamin and later Kh. Gosman, systematized, deepened, and supplemented those materials. They published monographs on H. Taktash's work. Kh. Gosman defended his candidate's dissertation based on that collected material", writes the literary scholar E. Galiyeva [8, p.188]. Even in his 1925-monograph "Ədəbiyat məidanynda" ("In the Literary Field"), when giving typological characteristics of literary methods (realism, romanticism, symbolism, futurism, imagism), he frequently refers to classic and young writers, especially frequently to H. Taktash's poetry.

Interestingly, during the same period, Z. Iskuzhin was also preparing a scholarly work on the spiritual legacy of H. Taktash. Iskuzhin Zabikh was born into a large family on January 3, 1911, in the village of Maksut in the current Zilair District of Bashkortostan. Between 1926 and 1929, he studied at the Karvansarai Bashkort Pedagogical College. On September 30, 1929, he became a student at the Kazan Eastern Pedagogical Institute, which he successfully graduated from in 1931. From the fall of 1932 to the spring of 1935, he pursued his postgraduate studies [9, pp. 92–93]. The literary scholar M. Khabetdinova cites the following excerpt from a manuscript preserved in the N. Isanbet archive: "Z. Iskuzh (1910–1936) was a poet and critic. He was born in the former Sabir Volost of Bashkortostan, in the village of Maksut. This talented writer and kuray player, a Bashkir youth, who was passionate about knowledge and was always concerned about the lack of his own education, rose from shepherding, devoting himself to studying. He moved to Kazan and graduated from the Faculty of Tatar Language and Literature, later completing his postgraduate studies at the Pedagogical Institute. He wrote critical articles and collected materials about Babich and Gafuri. He prepared a significant work on Taktash's oeuvre and died in Kazan at the age of 26, after falling ill in the same year" [10, p. 60]. The excerpts of Z. Iskuzh's work were published in the periodical press of Ufa. The scientifically gifted Z. Iskuzh, born and raised in the Ufa Region, was supervised by G. Nig'mati as his academic advisor. This fact is further confirmed in M. Khabetdinova's work: "Considering that Z. Iskuzh was Galimzyan Nig'mati's postgraduate student, I called the literary scholar Yoldyz Nigmatullina. According to her mother's recollections, 'Z. Iskuzh was the most talented of my father's students', Yoldyz said" [10, p. 61]. Certain facts about this issue are preserved in the memoirs of people who personally knew Z. Iskuzh. Z. Iskuzh was reported to have taught at the Eastern Pedagogical Institute, showing interest in the notable Tatar poet H. Taktash's work, his works were published in the journals of the Republic of Tatarstan. In the memoirs of his young contemporary Abus, it is written: "My second, very close meeting with Z. Iskuzhin was in Kazan. There, he was completing his profound scholarly works on Babich, Taktash, and Tukay, preparing to publish the book titled "Shimal ioldyzlary" ("The Northern Stars"). He brought me his work on

Babich for critique. I liked it very much" [11, pp. 39–41].

As previously stated, upon graduating from the Eastern Pedagogical Institute, the young specialist M. Mamin was enrolled in the postgraduate course at the Department of Tatar Literature, supervised by G. Nig'mati. His scientific advisor was Prof. G. Nig'mati who founded his own scientific school by developing new methodologies for studying literature and writers' creativity under new socio-cultural conditions. Recognized for his scientific aptitude, the future scholar set the goal of studying the innovative poet Hadi Taktash's life and poetry and devoted his candidate dissertation to his work. Thus, in the 1930s, based on candidate dissertations written under G. Nig'mati's scientific guidance, two monographic studies dedicated to H. Taktash's work were produced. This reflects, firstly, the vast scale, magnitude, and literary-philosophical depth of Taktash's oeuvre, and secondly, G. Nig'mati's deep and subtle understanding of the poet's psychology and creative laboratory, his foresight into the complex, multifaceted possibilities for studying Taktash's spiritual legacy.

The literary scholar and critic G. Nig'mati worked at the Eastern Pedagogical Institute from 1929 to 1937. He was one of the founders of the National Tatar Department there. He lectured students on literature, literary theory, delivered courses on early 20th-century and Soviet literature, and conducted practical lessons. During his tenure at the Institute, he gained recognition as a pedagogue and was promoted to associate professor and full professor. At the same time, besides G. Nig'mati, the Department of Tatar Language and Literature at this institution included such scholars as G. Sagdi, G. Rakhim, G. Gobaydullin, J. Validi, G. Sharef, G. Alparov, S. Atnagulov, S. Bikbulatov, Kh. Badigy, M. Fazlullin, and M. Korbangaliev. The literary scholar and critic Jamal Vazieva recalls: "The Literature Department of the Pedagogical Institute, led by Galimjan aga, was a scholarly center. People of all ages gathered around him, united by his presence. The Chuvash writer Khuzangai and the Russian writer Zernit came to him for advice and respected his opinion. Prof. Singalevich, a historian, Prof. Lintser, an expert in world literature, and the Russian literature Associate Professors Pototsky and Podyachev also reckoned with his scientific views. This is because he was an internationalist scholar who worked diligently day and night with real integrity. He lived a modest and just life, dedicating all his time and effort to his country and people" [12].

G. Nig'mati was a deeply knowledgeable individual, well-versed in world literatures, theoretically trained, an erudite, possessing high methodological skills. "Our teacher remained in our hearts as a great scholar and an extremely respected pedagogue," wrote Prof. Khatip Gosman. "He was a model for us with his erudition. He profoundly knew Tatar and Russian literatures, as well as the classical literatures of the East and the West. Whenever he began to explain any literary-aesthetic problem, unexpectedly, he would bring a detail from one of the literatures where the artistic power shines brightly. This detail, linked with his reasoning, made a deep impact on both your heart and mind simultaneously, illuminating your entire spiritual being" [13].

G. Nig'mati was responsible for organizing the educational process in the National Department, providing it with scientific personnel, developing curricula and programs, writing textbooks, and preparing postgraduate students. Nig'mati planted the seeds of science not only in his own works but also in his students, always living with an awareness of the progress and developmental prospects of science. He was seriously concerned about the fate and future of intellectual culture, literature, and art of his native people, and was a broadly minded individual capable of thinking deeply and from a wide perspective. The literary scholar Prof. F. Galimullin, who was raised within G. Nig'mati's scientific school and continued exploring his research problems, highly evaluates the scholar's work in this field: "G. Nig'mati lived up to all the expectations; with his participation, the Tatar Department noticeably revitalized its work in all directions. He opened postgraduate courses, which allowed him to prepare highly qualified scientific-pedagogical personnel in Tatar philology and improve the quality of education and research work. In 1933, he became a professor, and a year later he was elected head of the Department of Tatar Language and Literature. During its existence, the postgraduate course prepared 22 literary scholars, among whom were Mukhammat Gainullin, Khatip Gusman, Latif Zalyay, Khamit Yarmy, Abdulla Sayganov, Yakub Agishev, Ulmas Belyaeva, Baker Yafarov, Mukhammatsha Mamin, Jamal Vazieva, and others" [8, p.194]. As a victim of the cult of personality, he was unjustly detained; the scientific trends and topical issues he initiated, as well as his scientific ideas, were continued and implemented by his students and postgraduates.

G. Nig'mati nurtured a generation of literary scholars in the 20th century, those who continued the specialization, expansion, and renewal of Tatar literary studies. He fostered dozens of individuals who contributed to the rise of national verbal arts and the advancement of teaching methods in Tatar literature. Among those who completed postgraduate studies under Prof. G. Nig'mati's supervision are respected scholars such as H. Gosman, J. Vazieva, and M. Mamin, as well as G. Khalit, H. Yarmy, Y. Agishev, G. Kasshaf, M. Gainullin, B. Gizzat, Sh. Abilov, and T. Korbanov. Prominent philologists like G. Tolymbay, Z. Iskuzhin, S. Baykov, A. Kudashev, L. Zalyaev, V. Hangildin, H. Khismatullin, B. Yafarov, R. Khakimova, and R. Shakirova received training in G. Nig'mati's scientific school, acquiring initial methodological skills from him. His scientific-theoretical and practical environment fostered many talented literary critics and writers. Famous writers and poets such as S. Khakim, A. Alish, G. Gobay, Sh. Mannur, A. Akhmet, I. Tuktar, I. Salakhov, and S. Uraisky, as well as honored teachers like S. Vagizov, R. Valitova, and B. Khalilov were Nig'mati's students [8, pp. 188–189].

G. Nig'mati's highly valued legacy was the creation of a scientific school in Tatar literary studies that synthesized global, especially European-Russian literary achievements with the distinctive features of national theoretical thought and preparation of highly qualified specialists within this school. "Thus, Nig'mati's substantial monographs and articles, illuminating important issues of literary theory and the literary-historical process, played a decisive role in the formation of the cultural-historical school in Tatar literary studies in the mid-1920s to the 1930s" [8, p. 5].

M. Mamin's dissertation, still in need of revisions and improvements, remained under review. The young scholar's work, dedicated to H. Taktash and titled "Һadi Taktash poeziyase" ("The Poetry of H. Taktash"), was published independently in 1941 [5]. It is considered to be the first serious monograph that comprehensively examines the work of Hadi Taktash and has been highly appreciated in the literary community [1, p. 44]. In the preface to his book titled "Kahaman kaləme" ("The Hero's Pen"), I. Ibragimov underscores the high regard that the older generation of literary figures expressed for Mamin's work: "Mamin wrote a substantial work on Taktash" [4, p. 4].

After the war, in 1952, M. Mamin's "Һadi Taktash poeziyase" was published for the second time. The introduction to the monograph notes: "Certainly, if the author were alive, he would make serious corrections, especially enriching and deepening the work with new ideas in the light of the latest achievements in the study of Soviet literature. It is not possible to complete all these tasks during the editing process. However, some corrections were necessary beyond stylistic edits. Some outdated views of the author in studying Taktash were omitted" [14, p. 2].

When comparing the monographs, published two years apart, many questions arise. For example, the 1952-edition of the poem "Tərkstan sahralarynda" ("In the Deserts of Turkestan"), which was fully included in the 1941-publication but was omitted from all of Taktash's collections, only presents two stanzas of this work [14, p.18]. The poet, as is known, actively participated in the literary, cultural, and national life of the region during the Bukhara period and contributed to the newspaper "Olug Tərkstan" ("The Great Turkestan"). One of those materials reports a gathering held in honor of məүledennəbi shərəfe – the occasion commemorating the birth of the Prophet Muhammad. The report includes information about the funds raised during the event. In the 1952-edition, the names of regional benefactors who contributed financially, such as Miftakhetdin and Nizametdin Arslanov and Galimjan Akchurin, were omitted [14, pp. 31–32]. The 1941-edition fully includes M. Mamin's theoretical views on romanticism and its varieties in the spirit of the era, taken from pages 44–45. In the section titled "Һ. Taktash poeziyasenen үzenchəleklərе", these phenomena are even more prominent. While preserving the concept of M. Mamin's research approach to H. Taktash's work, this segment of the 1952-edition was refined. We tentatively refer to it as the third chapter. New sections, not included in the 1941-edition, were added and expanded. It appears that the editors of the second edition did not adhere to the "principle of respecting the author's intent" when presenting the texts [15, pp. 30]. If we take a closer look at the table, the changes become even clearer:

"Һ. Taktash poeziyase" (1941)	"Һadi Taktash poeziyase" (1952)
Chapter One. The Biography of H. Taktash **Chapter Two.** Initial Investigations From Romanticism to Realism Steadfast Steps on the Path of Realism	**Chapter One.** The Biography of H. Taktash **Chapter Two.** H. Taktash's Creative Path Initial Investigations First Experiments of Turning Toward Realism Steady Steps Along the

Years of Striving for Poetic Heights Family And Love Issues in Taktash's Work Soviet Patriotism in H. Taktash's Poetry **Chapter Three** Composition in H. Taktash's Work The Issue of Imagery and Representation in H. Taktash's Work Landscape in H. Taktash's Poetry Taktash - Master of Poetry	Path of Realism Years of Striving for Poetic Heights Family and Love Issues in Taktash's Work Soviet Patriotism in H. Taktash's Poetry **Chapter Three.** Features of H. Taktash's Poetry Composition in H. Taktash's Work The Issue of Imagery and Representation in H. Taktash's Work Landscape in H. Taktash's Poetry Poetic Techniques of H. Taktash Poetic Process in H. Taktash's Creative Work Methods of Working on Poetic Language Features of Poetic Language in H. Taktash's Poetry

Unfortunately, sources and archival materials have not been uncovered. We can only wonder if new manuscripts by the scholar were found, or if they were published as independent articles in newspapers or magazines. Taking this into account, the article primarily relied on M. Mamin's 1952-monograph "Һadi Taktash poeziyase"[14]. At the same time, to highlight significant facts, omitted by the publishers of the second book, and to reconstruct the picture of the era–typical for the scientific-theoretical thought of that time, the 1941-edition was consulted. The structure of "Һadi Taktash poeziyase" consists of three chapters: the first chapter is "The Biography of Hadi Taktash," the second chapter titled "Hadi Taktash's Creative Path" includes six sections, and the third chapter is called "Features of Hadi Taktash's Poetry," which contains seven sections.

As stated earlier, the monograph opens with a chapter titled "Һ. Taktashnyn biografiyase" ("The Biography of H. Taktash"). This section outlines the stages of H. Taktash's rich but short life, the periods of his life, and the social, public, and cultural conditions that shaped him as a poet and a versatile personality. According to M. Mamin's observations, H. Taktash's life can be divided into two periods.

The first period covers the journey from Syrkudy – Turkestan (Bukhara) – Syrkudy – Orenburg – Tashkent – Kazan; the second period is the Kazan era. Each stage of the first period covers significant events in Taktash's life, their impact on the young poet, the works created, the history of their creation, and issues like changes in socio-political and literary-aesthetic views. They highlight the influence of schooling and his witty, eloquent, and poetically gifted mother Shamsenisa on his poetic talent, his continuous acquaintance with literature, his interest in Russian and world literary classics, and his active participation in the cultural life of the regions. In clarifying the development of H. Taktash's social consciousness, M. Mamin emphasized the strong influence of the era's ideology. The young scholar frequently referred to the political formulas and works of I. V. Stalin, which became dogma in the 1930s. "Taktash, untampered by practical work and yet theoretically inexperienced, had not yet reached the Bolshevik level of understanding the proletarian revolution's tasks in those years," he writes [14, p. 10].

According to M. Mamin, H. Taktash's low level of revolutionary consciousness was related to his surrounding environment and life experience. One reason, he pointed out, was Taktash's interaction with the petty bourgeois intelligentsia [5, p. 12]. After returning to Kazan, finding new friends, participating in public affairs, establishing connections with workers in production, studying their work and lives, and becoming familiar with the life of the Red Army changed Taktash's social views.

M. Mamin viewed the changes in Taktash's artistic thinking as influenced by the development of the poet's social consciousness. While in Syrkudy village, Taktash wrote works in a romantic spirit such as "Kүktə sərelgənnər" ("Sown in the Sky"), "Үterelgən pəйgambər" ("The Murdered Prophet"), and during his time in Tashkent, works like "Таң kyzy" ("The Dawn Girl"), "Onytylgan ant" ("The Forgotten Oath"), "Urman kyzy" ("The Forest Girl"), "Hələt" ("A Talent"), and "Җir ullary tragediyase" ("The Tragedy of the Sons of the Earth"). After arriving in Kazan, due to his broad participation in public affairs and his rapprochement with the proletariat, which inspired confidence in him, he began writing his works on a realistic basis. He successively published the works like "Gasyrlar həm minutlar" ("Centuries and Minutes"), "Syrkydy avyly" ("The Village of Syrkudy"), and "Davyldan son" ("After the Storm") [5, pp. 18–19].

The second chapter of the monograph, titled "Berenche ezlənүlər" ("Initial Investigations"), is written in a comparative-historical context, closely interconnected with the achievements of European and Russian literary traditions reached in the field

of Tatar literature. Initially, M. Mamin studied individual materials and, comparing Taktash's works "Караңгу төннәрдә" ("In Dark Nights") and "Gazraillәr" ("Azraels"), determined that his poem "Tәrkstan sahralarynda" ("In the Deserts of Turkestan"), published in the newspaper "Olug Tәrkstan" ("Great Turkestan") in Tashkent in 1918, was the poet's first experience of this sort. The author analyzed this work under the influence of the ideological guidelines prevailing at that time. To further corroborate his view, the scholar referred to Taktash's 1929 novel "Таң җile" ("The Morning Wind"). He compared Rostam, the prototype of Taktash, to Savva, a proto-bourgeois anarchist rebel created by Leonid Andreyev, suggesting that Savva's strong protest against antiquity captures Rostam's attention. M. Mamin wrote that it was necessary to differentiate and consider separately two characteristic aspects of Taktash's work of that time. The first was Taktash's worldview in that period; the second was his poetic method. These two aspects were inseparably interconnected with each other [5, p. 39].

M. Mamin considered Taktash's rebelliousness in relation to the literary influences in the early period of his literary career – his individual revolt and sharp protest against imperialist war and oppressors – viewing Byron as one of the greatest impacts. He noted that "Җir ullary tragediyase" ("The Tragedy of the Sons of the Earth") was written following Byron's "Cain." Mamin also pointed out that Taktash learned the same strong pathos and artistic methods from Tukay and Sagit Ramiyev [5, p. 40].

M. Mamin deepened his theoretical perspective based on his analysis of Taktash's poems "Gazraillәr" ("Azraels") and "Күktәn sөrelgәnnәr" ("Banished from the Sky"). Grounded in the extreme exaggeration and strong hyperbolism of imagery in these works, he argued that romanticism – and symbolism, as a movement related to romanticism in certain aspects – influenced Taktash's poetics. In this regard, the literary scholar Prof. G. Sagdi referred to his 1932-work "Simvolizm turynda" ("On Symbolism"), where he positioned Taktash, as the introducer of symbolism into post-October Tatar literature and recognized him as ideologically foundational for this literary school [5, p. 43]. During a period when socialist realism was recognized as the sole creative method of Tatar Soviet literature and there was a profoundly negative attitude towards modernist movements, M. Mamin rejected this viewpoint.

The author of the monograph acknowledged some influence of symbolism on Taktash's writing but defined his early literary period as romantic: "In the first period of Taktash's work, it is not symbolism but rather romanticism that occupies the most characteristic position among literary styles. This movement enters Taktash's oeuvre influenced by Byron's traditions, and this is reflected in most of his works" [5, p. 44].

Building on the theoretical framework of his mentor G. Nigmati's scientific school, M. Mamin classified romanticism into three distinct strands: revolutionary romanticism, reactionary romanticism, and progressive romanticism. He meticulously defined the characteristic features of each strand and offered specific illustrative examples drawn from Tatar literature. Mamin argued that Taktash's creative trajectory exemplified a transformation from progressive to revolutionary romanticism. From his earliest works, Taktash emphasized human vitality, heroic endeavor, and championed the causes of human happiness and freedom [5, p. 48]. This is exemplified by the lyrical protagonist of "Yterelgәn pәigambәr" and through the actions, desires, and aspirations of the characters of Qabil and Idea in "Җir ullary tragediyase". Through detailed analysis, Mamin further came to general conclusions about the romantic phase in Taktash's oeuvre, primarily marked by philosophical lyricism, which he considered to be "the most powerful and artistically accomplished lyricism within the poetry of that era" [5, p. 60].

"The sections titled "Realizmga taba borylyshta berenche tәҗribәlәr" ("First Experiments of Turning Toward Realism"), "Nykly adymnar belәn realizm yulynnan" ("Steady Steps Along the Path of Realism"), and "Poehtik yugarylyk өchen batyr adymnar belәn alga taba omtylu ellary" ("Years of Striving for Poetic Height") trace the development of H. Taktash's poetic trajectory toward realism. The shift toward concreteness in Taktash's work is exemplified by his 1923-pieces "Gyis"yan" ("Rebellion") and "Tilelәr" ("The Dumb"), which clearly demonstrate this movement. The poet's lyrical poetry, directed against bourgeois elements, emphasize the presence of real-life phenomena. The pinnacle of his turn to realism is exemplified by the poem "Ehshlilәr" ("They Work"): "From the poem titled "Ehshlilәr" Taktash decisively steps onto the path of realism. Here, he vividly portrays the proletariat as the sole force creating a new world, breaking down all barriers and paving the way to a comfortable life for the people," wrote M. Mamin [14, pp.

34–35]. This idea is reinforced by the works "Nota" ("Note"), "Gasyrlar həm minutlar" ("Centuries and Minutes"), and "Syrkydy avyly" ("The Village of Syrkudy"). The humor elements in such works as "Nəni razboinik" ("A Little Robber") and "Əidə ehnem" ("Come On, Brother"), which received negative criticism at that time, were interpreted by M. Mamin as related to the poet's aspiration for poetic excellence.

The sections tentatively titled "Һ. Taktash iҗatynda sem'ya həm məkhəbbət məs'ələse" ("Family and Love in Hadi Taktash's Works") and "Һ. Taktash poehziyasendə sovet patriotizmy" ("Soviet Patriotism in the Poetry of Hadi Taktash") within the second part of the monograph are dedicated to exploring the rich diversity of motifs within Hadi Taktash's spiritual and literary heritage. The scholar offered a thorough analysis of Taktash's reflections and viewpoints on pressing societal issues, including the evolving role and status of women in the new Soviet reality, the dynamics of family life, the principle of gender equality between men and women in Soviet society, and the complicated relationships between parents and children. These themes are articulated vividly in such works as the poem "Məkhəbbət təүbəse" ("The Confession of Love") and the play "Yugalgan maturlyk" ("Lost Beauty") where Taktash's contemplations on these matters are deeply expressed and critically examined.

The scholar notes that in the poem "Nota" ("Note"), the motifs of defending the homeland from foreign enemies, love for the country and the people, the struggle for the nation elevate Taktash's work to its highest artistic level. The poem "Kiləchəkkə khatlar" ("Letters to the Future"), widely accepted as a beautiful example of socialist realism in Tatar Soviet literature, is analyzed from the perspective of educating the new socialist person and the psychological transformations in human consciousness within socialist society. Based on these observations and following the ideological lines of the era, the role of the Party in the context of Taktash's greatness is somewhat amplified, yet M. Mamin rightly concluded that "Taktash fully matured as the leading poet of the socialist era" [14, p. 63].

The third chapter, titled "Taktash poehziyaseneң үzenchəlekləre" ("Distinctive Features of Taktash's Poetry"), examines Taktash's poetic techniques and mastery. In the 1941-edition, this chapter consisted of four sections, but in the second edition, the composition of the third chapter was revised: new sections were added, increasing the total number to seven. The third chapter occupies 57 pages in the pocket-sized 1941-edition (10x14 cm), while in the enlarged 1951-edition (14x21 cm), it is expanded to 68 pages. The 1951-edition opens with a successful introduction not found in the 1941-publication, enhancing the depth of the study and its scope.

M. Mamin based this section on Taktash's perspectives expressed in his "Iҗat khatlary" ("Letters on Creativity"). He wrote, "Each writer's subjective uniqueness undoubtedly plays a major role in shaping a particular idea. Their psychological distinctiveness contributes many peculiarities to the formation of this or that idea. Every writer has characteristic creative colors, selects the material needed to embody a specific idea, and arranges it in a highly individual way. This is linked to the specific moments peculiar to each writer" [14, p. 64]. Mamin noted that Taktash was a creator who carved his own unique path in selecting, arranging, and designing his material, later expanding it further in his creative work.

The process of working on a literary piece and Taktash's creative laboratory are discussed in the monograph's new subsections introduced in the 1952-edition titled "Һ. Taktashnyң poehtik ehsh alymnary" ("H. Taktash's Poetic Techniques"), "Taktashnyң iҗat ehshendə poehtik protsess" ("The Poetic Process in Taktash's Creative Work"), and "Poehtik tel өstendə ehshləү alymnary" ("Methods of Working with Poetic Language"). M. Mamin highlighted Taktash's extremely responsible approach to his writing, noting that Taktash wrote only about things and events he had personally investigated and witnessed, with a deep study of life, which formed his creed.

The subsections titled "Һ. Taktash iҗatynda kompozitsiya" ("Composition in Hadi Taktash's Work") and "Һ. Taktash iҗatynda surət həm surətlelek məs'ələse" ("The Issue of Imagery and Representation in H. Taktash's Work") examine the poet's attention to problems of structure and form in his poetry. The discussion includes a brief evaluation of deviations in the study of form, criticizing formalists for focusing on the external aspects of words while neglecting content, and vulgar sociologists for downplaying the specific nature of poetry to fit content into various schemes. It also negatively assesses the literary movements like futurism and imagism as forms that are distant from the general public. Conversely, Taktash is portrayed as the author regarding form not merely as an external aspect, but as a mold that actualizes content, conveys an idea to the reader, and serves

as a thread connecting the idea with the reader. He places great importance on the form of the poem but never separates form from content [14, p. 65]. Notably, imagism is a literary movement, aimed to crystallize poetic meaning in clear, sharply juxtaposed images, rebelling against the ornamental and overly metaphorical late 19th-century verse. Futurism and imagism, though avant-garde and innovative, were often criticized for their forms being inaccessible to the general public, a criticism that Taktash's approach counters by integrating form and content meaningfully [14, p. 66].

This article examines characteristic features of images and descriptions in Taktash's work. It emphasizes how Taktash followed G. Tukay who addressed the issue of imagery in lyrical poetry. The first lyrical hero in Taktash's works is depicted as "a figure searching for truth in the world, fighting against laws, divine powers, and monarchs for equality, who, despite any hardships, does not hesitate to sacrifice even his own life to uphold his ideals" [14, p. 69].

The article emphasizes that not only human character but also images of nature, objects, and situations are presented seriously, which is a distinctive feature of Taktash's first lyrical hero. When Taktash reached maturity, his poetic imagery was recognized as refined, and his work as marked by the successful creation of original pieces. Taking into account the dialectical relationship between content and form, M. Mamin noted that the poet consciously chose an artistic framework consistent with his goals and ideas, employing an extensive range of artistic techniques, that the poet's style evolved from abstract imagery toward concrete, realistic representations.

The section "Landscape in Hadi Taktash's Poetry" clarifies that the descriptions of nature in the poet's spiritual heritage are not presented merely as dry natural phenomena but serve as an "environment revealing social events". These nature descriptions function as compositional elements that embody the place and conditions of events, while also being used in contrast to the life realities depicted in the work. This identifies Taktash's method if using nature imagery not just for aesthetic purposes but as an artistic tool to deepen the thematic and social layers of his poetry.

Hadi Taktash's responsible approach to his craft and deep respect for his readers are clearly reflected in his working style. "Taktash never published the first version of any poem he wrote; he wrote it in several drafts and corrected each version, adding new elements. In this way, each poem became an exemplary model of artistic and content refinement" [14, p. 90]. The complex creative process behind the poems "Məkhəbbət təүbəse" ("The Oath of Love") and "Kiləchəkkə khatlar" ("Letters to the Future") is presented in great detail using archival materials for the reader to vividly imagine them. "Thus, the poet wrote his poem ("Kiləchəkkə khatlar") in multiple versions, gradually removing incidental elements, selecting the most characteristic and typical events of life, while simultaneously choosing the clearest, most emotional words that conveyed the most precise meanings" [14, p. 99]. Unfortunately, the sources are not explicitly indicated anywhere in the work.

In the section titled "Һ. Taktash poehziyasendə poehtik tel үzenchəlekləre" ("Poetic Language Features in H. Taktash's Poetry"), the use of language in the poem is highlighted through such aspects as tempo, intonation, and speech style. Alongside these, it evaluates the vocabulary of the poet's lyrical and poetic ornaments. M. Mamin, using the method of deduction, summarizes: "In poetry, Taktash emerged as an innovator of Tatar Soviet poetry, and it must be clearly stated that he not only paved the way for new poetry but also expanded it. Taktash created a new poetics within Tatar Soviet poetry" [14, p. 101]. This idea is further substantiated through subsequent observations. The article notes that the improvement of Taktash's poetics is naturally connected with the "setting of the agenda by the Great October Revolution" [14, p. 101].

The poet broke with the old structure of poetry, advocating for "tabigyi səiləү yuly" ("natural narration"). This approach, in turn, gave Taktash the opportunity to enhance the internal meaning of the poem. The article highlights emotionality as the most distinctive feature of the poet's poetic language, achieved through such stylistic figures as intonation, voice, emphasis, movement, and gesture. Notably, every descriptive device in the poet's language is supported by rich examples from his spiritual heritage. The forms of address, rhetorical appeals, rhetorical questions, ellipses, repetitions, metaphors, and other literary devices are evaluated as central moments in Taktash's poetic syntax. The chapter titled "Taktash – poehziya mastery" ("Taktash – Master of Poetry"), consisting of 23 pages in the 1941-work, is significantly abridged, with only select fragments included.

Having thoroughly examined the poetic characteristics of Taktash's spiritual heritage, M. Mamin concludes that his poetry constitutes a school of its own: "This is a collection of high

qualities and the distinctive features of these qualities form a school in Taktash's work. We call his poetic trend a school because it has truly taken on the form of a school" [5, p. 168]. M. Mamin noted that Taktash's contribution was not limited to working on his own self; he played a significant role in nurturing young writers. Sh. Mannur and N. Bayan are recognized as representatives of his poetic school.

M. Mamin is recognized as the pioneer of scholarship on Taktash. He is the author of the first monograph written about the classic poet and innovator of Tatar literature, Hadi Taktash. Among the generation of scholars who examined the poet's life and work in dissertations and monographs within Tatar literary studies, M. Mamin holds a distinct place. However, there are significant differences between the structure and content of the monograph published in 1941 and the edition of 1952. Unfortunately, the sources for the improved and updated sections are not indicated. Furthermore, some publishers of the second edition did not always respect the "principle of author's consent" in specific cases. It is also known that Z. Iskuzhin, G. Nigmati's postgraduate student in the 1930s, wrote a monograph about Hadi Taktash. The fate of that work remains unclear. It is impossible to provide answers to all questions in a single article, so it needs further research and investigation.

References

1. *Ədiplərebez: biobibliografik beleshmәlek: 2 tomda: 2 t.* (2009) [Our Writers: Biobibliographic Reference Book: In 2 Volumes]. 2 t. Tɵz. R. N. Dautov, R. F. Rakhmani. 735 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
2. *Alar safta: Bɵek Vatan sugyshynda həlak bulgan tatar sovet yazuchylarynyң əsərlәre* (1961) [Among the Ranks: The Works of Tatar Soviet Writers Who Died in the Great Patriotic War]. Tɵz. S. Shakir. 259 p. Kazan, Tat. kit. nəshr. (In Tatar)
3. *Alar safta: Shigyr'lər, khikəyalər* (1985) [Among the Ranks: Poems, Stories]. Tɵz. S. Shakir. Ikenche basma. 216 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
4. *Kaharman kalәme: shigyr'lər, khikəyalər, əsərlərdən ɵzeklər* (2010) [The Hero's Pen: Poems, Stories, and Excerpts from Works]. Tɵz. V. Nuriev, L. Safiullina; keresh sүz avt. I. Ibrahimov. 223 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
5. Mamin, M. (1941). *Taktash poehziyase* [The Poetry of Taktash]. 172 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
6. Khalitov, G. M. (1980). *Poehziya derzanii* [The Poetry of Audacity]. Issledovanie. 160 p. Kazan', Tat. kn. izd-vo. (In Russian)
7. Gali, G. (1958). *Shagyir' hadi Taktash turynda* [About the Poet Hadi Taktash]. Sailanma əsərlər: Khikəyalər, ocherklar, tənkyit' məkalələre həm publitsistika. Pp. 226–269. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
8. *Galimҗan Nig"məti: tormyshy, yazmyshy, fənni-metodik ehshchənlege* (2018) [Galimzhan Nigmati: His Life, Fate, Scientific and Methodological Work]. 251 p. Kazan, Brig. (In Tatar)
9. Salmatova, G. D. (2021). *1920–1950 ellar iҗtimagyi həm mədəni kontekstynda Shəekhzadə Babich mirasy* [The Legacy of Shehzade Babich in the Socio-Cultural Context: From the 1920s to 1950s]. Tatarica. No. 16 (1), pp. 78–102. (In Tatar)
10. Khəbetdinova, M. (2021). *Tatar ədəbiyat belemendə Zyya Iskuzh iseme* [The Name Ziya Iskuzh in Tatar Literary Studies]. Mədəni җomga. No. 1, pp. 14–15. (In Tatar)
11. Əbүs. *Yazmalar* (2007). [Our Unforgettable Mentor]. Tɵz. I. K. Yanbaev. Pp. 39–41. Ufa, Kitap. (In Bashkir)
12. Vəzieva, Җ. (1987). *Zur galim, ehshlekle ostaz* [The Great Scientist and Business Mentor]. Sots. Tatarstan. 26 iyun'. (In Tatar)
13. Gosman, Kh. (1997). *Onytylmas ostazybyz* [Our Unforgettable Mentor]. Kazan utlary. No. 7, pp. 169–172. (In Tatar)
14. Mamin, M. (1952). *hadi Taktash poehziyase* [The Poetry of Hadi Taktash]. 123 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
15. Yuziev, N. (1998). *Ədəbiyat chyganaklary beleme (Ədəbi mirasny җyinaunyң, ɵirənүneң teoretik həm gaməli məs'ələləre)* [Knowledge of Literary Sources (theoretical and practical issues of collecting and studying our literary heritage)]. 175 p. Kazan, Fiker. (In Tatar)

Һ. ТАКТАШ ТУРЫНДА БЕРЕНЧЕ МОНОГРАФИЯ АВТОРЫ (М. МАМИННЫҢ ТУУЫНА 120 ЕЛ ТУЛУ УҢАЕННАН)

Таһир Шәмсегали улы Гыйлаҗев,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
tgilazov@bk.ru

Әдәби һәм фәнни эшчәнлек белән 1930 елларда актив шөгыльләнә башлаган М. Мамин, ил азатлыгын саклау максаты белән, Бөек Ватан сугышына китә. Иҗат планнары зур булып та, гомерләре вакытсыз өзелеп калган дистәләгән татар язучылары һәм журналистлары арасында М. Маминның исеме дә бар.

М. Мамин 1905 елда хәзерге Мордва Республикасы Зубов Аланы районы Горинка авылында урта хәлле крестьян гаиләсендә туа. 1918 елга кадәр авыл мәктәбендә, аннан соң Пенза шәһәрендәге укытучылар әзерләү курсларында укый. 1921 елгы ачлык чорында яңадан авылына кайтып, берникадәр вакыт авыл хуҗалыгы эшләре белән шөгыльләнә. 1924–1930 елларда авыл мәктәбендә укытучы булып эшли. Сәләтле һәм белем алуга омтылышы зур булган М. Мамин 1930 елда Казанга килеп, Көнчыгыш педагогия институтына укырга керә. «Студент елларында көндәлек матбугатта әдәби тәнкыйть мәкаләләре һәм рецензияләре белән катнаша башлый. 1936 елда Казан педагогия институтының аспирантурасын тәмамлаганнан соң, М. Мамин шунда әдәбият укыта. Ватан сугышы башлану белән, М. Мамин фронтка китә һәм ике ел буе алгы сызыкта фашистларга каршы сугыша. 1943 елның августында Воронеж шәһәре тирәсендә барган сугышларның берсендә өлкән лейтенант М. Мамин каты яралана һәм, шул ярадан савыга алмыйча, госпитальдә вафат була. Ул Воронеж өлкәсендәге район үзәге Воробьевка авылы зиратына күмелә. М. Мамин татар әдәбияты тарихында, нигездә, үзенең «Һади Такташ поэзиясе» исемле хезмәте белән билгеле» [1, б. 44].

М. Маминның тормыш юлы һәм иҗат биографиясе хакында мәгълүмат бик аз. 1961 елда җиңүнең 25 еллыгына Татарстан китап нәшриятында Бөек Ватан сугышында һәлак булган татар совет язучыларының әсәрләрен туплаган «Алар сафта» дигән китап дөнья күрә [2]. С. Шакир төзегән бу җыентыкта авторлар хакында белешмәләр дә бирелә. Алар арасында М. Мамин исеме һәм иҗатыннан бер үрнәк бар. Ул, зур үзгәрешләр кертелмичә, берничә язучының исеме өстәлеп, кайбер шагыйрьләрнең әсәрләре төшереп калдырылып, 1985 елда кабат басыла [3]. Һәм, ниһаять, Бөек Җиңүнең 65 еллыгын каршыларга йөргән көннәрдә Язучылар Берлеге идарәсендә яу кырында һәлак булган язучылар турында китап чыгару мәсьәләсе көн тәртибенә куела. С. Шакир төзегән җыентыкка нигезләнеп, хәзерге көн ихтыяҗын да, укучыларның да эстетик зәвыгын истә тотып, И. Ибраһимовның «Иң дәһшәтле утка керәмен» исемле кереш сүзе белән, 2010 елда «Каһарман каләме» дигән китап дөнья күрә. Китапның эчтәлеге алдагылары белән чагыштырганда баеган. Әмма аларда М. Маминга караган мәгълүматлар кабатлана. Шулай да соңгы китапны төзүчеләр В. Нуриев белән Л. Сафиуллина беренче ике китаптагы галимнең монографиясеннән алынган «Һ. Такташ поэзиясендә совет патриотизмы» дигән өзек урынына «Һади Такташ поэзиясе» исеме астында бүгенге көн таләпләренә ныграк җавап бирә торган «Такташ поэзиясендә пейзаж» дигән бүлекчәне урнаштыралар [4, б. 87–89].

М. Маминның фәнни эшчәнлеге «Һ. Такташ поэзиясе» дигән монография [5] белән генә чикләнми. 1961 елда дөнья күргән «Алар сафта» китабын төзүче С. Шакир хезмәткә язылган кереш мәкаләсендә М. Маминның, фронтка киткән Д. Фәтхи, К. Басыйров, М. Вәдүт, М. Әблиев, Х. Рахман, М. Гатау, Ш. Гәрәй, Ә. Камал, М. Мостафин, Х. Кавилар белән беррәттән, мөстәкыйль җыентыклар чыгаруын билгели [2, б. 3]. Ә инде 1985 елдагы басмасында төзүче кереш мәкаләдә «әдәби тәнкыйть мәкаләләре белән күтәрелеп килүче Мөхәммәтша Мамин» дип яза [3, б. 4]. Димәк, М. Маминның дистәләгән тәнкыйди һәм публицистик язмалары матбугат битләрендә чәчелеп ята һәм аның тормыш биографиясен дә тулыландыру мөмкинлеге бар. Эзләнүләр алып барып,

аларны туплау һәм бастырып чыгару киләчәк эше булып кала.

Алда әйтелгәнчә, М. Мамин Көнчыгыш педагогия институтын тәмамлаганнан соң, татар әдәбияты кафедрасы каршындагы аспиранурага керә. Күренекле әдәбият галиме, профессор Г. Нигъмәти җитәкчелегендә новатор шагыйрь Һ. Такташ иҗаты буенча фәнни хезмәт язуга алына. 1920–1930 елларда үзенчәлекле каләм иясе Һ. Такташ әдәби-гыйльми һәм тәнкыйди фикернең игътибары үзәгендә була. Г. Халит Такташ иҗатына багышланган «Поэзия дерзаний» (1980) исемле саллы монографик хезмәтендә Г. Гали, Г. Нигъмәти, Ш. Маннурларның очерклары, ә 1940–1950 елларда М. Маминның «Һади Такташ поэзиясе» (1941, 1952), Х. Хәйринең «Һади Такташ» (1949), Х. Госманның «Такташ поэзиясе» (1953) монографик эзләнүләре басылып чыгуын яза [6, б. 3]. Мәсәлән, М. Маминның замандашы Г. Гали шагыйрь әсәрләренең 1931, 1936 еллардагы басмаларына «Шагыйрь Һади Такташ турында» дигән күләмле монографик мәкалә шәкелендәге «Сүз башы»н урнаштыра [7].

Г. Нигъмәтинең үзен дә үзенчәлекле классик шагыйрьнең рухи мирасы кызыксындыра: «Г. Нигъмәти 1932 елда Такташ турында бик күләмле мәкалә язып бастырып чыгарган (моннан алдарак та ул вакытлы матбугатта Такташ иҗаты буенча бер серия мәкаләләр язып бастырган була); үзенең эчтәлеге, композицион төзелеше, шагыйрьнең тормыш юлын һәм иҗат юлын бер эзгә салып тикшерүе ягыннан Һ. Такташ турында язылырга тиешле монографик хезмәткә бер омтылып карау дип бәяләнергә хаклы ул һәм, мәгълүм булганча, соңрак Г. Нигъмәтинең элекке аспирантлары, яшь галимнәр М. Мамин, тагын бераз соңрак Х. Госман шул материалларны системалаштырып, тирәнәйтеп, тулыландырып, Һ. Такташ иҗаты турында монография бастыралар. Х. Госман шул нигездә кандидатлык диссертациясен яклый», – дип яза әдәбият галиме Э. Галиева [8, б. 188]. «Әдәбият мәйданында» (1925) монографиясендә әдәби методларның (реализм, романтизм, символизм, футуризм, имажинизм) типологик характеристикасын биргәндә дә, классик һәм яшь язучыларга, аеруча Һ. Такташ шигърияттенә еш мөрәҗәгать итә.

Шунысы кызыклы: нәкъ шушы елларда Һ. Такташ рухи мирасы буенча З. Искужин да гыйльми хезмәт әзерли. Искужин Зәбих Габделгазим улы 1911 елның 3 гыйнварында Башкортстанның хәзерге Зилаер районының Мәкъсут авылында күп балалы гаиләдә туа. 1926–1929 елларда Кәрвансарайда, Башкорт педагогия техникумында белем ала. 1929 елның 30 сентябреннән Казанның Көнчыгыш педагогия институты студенты булып китә һәм аны 1931 елда уңышлы тәмамлый. 1932 елның көзеннән 1935 елның язына кадәр аспирантурада укый [9, б. 92–93]. Әдәбият галиме М. Хәбетдинова Н. Исәнбәт архивында сакланган кульязмадан түбәндәге өзекне китерә: «З. Искуж (1910– 1936) – шагыйрь һәм тәнкыйтче. Башкортстанда элекке Сабир волосте, Мәкъсут авылында туган. Гыйлемгә дәртле һәм үзенә гыйлем җитмәүгә һәрвакытта борчылучы бу талантлы язучы һәм курайчы башкорт егете, көтүчелектән күтәрелеп, укуга бирелә. Казанга килеп, Пединститутта татар тел-әдәбият факультетын һәм аспирантура тәмамлый. Тәнкыйть мәкаләләре яза, Бабич, Гафурилар турында материаллар җыя. Такташ иҗатына зур хезмәт әзерли һәм шул елда, 26 яшендә авырып, Казанда үлә» [10, б. 60]. Бу З. Искуж хезмәтенең аерым бүлекләре Уфа шәһәренең вакытлы матбугаты битләрендә басылып та чыга. Уфа якларында туып-үскән фәнгә сәләтле З. Искужинның да гыйльми җитәкчесе Г. Нигъмәти була. Бу факт М. Хәбетдинова язмасында тагын бер кат раслана: «З. Искуж – Галимҗан Нигъмәти аспиранты булуын истә тотып, мин әдәбият галиме Йолдыз Нигъмәтуллинага шалтыраттым. Йолдыз апа әнисенең хатирәләренә таянып: «З. Искуж әтинең шәкертләренең иң сәләтлесе иде» – дип җавап бирде» [10, б. 61]. Бу хакта аерым фактлар З. Искужны турыдан-туры күреп белгән кешеләрнең истәлек-хатирәләрендә дә саклана. З. Искужның Көнчыгыш Педагогия институтында укытуы, күренекле татар шагыйре Һ. Такташ иҗаты белән кызыксынуы һәм аның хезмәтләренең Татарстан Республикасы журналларында басылып чыгуы хәбәр ителә. Яшь галим замандашларыннан Әбүснең истәлек-хатирәләрендә болай искә алына: «Искужин Зәбих белән икенче мәртәбә якыннан, бик якыннан очрашуым Казанда булды. Ул анда Бабич, Такташ һәм Тукай турында язган тирән гыйльми хезмәтләрен төгәлләп, “Шимал йолдызлары” дигән бер китап чыгарырга җыенып ята иде. Бабич турында язган әйберен миңа тәнкыйтькә китерде. Бик яраттым» [11, б. 39–41].

Алда әйтелгәнчә, Көнчыгыш педагогия институтын бетергән яшь белгеч М. Маминны Г. Нигъмәти җитәкләгән татар әдәбияты кафедрасы каршындагы аспирантурага калдыралар. Аның фәнни җитәкчесе итеп, әдәбият фәнен, язучылар иҗатын тикшерүнең яңа иҗтимагый-социаль һәм мәдәни шартларда яңа методологиясен эшләп, үз фәнни мәктәбенә нигез салган профессор Г. Нигъмәти билгеләнә. Фәнни эшкә сәләтле булачак галим алдына фәнни җитәкчесе новатор шагыйрь Һади Такташ тормыш юлын һәм поэзиясен өйрәнеп, кандидатлык диссертациясен язу максатын куя. Димәк, 1930 елларда Г. Нигъмәти фәнни җитәкчелегендә язылган кандидатлык диссертациясе нигезендә Һ. Такташ иҗатына багышланган ике монографик хезмәт эшләнә. Бу, бердән, Һ Такташ иҗатының масштаблылыгы, зурлыгы, әдәби-фәлсәфи тирәнлеге турында, икенчедән исә, Г. Нигъмәтинең шагыйрь психологиясен, иҗат лабораториясен тирән һәм нечкә аңлавы, Такташ рухи мирасының катлаулы, киңкырлы, өйрәнү мөмкинлекләренең зурлыгын алдан күрә алу сәләте турында да сөйли.

Әдәбият галиме һәм тәнкыйтьче Г. Нигъмәти 1929–1937 елларда Көнчыгыш педагогия институтында эшли. Ул – бередә милли татар бүлеген оештыручыларның берсе. Студентларга әдәбият белеме, әдәбият теориясе, XX гасыр башы, совет әдәбияты курсларыннан лекцияләр укый, гамәли дәресләр алып бара. Институтта эшләү дәверендә ул педагог буларак таныла, доцент, профессор дәрәҗәләренә күтәрелә. Бу югары уку йортының татар теле һәм әдәбияты кафедрасында ул вакытта Г. Нигъмәти белән бергә Г. Сәгъди, Г. Рәхим, Г. Гобәйдуллин, Җ. Вәлиди, Г. Шәрәф, Г. Алпаров, С. Атнагулов, С. Бикбулатов, Х. Бәдигый, М. Фазлуллин, М. Корбангалиев кебек тел-әдәбият галимнәре эшли. «Галимҗан ага җитәкчелек иткәндә педагогия институтының әдәбият кафедрасы гыйльми бер мәркәз иде, – дип искә ала Җамал Вәзиева. – Яше-карты аның тирәсенә җыйналды, аның янында тупланды. Чуваш язучысы Хузангай да, рус язучысы Зернит та аңа киңәшкә килде, хөрмәт иттеләр. Институтта тарих белгече профессор Сингалевич та, дөнья әдәбияты белгече профессор Линсцер да, рус әдәбияты доцентлары Потоцкий һәм Подъячевлар да аның фәнни карашлары белән хисаплаштылар. Чөнки ул әдәбият-сәнгатьнең иң авыр йөген тартучы интернационалист галим булды. Көнен-төнгә авыштырып намус белән эшләде. Гадел, тыйнак тормыш белән яшәде. Бөтен гомерен, барлык көчен иленә, халкына багышлады» [12].

Г. Нигъмәти тирән белемле, дөнья әдәбиятларыннан киң мәгълүматлы, теоретик әзерлекле, киң эрудицияле, югары методик осталыкка ия шәхес була. «Укытучыбыз күңелләрдә зур галим, гаять абруйлы педагог булып калды, – дип язды профессор Хатип Госман. – Ул үзенең эрудициясе белән безгә үрнәк булды. Ул татар һәм рус әдәбиятын, көнчыгыш һәм көнбатышның классик әдәбиятларын тирәнтен белә. Нинди дә булса әдәби-эстетик проблеманы яктырта башласа, син һич уйламаганда, ул бу әдәбиятларның берәрсеннән сәнгать көче үтә дә балкып торган берәр деталь китерә. Бу деталь, аның фикере белән ялганып, синең күңелеңә дә, зиһенеңә дә берьюлы тирән тәэсир ясый, бөтен рухи хәрәкәтеңне нурландырып ала [13].

Милли бүлектә уку-укыту процессын оештыру, аны фәнни кадрлар белән тәэмин итү, укыту планнарын һәм программаларын эшләү, дәреслекләр язу, аспирантлар әзерләү кебек эшләрне Г. Нигъмәти алып бара. Нигъмәти фән орлыкларын үзенең хезмәтләрендә генә түгел, укучыларына да салды, фәннең һәрвакыт үсеш хәрәкәтен, үсеш перспективасын күз алдында тотып яши. Туган халкының рухи мәдәнияте, әдәбиятының, сәнгатенең язмышы, киләчәге турында җитди кайгыртучы, ерактан, тирәннән алып уйлый белә торган киңкырлы шәхес була. Г. Нигъмәти фәнни мәктәбе традицияләрендә тәрбияләнгән һәм аның гыйльми проблемаларын тикшерүне дәвам иттергән әдәбият галиме, профессор Ф.Г. Галимуллин галимнең бу тармактагы эшчәнлеген югары бәяли: «Г.А. Нигмати оправдал возложенные на него надежды, татарское отделение при его участии заметно оживило работу по всем этим трем направлениям. Открытие им аспирантуры позволило поднять на новый уровень подготовку высококвалифицированных научно-педагогических кадров по татарской филологии. В 1933 году он становится профессором, через год был избран заведующим кафедрой татарского языка и литературы. За время своего существования аспирантура подготовила 22 литературоведа, среди них Мухаммат Гайнуллин, Хатип Гусман, Латиф Заляй, Хамит Ярми, Абдулла Сайганов, Якуб

Агишев, Ульмас Беляева, Бакер Яфаров, Мухамматша Мамин, Джамал Вазиева и другие» [8, б. 194]. Шәхес культы корбаны булып, нахакка кулга алынгач, галим сызып калдырган гыйльми юнәлешләрне, башлап калдырган актуаль темаларны, аның фәнни идеяләрен алга таба аның шәкертләре, аспирантлары дәвам итә, гамәлгә ашыра.

Г. Нигъмәти XX гасырда татар әдәбият белеменең тармакланып, киңәеп китеп үсешен, яңарышын дәвам иткән бер буын әдәбиятчылар, милли сүз сәнгатенең, татар әдәбиятын укыту методикасының күтәрелешен тәэмин иткән дистәләгән шәхесләр тәрбияли. «Профессор Г. Нигъмәти җитәкчелегендә аспирантура үткән кешеләр арасында, Х. Госман, Җ. Вәзиева, М. Маминнардан тыш, тагын Г. Халит, Х. Ярми, Я. Агишев, Г. Кашшаф, М. Гайнуллин, Б. Гыйззәт, Ш. Абилов, Т. Корбанов кебек мөхтәрәм галимнәребез бар. Г. Толымбай, З. Искужин, С. Байков, А. Кудашев, Л. Җәләй, В. Хангильдин, Х. Хисмәтуллин, Б. Яфаров, Р. Хәкимова, Р. Шакирова кебек күренекле галим-филологларыбыз да Г. Нигъмәтинең фәнни мәктәбендә чыныгу алган, методик-методологик тәүге күнегүләрне аннан өйрәнгән. Г. Нигъмәтинең фәнни-теоретик, практик казанында кайнаган талантлы әдәбият тәнкыйтьчеләрен, язучыларның исемлеген тагын да санарга булыр иде әле. Танылган язучылар, шагыйрьләр С. Хәким, А. Алиш, Г. Гобәй, Ш. Маннур, А. Әхмәт, И. Туктар, И. Сәлахов, С. Урайский һ. б., атказанган укытучылар С. Вәгыйзов, Р. Вәлитова, Б. Хәлилов һ. б. – Нигъмәти шәкертләре» [8, б. 188-189].

Татар әдәбият белемендә дөнья, аеруча Европа-Рус әдәбият белеме казанышларын милли нәзари фикере үзенчәлекләре белән синтезлап, фәнни мәктәп булдыруы һәм шушы мәктәп казанышларында югары квалификацияле белгечләре әзерләве Г. Нигъмәтинең иң югары бәяләнергә тиешле мирасы булып тора. «Димәк, чор фәнни фикеренең 1920–1930 еллар уртасы татар әдәбият белемендә культура-тарих мәктәбе буларак формалашуында, аның саллы монографияләре, әдәбият теориясенең һәм әдәби-тарихи барышның мөһим мәсьәләләрен яктырткан мәкаләләре хәлиткеч роль уйный» [8, б. 5].

М. Маминның әле төзәтүләр һәм камилләштерү мөмкинлекләре булган диссертациясе карама хәлендә кала. Яшь галимнең Һ. Такташка багышланган хезмәте 1941 елда «Һ. Такташ поэзиясе» исеме белән аерым китап булып басылып чыга [5]. Ул, Һади Такташ иҗатын тулаем алып тикшергән беренче җитди монография буларак, әдәби җәмәгатьчелектә югары бәя ала [1, б. 44]. И. Ибраһимов «Каһарман каләме» дигән китабының сүз башында олы буын әдәбиятчыларның бер әңгәмәдә М. Мамин хезмәтен югары бәяләвен ассызыклап үтә: «Мамин исә Такташ турында саллы хезмәт язды» [4, б. 4].

Сугыштан соң 1952 елда М. Маминның «Һади Такташ поэзиясе» икенче тапкыр басыла. «Билгеле, автор үзе исән булса, бик җитди төзәтүләр ясар, бигрәк тә совет әдәбиятын өйрәнү фәненең яңа казанышлары яктылыгында, яңа фикерләр белән хезмәтне баетыр һәм тирәнәйтер иде, – дип язылa монографиянең башында урнаштырылган «Редакциядән» дигән кереш сүзендә. – Редакцияләү процессында бу бурычларның һәркайсын төгәлләү мөмкин түгел. Шулай да әсәргә стилистик төзәтүләрдән башка, кайбер коррективалар кертергә кирәкле табылды. Авторның Такташны өйрәнүдәге кайбер искергән карашлары төшереп калдырылды» [14, б. 2].

Әмма ике елда нәшер ителгән монографияне чагыштырып тикшергәндә, шактый күп сораулар туа. Мәсәлән, 1941 елда чыккан нәшердә «Такташның җыентыкларының берсенә дә кертелмәгәнгә күрә» тулысынча бирелгән «Төркстан сахраларында» шигыренең 1952 елдагысында әсәрнең ике строфасы гына тәкъдим ителә [14, б. 18]. Шагыйрь, мәгълүм булганча, гомеренең Бохара чорында төбәкнең әдәби-мәдәни һәм милли тормышында актив катнаша һәм «Олуг Төркстан» газетасында чыгышлар да ясый. Шул материалларның берсендә мәүледеннәби шәрәфенә[1] мөхтәрият кичәсе үткәрелү, кичәдән кергән акчалар турында да хәбәр ителә. 1952 елгы вариантта акчалата аерым ярдәм күрсәткән Мифтахетдин һәм Низаметдин Арслановлар, Галимҗан Акчурин кебек төбәк иганәчеләренең исем, фамилияләре төшереп калдырыла [14, б. 31–32]. 1941 елдагы нәшернең 44–45 битләрдәге М. Маминның

[1] Мәүледеннәби шәрәфенә. - Мөхәммәд с.г.в.туган көне хөрмәтенә үткәрелгән кичә.

романтизм һәм аның төрләре турында чор рухындагы нәзари карашлары тулаем алынган. «Һ. Такташ поэзиясенең үзенчәлекләре» дигән бүлектә бу күренешләр тагын да арта. М. Маминның Һ. Такташ иҗатын тикшерү концепциясе сакланган хәлдә, 1952 елдагы басманың бу кисәге камилләштерелгән. Без аны шартлы рәвештә өченче бүлек дип атадык. 1941 елдагы нәшердә булмаган яңа бүлекчәләр өстәлгән, тулыландырылган. Күренә ки, икенче басманы әзерләүчеләр «текстларны бирүдә автор ихтыяры белән санлашу принцибын» сакламаганнар [15, б. 30]. Таблицага күз ташлаганда, үзгәрешләр тагын да ачыклана төшә:

«Һ. Такташ поэзиясе» (1941)	«Һади Такташ поэзиясе» (1952)
Беренче бүлек. Һ. Такташның биографиясе	**Беренче бүлек**. Һ. Такташның биографиясе
Икенче бүлек. Беренче эзләнүләр	**Икенче бүлек**. Һ.Такташның иҗат юлы
Романтизмнан реализмга таба	Беренче эзләнүләр
Ныклы адымнар белән реализм юлыннан	Реализмга таба борылышта беренче тәҗрибәләр
Поэтик югарылык өчен алга омтылу еллары	Ныклы адымнар белән реализм юлыннан
Такташ иҗатында семья һәм мәхәббәт мәсьәләсе	Поэтик югарылык өчен батыр адымнар белән алга таба омтылу еллары
Һ. Такташ поэзиясендә совет патриотизмы	Һ. Такташ иҗатында семья һәм мәхәббәт мәсьәләсе
Өченче бүлек	Һ. Такташ поэзиясендә совет патриотизмы
Һ. Такташ иҗатында композиция	**Өченче бүлек**. Һ. Такташ поэзиясенең үзенчәлекләре.
Һ. Такташ иҗатында сурәт һәм сурәтлелек мәсьәләсе	Һ. Такташ иҗатында композиция
Һ. Такташ поэзиясендә пейзаж	Һ. Такташ иҗатында сурәт һәм сурәтлелек мәсьәләсе
Такташ – поэзия мастеры	Һ. Такташ поэзиясендә пейзаж
	Һ. Такташның поэтик эш алымнары
	Һ. Такташның иҗат эшендә поэтик процесс
	Поэтик тел өстендә эшләү алымнары
	Һ. Такташ поэзиясендә поэтик тел үзенчәлекләре

Кызганычка каршы, чыганаклар, архив материаллары ачыкланмаган. Күрәсең, галимнең яңа кулъязмалары табылган, яисә алар газета-журнал битләрендә аерым мәкалә рәвешендә басылгандыр, дип фаразларга гына кала. Шушыларны искә алып, мәкаләне язганда, нигездә, М. Маминның 1952 елда нәшер ителгән «Һади Такташ поэзиясе» дигән монографиясенә таянылды [14]. Шул ук вакытта чор гыйльми-нәзари фикеренә хас булып та, икенче китапны чыгаручылар тарафыннан төшереп калдырылган әһәмиятле фактларны ассызыклау, чор картинасын торгызу максаты белән, 1941 елгы вариантка да мөрәҗәгать ителде. «Һади Такташ поэзиясе» хезмәтенең структурасына килгәндә, аны өч бүлеккә бүләргә мөмкин. Беренче бүлек – «Һ. Такташның биографиясе», үз эченә алты бүлекчәне алган «Һ. Такташның иҗат юлы» дип аталган икенче бүлек һәм «Һ. Такташ поэзиясенең үзенчәлекләре» дип исемләнгән өченче бүлек. Соңгы бүлек үз эченә җиде бүлекчәне ала.

Монографияне, алда әйтелгәнчә, «Һ. Такташның биографиясе» дигән бүлек ачып җибәрә. Биредә Һ. Такташның бай, әмма кыска гомеренең баскычлары, тормышының чорлары, аны шагыйрь һәм киңкырлы шәхес итеп формалаштырган социаль, иҗтимагый һәм мәдәни шартлар бәян ителә. М. Мамин күзәтүләрендә Һ. Такташ тормышы ике чорга бүленә.

1 чор. Сыркыды – Төркстан (Бохара) – Сыркыды – Оренбург – Ташкент – Казан; 2 чор. Казан чоры. Беренче чорның һәр баскычында Такташ тормышындагы әһәмиятле вакыйгалар, аларның яшь шагыйрьгә йогынтысы, иҗат ителгән әсәрләре, аларның язылу тарихы, иҗтимагый-сәяси һәм әдәби-эстетик карашларының үзгәреше кебек мәсьәләләр бәян ителә. Шагыйрьлек сәләте ачылуга җор сүзле, телгә бай, үзендә поэзия чаткылары да булган әнисе Шәмсенисаның һәм мәктәп-мәдрәсәләрнең тәэсире, әдәбият белән туктаусыз танышып бару, рус әдәбияты һәм дөнья әдәбияты классикларының иҗатлары белән кызыксыну, төбәкләрнең мәдәни хәятында актив катнашу һ. б. лар аерып чыгарыла. Һ. Такташның иҗтимагый аңы үсешен ачыклауда М. Мамин карашларында чор идеологиясенең йогынтысы көчле. Яшь галим 1930 елларда догмага әверелгән И.В. Сталинның сәяси формулаларына, хезмәтләренә еш мөрәҗәгать итә. «Үзенең практик эше белән чыныкмаган, теоретик белеме белән дә Такташ ул елларда

пролетариат революциясенең алга куйган бурычларын большевистик аңлау дәрәҗәсенә әле җитмәгән була» [14, б. 10], – дип яза ул. М. Мамин карашынча, Һ. Такташның революцион аң ягыннан түбән булуы аның тирә-як чолганышы һәм тормыш практикасы белән дә бәйле. Бер сәбәп төсендә ул Такташның вак буржуа интеллигенциясе белән катнашуын күрсәтә [5, б. 12]. Казанга кайткач, яңа дуслар табу, җәмәгать эшләрендә катнашу, производстводагы эшчеләр белән бәйләнешкә керү, аларның эшләрен, тормышларын өйрәнү, Кызыл Армия тормышы белән танышу Такташның иҗтимагый карашларын үзгәртә.

М. Мамин Такташның сәнгатьчә фикерләвендәге үзгәрешләрне дә шагыйрьнең иҗтимагый аңы үсеше йогынтысында карый. Сыркыды авылында «Күктә сөрелгәннәр», «Үтерелгән пәйгамбәр», Ташкентта чагында «Таң кызы», «Онытылган ант», «Урман кызы», «Нәләт», «Җир уллары трагедиясе» кебек романтик рухта әсәрләр язган Такташ, Казанга килгәч, «киң күләмдә җәмәгать эшләренә катнашып китүе, пролетариат белән якынлашуы аңарда ышаныч тудыру нәтиҗәсендә, үзенең әсәрләрен реалистик нигездә яза башлый. “Гасырлар һәм минутлар”, “Сыркыды авылы”, “Давылдан соң” һәм башка әсәрләрен бер-бер артлы биреп бара» [5, б. 18–19].

Монографиянең икенче бүлегендәге «Беренче эзләнүләр» бүлекчәсе татар әдәбият белеме ирешкән казанышлар ноктасыннан Европа-Рус әдәбиятлары традицияләре белән тыгыз бәйләнештә, чагыштырма-тарихи планда эшләнгән. Ул теоретик планда язылган. Әүвәл М. Мамин аерым материалларны өйрәнеп, шагыйрьнең «Караңгы төннәрдә», «Газраилләр» әсәрләренә караганда, 1918 елда Ташкентта чыга торган «Олуг Төркстан» газетасында басылган «Төркстан сахраларында» шигырен шагыйрьнең беренче тәҗрибәсе дип билгели. Хезмәт авторы әсәрне шул вакытта хөкем сөргән идеологик ориетирлар йогынтысында анализлый. Үз фикерен тагын да дәлилләү өчен, галим, Такташның 1929 елда басылган «Таң җиле» романына мөрәҗәгать итә. Прототибы Такташ булган Рөстәмне Леонид Андреев тарафыннан иҗат ителгән вак буржуа тибындагы анархист – бунтарь Савва белән чагыштыра. Савваның искелеккә каршы көчле протест күрсәтүе Рөстәмнең дикъкатен җәлеп итә дигән караштa тора. «Шулай итеп, ул чорда Такташ иҗатындагы характерлы ике моментны дифференцияләштереп, конкрет карарга кирәк, – дип яза М. Мамин. – Бу, беренчедән, Такташның ул вакытта дөньяга карашы, икенчедән, Такташның поэтик методы. Бу ике момент берсе икенчесеннән аерылмаслык рәвештә бәйләнгән» [5, б. 39].

М. Мамин Такташның беренче чор иҗатындагы гыйсьянчылыкны, империалистик сугышка, изүчеләргә каршы юнәлдерелгән индивидуаль бунтны, кискен протестны әдәби тәэсирләр белән бәйләнештә карый һәм иң зур йогынты ясаучыларның берсе Байрон була, дигән караштa тора. «Җир уллары трагедиясе»н Байронның «Каин» әсәренә ияреп язуын әйтә. Шул ук көчле пафос һәм художество алымнарын Тукай һәм Сәгыйть Рәмиевләрдән өйрәнүен билгели [5, б. 40].

М. Мамин, Такташның «Газраилләр», «Күктән сөрелгәннәр» шигырьләренә анализ нигезендә, үз нәзари карашларын тагын да тирәнәйтә. Әсәрләрдәге чиктән тыш күпертелгән, көчле гиперболизм белән сугарылган образлылыкка нигезләнеп, Такташ поэтикасына романтизм, «романтизмга үзенең кайбер яклары белән белән якын торган символизм агымы»ның йогынты ясавын дәлилли. Бу уңайдан әдәбият галиме, профессор Г. Сәгъдинең «Символизм турында» (1932) хезмәтенә мөрәҗәгать итә. Анда Г. Сәгъди «Такташны октябрьдән соңгы татар әдәбиятына символизм агымын кертүче һәм идеологик яктан мәктәп итеп танытучы итеп куя» [5, б. 43]. Татар совет әдәбиятының бердәнбер иҗат методы итеп социалистик реализм танылып, модернистик агымнарга үтә тискәре караш яшәгән чорда М. Мамин бу фикерне кире кага.

Монография авторы Такташ каләменә символизм агымының бераз йогынтысы барлыгын таныган хәлдә, аның беренче чор иҗатын романтик чор буларак бәяли: «Такташ иҗатының беренче чорында әдәби стильләрдән символизм түгел, бәлки романтизм иң характерлы урынны алып тора. Бу агым Такташ иҗатын Байрон традицияләре астында килеп керә, һәм бу аның күпчелек әсәрләрендә чагыла» [5, б. 44]. М. Мамин, остазы Г. Нигъмәти фәнни мәктәбенең нәзари карашларына таянып, романтизмның революцион романтизм, реакцион романтизм, прогрессив романтизм канатларын аерып чыгара. Аларның хосусиятләрен билгели, татар әдәбиятыннан аерым үрнәкләр китерә. Беренче

әсәрләрендә үк кешенең хәрәкәтчел көчен, героик активлыгын раслаган, кешелек бәхетен, ирекне яклап чыккан Такташның прогрессив романтизмы революцион романтизмга әверелә дигән нәтиҗә ясый [5, б. 48]. Үз фикерен «Үтерелгән пәйгамбәр» әсәренең лирик герое, «Җир уллары трагедиясе»ндә Кабил, Идея образларының эш-гамәлләре, теләк-омтылышлары мисалында раслый. М. Мамин җентекле күзәтүләрдән соң, Һ. Такташ иҗатының романтик чорын, беренче чиратта, фәлсәфи лирика, «ул еллардагы поэзиядә иң көчле, иң художестволы лирика булып тора» дигән гомумиләштерү ясый [5, б. 60].

«Реализмга таба борылышта беренче тәҗрибәләр», «Ныклы адымнар белән реализм юлыннан», «Поэтик югарылык өчен батыр адымнар белән алга таба омтылу еллары» бүлекчәләре Һ. Такташ каләменең реализм юлыннан үсешен раслауга юнәлтелгәннәр. 1923 елда Такташ иҗатында конкретлыкка таба борылыш шагыйрьнең «Гыйсъян», «Тилеләр» әсәрләре мисалында күрсәтелә. Буржуа элементларына угын юнәлткән шагыйрь лирикасында реаль тормыш күренешләренең урын алуы ассызыклана. Реализм юлына басуының иң югары ноктасы төсендә «Эшлиләр» шигыре китерелә: «Эшлиләр» исемле шигыреннән башлап, Такташ ышанычлы адымнар белән реализм юлына баса. Ул монда пролетариатның яңа дөнья тудыручы бердәнбер көч булуын, аның бөтен киртәләрен җимереп, халык өчен рәхәт тормышка юл салуын шактый ачык гәүдәләндерә», – дип яза М. Мамин [14, б. 34–35]. «Нота», «Гасырлар һәм минутлар», «Сыркыды авылы» әсәрләре белән бу фикер ныгытыла. Чор тәнкыйтендә тискәре бәя алган «Нәни разбойник», «Әйдә энем» һәм башка әсәрләрендәге юмор элементлары М. Мамин тарафыннан шагыйрьнең поэтик югарылыкка омтылышына нисбәтле шәрехләнә.

Без шартлыча икенче бүлек дип атаган өлешнең алдагы ике бүлекчәсе («Һ. Такташ иҗатында семья һәм мәхәббәт мәсьәләсе», «Һ. Такташ поэзиясендә совет патриотизмы») Һ. Такташ рухи мирасында мотивлар төрлелеген раслау юнәлешендә язылган. «Мәхәббәт тәүбәсе» поэмасында, «Югалган матурлык» пьесасында галим Һ. Такташның яңа чынбарлыкта хатын-кызның урыны, иҗтимагый вазифасы, гаилә, совет җәмгыятендә ир-ат һәм хатын кыз тигезлеге, бала һәм ата-ана кебек актуаль проблемалар тирәсендә уйлануларын һәм карашларын анализлый.

Галим «Нота» шигыренә нисбәтле, илне чит дошманнардан саклау, илне, халыкны сөю, ил өчен көрәшү мотивларының Такташ иҗатын иң югары дәрәҗәгә күтәрүен әйтә. «Татар совет әдәбиятында социалистик реализмның матур чагылыш үрнәге булып кабул ителгән» «Киләчәккә хатлар» поэмасы социалистик җәмгыятьнең яңа кешесен социалистик рухта тәрбияләү, кеше аңындагы психологик үзгәрешләр аспектында анализлана. Шушы күзәтүләргә нигезләнеп, чор идеологиясенә ияреп, Такташ бөеклегендә партиянең роле берьяклы зурайтылса да, «Такташ социалистик эпоханың алдынгы шагыйре булып җитеште» дигән нәтиҗәсе белән М. Мамин хаклы иде [14, б. 63].

Өченче бүлек «Такташ поэзиясенең үзенчәлекләре» дип аталып, ул Такташның поэтик эш алымнарын һәм художество осталыгын тикшерүгә багышланган. 1941 елгы басманың бу өлеше 4 бүлекчәдән торса, икенче басмадагы өченче бүлекнең композициясе үзгәртелеп, яңалары өстәлеп, бүлекчәләр саны җидегә җиткерелә. Өченче кисәк кесә форматында басылган (10х14) 1941 елгы нәшернең 57 битен тәшкил итсә, зурайтылган форматта дөнья күргән (14х21) 1951 елгысында ул 68 битне алып тора. Аны 1941 елгы басмада булмаган уңышлы башлам ачып җибәрә.

М. Мамин бу бүлеккә нигез итеп, Такташның «Иҗат хатлары»ндагы карашларын ала. «Һәрбер язучының теге яки бу идеяне формалаштыруда аның субъектив аерымлыклары шиксез зур роль уйный. Аның психологик аерымлыклары теге яки бу идеяне формалаштыруда бик күп үзенчәлекләрен катнаштыра. Һәр язучының үзенә характерлы иҗат буяулары, конкрет бер идеяне җанландыруга кирәк булган материалны сайлый һәм аларны урнаштыра белүе бик нык үзенчә булуы мөмкин. Бу һәрбер язучының специфик моментларына бәйләнгән» [14, б. 64]. М. Мамин Такташның материалны сайлавы, урнаштыра белүе һәм шулай ук бизәкләве ягыннан үзенә бер сукмак салып, шул сукмакны киңәйткән иҗат кешесе булуын билгели.

Әдәби әсәрне язу процессы, Такташның иҗат лабораториясе 1952 елда чыккан монографиянең «Һ. Такташның поэтик эш алымнары», «Такташның иҗат эшендә поэтик процесс», «Поэтик тел өстендә эшләү

алымнары» дигән яңа бүлекчәләрендә бәян ителә. М. Мамин Такташның язучылык эшенә гаять дәрәҗәдә җаваплы каравын, үзе тикшергән, үз күзе белән күргән әйбер, вакыйга турында гына язу, тормышны тирәнтен өйрәнү аның иҗат кредосы булуын яза.

«Һ. Такташ иҗатында композиция», «Һ. Такташ иҗатында сурәт һәм сурәтлелек мәсьәләсе» бүлекчәләрендә шагыйрь поэзиясендә структура, форма проблемаларына игътибар юнәлтелә. Әлеге мәсьәлә уңаеннан, форманы өйрәнүдәге тайпылышларга кыскача бәя бирелә. Формалистларның сүзнең тышкы ягы белән кызыксынып, эчтәлекне инкарь итүләре, вульгар социологистларның поэзиянең спецификасын икенче планга калдырып, эчтәлекне төрле схемаларга сыйдырырга тырышулары, «футуризм, имажинизм кебек әдәби агымнарның массадан ерак торган формалары» тискәре бәяләнә. Такташның исә «форманы тышкы як дип кенә карамыйча, бәлки эчтәлекне реальләштерүче, идеяне укучыга җиткерүче калып, идея белән укучыны берләштерүче җеп дип карап» [14, б. 65], шигырьнең формасына зур әһәмият бирүе, ләкин форманы эчтәлектән бервакытта да аермавы шәрехләнә. Дөрес, Һ. Такташның үсеше, сәнгатьчә фикерләвенең үзгәреше, новаторлыгы социалистик төзелеш мәнфәгатьләре ноктасыннан бәяләнә: «Такташның совет татар поэзиясенә керткән яңалыгы социалистик эпоханың таләпләренә җавап бирерлек яңа эчтәлекле һәм яңа формалы шигырь тудыру өстендә эшләвеннән гыйбарәт» [14, б. 66].

Такташ иҗатындагы сурәтләрнең, тасвирларның үзенчәлекләре тикшерелә. Лирикада сурәтлелек мәсьәләсен хәл иткән Г. Тукайны Такташның алмаштыруы ассызыклана. Такташ иҗатының беренче чор лирик герое – «дөньяда дөреслекне эзләүче, кануннарга, илаһи көчләргә, патшаларга каршы, тигезлек өчен көрәшүче, бернинди читенлекләргә карамастан, хәтта тормышын да кызганмыйча, үзенең идеясен ала сөрүче сурәт» [14, б. 69]. Кеше характерына гына түгел, табигать сурәтләре дә, әйбер сурәтләре дә, ситуацияләр дә җитди төстә бирелү Такташның беренче чор лирик героеның үзенчәлекле ягы буларак ассызыклана. Такташ формалашу дәрәҗәсенә җиткәч, поэтик яктан камил, иҗат икән сурәтләре уңышлы оригиналь әсәрләр иҗат итүе билгеләнә. М. Мамин, эчтәлек белән форма арасындагы диалектик бәйләнешкә нигезләнеп, шагыйрьнең үзе билгеләгән максатына, идеясенә ярашлы художество калыбы сайлавын, чиксез күп художество чараларын күз алдында тотуын хәбәр итә. Шагыйрь каләменең абстракт сурәтлелектән конкрет, реаль образлылыкка хәрәкәт итүе хакында нәтиҗә ясала.

Табигать тасвирларының, шагыйрь рухи мирасында коры табигый күренеш итеп кенә бирелмичә, «иҗтимагый вакыйгаларны ачыклаучы декорация», вакыйганың урынын, шартларын гәүдәләндергән композицион элемент, әсәрдә тасвирлаган тормыш күренешенә контраст төсендә кулланылу үзенчәлекләре «Һ. Такташ поэзиясендә пейзаж» бүлекчәсендә бәян ителә.

Такташның язучылык һөнәренә җаваплы карашы, укучысына тирән ихтирамы аның үз әсәрләре өстендә эш стилендә дә ачык чагыла. «Такташ бер вакытта да язган шигыренең беренче вариантын матбугатка чыгармаган, ул аны берничә вариант итеп язган һәм һәрбер вариантын төзәтеп барган, яңалыклар керткән, шулай итеп, һәр шигыренең художество ягын һәм эчтәлеген сәнгатьчә эшләүдә иң яхшы үрнәкләрне биргән» [14, 90 б.]. «Мәхәббәт тәүбәсе», «Киләчәккә хатлар» поэмалары өстендә катлаулы эш процессы, архив материалларына таянып, укучы күз алдына бик җентекле китереп бастырыла. «Шулай итеп, шагыйрь үзенең шигырен («Киләчәккә хатлар» – асс. минеке) төрле вариантларда язып, очраклы моментларны төшерә бара, тормыштагы иң характерлы, иң типик вакыйгаларны сайлый, бер үк вакытта сүзләрнең иң ачык, иң эмоциональ булганнарын, иң төгәл мәгънә биргәннәрен калдыра» [14, б. 99]. Кызганычка каршы, хезмәттә чыганаклар бер урында да күрсәтелмәгән.

«Һ. Такташ поэзиясендә поэтик тел үзенчәлекләре» бүлекчәсендә шигырьдә телнең файдалану үзенчәлекләреннән темп, интонация һәм сөйләм стиле ассызыклана, алар белән параллель рәвештә шагыйрь лирикасының сүз составы, поэтик бизәк-нәкышьләр бәяләнеп бара. М. Мамин дедукция методы ярдәмендә түбәндәге гомумиләштерүне ясый: «Шигырь өлкәсендә Такташ татар совет поэзияснең новаторы булып мәйданга чыкты, һәм, ачык әйтергә кирәк, яңа поэзиянең бренче сукмагын салып кына калмады, бәлки аны киңәйтте дә. Такташ татар совет шигыре өлкәсендә яңа поэтика тудырды» [14, б. 101]. Һәм алга таба

күзәтүләр аша әлеге фикер эзлекле раслана. Дөрес, бу бүлекчәдә дә Такташ поэтикасының камилләшүе «Бөек Октябрь революциясе тарафыннан табигый рәвештә көн тәртибенә куелу» белән сәбәпле бәйләнештә шәрехләнә [14, б. 101].

Шагыйрь иске шигырь төзелешен җимереп, «табигый сөйләү юлы»н яклый. Ә бу алымның, үз нәүбәтендә, Такташка шигырьнең эчке мәгънәсен көчәйтү мөмкинлеге бирүе әйтелә. Эмоциональлек шагыйрь поэтик теленең иң характерлы ягы буларак ассызыкланып, шагыйрьнең моңа интонация, тавыш, басым ясау, хәрәкәт, ишарә стилистик фигуралары ярдәмендә ирешүе билгеләнә. Шунысы игътибарга лаек: шагыйрь поэтик телендәге һәр сурәтләү чарасы аның рухи мирасыннан бай мисаллар белән дәлилләнә. Мөрәҗәгать итү, риторик өндәү, риторик сорау, эллипсис, кабатлаулар, метафора һәм башка әдәби алымнар Такташның поэтик синтаксисында үзәк моментлар төсендә бәяләнә. 1941 елгы хезмәттә 23 битне алып торган «Такташ – поэзия мастеры» дигән бүлекчә бик нык кыскартылган, дөресрәге, аның аерым фрагментлары гына алынган.

М. Мамин шагыйрь рухи мирасының поэтик үзенчәлекләрен этрафлы тикшергәннән соң, аның поэзиясенең бер мәктәп булып торуы хакында нәтиҗә ясый: «Әнә шушы югары сыйфатлар җыелмасы һәм шул сыйфатларның үзенчәлекләре Такташ иҗатында бер мәктәп төзиләр. Аның поэтик юнәлешен мәктәп дип әйтәбез, чөнки ул чыннан да мәктәп төсен алды» [5, б. 168]. М. Мамин Такташның, үз өстендә эшләү белән генә чикләнмичә, яшь язучыларны үстерүгә зур өлеш кертүен ассызыклый. Ш. Маннур, Н. Баяннар аның поэтик мәктәбе вәкилләре буларак күрсәтеләләр.

Димәк, М. Мамин Такташ турындагы фәннең беренче сукмакларын салучы. Татар әдәбиятының классик шагыйре, новатор шагыйрь Һ. Такташ хакында язылган беренче монографиянең авторы. Татар әдәбият фәнендә шагыйрь иҗатын һәм тормыш юлын тикшереп, диссертацион һәм монографик хезмәтләр язган галимнәр буынында М. Маминның үз урыны бар. Әмма 1941 елда нәшер ителгән монография белән 1952 елдагы басманың структурасы, эчтәлеге арасында шактый аерма бар. Кызганычка каршы, камилләштерелгән, яңартылган өлешләренең чыганаклары күрсәтелмәгән. Икенче басманы кабаттан нәшер итүчеләр аерым очракларда «автор ихтыярын санлау принцибы»н сакламаганнар. 1930 елларда шулай ук Г. Нигъмәтинең аспиранты булган З. Искужинның да Һ. Такташ хакында монография язуы билгеле. Ул хезмәтнең язмышы ачыкланып бетмәгән. Бер мәкаләдә бөтен сорауларга җавап биреп бетерү мөмкин түгел. Димәк, бу юнәлештә киләчәктә тикшеренүләр, эзләнүләр алып бару соралып тора.

Әдәбият

1. Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек: 2 томда: 2 т. / Төз.: Даутов Р. Н., Рахмани Р. Ф. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 735 б.
2. Алар сафта: Бөек Ватан сугышында һәлак булган татар совет язучыларының әсәрләре / Төз. С. Шакир. Казан: Татар. кит. нәшр., 1961. 259 б.
3. Алар сафта: Шигырьләр, хикәяләр / Төз. С. Шакир. Икенче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 216 б.
4. Каһарман каләме: шигырьләр, хикәяләр, әсәрләрдән өзекләр / Төз.: В. Нуриев, Л. Сафиуллина; кереш сүз авт. И. Ибраһимов. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 223 б.
5. *Мамин М.* Такташ поэзиясе. Казан: Татгосиздат, 1941. 172 б.
6. *Халитов Г.М.* Поэзия дерзаний. Исследование. Казань:Тат. кн. изд-во, 1980. 160 с.
7. *Гали Г.* Шагыйрь Һади Такташ турында // Сайланма әсәрләр: Хикәяләр, очерклар, тәнкыйть мәкаләләре һәм публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. 226–269 б.
8. Галимҗан Нигъмәти: тормышы, язмышы, фәнни-методик эшчәнлеге Казан: Бриг, 2018. 251 б.
9. *Салматова Г.Д.* 1920–1950 еллар иҗтимагый һәм мәдәни контекстында Шәехзадә Бабич мирасы // Tatarica. 2021. №16 (1). 78–102 б.
10. *Хәбетдинова М.* Татар әдәбият белемендә Зыя Искуж исеме // Мәдәни җомга. 2021. №1. 14–15 б.
11. *Әбүс.* Язмалар / Төз. И.К. Янбаев. Уфа: Китап, 2007. 39–41 б. (Башкорт тел.)
12. *Вәзиева Җ.* Зур галим, эшлекле остаз // Соц. Татарстан. 1987. 26 июнь.
13. Госман Х. Онытылмас остазыбыз // Казан утлары. 1997. №7. 169 – 172 б.
14. *Мамин М.* Һади Такташ поэзиясе. Казан: Татгосиздат, 1952. 123 б.
15. *Юзиев Н.* Әдәбият чыганаклары белеме (Әдәби мирасны җыйнауның, өйрәнүнең теоретик һәм гамәли мәсьәләләре). Казан: Фикер, 1998. 175 б.

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-162-173

"WE DIDN'T GET CAUGHT IN THE STORM"

Luiza Nikolaevna Sharova,
JSC "Tatmedia", Editorial Board of the "Tatarstan" Journal,
2 Dekabristov Str., Kazan, 420066, Russian Federation,
koioakan54@mail.ru.

Shagirzyan Lena (Shakirzyanova Lena Galimzyanovna, 1945 – 2017) was one of the prominent representatives of 20th–century poetry. In 1962, she graduated from the Kulle-Kim (Atninsky district of the Republic of Tatarstan) Secondary School and entered the Department of Tatar Language and Literature at the Kazan Pedagogical Institute. In 1967, she graduated from the Institute and worked for a year as a teacher at Tatar Secondary School No. 80 in Kazan. In 1968– 1973, she was a singer-actress of the RT Song and Dance Ensemble. Later, in 1974-1987, she worked as a translator-journalist at the Tatarstan State Radio Committee. From 1987, Lena Shagirzyan was engaged exclusively in literary work as a professional poet. She was the author of collections of poetry "The Overflowing Soul" (1982), "I Trust My Heart" (1986), "The ABC of Faith" (1993), "The Winged Horse" (1999), "The Cycle" (2002), and others. L. Shagirzyan is also known as the author of vivid journalistic, theoretical and critical articles on literature, memoirs of outstanding artists of the older generation, poetic dedications to her con-

Шагыйрьҗан Лена (Шакирҗанова Лена Галимҗан кызы, 1945–2017) – XX гасыр татар поэзиясенең күренекле вәкилләреннән берсе. 1962 елда Күлле Киме (ТР Әтнә районы) урта мәктәбен тәмамлап, Казан педагогия институтының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә. 1967 елда институтны тәмамлый, Казан шәһәренең 80 нче татар урта мәктәбендә бер ел укытучы булып эшли. 1968-1973 елларда ул – Татар дәүләт җыр һәм бию ансамблендә җырчы-артистка хезмәтендә. Соңрак, 1974-1987 елларда, Татарстан дәүләт радиокомитетында тәрҗемәче-журналист булып эшли. 1987 елдан Л. Шагыйрьҗан – профессионал язучы сыйфатында фәкать әдәби иҗат эше белән генә шөгыльләнә. «Мөлдерәмә күңел» (1982), «Ышанам йөрәгемә» (1986), «Иман әлифбасы» (1993), «Канатлы ат» (1999), «Божра вә Хөҗрә» (2002) һ. б. шигырь җыентыклары авторы.

Л.Шагыйрьҗан ялкынлы публицистик язмалар, әдәбиятка кагылышлы теоретик һәм

Шагирзян Лена (Шакирзянова Лена Галимзяновна, 1945–2017) – один из видных представителей поэзии XX в. В 1962 г. окончила Кулле-Кимовскую (Атнинский район РТ) среднюю школу и поступила на отделение татарского языка и литературы Казанского педагогического института. После окончания вуза один год проработала учителем в татарской средней школе № 80 г. Казани. В 1968–1973 гг. была певицей Ансамбля песни и танца ТАССР. Позже, в 1974–1987 гг., работала переводчиком-журналистом в Татарстанском государственном радиокомитете. С 1987 г. Лена Шагирзян целиком посвятила себя литературному творчеству. Является автором сборников стихов «Переполненная душа» (1982), «Верую сердцу» (1986), «Азбука веры» (1993), «Крылатый конь» (1999), «Круговорот» (2002) и др. Л. Шагирзян известна и как автор ярких публицистических, теоретических и критических статей по литературе, воспоминаний о выдающихся деятелях искусства, поэтических посвящений современникам. За заслуги в развитии татарской ли-

temporaries. For her merit in the development of Tatar literature and art, L. Shagirzyan was awarded the honorary title of "The Honoured Artist of the Republic of Tatarstan" in 2000, and the Literary Prize of the Writers' Union of Tatarstan named after H. Taktash for her book "Nostalgia" and her works dedicated to Hadi Taktash, the Tatarstan State Prize named after G. Tukay in 2011, and the honourary title "People's Poet of Tatarstan" in 2016.

тәнкыйди мәкаләләр, атаклы өлкән буын иҗат әһелләре турындагы истәлек язмалары, замандашларына атап язган шигъри багышламалар авторы буларак та билгеле

Татар әдәбиятын һәм сәнгатен үстерүдәге хезмәтләре өчен Л.Шагыйрьҗан 2000 елда «Татарстан Республикасының атказанган сәнгать эшлеклесе» дигән мактаулы исемгә, 2007 елда «Сагынмаклык» китабы һәм Һади Такташка багышланган әсәрләре өчен Татарстан Язучылар берлегенең Һ. Такташ исемендәге әдәби премиясенә, 2011 елда Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә, 2016 елда «Татарстанның халык шагыйре» мактаулы исеменә лаек була.

тературы и искусства Л. Шагирзян в 2000 г. была удостоена почетного звания «Заслуженный деятель искусств Республики Татарстан», в 2007 г. – литературной премии Союза писателей Татарстана имени Х. Такташа за книгу «Ностальгия» и произведения, посвященные Хади Такташу; в 2011 г. – Государственной премии Татарстана имени Г. Тукая, в 2016 г. – почетного звания «Народный поэт Татарстана».

For citation: Sharova, L. "We didn't get caught in the storm" // Tatarica. 2025. № 2 (25), pp. 162–173. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-162-173

Сылтама өчен: Шарова Л. Н. «Без давылга юлыкмыйча калдык» // Tatarica. 2025. № 2 (25). 162–173 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-162-173

Для цитирования: Шарова Л. Н. «Мы выстояли во время бури» // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 162–173. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-162-173

The historical discourse and literary legacy of the Great Patriotic War period in Tatar literature has been the focus of public attention to this day. Considering the current events in the country, we can argue that this topic has become even more relevant. In the work of the generations of 1941 and 1945, and later, it has been running like a red thread throughout the 20th century and into the early 21st century. Let's focus on one of those writers, poet Lena Shagirzyan, who from the very beginning of her literary work took an active civic position.

In the literary tradition of the Soviet period, that is, in the post-war years, the appeal to the theme of war was expressed primarily in the heroic-patriotic spirit. Literature served to create a heroic image of the Soviet soldier who gave his life for his Homeland, saved the whole world from destruction, when "writers fought with a pen as if it were a bayonet." Probably, there has never been a nation and its literature as united as in those years, feeling a common heart rhythm and breathing the same air.

"Along with heroic pathos, the national character, the image of a courageous Tatar man rose in Tatar literature. This completely changed our literature, which had focused on internationalism within the framework of the socialist realism requirements. The image of a Tatar soldier, a Tatar man, placed in the center of each work, was equated with courage, honesty, loyalty, dedication to the country, idealized so as to be proud of it. The "masses" in pre-war Soviet literature were replaced by such concepts as "Tatar people", "native land", "Motherland". It was not a civic duty or class struggle that came to the fore, but the struggle for life, for the country, for love, and for the future. Thus, humanistic tendencies were strengthening in literature. They have remained in Tatar literature even after the end of the war." [1, p. 29]

The lyrics and patriotism of the Great Patriotic War are a unique cultural phenomenon that we are still studying and have not yet fully understood, although numerous scientific research papers have been written and monographs have been published about this. Still, the military-themed works, created in the 70s and 80s, generally require a new focus, since their pathos, imagery, aesthetic, and psychological layers were different.

In the "thaw period", in the late 1960s and 1970s, and later in the literature of the 1980s, it was possible to talk about the wounds and sorrows left by the war not openly, but through symbolic images. The names of the repressed writers were returned, the archives were opened, the documents that had previously been classified were made public. Individual family stories and destinies were studied.

In the last two decades of the 20th century, the general public began to fully see, analyze, and understand the price at which the great victory had been won. Let's just recall the lines from the famous poem by Razil Valeev. Our generation, the children of the 1980s, remembers it as a song written by Rashit Abdullin. We sang this song "Twenty Million" at demonstrations and events dedicated to the Great Victory:

Transliteration	Literal translation	Rhymed translation
Balalar uinyilar "sugyshly" ueny, Sugysh ul alarga – tik uen. E minem uemda kaitmyicha kalgannar – Egerme million, egerme million. Yaz kilgech, shytalar kan tosle chechekler, Kotlyilar Zhinune – il tuen. Meidanda ut yana, meidanda – chechekler, Egerme million, egerme million [2, 568 b.]	Children are playing a "war game", War is just a game for them. And in my thoughts are those who did not return. - Twenty million, twenty million. When spring comes, blood flowers sprout, Congratulations on the victory, the country's holiday. There is a fire burning in the square, flowers in the square, Twenty million, twenty million [2, p. 568].	Children play their "war game", so bold, For them, war's just a story to be told. But in my heart, a sorrowful refrain, For twenty million souls, who died in pain. When spring arrives, red poppies bloom, A victory day, dispelling winter's gloom. But in the square, a burning pyre of shame, For twenty million lost, a life's extinguished flame [2, p. 568].

Lena Shagirzyan was a poet who came to Tatar literature being quite mature, having lived a long life and worked a lot, having accumulated intellectual and aesthetic baggage [3], [4], [5], [6]. And from the very first years of her work, she appeared as a poet with a pronounced civic position. Before joining literature, she was employed as a teacher, was a soloist artist of the Tatar State Song and Dance Ensemble, and worked as a journalist and translator for the Tatarstan Television and Radio Company. Lena Shagirzyan received the blessing to enter great literature from the legend of her village, the veteran Sibgat Khakim.

The poet repeatedly mentioned this in her interviews and memoirs. When asked who her mentor was, she always mentioned Sibgat Khakim: *"Sibgat abyi! Sibgat abyi Khakim. He was also from Kulle-Kim. We were still children, silently watching his return and not even daring to talk to him. But after I entered the institute, I brought to Sibgat abyi my 10-15 poems and asked him to look at them. I am grateful to Sibgat abyi, he warmly welcomed me and told me to contribute them to "The Lights of Kazan" ("Kazan utlary"). There could be no greater happiness. I learnt a lot from Sibgat abyi and fell in love with him. I still love his poetry"* [7, p. 297].

Her birthplace was the village of Puchezh in the Aktanyshsky District, then her parents, teachers, moved to Bolshaya Atnya, settled in Kulle-Kim, where the future poetess spent her childhood, adolescence, and youth. Lena Shagirzyan was born on June 4, 1945, exactly after the end of the war. The family already had two older brothers, Amur and Nil, and her sister, Luara, would be born later.

The war did not bypass the Shakirzyanovs in those years. Their father returned with his leg wounded. But alive! And this was a great happiness. Lena Shagirzyan recalled that he was ashamed of his injured leg and his disability when he came to the school to teach in front of the class.

In general, the theme of war would occupy a huge place in her poems, and publicistic works. She would also touch on the theme of the orphanage that worked in Kulle-Kim in those years, and later – in the late 90s, in the noughties, when she was writing a book of her memoirs. In those years, when the facade of the Soviet era was well-designed and decorated with beautiful slogans, there was no place for orphans whose parents died in the war...

In the very first books, Lena Shagirzyan highlighted the topic of the home front heroes who had survived the Great Patriotic War. As early as in her first small poetry collections, she introduced new topics, psychological depth, and unusual generali-

zations. This was a completely different patriotism and different analysis of the events. It was her contemporaries, the children of 1941 and the pleiades of 1945, who brought the reflection of "the children of war" and "post–war" to Tatar literature. This reflection became widespread, shaped as an experience of an entire generation. In the end, it allowed us to understand even more profoundly that the catastrophe of the war had continued like an incorrigible seam.

Here is one of Lena Shagirzyan's first poems, written on this topic, but not directly using the word "war", it reflects the fate of an entire generation and should be known:

Transliteration	Literal translation	Rhymed translation
Bez davylga yulykmyicha kaldyk… dawyldan son kurdek don'yany. Aktarylyp syngan imenneren kurkyp karap yordek bez anyn. Yugalyshyp katyp kaldyk ber mel, tayanyrbyz, diep, kemnerge. Dawyl uze bezge kagylmady – tik afete toshte innerge [8, 203 b.]	We didn't get caught in the storm... We saw the world after it had passed. We looked at his Oaks broken and uprooted. At one time, we were dumbfounded, not knowing who to lean on. The storm itself did not touch us, but the consequences fell on our shoulders [8, p. 203].	We didn't get caught in the storm's embrace, But witnessed the world in its ravaged space. We saw the mighty oaks torn out of the ground, A silent testament, where chaos was found. At first, we stood there, dumbfounded and weak, Unknowing with whom our support to seek. The storm itself spared us in its furious might, But its heavy aftermath fell on us, through day and night [8, p. 203].

The poet defines the chronotope very precisely, describing the picture of "the world seen after the storm". In this chronotope, time never flows in vain, the hands of the clock are constantly counting down lives. There is no room for indifference here, the lyrical hero lives by constantly listening and feeling the pulsation of the world and life around. The author conveys the disaster of war through the personification of nature, through comparisons, metaphors, and through very vital details, events, and everyday situations. Her works of this period are characterized by a long, dramatic development. This is, in fact, the introduction of new forms, new dimensions, a step into a new rhythm. Over time, she raised it to the level of her artistic and aesthetic identity.

Lena Shagirzyan urges the readers to look at this problem from a different angle, through the text which conveys the image of a father-soldier and a mother in the home front, providing for the family, and this reality is analyzed by the child's consciousness. We know the lyrical characters of Fatikh Karim who called for rising up with a child in arms to combat the cruelty of fascist predators, and the central events of Musa Dzhalil's poem "The Young Mother" ("Yesh ana")... But Lena Shagirzyan shows us a completely new, hitherto unknown character – the image of a child who is looking forward to her father's return and does not dare to speak it out loud. In this image of a child, we see both mothers and grandmothers who, despite all the difficulties, silently endure the hardships of war. This comparison reveals the "philosophy of silence" of an entire generation:

Transliteration	Literal translation	Rhymed translation
Deres bara… Nemets tele derese. Ipi-tozlyk kyna bulsa da, Suzler yatlyi awyl balalary: "Guten tag" dip selem birgen bula, "Gitler kaput" diep kolgen bula, Yoreklere Sugysh sagyshy belen tulsa da… Programma	There is a lesson going on... The German language lesson. At least a few words Rural children memorize: "Guten tag" to welcome, "Hitler Kaput" to play a joke, Although the hearts Are filled with longing... The pro-	A German lesson starts to loom, In a small and rural, humble room. Just a few words they learn with care, These country children, breathing air. They learn "Guten Tag" to kindly greet, And "Hitler Kaput" for a joke, a playful

da – ash-su isemnere: Buterbrodlar, elle nerseler… Balalarnyn echen bora achlyk, Isemen gene ukyp eitse de. … Eni soilegende, min eladym, - Kainar yeshem tamgan kitapka. Ul dereslek isen… Tynych kyna Karyi almyim shul tapka… Nemets tele bigrek achy inde, Nik yaratsyn any sabyilar, Nemets belen atyshyp yatsyn da di Elle kaida eti, abyilar … [8, 203 b.].	gramme includes the names of dishes: Sandwiches and something like that... It makes the kids' stomachs twist because of hunger, Although they only mention their names. ...When Mom was telling, I was crying, - Hot tears dripped onto the book. It is still in one piece... I can't calmly Look at this old stain... The German language is very bitter, Why should children love it?! While fathers, brothers Are fighting with them… [8, p. 203].	feat. Though deep inside, their tender hearts, Are filled with silent, yearning parts. The programme teaches of dishes, rich and fine, Of sandwiches, and meals divine. Their hungry stomachs twist in pain, Though only names are mentioned again, again. When Mother told this tale, my tears would flow, Hot drops fell down upon the book, you know. It's still intact, a relic of the past, But that old stain, its memory holds fast. I cannot calmly look upon that mark, It brings back shadows from the dark. That German tongue, so bitter, sharp, and cold, A story of a conflict, bravely told. Why should these children learn to love its sound? While fathers, brothers, fight on the bloody ground.

This poem ends with the lines: "my father fought the Germans, my mother taught German." Through this paradoxical intersection, the poet emphasizes that the world is not woven of single-layered, simple truths, its knots are intertwined. With this poem, she urges us – the new generations – to be extremely careful and vigilant.

Another poem, "In the Year When the War Came to an End" ("Sugysh betken elny"), tells us that the world after the hurricane is captured by the triumph of life, and this suggests the desire of the humanity to always renew itself, to live, to continue living. The lyrical hero is depicted here as a front-line soldier who comes to a new, already peaceful, prosperous world to pick up his own child from the maternity hospital. Of course, it is a solemn moment, but there are details indicating that this idyll is not idyllic, as the poet emphasizes, these details really awaken our imagination:

Transliteration	Literal translation	Rhymed translation
Kyryk eshen kyrga kyep toryp, Eti kilgen mine almaga. Totyp kaitkan synar kuly belen, – Ike kuly belen kocha almagan... Beirem ashy, bebei ashy pesherep, Awyldashlar kotep torgannar. Bik kaderle buldyk miken elle Sugysh betken elny tugannar? [9, 42 b.]	Putting everything aside, My father came to pick me up. He carried me with his one arm, – Unable to hug me with both... Having set the tables, The villagers were waiting. Were we very dear Because we were born in the year of the war end? [9, p. 42]	Putting everything aside, My father came, with loving stride, To fetch me from the hospital door, He carried me, wanting to hug me more. He held me in his one soft hand, No full embrace, as he had planned. Having laid the tables wide, The villagers waited for us with hope inside.

		Were we so very dear To be born in that war end year?

Lena Shagirzyan's lyrical hero has no feeling that the war is over and forgotten. His perception of the world is a constant anxiety. His heart is constantly worried. Gradually, this feeling develops on a universal scale – an idea of the historical course. In some of her poetic texts, written in the 1980s, she pays attention to the realities of local conflicts and wars of modern times, and once again there is a warning for the next generations. The image of an "old military overcoat" becomes a part of her creative work, its meaningful image making a strong impression on the readers. This military overcoat, which is repeatedly found in the poet's works, serves as a reminder that "we have no right to forget." Through this image, the author repeats again and again that "tragedy walks nearby, and this tragedy has neither a stopping point nor an end." Can we hear it?

Transliteration	Literal translation	Rhymed translation
Ikenche shinel choide, beznen oide. Berse iske, tetelep betken, Bik kuptenge. Hichkem kimi any guye typ-tyn gyna Soilep tora uzenen danly yul utkenen. Sugysh ise senep kalgan bu shinelge, Daru katysh dary ise, toten ise. Kitergenge zhinu yazyn beznen ilge, Totabyz bez any Tarikh tose itep. Ikenchese – ine-zhepten chykkan, yana, Kurshe egete armiyeden kaitty yalga. Kuresherge kergen mene beznen yanga. Ike shinel choide, beznen oide. Berse tuzgan, zur yul uzgan, berse – yana… Utny-suny kichep kaitkan kart shinelnen Eitese ber izge suze bar kuk ana… [8, 203 b.]	Two military overcoats are hanging on a peg in our house. One is old, worn out, It's very old. No one puts it on, as if it quietly Talks about its glorious past. This military overcoat is saturated with the smell of war, The smell of a mixture of drugs and gunpowder, the smell of smoke. Because it brought victory to our country in the spring, We keep it as a symbol of history. The second one has just been stitched, it's new, The guy next door returned from the army for his days-off. He came to see us. Two military overcoats are hanging on a peg in our house. One of them is worn out, has come a long way, Another one is new... The old overcoat, which has crossed fire and water, looks As if he has something to say to the new one... [8, p. 203]	Two military overcoats are hanging on a peg in our house, One is old, worn out, as quiet as a mouse. Very old, no one puts it on, As if its glorious past has not yet gone. This military overcoat is saturated with the smell of war, A mixture of drugs and gunpowder, and smoke from afar. Because it brought victory to our country in the spring, We keep it as a symbol of history, its praises we sing. The second one has just been stitched, it's brand new, The guy next door, his army service through. He returned from the army for days-off, a short stay, He came to see us, on that special day. Two military overcoats are hanging on a peg in our house, One of them is worn out, as quiet as a mouse. One has come a long way, the other one is new... The old overcoat, through fire and water, seems to view, As if it has something to say, a message to impart, To the new one, speaking from its weary heart.

The image of the "military overcoat" appears in another poem, in which the poet makes a direct generalization: "if a man puts on a military overcoat, it means that the young bride or the girl will have to put off her white dress". Through this gen-

eralization, the poet's lyrical hero begins to speak not only on behalf of an entire generation, but also on behalf of all the women in the past and in the future. Universal misfortune and universal sorrow have given them this right. The author herself "puts on" the archetype of Tugzak mothers created by Dzhalil, whose works she knew from her childhood, telling us that the Fates of the daughters of the entire nation are similar to this archetype.

Gradually, this lyrical hero rises high above the ordinary, contemplating the Motherland and what is happening to it from a bird's-eye view. First, he observes the country healing its wounds of war: he tours the glorious hero cities, visits the heart of besieged Leningrad – St. Petersburg, listens to the softly whispering memory of the Mamayev Kurgan. The Mother-Earth, as if through him, speaks, transmitting her word.

The poet's lyrical hero is still the same, he is alert: he hears the rumble of war in his heart, sees both longing and despair in the eyes of his Motherland, trying to understand where it all leads to:

Transliteration	Literal translation	Rhymed translation
Idel builap ilne karap yordem, Ielep suyn echtem Idelnen. Upken kebek buldym kumelep bargan Yaralaryn gaziz ilemnen [7, 140 b.].	I travelled along the Volga River, looking at the country, Drinking water from the Volga River, bending down. I felt as if I had kissed The healing wounds of my dear country [7, p. 140]	I travelled the Volga's path, the land to scan, Drank from its waters, like a thirsty man. Bending low, I felt so blessed, As if a kiss, my lips had pressed, Upon the wounds, a loving cure, For my dear country, to endure.

The culminating point of generalization is found in the poem "I Am Peace" ("Min tynychlyk"). Here we see how the author lifts her lyrical hero to the cosmic height, making him responsible for the globe. This lyrical hero addresses the reader not only on behalf of countries, states, but also on behalf of Memory and Time. And most importantly, it appeals not only to adults, but also to the children of the new age, because all hope is for future generations. Will these children make the globe flourish or turn it back to ashes? This thought worries the poet, this pain haunts her soul:

Transliteration	Literal translation	Rhymed translation
Don'yada ber gene awyl da, sheher de "Sugysh" dip atamas uramyn… Zhirde bit million-million kesheler Tynychlyk telende anlashyp yeshiler. E sugysh – telsez ul, Tele yuk soilerlek… Bar eshe – kan koyu, Zhimery oilerne… Duslashyik, balalar! Min bulam – Tynychlyk. Min – menge Zhirneke, Imanym korych, nyk! [7, 139 b.]	Not a single village or city in the world Will name its street "War"... Because there are millions and millions of people on Earth. Who live in harmony because of the language of Peace. And the war is dumb, It has no tongue... All it knows is bloodshed, Destroying houses... Let's make friends, guys! I will be Peace. I belong to the Earth forever, My faith is steel, so strong! [7, p. 139]	Not a single village or city, you'll find, Will name its street "War" of any kind. Because on Earth, in millions, people dwell, In harmony, where peaceful languages compel. And war is dumb, it has no voice to speak, All it knows is bloodshed, and homes made weak. Destroying houses, a destructive blight, Let's make friends, guys, and bring forth light! I will be Peace, my purpose is clear and true, I belong to Earth, forever, me and you. My faith is steel, unyielding, strong, and bold, A promise for the future, to unfold. [7, p. 139]

In Lena Shagirzyan's work, both in poetry and journalism, the theme of war and the Motherland leads to the most central themes – the fate of Humanity and the Universe. In her voluminous poems

of the late 1990s and early noughties, her lyrical hero no longer occupies the position of an observer, a diagnostician, but assumes the guise of a visionary soothsayer. He calls for understanding the essence of the bloody events taking place in the international arena, to understand what mistakes need to be corrected in order to stop this catastrophe.

"The sources and causes of wars are different, and identifying them would make it possible to find ways to prevent this catastrophe. I've read that it's wrong to consider war inevitable. I believe that the main thing is to unite powerful social and political forces fighting against the war. The world already knows that only the imperialists and colonialists organized wars under the guise of liberating other peoples or directly claiming national superiority. We also see and hear that the powers striving to become the main ones on the whole planet have a lot of experience in this field..." [7, p. 262]

This is the general "recipe" that Lena Shagirzyan suggested in the last years of her creative life. I want to believe that humanity will listen to the poet's words and hear them.

References

1. Zagidullina, D. F. (2025). *Bөek vatan sugyshy chory prozasynda "okop khakyikate"* ["The Trench Truth" in the Great Patriotic War Prose]. Gasyrlar avazy. Ekho vekov, No. 1, pp. 20–31. (In Tatar)
2. Valiev, R. I. (1999). *Sailanma əsərlər: shigyr'lər, җyrlar: 4 kitapta* [Selected Works: Poems, Songs: In 4 Books]. 1 tom. 568 p. Kazan', Natsional'naya kniga. (In Tatar)
3. Kurbatov, Kh. R. (1993). *Җanga yakyn shigyr'lər* [Poems Close to Your Heart]. Rodina Tatarstan. 24 sent. (In Tatar)
4. Valiev, M. Kh. (1999). *Tuksanynchy ellar ədəbiyaty* [Literature of the Nineties]. Ogni Kazani. No. 8, 150 p. (In Tatar)
5. Rakhmani, R. F. (2008). *Shagyirənең yazmysh keləme* [The Fate of the Poetess]. Sovremennaya tatarskaya literatura. Pp. 234–246. Kazan', Obrazovanie. (In Tatar)
6. Valiullin, I. R. (2006). *Һər shagyir' – ber dər'ya...: ədəbi tənkyit' məkalələre* [Each Poet - Һәр shagyyr -Is a Separate Sea]. Pp. 94–113. Kazan', Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
7. Shagirzyan, L. G. (2024). *Kүңelemnең khөr koshlary: shigyr'lər, poehma, publitsistik yazmalar, məkalələr* [Free Birds of My Soul: Poems, Verses, Journalistic Notes, Articles]. 383 p. Kazan', Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
8. Shagirzyan, L. G. (1996). *Shigyr'lər, poehma* [Verses and Poems]. 203 p. Kazan', Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
9. Shagirzyan, L. G. (2020). *Җyly kirək moңga da: shigyr'lər, poehmalar, bagyshlaular* [Even a Melody Needs Warmth: Poetry, Verses, Dedications]. 544 p. Kazan', Rukhiyat. (In Tatar)
10. Shagirzyan, L. G. (1999). *Kanatly at: shigyr'lər.* [The Winged Horse: Poems]. 39 p. Kazan', Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

«БЕЗ ДАВЫЛГА ЮЛЫКМЫЙЧА КАЛДЫК»

Луиза Николаевна Шарова,
«Татмедиа» АҖ, «Татарстан» журналы редакциясе,
Россия, 420066, Казан ш., Декабристлар ур., 2 йорт,
koioakan54@mail.ru

Татар әдәбиятында Бөек Ватан сугышы чоры тарихи дискурсын һәм әдәби мирасын ваемлау әлегәчә дәвам итә. Хәзерге вакытта, ил-көндәге вакыйгаларны исәпкә алып һәм вазгыятьне күздә тотып, бу тема тагын да актуальләште, дисәк тә ялгышмабыз. Ә инде 1941-1945 нче елгы буыннарның иҗатында ул XX гасыр буена һәм XXI йөз башында да кызыл җеп булып сузылып килә. Шундый шагыйрьләрнең берсенә – иҗатының башлангыч чорыннан ук актив гражданлык позициясе булган Лена Шагыйрьҗан иҗатына тукталыйк.

Совет чоры әдәби традициясендә, ягъни утлы елларда сугыш темасына мөрәҗәгать, иң беренче чиратта, героик-патриотик рухта күзаллана. Әдәбият ватан өчен гомерен аямаган, бар дөньяны һәлакәттән саклап калган совет солдатының каһарман образын тудыруга хезмәт итә, «язучылар каләмне штык итеп тотып көрәшә». Әле беркайчан да бу еллардагы кебек тулы бер халык һәм аның әдәбияты уртак пульсны тоеп, уртак гамь белән суламагандыр, мөгаен.

«Героик пафос белән бергә, татар әдәбиятында милли характер, батыр һәм кыю татар кешесе образы калкулана. Бу социалистик реализм таләпләре кысасында интернациональлеккә йөз тоткан әдәбиятыбызны тулысынча үзгәртә. Һәр

әсәрнең үзәгенә куелган татар солдаты, татар кешесе образы кыюлык, намуслылык, тугрылык, ил өчен үз-үзеңне аямау югарылыгына күтәрелә, горурланырлык итеп идеаллаштырыла. Сугышка кадәрге совет әдәбиятындагы «массалар» урынына – «татар халкы», «туган җир», «ватан» кебек төшенчәләр килә. Гражданлык бурычы, сыйнфый көрәш түгел, яшәү, ил, мәхәббәт, киләчәк өчен көрәшү алга чыга. Шул рәвешле, әдәбиятта гуманистик тенденция ныгый. Болар инде сугыш беткәннән соң да татар әдәбиятында урнашып калалар» [1, б. 29].

Бөек Ватан сугышы чоры лирикасы һәм патриотикасы – уникаль культурологик феномен. Бу хакта күпсанлы фәнни-тикшеренү эшләре язылса, монографияләр дөнья күрсә дә, аны әле без бүгенге көнгәчә бар тирәнлегендә өйрәнеп, ваемлап җиткермибез. Ә инде 70-80 нче елларда сугыш темасына язылган әсәрләр гомумән яңа фокустан өйрәнүне таләп итә, чөнки аларның пафосы да, образ-эстетикасы да, психологик катламнары да башка.

«Җепшеклек чоры» нда, 60 нчы еллар азагы – 70 нче елларда, соңыннан 80 нче еллар әдәбиятында сугыш калдырган җәрәхәт эзләре, яралар һәм хәсрәт турында инде турыдан-туры булмаса да, образ-символларга төреп, тел тибрәтеп әйтергә мөмкин була башлый. Репрессияләнгән әдипләрнең исемнәре кайта, архивлар ачыла, моңарчы яшерен гриф астында яткан документлар халыкка барып ирешә. Шулай ук аерым бер гаилә тарихлары, язмышлар да күздән кичерелә.

Бөек Җиңүнең нинди югалтулар бәрабәренә яулап алынганын XX йөзнең соңгы ике дистәсендә киң җәмәгатьчелек инде бар колачында күзаллый, анализлый, аңлый башлый. Разил Вәлиевның мәгълүм шигырендәге юлларны гына искә төшерик. Безнең буын, 80 нче елгы балалар, аны Рәшит Абдуллин көй язган җыр буларак яхшы хәтерли. «Егерме миллион» дигән бу җырны без инде митингларда, Бөек Җиңүгә багышланган чараларда җырлап үстек:

Балалар уйныйлар «сугышлы» уены,
Сугыш ул аларга – тик уен.
Ә минем уемда кайтмыйча калганнар –
Егерме миллион, егерме миллион.
Яз килгәч, шыталар кан төсле чәчәкләр,
Котлыйлар Җиңүне – ил туен.
Мәйданда ут яна, мәйданда – чәчәкләр,
Егерме миллион, егерме миллион [2, б. 568].

Лена Шагыйрьҗан – татар әдәбиятына шактый соң һәм җитлегеп, зур тормыш, хезмәт юлы узып, интеллектуаль-эстетик багаж туплап килгән шагыйрь [3; 4; 5; 6]. Иҗатының иң беренче елларыннан ук аермачык, тәмам оешып-формалашып җиткән гражданлык позициясе булган шагыйрь дә ул. Лена Галимҗан кызы, әдәбиятка аяк басканчы, укытучы булып эшли, Татар дәүләт җыр һәм бию ансамбле солисты – артист була, «Татарстан» телерадиокомпаниясендә журналист-тәрҗемәче вазифасын башкара. Зур әдәбиятка килер өчен фатиханы да Лена Шагыйрьҗан үзе үскән авылның легендасы – фронтовик шагыйрь Сибгат Хәкимнән ала.

Бу хакта әңгәмәләрендә дә, истәлекләрендә дә кат-кат искә ала шагыйрь. Остазлары кем булуы турында сораганда, Сибгат Хәким исемен һич кенә дә атамыйча калмый: *«Сибгат абый! Сибгат абый Хәким. Күлле Кименеке дә булгач. Без әле бала-чага, аның кайтканнарын күзәтәбез, ә сораулар биреп йөрерлек кешеләр түгел әле. Ләкин инде институтка укырга кергәч, Сибгат абый янына шигырьләремне алып килдем. Сибгат абый, карап карагыз әле, дип, бер ун-унбиш шигырь китердем. Сибгат абыйга рәхмәт, җылы карады ул миңа. Шигырьләрегезне "Казан утлары"на бирәбез, диде. Моннан да зуррак бәхет булырга мөмкин түгел иде инде. Сибгат абыйдан бик өйрәндем дә мин, яраттым да аны. Аның шигъриятен яраттым»* [7, б. 297].

Туган төяге – туфрагы Актаныш районы Пучы җирлеге булса да, әти-әниләре – укытучылар – Олы Әтнә, Күлле Кимегә килеп урнаша һәм балачагы, үсмер еллары, яшьлеге шунда уза булачак шагыйрьнең. 1945 елның 4 июнендә, нәкъ сугыш тәмамланганнан соң дөньяга килә Лена Шагыйрьҗан. Гаиләдә инде ике олы абыйсы – Амур белән Нил бар, соңыннан сеңелкәше Луара туачак.

Сугыш ул елларда беркемне дә уратып узмый, Шакирҗановлар гаиләсенә дә җиле тиеп үтә аның. Әтиләре – гаилә тоткасы – яраланып, аягын имгәтеп әйләнеп кайта. Ләкин исән! Монысы инде – олы бәхет. Аның имгәнгән аягыннан оялуы, мәктәптә класс алдына укытырга кергәндә, гариплеге өчен пошынуы, хафалануы хакында язганнарында искә ала Лена Шагыйрьҗан.

Гомумән, аның шигырьләрендә дә, поэмаларында да, публицистикасында да сугыш темасы гомер буена зур урын биләячәк. Истәлекләрендә ул шул елларда Күлле Кимедә

эшләгән балалар йорты – детдом темасына да орыначак. Әлбәттә, инде соңрак – 90 нчы еллар азагында, нуленчеләрдә, истәлекләр китабын язганда. Ә совет чорының фасады алар үскән вакытта әле тантаналы, дөрес шигарьләр белән бизәлгән, анда ата-аналары яу кырында һәлак булган тома ятимнәргә бик урын юк...

Лена Шагыйрьҗан Бөек Ватан сугышы һәм совет солдаты белән сугыш чоры афәтен кичкән тыл батырлары темасын беренче китапларында ук яктырта. Тәүге кечкенә генә шигъри җыентыкларынңа ук, соңрак мәҗмугаларында басылган шигырьләрендә дә ул яңа оптика, психологик тирәнлек һәм гадәти булмаган гомумиләштерүләр алып килә. Бу – бөтенләй башка патриотика һәм анализ. Нәкъ менә аның чордаш каләм ияләре – 1941 ел балалары һәм 1945 елгылар плеядасы – татар әдәбиятына «сугыш чоры балалары» һәм «сугыштан соңгылар» рефлексиясен китерде. Бу рефлексия киң колач алып, тулы бер буын кичерешләре булып формалашты. Ахыр чиктә, безгә сугыш һәлакәтенең төзәлмәс җөй булуып сузылуын тагын да тирәнрәк аңларга мөмкинлек бирде.

Менә Лена Шагыйрьҗанның бу темага иҗат ителгән, әмма «сугыш» дигән сүзне турыдан-туры атамаган, тулы бер буын язмышын чагылдырган, программ рәвештә өйрәнелергә тиешле тәүге чор шигырьләреннән берсе:

Без давылга юлыкмыйча калдык...
давылдан соң күрдек дөньяны.
Актарылып сынган имәннәрен
куркып карап йөрдек без аның.
Югалышып катып калдык бер мәл,
таяныpбыз, диеп, кемнәргә.
Давыл үзе безгә кагылмады –
тик афәте төште иңнәргә [8, б. 203].

«Давылдан соң күргән дөнья» картинасын сурәтләгәндә, хронотопны бик дөрес һәм анык билгели шагыйрь. Бу хронотопта вакыт беркайчан да үткәннең гыйбрәтен исәптә тотмыйча тиккә генә акмый, сәгать теле гел гомерләрне санап йөри. Монда ваемсызлыкка урын юк, лирик каһарман һәрдаим дөнья гаме һәм тормыш пульсациясен тыңлап, тоемлап яши. Сугыш афәтен автор шушындый табигатьне персонификацияләү, чагыштырулар, метафоралар аша да җиткерә, бик тормышчан детальләр, вакыйгалар, көнкүреш хәлләре аша да сурәтли. Бу чор иҗатында аның шигъриятендә озын, драматургик башлангыч белән өретелгән «полотноларга» йөз тоту үзен бик нык сиздерә. Бу, асылда, яңа формалар, яңа үлчәмнәр үзләштерү, яңа ритмикага атлавы була шагыйрьнең. Тора-бара инде ул аны үз өслүбе, эстетик үзенчәлеге дәрәҗәсенә күтәрә.

Фронтовик әтисе һәм тылда калып, дөньяны тарткан әнисе образларын бирү, аларның гамәлләрен бала үзаңы аша кичерү үзәктә булган текстта Лена Шагыйрьҗан укучысын бу темага көтелмәгән фокустан карарга чакыра. Без фашист ерткычларының кансызлыгы каршында, башка чарасы калмагач, баласын тотып үлемгә күтәргән Фатих Кәримнең лирик каһарманнарын да, Муса Җәлилнең «Яшь ана» шигырендәге үзәк өзгеч вакыйгаларны да хәтерлибез, беләбез... Ә менә Лена Шагыйрьҗан безгә бөтенләй яңа, моңарчы таныш булмаган каһарманны күрсәтә – күз текәп эткәсе кайтуын көткән һәм әнкәсенең дәресләрендә, нәни йөрәге белән өзгәләнсә дә, кычкырып сүз әйтергә җөрьәт итмәгән сабый образын. Бу балада без, авызы тулы кара кан булса да, телен яшереп, терсәген аркылыга тешләп түзгән аналарны да, әбиләрне дә күрәбез. Бу чагыштыру тулы бер буынның «дәшмәү фәлсәфәсен» дә ачып сала:

Дәрес бара... Немец теле дәресе.
Ипи-тозлык кына булса да,
Сүзләр ятлый авыл балалары:
«Гутен таг» дип сәлам биргән була,
«Гитлер капут» диеп көлгән була,
Йөрәкләре
Сугыш сагышы белән тулса да...
Программада – аш-су исемнәре:
Бутербродлар, әллә нәрсәләр...
Балаларның эчен бора ачлык,
Исемен генә укып әйтсә дә.
...Әни сөйләгәндә, мин еладым, –
Кайнар яшем тамган китапка.
Ул дәреслек исән...
Тыныч кына
Карый алмыйм иске шул тапка...
Немец теле бигрәк ачы инде,
Ник яратсын аны сабыйлар,
Немец белән атышып ятсын да ди
Әллә кайда әти, абыйлар.. [8, б. 203].

Бу шигырь «әткәм немец белән сугышып кайткан, әнкәм немец теле өйрәткән» дигән соңгы юллар белән тәмамлана. Шагыйрь әнә шул парадоксаль кисешү аша дөньяның бер генә катлы, гади генә хакыйкатьләрдән үрелмәвен, аның төеннәре гаять чияләнгән булуын ассызыклый. Ул бу шигыре белән безне – яңа буыннарны – искиткеч сак, уяу булырга да өнди.

Тагын бер шигыре – «Сугыш беткән елны» – инде давыл узып киткәннән соңгы дөньяны яшәү тантанасы биләп алганлыгы турында сөйли, кешелекнең һәрчак яңарырга, яшәргә, дәвам калдырырга омтылуына ишарә итә. Лирик каһарман биредә фронтовик ир-егетнең яңа, инде тыныч, имин дөньяга туган баласын бала туу йортыннан алырга килгәнен сурәтли. Тантана, билгеле, әмма дә ләкин бу идиллиянең идиллия генә булмавына ишарә иткән детальләр бар, шагыйрь безгә аларны сызып-сызып күрсәтә, һәм бу детальләр, чыннан да, йөрәкне дә сыздырып төшә:

Кырык эшен кырга куеп торып,
Әти килгән мине алмага.
Тотып кайткан сыңар кулы белән, –
Ике куллап коча алмаган...
Бәйрәм ашы, бәбәй ашы пешереп,
Авылдашлар көтеп торганнар.
Бик кадерле булдык микән әллә
Сугыш беткән елны туганнар? [9, б. 42].

Бу афәт бетте дә онытылды, инде заманалар үзгәрде дигән тынычлану юк Лена Шагыйрьҗанның лирик каһарманында. Аның дөньяны тоемлавы – гел хәвеф ноктасыннан. Ил-дәвер зилзиләсе гел аның йөрәге аша уза. Тора-бара бу тоемлау галәми масштабка – Тарихи Барышны күзаллауга алып чыга. Локаль конфликтлар һәм яңа заман сугышлары чынбарлыгын күз уңында тотып, 80 нче елларда язган кайбер шигъри текстларында ул үзләреннән соңгы буынны янә бер мәртәбә кисәтә. Аның иҗатына «иске шинель» образы килеп керә, бу күпмәгънәле образ укучыга гаять көчле тәэсир итә. Ул шагыйрь иҗатында күп мәртәбәләр сискәндергән «онытырга хакыбыз юк» дигән искә төшерү функциясен башкара. Бу образ аша автор янә бер кабат «фаҗига янәшәдә генә йөри һәм ул фаҗиганең тукталыр ноктасы, чиге-азагы юк» дип чаң кага. Ишетәбезме икән без аны?

Иске шинель чөйдә, безнең өйдә.
Берсе иске, тетелеп беткән,
бик күптәнге.
Һичкем кими аны, гүя тып-тын гына
Сөйләп тора үзенең данлы юл үткәнен.
Сугыш исе сеңеп калган бу шинельгә,
Дару катыш дары исе, төтен исе.
Китергәнгә җиңү язын безнең илгә,
Тотабыз без аны тарих төсе итеп.
Икенчесе – инә-җептән чыккан, яңа,
Күрше егете армиядән кайтты ялга.
Күрешергә кергән менә безнең янга.
Иске шинель чөйдә, безнең өйдә.
Берсе тузган, зур юл узган,
берсе – яңа...
Утны-суны кичеп кайткан карт шинельнең
Әйтәсе бер изге сүзе бар күк аңа... [8, б. 203].

«Шинель» образы икенче бер шигырьдә дә кулланыла. Анда инде шагыйрь турыдан-туры гомумиләштерү ясый: «ир-егет шинель кисә, димәк, яшь киленчәк йә кыз бала ак күлмәген сала». Шушы гомумиләштерү аша шагыйрьнең лирик каһарманы тулы бер буын исеменнән генә түгел, ә үзенә кадәрге һәм үзеннән соң киләсе барлык хатын-кызлар исеменнән дә сөйләргә керешә. Бу хокукны аңа гомумафәт һәм гомумхәсрәт бирә. Автор үзе балачактан иҗатларын белеп-укып, хөрмәт итеп үскән Җәлил тудырган Тугзак Аналар архетипын «киеп» ала, шул архетипка бөтен милләт кызлары язмышы тәңгәл икәнен безгә ачып сөйли, иңри.

Ә инде тора-бара бу лирик каһарман Ватанына да, аның белән булган хәлләргә дә гомумән кош очар биеклектән, үзе хәтер булып төйнәлгән ноктадан карау масштабына чыга. Башта ул әле ярты гасыр эчендә сугыш яралары йомылып барган илен карап, күзәтеп йөри: данлы герой-шәһәрләрне урап чыга, блокада эзе калган Ленинград – Санкт-Петербургны йөрәге аша уздыра, Мамай курганының тын гына пышылдап яткан истәлеген тыңлап, җанына сеңдереп тора. Җир-Ана, әйтерсең, аның аша үз сүзен әйтә – сөйләшә, серләшә.

Шагыйрьнең лирик каһарманы һаман да шул ук, уяу: ул сугыш өрәгенең бер гасыр дәвамында каңгырап йөргәнен йөрәге белән ишетеп тора, Ватан-Ананың күзләрендәге сагышны да, сискәнүне дә күрә, бу хәлләрнең кая таба барганын ачыкларга тырыша:

Идел буйлап илне карап йөрдем,
Иелеп суын эчтем Иделнең.
Үпкән кебек булдым күмелеп барган
Яраларын газиз илемнең [7, 140 б.].

Гомумиләштерүнең иң кульминацион ноктасы «Мин – Тынычлык» дигән шигырендә. Биредә без инде авторның үз лирик каһарманын җир шары өчен җаваплы галәми яссылыкка күтәргәнен күрәбез. Бу лирик каһарман илләр, дәүләтләр, мәмләкәтләр исеменнән генә дә түгел, юк, ул укучысына Хәтер һәм Вакыт исеменнән мөрәҗәгать итә. Иң мөһиме: өлкәннәргә түгел, ә яңа дәвер балаларына эндәшә, чөнки бөтен өмет – киләчәк буыннарда. Алар – бу балалар – җир шарын гөл итәрләрме, әллә кабат көлгә әверелдерерләрме?

Әнә шул уй борчый шагыйрьне, әнә шул сызлану тынгы бирми аның җанына:

Дөньяда бер генә авыл да, шәһәр дә
«Сугыш» дип атамас урамын...
Җирдә бит миллион-миллион кешеләр
Тынычлык телендә аңлашып яшиләр.
Ә сугыш – телсез ул,
Теле юк сөйләрлек...
Бар эше – кан кою,
Җимерү өйләрне...
Дуслашыйк, балалар!
Мин булам – Тынычлык.
Мин – мәңге Җирнеке,
Иманым корыч, нык! [7, б. 139].

Лена Шагыйрьҗан иҗатында – поэзиясендә дә, публицистикасында да – сугыш һәм Ватан темасы иң үзәк өзгеч темаларга – Кешелек һәм Галәм язмышы темасына алып чыга. 90 нчы еллар азагы – нуленче елларда тудырган күләмле поэмаларында аның лирик каһарманы инде күзәтүче, диагноз куючы позициясендә генә торып калмый, ә күрәзәче-визионер рәвешен дә ала. Ул халыкара аренада барган канны өшеткеч вакыйгаларның асылын аңларга, бу афәтне туктатыр өчен, нинди ялгышларны төзәтергә кирәк икәнен ваемларга чакыра.

«Сугышларның чыганак-сәбәпләре төрле, һәм аларны ачыклау бу афәтне булдырмый калу юлларын табарга да мөмкинлек бирер иде. Сугышны котылгысыз дип санау дөрес түгел дип укыганым бар. Минемчә, иң мөһиме – сугышка каршы көрәшүче куәтле иҗтимагый һәм сәяси көчләрне берләштерү. Бары тик империалистлар һәм колонизаторларның гына, башка халыкларны азат итү пәрдәсе астында яисә турыдан-туры милли өстенлеккә дәгъва кылып, сугышлар оештырганы инде дөньяга мәгълүм. Шулай ук бөтен планетага баш булырга омтылучы державаларның да бу өлкәдә тәҗрибәләре байтак икәнен күреп, ишетеп торабыз...» [7, б. 262].

Әнә шундый гомуми «рецепт» та тәкъдим итә иҗатының соңгы елларында Лена Шагыйрьҗан килер буыннарга. Кешелекнең шагыйрь сүзен ишетер, ваемлар бер көне җитәр, диеп ышанасы килә.

Әдәбият

1. Заһидуллина Д.Ф. Бөек ватан сугышы чоры прозасында «окоп хакыйкате» // «Гасырлар авазы – Эхо веков», №1, 2025. Б. 20–31.
2. Вәлиев Р.И. Сайланма әсәрләр: шигырьләр, җырлар: 4 китапта. 1 том. Казан: Милли китап, 1999. 568 б.
3. Курбатов Х.Р. Җанга якын шигырьләр // Ватаным Татарстан. 1993. 24 сент.
4. Вәли-Барҗылы М.Х. Туксанынчы еллар әдәбияты // Казан утлары. 1999. №8. Б. 150.
5. Рахмани Р.Ф. Шагыйрәнең язмыш келәме / Хәзерге татар әдәбияты. Казан: Мәгариф, 2008. Б. 234–246.
6. Вәлиуллин И.Р. Һәр шагыйрь – бер дәрья...: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. Б. 94–113.
7. Шагыйрьҗан Л.Г. Күңелемнең хөр кошлары: шигырьләр, поэма, публицистик язмалар, мәкаләләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2024. 383 б.
8. Шагыйрьҗан Л.Г. Шигырьләр, поэма. Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. 203 б.
9. Шагыйрьҗан Л.Г. Җылы кирәк моңга да: шигырьләр, поэмалар, багышлаулар. Казан: Рухият, 2020. 544 б.
10. Шагыйрьҗан Л.Г. Канатлы ат: шигырьләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. 39 б.

Reviews

Бәяләмә һәм күзәтүләр

Рецензии и обзоры

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-174-179

REVIEW OF THE COLLECTION OF WORKS "JOURNALISM BORN IN FLAMES" BY ALFIA SHAMOVA (KAZAN: TATAR KITAP NASHRIYATY, 2022, 247 P.)

Golnara Fandasovna Zhamaletdinova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
gulnara.zamaletdinova@kpfu.ru.

Nuriya Usmanovna Khaliullina,
Bashkir State Pedagogical University n.a. M. Akmulla,
3-a Oktyabrskoj revoljucii Str., Ufa, 450077, Russian Federation,
nurkha@yandex.ru.

The article reviews the collection of works "Journalism Born in Flames (Ut echende tugan matbugat)", compiled by Alfiya Shamova. In this book, based on archival documents, the author provides an overview of the multifaceted work done by Tatar correspondent writers who brought the harsh truth about the events in the fronts of the Great Patriotic War to the entire Soviet people. The articles have supplementary illustrative material, which complements the work, providing an opportunity to get acquainted with front-line newspapers and front-line correspondents.

Key words: Tatar literature, Tatar writers, Great Patriotic War, Tatar military press

For citation: Zhamaletdinova, G., Khaliullina, N. Review of the collection of works "Journalism born in flames" by Alfia Shamova (Kazan: Tatar kitap nashriyaty, 2022, 247 p.) // Tatarica. 2025. № 2 (25). pp. 174–179. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-174-179

In the book "Journalism Born in Flames" ("Ut echende tugan matbugat"), Alfiya Shamova makes a wonderful review of the frontline newspapers published in the Tatar language. The collection includes poems, letters, and excerpts taken from the articles of Tatar writers and journalists. These sources cover the activities of Tatar frontline newspapers, and clearly show how our famous writers, living in the trenches, fought for the liberation of the Soviet country from Nazi fascists.

The collection is dedicated to the memory of the outstanding Tatar writer Afzal Shamov (1901–1990). The military commander Afzal Shamov was the only Tatar writer who went through three wars:

the Civil War, the Great Patriotic War and the Soviet-Japanese War. He went to all the three wars of his own volition. The writer captured seven fascists on June 30, 1944 during the operation "Bagration" in Belarus. For three years and six months Afzal Shamov contributed articles to frontline and military newspapers "The Forward to Defeat the Enemy!" and "The Suvorov Onslaught" (1943–1946).

In her interview, given to Intertat, Alfiya Shamova says that about twenty Tatar writers served as war correspondents during the war: "They were Khatib Gusman, Sharaf Mudarris, Shaykhi Mannur, Abdulla Akhmet, Akhmet Yerikey, Gali Huzhi, Akhmet Yunus, Riza Ishmuratov, Muhammad Sadri, Gusman Bakirov, Ibrahim Gazi, Akhmet Faizi, Gabdrakhman Absalyamov, Giz-Al-Gabid, Mahmoud Maksoud, Garif Galiyev, Gamir Nasri, Adel Kutui, and Munir Mazunov. In addition, another five writers – Gumer Bashirov, Fatih Husni, Mirsay Amir, Hassan Khayri, Gaziz Idelle, and the artist Baynazar Almanov – were on two-month creative business trips to frontline newspapers" [2]. According to the calculations of Afzal Shamov's daughter, during the Great Patriotic War, more than 600 articles of the writers were published in the frontline newspaper [2].

Alfiya Shamova began working on the collection of articles 35 years ago. She took as her testament the words of her father who wrote an article published in the Bulletin of Journalists of the USSR in 1989: "Years will pass, and historians will turn over the yellowed pages of our newspapers with excitement and, reading the smallest reports of our war correspondents, will say: 'What a noble, what a great feat they performed!' - and will pronounce their names with great respect". The author of the book uses these Afzal Shamov's words as an epigraph for her introduction.

Unfortunately, the activities of the mass media and war correspondents during the Great Patriotic War received little coverage in the post-war period. According to the data of the special project "Military Corps-Heroes" (2025), 4,500 military officers worked at the front and in the rear [3]. Eighty years have passed since the Victory in the Great Patriotic War, however the activities of the media during the war years and the work of war correspondents in particular have not received due attention so far.

Over the past 80 years, only two popular science publications, dedicated to the work of journalists at the fronts of the Great Patriotic War, were published nationwide: the book "Writers-Correspondents in the Fronts of the Great Patriotic War" by V. A. Shoshin [4] and the book-album "War Correspondents" by V. K. Gapon.

In the history of Tatar journalism, Gabdrakhman Apsalamov was the first to write on this topic. In 1947, the writer published an article entitled "Frontline Newspapers" [5] in the journal "Soviet Literature" under his military pseudonym (G. Kamalov). In 1984, the Tatar Book Publishing House released A. K. Ainedinov's book entitled "The Chronicle of Valor" [6] in Russian. According to A. Shamova, the author of the mentioned book, having reviewed the articles in 16 frontline newspapers, provided detailed information about their multifaceted themes. However, having analyzed all these frontline newspapers, the author only focused on about 60 materials that demonstrated the heroism of our compatriots. He devoted special attention to the role of the Party and Komsomol in the military units' feats" [1, p. 5].

In her introductory article, A. Shamova reviews five collections, published by Tatgosizdat, based on materials from Tatar front-line newspapers: "Vatan sugyshy geroilary - tatarlar" ("The Tatar Heroes of the Patriotic War") (1943) [7], "Nafrat koche" ("The Power of Hatred") (1944) [8], "Tonyak balkyshy" ("Northern Lights") (1944) [9], "Batyrlar kitaby" ("The Book of Heroes") (1945, 1947) [10],[11], "Zhinu yely" ("The Year of Victory") (1946, 1948) [12], [13].

While working on the collection, A. Shamova summarized the rich material stored in various archives:

1. *The Fund of the National Museum of the Republic of Tatarstan:* complete collections of the newspapers "Vatan ochen" ("The For the Motherland"), "Front hakyykate" ("The Front-line Truth"), "Zhinu bairagy" ("The Victory Banner"), individual issues of the newspapers "Alga, doshman ostena!" ("The Forward to Defeat the Enemy!") (1944–1945, a complete collection), "Front pravdasy" ("The Front-line Truth"), "Sovet sugyshchysy" ("The Soviet Warrior"), "Vatan namusy ochen" ("The For the Honor of the Motherland"), "Vatanny saklauda" ("The In Defense of the Motherland"), "Suvorovchy" ("The Suvorov's Follower"), "Kyzyl Armiya" ("The Red Army").

2. *State Archives of the Republic of Tatarstan*: Issue 19 of the newspaper "Trevoga" ("The Alarm") (August 9, 1944–August 2, 1945).

3. *Muhammad Sadri's personal archive:* a complete collection of the newspaper "Vatan

namusy ochen" ("The For the Honor of the Motherland").

4. *Afzal Shamov's personal archive:* individual issues of the newspapers "Vatannu saklauda" ("The In Defense of the Motherland") (a complete collection), "Alga, doshman ostena!" ("The Forward to Defeat the Enemy") (1942–1943, a complete collection; individual issues of 1944–1945), "Front hakyykate" ("The Front-line Truth") (39 issues), "Suvorovlarcha kysryklau" ("The Suvorov Onslaught") (2 issues), "Vatan ochen" ("The For the Motherland") (3 issues), "Zhinu bairagy" ("The Victory Banner") (1 issue).

5. *Gabdrakhman Apsalyamov's personal archive:* one issue of each of these newspapers: "Suvorovchy" ("The Suvorov's Follower"), "Trevoga" ("The Alarm") and "Vatan ochen sugyshka" ("The Fight for the Motherland") (reissued).

6. *Mirsai Amir's personal archive:* individual issues of the newspaper "The For the Motherland", one issue of each of these newspapers: "Sovet soldaty" ("The Soviet Soldier"), "Front hakyykate" ("The Front-line Truth") [8, p. 3].

The book, titled "Journalism Born in Flames", includes short excerpts from essays, articles, war episodes, leaflets, memoirs, travelogues, poems, stories, humorous works and letters by Tatar writers and journalists published in front-line newspapers. In addition, a wealth of photographic material is provided that reveals the book's content. All of these are chronologically arranged.

The book, compiled by A. Shamova, consists of two sections. The first section contains materials from 13 newspapers published during the Great Patriotic War [1, pp. 239–223]. The second section presents materials from three newspapers published during the Japanese War (1945) [1, pp. 224–235]. The appendix contains three materials: "Writers who served in front-line newspapers" [1, pp. 239–242], "Personalities who were on business trips" [1, pp. 243], "Information about front-line newspapers published in the Tatar language during the Great Patriotic War" [1, pp. 244].

Readers, having familiarized themselves with this book, can see that during the Great Patriotic War Tatar newspapers were published at the front, our famous writers who lived and worked in the trenches spared no effort to liberate the Soviet country from Hitler's fascists, that they overcame all the trials of the war and fulfilled their civic duty to the Motherland with honor. Their military service in bringing the Great Victory Day closer deserves the highest praise. With this book, A. Shamova has erected a monument to the Tatar writers who participated in the war.

References

1. Shamova, Ә. A. (2022). *Ut echende tugan matbugat: Boyek Vatan sugyshy chorynda tatar telende chykkan front gazetalary zhyyentugu* [Journalism Born in Flames: A Collection of Front-Line Newspapers Published in the Tatar Language During the Great Patriotic War]. 247 p. Kazan, Tatar kitap nashriyaty. (In Tatar)

2. Shamova, Ә. A. *"Әti – och sugyshta bulgan berdanber tatar yazuchysy" – Afzal Shamov turynda istaleklar* ["My Father Is the Only Tatar Writer Who Has Been through Three Wars" – memoirs about Afzal Shamov]. URL: https://intertat.tatar/news/ti-ch-sugyshta-bulgan-berd-nber-tatar-yazuchysy-afzal-shamov-turynda-ist-lekl-r?ysclid=mgejb9n8ie207778310. (In Tatar)

3. Shoshin, V. A. (2006). *Pisateli-korrespondenty na frontakh Velikoi Otechestvennoi voiny* [Writers-Correspondents on the Fronts of the Great Patriotic War]. 610 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

4. Gapon, V. K. (2018). *Voennye korrespondenty* [War Correspondents]. 253 p. Moscow, Patriot. (In Russian)

5. Kamalov, G. (1947). *Front gazetalary* [Front-line Newspapers]. Sovet adabiyaty. No. 5, pp. 91–95. (In Tatar)

6. Ainetdinov, A. K. (1984). *Letopis' podviga: istoricheskii ocherk po stranitsam tatarskikh frontovykh gazet* [Chronicle of a Feat: A Historical Essay Based on the Tatar Frontline Newspapers]. 112 p. Kazan, Tatar. kn.izd. (In Russian)

7. *Vatan sugyshy geroilary - tatarlar* (1943) [Tatar Heroes of the Patriotic War]. Toz. A. Әhmәt. 116 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

8. *Nafrat koche: Kalinin frontyndagy batyr tatar sugyshchylary ham ofitserlar turynda* (1944) [The Power of Hatred: About the Brave Tatar Soldiers and Officers in the Kalinin Front]. Toz. A. Shamov. 116 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

9. Apsalamov G. (1944). *Tonyak balkyshy* [Northern Lights]. 144 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

10. *Batyrlar kitaby: 1 kitap* (1945) [The Book of Heroes: Book 1]. 116 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

11. *Batyrlar kitaby: 2 kitap* (1947) [The Book of Heroes: Book 2]. 116 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

12. *Zhinu yely: Berenche Ukraina frontyndagy batyr tatar sugyshchylary ham ofitserlary turynda* (1946) [The Year of Victory: About the Brave Tatar Soldiers and Officers of the First Ukrainian Front]. Toz. G. Idelle. 116 p. Kazan, Tatar kitap nashriyaty. (In Tatar)

13. *Zhinu yely: Berenche Ukraina frontyndagy batyr tatar sugyshchylary ham ofitserlary turynda* (1948) [The Year of Victory: About the Brave Tatar Soldiers and Officers of the First Ukrainian Front]. Toz. G. Idelle. 116 p. Kazan, Tatar kitap nashriyaty. (In Tatar)

ӘЛФИЯ ШАМОВА ТӨЗЕГӘН «УТ ЭЧЕНДӘ ТУГАН МАТБУГАТ» ИСЕМЛЕ ҖЫЕНТЫККА (КАЗАН: ТАТАР. КИТ. НӘШР. 2022, 247 Б.) БӘЯЛӘМӘ

Гөлнара Фәндәс кызы Җамалетдинова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
gulnara.zamaletdinova@kpfu.ru.

Нурия Усман кызы Хәлиуллина,
М. Акмулла исемендәгә Башкорт дәүләт педагогия университеты,
Россия, 450077, Уфа ш., Октябрь революциясе ур., 3-а йорт,
nurkha@yandex.ru.

Мәкаләдә Әлфия Шамова төзегән «Ут эчендә туган матбугат» җыентыгы бәяләнелә. Әлеге китапта автор, архив документларына нигезләнеп, Бөек Ватан сугышы фронтларында булган вакыйгалар турындагы кырыс хакыйкатьне бөтен Совет халкына җиткергән татар язучы-корреспондентларының күпкырлы эшләренә күзәтү ясый. Җыентыктагы мәкаләләргә кагылышлы иллюстратив материал булу хезмәтне тагы да тулыландыра, фронтта басылып чыккан газеталар, фронт корреспондентлары белән танышу мөмкинлеге бирә.

Төп төшенчәләр: татар әдәбияты, татар язучылары, Бөек Ватан сугышы, татар хәрби матбугаты

Сылтама өчен: Җамалетдинова Г. Ф., Хәлиуллина Н. У. Әлфия Шамова төзегән «Ут эчендә туган матбугат» исемле җыентыкка (Казан: Татар. кит. нәшр. 2022, 247 б.) бәяләмә // Tatarica. 2025. № 2 (25). 174–179 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-174-179

«Ут эчендә матбугат» китабында татар телендә чыккан фронт газеталарына Әлфия Шамова тарафыннан искиткеч бай күзәтү ясалган. Җыентыкта татар язучылары һәм журналистларының мәкаләләреннән өзекләр, шигырьләр, хатлар урын алган. Әлеге чыганаклар фронтта чыккан татар газеталарының эшчәнлеген яктырта, окопларда яшәп иҗат иткән мәшһүр язучыларыбыз Совет илен Гитлер фашистларыннан азат итү өчен ничек көрәшкәннәрен ачык күрсәтә.

Җыентыкны автор әтисе – күренекле татар язучысы Афзал Шамов (1901–1990) истәлегенә багышлый. Военкор Афзал Шамов – өч сугышны узган бердәнбер татар язучысы, Гражданнар сугышы, Бөек Ватан һәм совет-япон сугышларын кичкән шәхес. Өчесенә дә ул үз теләге белән киткән. Язучы 1944 елның 30 июнендә Белоруссиядә тарихта билгеле булган «Багратион» операциясе вакытында җиде немецны әсирлеккә алган. Афзал Шамов өч ел ярым дәвамында «Алга, дошман өстенә!», «Суворовча кысрыклау» исемле фронт һәм хәрби газеталарында эшләгән (1943-1946). Ә.А. Шамова исәпләп чыгарганча, язучының Бөек Ватан сугышы елларында фронт газетасында 600 дән артык язмасы чыккан [2].

Әлфия Шамова Интертатка биргән интервьюсында егермеләп татар язучысы сугыш чорында хәрби корреспондент булып хезмәт иткәне турында сөйли: «Болар Хатыйп Госман, Шәрәф Мөдәррис, Шәйхи Маннур, Абдулла Әхмәт, Әхмәт Ерикәй, Гали Хуҗи, Әхмәт Юныс, Риза Ишморат, Мөхәммәт Садри, Госман Бакиров, Ибраһим Гази, Әхмәт Фәйзи, Габдрахман Әпсәләмов, Гыйз-әл-Габид, Мәхмүд Максуд, Гариф Галиев, Гамир Насрый, Гадел Кутуй, Мөнир Мазунов. Болардан тыш биш язучы – Гомәр Бәширов, Фатих Хөсни, Мирсәй Әмир, Хәсән Хәйри, Газиз Иделле һәм рәссам Байназар Әлмәнов фронт газеталарында ике айлык иҗади командировкада була» [2].

Әлфия Шамова җыентыкны 35 ел элек эшли башлаган. Ул әтисенең 1989 елгы СССР журналистлары бюллетенендә басылган мәкаләсендәге «Еллар үтәр, тарихчылар безнең газетабызның саргайган битләрен дулкынланып актарыр һәм хәрби корреспондентларыбызның

иң кечкенә генә хәбәрләрен укып та: – Нинди изге, нинди бөек эш эшләгәннәр! – дип, аларның исемнәрен бик зур хөрмәт белән телгә алыр» дигән сүзләрне васыять итеп кабул иткән [1]. Бу юлларны автор үзенең кереш сүзе өчен эпиграф буларак куллана.

Бөек Ватан сугышы елларында массакүләм мәгълүмат чараларының һәм хәрби корреспондентларның эшчәнлеге сугыштан соңгы чорда, кызганычка каршы, аз яктыртылган. «Герои военкоры» (2025) махсус проекты мәгълүматлары буенча, фронтта һәм тылда 4,5 мең военкор эшләгән [3]. 80 ел эчендә гомумроссия масштабында журналистларның Бөек Ватан сугышы фронтларындагы эшләренә багышланган ике генә фәнни-популяр басма дөнья күргән: В.А. Шошинның «Бөек Ватан сугышы фронтларындагы язучы-корреспондентлар» китабы [4] һәм В.К. Гапонның «Хәрби корреспондентлар» исемле альбом-китабы.

Татар журналистикасы тарихында бу теманы башлап җибәрүче дип Габдрахман Әпсәламов санала. Язучы 1947 елда «Фронт газеталары» исемле мәкаләсен «Совет әдәбияты» журналында сугыш чорындагы әдәби тәхәллүсе (Г. Камалов) белән бастырып чыгара [5]. 1984 елда Татарстан китап нәшриятында А.К. Айнединовның «Летопись подвига» исемле китабы рус телендә дөнья күрә [6]. Ә. Шамова фаразлавынча, китапның авторы, 16 фронт газетасы сәхифәләре буенча сәяхәт кылып, алар турында тулырак мәгълүмат бирә һәм газеталарның күпьяклы тематикасын ачып күрсәтә. Ләкин автор фронт газеталарын анализлау барышында якташларыбызның батырлыгына багышланган 60 ка якын материалны гына күрсәтә. Аерым игътибарны ул партия һәм комсомолның хәрби подразделениеләрдәге роленә бирә [1, б. 5].

Ә. Шамованың кереш мәкаләсендә татар фронт газеталары материаллары буенча Татгосиздат чыгарган 5 җыентык анализлана: «Ватан сугышы геройлары – татарлар» (1943) [7], «Нәфрәт көче» (1944) [8], «Төньяк балкышы» (1944) [9], «Батырлар китабы» (1945, 1947) [10], [11], «Җиңү елы» (1946, 1948) [12], [13].

Җыентыкны төзү барышында Ә. Шамова төрле архивларда сакланган бай материалны гомумиләштергән:

1. *Татарстан Республикасы Милли музее фонды:* «Ватан өчен», «Фронт хакыйкате», «Җиңү байрагы» газеталарының тулы төпләмәләре, «Алга дошман өстенә» (1944-1945 еллар, тулы төпләмәсе), «Фронт правдасы», «Совет сугышчысы», «Ватан намусы өчен», «Ватанны саклауда», «Суворовчы», «Кызыл Армия» газеталарының аерым саннары.

2. *Татарстан Республикасы Дәүләт архивы:* «Тревога» газетасының 19 саны (1944, 9 август – 1945, 2 август).

3. *Мөхәммәт Садриның шәхси архивы:* «Ватан намусы өчен» газетасының тулы төпләмәсе.

4. *Афзал Шамовның шәхси архивы:* «Ватанны саклауда» (тулы төпләмә), «Алга дошман өстенә» (1942-1943 елларның тулы төпләмәсе; 1944-1945 елларның аерым саннары), «Фронт хакыйкате» (39 сан), «Суворовча кысырыклау» (2 сан), «Ватан өчен» (3 сан), «Җиңү байрагы» (1 сан) газеталарының аерым саннары.

5. *Габдрахман Әпсәләмовның шәхси архивы:* «Суворовчы», «Тревога» һәм «Ватан өчен сугышка» (новодел) исемле газеталарның берәр саны.

6. *Мирсәй Әмирнең шәхси архивы:* «Ватан өчен» газетасының аерым саннары, «Совет сугышчысы» һәм «Фронт хакыйкате» газеталарының берәр саны [8, 3 б.].

«Ут эчендә туган матбугат» исемендәге китапка татар язучылары һәм журналистларының фронт газеталарында басылган очеркларыннан, язмаларыннан, мәкаләләреннән, сугыш эпизодларыннан, листовкалардан, истәлекләрдән, юлъязмалардан, шигырьләреннән, хикәяләреннән, юмор әсәрләреннән һәм хатлардан кыска өзекләр кертелгән. Моннан тыш, китап эчтәлеген ачкан бай фотоматериал да бирелгән. Алар барысы да хронология буенча урнаштырылган.

Ә. Шамова төзегән китап ике бүлектән тора. Беренче бүлектә Бөек Ватан сугышы чорында чыккан 13 газетада булган мәгълүматлар китерелә [1, б. 239-223], ә икенче бүлек Япон сугышы (1945) чорындагы 3 газета материалларыннан тора [1, б. 224-235]. Кушымтада түбәндәгеләр урын ала: «Фронт газеталарында хезмәт иткән язучылар» исемлеге [1, б. 239-242], «Командировкада булган шәхесләр» [1, б. 243], «Бөек Ватан сугышы елларында татар телендә чыккан фронт газеталары турында белешмә» [1, б. 244].

Бу китап белән танышу барышында укучылар, Бөек Ватан сугышы чорында фронтта чыккан татар газеталары хакында мәгълүмат алалар, окопларда яшәп иҗат иткән

мәшһүр язучыларыбызның Совет илен Гитлер фашистларыннан азат итү өчен көчләрен кызганмыйча, сугышның бөтен сынауларын үтеп, үзләренең гражданлык бурычларын Ватан алдында намус белән үтәгәннәрен күрәләр. Бөек Җиңү көнен якынайтуда аларның сугышчан хезмәтләре иң югары бәягә лаек. Әлеге китабы белән Ә. Шамова сугышта катнашкан татар язучыларына һәйкәл куйган.

Әдәбият

1. *Шамова Ә.А.* Ут эчендә туган матбугат: Бөек Ватан сугышы чорында татар телендә чыккан фронт газеталары җыентыгы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2022. 247 б.
2. *Шамова Ә.А.* «Әти – өч сугышта булган бердәнбер татар язучысы» – Афзал Шамов турында истәлекләр // URL: https://intertat.tatar/news/ti-ch-sugyshta-bulgan-berd-nber-tatar-yazuchysy-afzal-shamov-turynda-ist-lekl-r?ysclid=mgejb9n8ie 207778310
3. *Шошин В.А.* Писатели-корреспонденты на фронтах Великой Отечественной войны. М.: Издательство «Наука», 2006. 610 с.
4. *Гапон В.К.* Военные корреспонденты. М.: Издательство «Патриот», 2018. 253 с.
5. *Камалов Г.* Фронт газеталары // Совет әдәбияты. 1947. №5. 91-95 б.
6. *Айнетдинов А. К.* Летопись подвига: исторический очерк по страницам татарских фронтовых газет. Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. 112 с.
7. Ватан сугышы геройлары – татарлар / төз. А. Әхмәт. Казан: Таттосиздат, 1943. 116 б.
8. Нәфрәт көче: Калинин фронттындагы батыр татар сугышчылары һәм офицерлары турында / төз. А. Шамов. Казан: Татгосиздат, 1944. 116 б.
9. Әпсәләмов Г. Төньяк балкышы. Казан: Татгосиздат, 1944. 144 б.
10. Батырлар китабы: 1 китап. Казан: Татгосиздат, 1945. 116 б.
11. Батырлар китабы: 2 китап. Казан: Татгосиздат, 1947. 116 б.
12. Җиңү елы: Беренче Украина фронтындагы батыр татар сугышчылары һәм офицерлары турында / төз. Г. Иделле. Казан: Татар. кит. нәшр., 1946. 116 б.
13. Җиңү елы: Беренче Украина фронтындагы батыр татар сугышчылары һәм офицерлары турында / төз. Г. Иделле. Казан: Татар. кит. нәшр., 1948. 116 б.

РЕЦЕНЗИЯ НА СБОРНИК АЛЬФИИ ШАМОВОЙ «ПЕЧАТЬ, РОЖДЕННАЯ В ОГНЕ» (КАЗАНЬ: ТАТАР. КН. ИЗД-ВО. 2022, 247 С.)

Гульнара Фандасовна Замалетдинова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
gulnara.zamaletdinova@kpfu.ru.

Нурия Усмановна Халиуллина,
Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы,
Россия, 450077, г. Уфа, ул. Октябрьской революции, д. 3-а,
sovet.rus16@gmail.com.

В статье анализируется сборник Альфии Шамовой «Ут эчендә туган матбугат» («Печать, рожденная в огне»). Автор на основе богатого архивного материала реконструирует многогранную деятельность военных корреспондентов на фронтах Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: татарская литература, татарские писатели, Великая Отечественная война, татарские военные газеты

Для цитирования: Замалетдинова Г. Ф., Халиуллина Н. У. Рецензия на сборник Альфии Шамовой «Печать, рожденная в огне» (Казань: Татар. кн. изд-во. 2022, 247 с.) // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 174–179. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-174-179

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-180-186

REVIEW OF THE BOOK "WRITERS' LETTERS FROM THE FRONT: A COLLECTION OF SOLDIER-WRITERS' LETTERS AND AWARD CERTIFICATES" (KAZAN: TATAR BOOK PUBLISHING HOUSE, 2024. 272 P.)

Guzel Amirovna Nabiullina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
GuzelNab2@yandex.ru.

Landysh Giniyatovna Latfullina,
Moscow State Pedagogical University,
1 Malaya Pirogovskaya Str., 119435, Moscow, Russian Federation,
landysh2004@bk.ru.

This article reviews Alfia Shamova's book "Writers' Letters from the Front: A Collection of Soldier-Writers' Letters and Award Certificates" (2024). This large collection, which became the object of this review, is considered from the point of view of its content, structure, scientific, and spiritual value. This work, containing letters from the front and documents – the living memories of the Patriotic War chronicle, helps to revive harsh memories of the terrible forties, as it is imbued with the spirit of the time and the patriotic feelings of Tatar writers, their faith in our victory over the enemy.

Key words: Tatar literature, Tatar writers, Great Patriotic War, Tatar military press, front-line letters

For citation: Nabiullina, G., Latfullina, L. Review of the book "Writers' Letters from the Front: A Collection of Soldier-Writers' Letters and Award Certificates" (Kazan: Tatar Book Publishing House, 2024. 272 p.) // Tatarica. 2025. No. 2 (25), pp. 180–186; https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-180-186

The theme of the Great Patriotic War in literature is a historical memory of those terrible years, of the heroic deeds performed by the immortal sons and daughters who defended the independence of our Motherland. This topic remains relevant today: life reveals new, previously unknown memories and sources, enriching the history of the great deeds of the Soviet people.

It is well-known that 124 Tatar writers took part in the Great Patriotic War, 34 of them died in the battlefield [1, p. 6]. According to the research of historian A. Kabirova, 25 of the 53 writers, members of the Writers' Union, went to the front in the first year of the war [2, p. 396]. "Tatar writers contributed to the glorious victory not only with bullets aimed at the enemy, but also with their pens. M. Jalil, F. Karim, A. Alish, G. Kutuy, N. Bayan, K. Basyrov and others gave their lives for this historic victory, which ensured the freedom of our Motherland and a happy future for our people! During the war, Tatar writers and poets, walking on a knife's edge, maintained constant correspondence. These letters clearly testify to their enormous faith in our victory over the enemy, their concern for the state of literature, the fate of their fellow writers, and their mutual creative friendship even in those difficult times" [3].

Faded and yellowed with age, front-line letters, stamped with field postmarks, are priceless documents, the living relics of the Great Patriotic War, preserving the harsh memory of the "dashing forties." Some of these historical sources were published in the Tatar press over the years, but the majority are preserved in state archives, museum collections, and, rarely, in the hands of private individuals, like precious heirlooms in family archives.

Every historical fact, every document, every piece of evidence in the living memory of the Great Patriotic War are of particular value. In our republic, war letters have been collected and published in collections since 1943. The first collection was prepared and published by the State

Archive employee S. Kirsanov [4]. In 1946, letters from the front could be found in a collection compiled by A. Tarasov and Kh. Gimadi [5]. In 2003, the book "They All Wanted to Live" [6] was published, compiled by N. Frolov and based on sources stored in the archives of the Cheremshansky District. The book consists of letters, memoirs, and documents. Most of the letters are written in the Tatar language, often using Arabic and Latin scripts.

In 1998, the Publishing House "Otechestvo" released the collection "Frontovoe pismo – Front khaty" ("A Frontline Letter") [7]. The booklet presents letters, photographs, and the text of several documents from the Great Patriotic War in Russian and Tatar. The documents were collected during Operation "A Frontline Letter" by the "Snow Landing" search teams of Kazan State Pedagogical University and the "Vatan" ("Fatherland") search team of the History Department, Kazan State University. They were found in the collections of the State Museum of the Republic of Tatarstan, and provided by residents of the Republic. The illustrations include samples of letters, postcards, identification cards, etc.

In 2010, the National Archives compiled and published a collection entitled "Letters from the Front. 1941–1945". [8] The collection includes front-line letters from such famous writers as Musa Jalil, Fatih Karim, Mikhail Bubennov, Adel Kutuy, Gennady Paushkin, and others.

In 2014, Alfiya Shamova, the daughter of the renowned writer Afzal Shamov, compiled and published a collection of letters and award certificates sent from the front by Tatar writers who had participated in the war. The book contains over 500 letters [9]. In 2024, this book was slightly abridged and republished by the Tatar Book Publishing House under the title "Writers' Letters from the Front: A Collection of Soldier-Writers' Letters and Award Certificates" [10].

These letters from Tatar front-line writers, included in the book, were provided by: 1) the National Archive of the Republic of Tatarstan; 2) the Center for Written and Musical Heritage of the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Arts of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan; 3) the National Museum Fund of the Republic of Tatarstan; 4) personal funds of writers (Afzal Shamov, Gabdrakhman Apsalyamov, and Mirsai Amir); 5) letters published in print.

The collection includes letters from 39 Tatar writers who participated in the Patriotic War, among them: Musa Jalil, Abdullah Alish, Nur Bayan, Miftah Vadut, Fatih Karim, Kasym Vakhit, Adel Kutuy, Kashfi Basirov, and Demyan Fathi. The collection includes letters from Rakhman Ilyas, Iskhak Zakirov, Khatip Gusman, Gabdrakhman Apsalyamov, Muhamed Sadri, Garif Galiev, Shaikhi Mannur, G.-Khalik Sadri, Sharaf Mudarris, Atilla Rasikh, Sibgat Khakim, Abdulla Akhmet, Afzal Shamov, Gumer Bashirov, Akhmet Erikey, Ibrahim Ghazi, Gali Khudzhi, Anvar Davydov, Fatih Khusni, Riza Ishmurat, Nuri Arslanov, Gamir Nasri, Idris Tuktar, Khassan Khairi, Gusman Bakirov, Akhmet Fayzi, Asgat Aydar, Gaziz Idelle, and Makhmut Khusain. These letters are addressed to pen pals from one front to the other front and to the rear, to the Writers' Union, and to literary critics. The authors of these letters are eleven outstanding heroes who sacrificed their lives for their homeland: Musa Jalil, Abdullah Alish, Fatih Karim, Nur Bayan, Adel Kutuy, Rakhman Ilyas, Kashfi Basirov, Miftah Vadut, Kasym Vakhit, Ishak Zakirov, and Demyan Fathi. The book contains 35 certificates of orders and medals awarded to the writers for bravery at the front, brief information about the authors, artists, and scholars, and important notes in the footnotes.

The letters from frontline writers, published in this collection, are of immense spiritual value. These frontline letters capture the spirit and patriotic feelings of the time, imbued with a tremendous faith in our victory over the enemy. These letters, written on a shovel, a boot, or the bottom of a mess tin, can be divided into two groups. In the first group, there are official letters: frontline writers, concerned about their families and their work, primarily addressed the Soviet authorities, the trade union leaders, and the editor of the journal "Soviet Literature." At the same time, they also sent letters requesting materials for publication in newspapers, published at the front. As we know, the writer, literary scholar, and educator Kh. Gusman, like most members of Tatar intelligentsia, was sent to the front from the first days of the war. He served on the front lines as a war correspondent for frontline newspapers, as an officer in a sapper brigade, and met the end of the war in the German town of Güstropht. During the war years, he did not forget about literary work: he compiled a collection of frontline notes, "On the Line of Fire," and wrote the story "A Fiery Heart." This collection contains letters from Kh. Gusman to G. Kashshaf, Kh. Yarmi, T. Gizzat, M. Amir, G. Bashirov, and others, giving an idea of the writer's tireless creative work at the front. For example, on November 21, 1943, he wrote to G. Kashshaf,

concerned about the fate of his works: *"I have sent you the collection "On the Line of Fire"... When will you publish it? My wife will draw up the contract. A letter of confidence has been sent to her"* [10, p. 82].

The second group consists of letters from writers to their colleagues. Tatar writers, who at every opportunity wrote and created literary works even under a hail of fire, during bomb explosions, or during brief periods of silence, inspired their comrades to perform great deeds with their fiery words. Although written in flames, "they contain no tears of lamentation, no sadness, no pain, no groans". Even in times of terror, writers shared their literary plans and thoughts on the future of Tatar literature, expressed concern for the fate and work of their fellow writers, conveying feelings of creative friendship and aspirations. We know that the writer, publicist, and public figure A. Kutuy was called to the front in 1942. During the Great Patriotic War, he wrote numerous articles for foreign countries through the Soviet Information Bureau and spoke on Moscow Radio. For his bravery and service at the front, he was awarded the Order of the Patriotic War, 2nd class, the Order of the Red Star, and medals. The collection includes letters from A. Kutuy to A. Shamov, T. Gizzat, G. Kashshaf, K. Nadzhmi, G. Bashirov, and others. In a letter to G. Bashirov dated January 1, 1945, he wrote: *"I'm so eager to write... I want to defeat the damned Germans as soon as possible, and then roll up my sleeves and write. I wish these days would come soon!"* [10, p. 57].

The content of the letters is clearly influenced by the censorship and ideological attitudes of the time. A. Shamova's preface provides the following explanation: "At the beginning of the war, some Tatar writers wrote letters from the front in Russian, since due to censorship, they took a week or ten days to arrive; in Tatar, about a month; while in Arabic, three months" [10, p. 4].

Most of the letters, included in the collection, have been published for the first time. Some letters, known to the general public, are presented in full. For example, the full text of M. Jalil's letter to G. Kashshaf, dated June 3, 1942, has been published for the first time [pp. 10, 13].

The collection is enriched with photographs. The appendix contains useful material: a table entitled "Information on frontline newspapers published in the Tatar language during the Great Patriotic War" [10, pp. 257–258]. The list of writers who worked for the newspapers deserves special attention [10, p. 259].

Frontline letters by Tatar writers demonstrate a breadth of content and a diversity of perspectives in plot construction. The content of the letters and their internal logic are closely linked to factors of personal and combat situations. These triangular frontline letters, filled with longing for the homeland, hatred of the enemy, dark sorrow, and tears, will preserve historical memory, passing it on from generation to generation. Frontline memoirs, frontline photographs, letters from frontline soldiers, and frontline newspapers – all of them require detailed scholarly study.

We, agreeing with historian A. Ivanov's opinion, consider front-line epistolary documents in the regions to be valuable sources that can serve as a basis for studying the dynamics of changes in the political consciousness of soldiers during the war years [11, p. 23], the features of the "dialogue" between the authorities and society, and the literary lives of Tatar writers.

References

1. *Tatarstannyn frontovik yazuchylary* (2016) [Tatarstan Frontline Writers]. Sost. Sh. Mustafin, F. Mushinskiy. 367 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

2. Kabirova, A. Sh. (2013). *Tatarskaya ASSR – vazhnaya tylovaya baza SSSR* [The Tatar ASSR Is an Important Rear Base for the USSR]. Istoriya tatar s drevneishikh vremen: v semi tomakh. T. VII. Tatary i Tatarstan v 20 – nachale 21 v. Pp. 388–398. Kazan, Institut Istorii Akademii nauk respubliki Tatarstan. (In Russian)

3. *Fronttan khatlar* (1958) [Letters from the Front-line]. Pp. 76–81. Sovet ədəbiyəty. No. 2. (In Tatar)

4. *Pis'ma s fronta: Urozhentsy Tatarii – uchastniki Velikoi Otechestvennoi voiny s Germaniei* (1943) [Letters from the Front: Natives of Tatarstan – Participants in the Great Patriotic War with Germany]. 43 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Russian)

5. *V boyakh za nashu Sovetskuyu Rodinu: (Sbornik dokumentov Velikoi Otechestvennoi vojny)* (1946) [In the Battles for Our Soviet Motherland: (Collection of Documents of the Great Patriotic War)]. A. Tarasov, Kh. Gimadi; Kazan. filial Akad. nauk SSSR. In-t yazyka, lit-ry i istorii. 136 p. Kazan, Tatgosizdat, Kn. f-ka im. Kamil' Yakub. (In Russian)

6. *Vse oni khoteli zhit': Frontovye pis'ma, vospominaniya, fotogr., dokumenty iz fondov Cheremshan. Memorial. tsentra* (2003) (They All Wanted to Live: Front-line Letters, Memoirs, Photographs, Documents from the Cheremshan Memorial Center Collections). Sost. N. S. Frolov. 255 p. Kazan, TaRIKH. (In Russian)

7. *Frontovoe pismo – Front khaty* (1998) [A Frontline Letter]. 72 p. Kazan, Otechestvo. (In Russian)

8. *Pis'ma s fronta. 1941–1945 gg.: sbornik dokumentov* (2010) [Letters from the Front. 1941–1945: A Collection of Documents]. Gl. arhivnoe upr. pri Kab. Ministrov Resp. Tatartan, Central'nyi gos. arhiv istoriko-politicheskoi dokumentatsii Resp. Tatarstan, Nats. Arhiv Resp. Tatarstan (sost. D. I. Ibragimov i dr.). 230 p. Kazan, Gasyr. (In Russian)

9. *Sugysh uty belən өtelgan yazmyshlar: ike kitapta. – Berenche kitap: Frontovik yazuchylarnyn hatlary həm bulaklau kagaz'lare zhyentygy* (2014) [Fates Engulfed in the Flames of War: In Two Books. – Book One: A Collection of Letters and Award Documents from Frontline Writers]. Sost. A. Shamova; red. F. Zhaukharova]. 623 p. Kazan, Ikhlas. (In Tatar)

10. *Ədiplərnen front kharlary: frontovik yazuchylarnyn hatlary həm buləkləү kəgaz'laəre zhyentygy* (2024) [Front Letters of Writers: A Collection of Letters and Award Documents from Frontline Writers]. Sost. A. Shamova. 272 p. Kazan. Tat. kit. nashr. (In Tatar)

11. Ivanov, A. Yu. *Frontovye pis'ma uchastnikov Velikoi Otechestvennoi voiny kak istoricheskii istochnik: po materialam Respubliki Tatarstan: avtoreferat dis.. ... kand. ist. nauk:* (2009) [Front-line Letters from Participants in the Great Patriotic War as a Historical Source: Based on Materials from the Republic of Tatarstan: Ph.D. Thesis Abstract]. Kazan, 24 p. (In Russian)

«ӘДИПЛӘРНЕҢ ФРОНТ ХАТЛАРЫ» (КАЗАН: ТАТАР. КИТ. НӘШР., 2024. 272 Б.) ҖЫЕНТЫГЫНА БӘЯЛӘМӘ

Гүзәл Әмировна Нәбиуллина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
GuzelNab2@yandex.ru.

Ландыш Гыйният кызы Латфуллина,
Мәскәү дәүләт педагогия университеты,
Россия, 119435, Мәскәү ш., Малая Пироговская ур., 1 нче йорт,
landysh2004@bk.ru.

Тәкъдим ителгән мәкаләдә Әлфия Шамова тарафыннан төзелгән «Әдипләрнең фронт хатлары: фронтовик язучыларның хатлары һәм бүләкләү кәгазьләре җыентыгы» дип аталган китапка (2024) күзәтү ясала. Бәяләү объекты итеп алынган саллы җыентык эчтәлеге, төзелеше, фәнни һәм рухи кыйммәтләре ягыннан тикшерелә. Чор сулышын һәм татар язучыларының ватанпәрвәрлек хисләре, дошманны җиңүгә зур ышаныч белән сугарылган фронт хатларын, документларын – Ватан сугышы елъязмасының җанлы истәлекләрен туплаган бу хезмәт дәһшәтле кырыгынчы елларның кырыс чынбарлыгын күзалларга ярдәм итә.

Төп төшенчәләр: татар әдәбияты, татар язучылары, Бөек Ватан сугышы, татар хәрби матбугаты, фронт хатлары

Сылтама өчен: Нәбиуллина Г.Ә., Латфуллина Л.Г. «Әдипләрнең фронт хатлары» (Казан: Татар. кит. нәшр., 2024. 272 б.) җыентыгына бәяләмә // Tatarica. 2025. № 2 (25). 180–186 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-180-186

Әдәбиятта Бөек Ватан сугышы темасы – дәһшәтле еллар, Ватаныбызның бәйсезлеген саклап калган үлемсез ул һәм кызларның батырлыклары турындагы тарихи истәлек. Бу тема бүген дә үзенең актуальлеген югалтмый: тормыш безгә моңа кадәр мәгълүм булмаган яңа хатирәләр һәм чыганаклар ача, совет халкының бөек гамәлләр тарихын баета.

Билгеле булганча, Бөек Ватан сугышында 124 татар язучысы катнаша, шуларның 34 е сугыш кырында ятып кала [1, б. 6]. Тарих фәннәре докторы А.Ш. Кәбирова тикшере-нүләренә караганда, сугышның беренче елында Язучылар берлегендә торган 53 язучыдан 25 е фронтка китә [2, б. 396]. «Татар язучылары дошманга төзәп аткан пулялары белән генә түгел, каләмнәре белән дә данлы җиңүгә үз өлешләрен керттеләр. М. Җәлил, Ф. Кәрим, А. Алиш, Г. Кутуй, Н. Баян, К. Басыйров һәм башкалар Ватаныбызга азатлык, халкыбызга бәхетле киләчәк тәэмин иткән бу тарихи җиңү өчен башларын салдылар! Сугыш елларында ут эчендә йөрүче татар язучылары, шагыйрьләре бер-берләре белән даими рәвештә хат язышып тордылар. Бу хатларда аларның

дошманны җиңүгә зур ышанычлары, шундый авыр көннәрдә дә әдәбиятның торышы, каләмдәш иптәшләренең язмышы турында кайгыртып торулары, үзара һәм иҗади дуслыклары ачык күренә» [3].

Вакыт үтү белән уңып һәм саргаеп беткән, кыр почтасы штемпеле сугылган фронт хатлары – бәяләп бетергесез документлар, «дәһшәтле кырыгынчы» елларның кырыс истәлеген саклаган Бөек Ватан сугышы елъязмасының җанлы истәлекләре. Бу тарихи чыганакларның кайберләре төрле елларда татар матбугаты битләрендә дөнья күрде, күбесе дәүләт архивларында, музей фондларында, һәм сирәк кенә аерым кешеләр кулында кадерле истәлек булып гаилә архивларында саклана.

Бөек Ватан сугышы чорына караган һәр тарихи факт, һәр документ, һәр җанлы истәлек аеруча кадерле. Республикабызда сугыш хатларын 1943 нче елдан җыентык итеп туплап бастыра башлыйлар. Беренче җыентык Дәүләт архивы хезмәткәре С.И. Кирсанов тарафыннан әзерләп бастырыла [4]. 1946 нчы елда А. Тарасов, Х. Гыймади төзегән тупланмада фронт хатлары белән танышырга мөмкин [5]. 2003 нче елда Н.С. Фролов тарафыннан Чирмешән районы архивларында сакланган чыганаклар нигезендә төзелгән «Все они хотели жить» дигән китап [6] дөнья күрә. Китап хатлардан, хатирәләрдән, документлардан тора. Хатларның күбесе татар телендә, еш кына гарәп һәм латин графикасын кулланып язылган.

1998 нче елда «Отечество» нәшриятында «Фронтовое письмо – Фронт хаты» исемле җыентык [7] дөнья күрә. Әлеге брошюрада Бөек Ватан сугышы чорындагы хатлар, фотосурәтләр һәм рус, татар телләрендә кайбер документларның текстлары бирелгән. Документлар «Фронт хаты» акциясе барышында КДПУның «Карлы десант» («Снежный десант») эзләү отрядлары һәм КДУның тарих факультеты, «Ватан» («Отечество») эзләү төркеме сугышчылары тарафыннан җыелган, ТР Дәүләт музее фондларыннан алынган, шулай ук республика халкы тарафыннан тапшырылган. Иллюстрацияләр арасында хат үрнәкләре, почта карточкалары, грамоталар һ. б. очратырга мөмкин.

2010 нчы елда Милли архив тарафыннан «Письма с фронта. 1941-1945 гг.» [8] исемле җыентык төзеп бастырыла. Документлар арасында Муса Җәлил, Фатих Кәрим, Михаил Бубеннов, Гадел Кутуй, Геннадий Паушкин һ. б. күренекле әдипләрнең фронт хатлары урын ала.

2014 нче елда күренекле язучы Афзал Шамовның кызы Әлфия Шамова сугышта катнашкан татар язучыларының фронттан юллаган хатларын һәм бүләкләү кәгазьләрен туплап, җыентык төзеп бастыра. Анда 500 дән артык хат урнаштырылган [9]. 2024 нче елда бу китап берникадәр кыскартылып, «Әдипләрнең фронт хатлары: фронтовик язучыларның хатлары һәм бүләкләү кәгазьләре җыентыгы» исеме белән Татар китап нәшриятында кабат дөнья күрә [10].

Китапка кертелгән татар фронтовик язучылары язган хатларның чыганаклары берничә: 1) Татарстан Республикасының Милли архивы; 2) Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге; 3) Татарстан Республикасының Милли музей фонды; 4) Язучыларның шәхси фондлары (Афзал Шамов, Габдрахман Әпсәләмов, Мирсәй Әмир); 5) Матбугат битләрендә дөнья күргән хатлар.

Җыентыкта Ватан сугышында катнашкан 39 татар язучысы – Муса Җәлил, Абдулла Алиш, Нур Баян, Мифтах Вәдүт, Фатих Кәрим, Касыйм Вахит, Гадел Кутуй, Кәшфи Басыйров, Демьян Фәтхи. Рахман Ильяс, Исхак Закиров, Хатип Госман, Габдрахман Әпсәләмов, Мөхәммәт Садри, Гариф Галиев, Шәйхи Маннур, Г.-Халикъ Садри, Шәрәф Мөдәррис, Атилла Расих, Сибгат Хәким, Абдулла Әхмәт, Афзал Шамов, Гомәр Бәширов, Әхмәт Ерикәй, Ибраһим Гази, Гали Хуҗи, Әнвәр Давыдов, Фатих Хөсни, Риза Ишморат, Нури Арсланов, Гамир Насрый, Идрис Туктар, Хәсән Хәйри, Госман Бакиров, Әхмәт Фәйзи, Әсгать Айдар, Газиз Иделле, Мәхмүт Хөсәен хатлары урын алган. Бу хатлар фронттан фронтка, һәм тылга каләмдәш дусларына, Язучылар берлегенә, әдәбият галимнәренә адресланган. Хат авторлары арасында Ватаныбыз өчен гомерләрен биргән 11 тиңдәшсез батыр – Муса Җәлил, Абдулла Алиш, Фатих Кәрим, Нур Баян, Гадел Кутуй, Рахман Ильяс, Кәшфи Басыйров, Мифтах Вәдүт, Касыйм Вахит, Исхак Закиров, Демьян Фәтхи дә бар. Китапта язучыларга фронтта күрсәтелгән батырлыкларына мөнәсәбәтле бирелгән орден-медальләрнең 35 бүләкләү кәгазе урнаштырылган, әдипләр, сәнгать осталары, галимнәр турында кыскача белешмә, астөшермәләрдә әһәмиятле искәрмәләр урын ала.

Җыентыкта басылган фронтовик язучыларның хатлары гаять зур рухи кыйммәткә ия. Язучыларның фронт хатлары шул чорның

сулышын һәм ватанпәрвәрлек хисләрен саклаган, дошманны җиңүгә зур ышаныч белән сугарылган. Кәгазен көрәккә, я итек кунычына, я котелок төбенә куеп язылган бу хатларны ике төркемгә бүлергә мөмкин. Беренче төркемгә кергән рәсми хатларда, беренче чиратта, фронтовик язучылар, үз гаиләләрен, иҗатларын кайгыртып, совет органнарына, берлек җитәкчесенә, «Совет әдәбияты» журналы мөхәрриренә мөрәҗәгать итәләр. Шул ук вакытта алар фронтта чыга торган газеталарга бастыру өчен, материал сорап та хатлар юллыйлар. Мәгълүм булганча, язучы, әдәбият галиме, педагог Х. Госман күпчелек татар зыялылары кебек, сугышның беренче көннәреннән үк фронтка озатыла, фронт газеталарының хәрби корреспонденты, саперлар бригадасы офицеры сыйфатында алгы сызыкта булып, сугышны Алманиянең Гюстроф шәһәрендә тәмамлый. Сугыш елларында әдәби иҗатын да онытмый: «Ут сызыгында» дигән фронт язмалары җыентыгын төзи һәм «Ялкынлы йөрәк» дигән повестен яза. Әлеге тупланмада Х. Госманның Г. Кашшафка, Х. Ярмигә, Т. Гыйззәткә, М. Әмиргә, Г. Бәшировка һ.б. язган хатлары урын ала, бу хатлар әдипнең фронттагы тынгысыз иҗади эшчәнлеген күзалларга мөмкинлек бирә. Мисал өчен, 1943 нче елның 21 нче ноябрендә Г. Кашшафка ул, әдәби әсәрләре язмышы өчен борчылып, болай дип яза: «*Мин сезгә "Ут сызыгында" дигән җыентык җибәргән идем... Аны кайчан басып чыгарасыз? Договорны минем хатын төзер. Аңа ышаныч язуы җибәрелгән*» [10, б. 82]

Икенче төркемгә язучыларның каләмдәш иптәшләренә язган хатлары керә. Ут яңгыры астында да, бомбалар шартлаганда да, яисә кыска гына тынлык вакытларында да язарга, иҗат итәргә мөмкинлек тапкан татар язучылары бу хатларда ялкынлы сүзләре белән көрәштәшләрен зур батырлыкларга рухландырган. Ут эчендә язылган булсалар да, «аларда зар, моңсулык, әрнү, сыкрануның да әсәре дә юк». Каләм ияләре дәһшәтле көннәрдә дә татар әдәбиятының киләчәге турындагы әдәби планнары һәм фикерләре белән уртаклашалар, каләмдәшләренең язмышы, иҗаты турында кайгырталар, үзара иҗади дуслык хисләрен, омтылышларын җиткерәләр. Белгәнебезчә, язучы, публицист, җәмәгать эшлеклесе Г. Кутуй 1942 нче елны сугышка алына. Бөек Ватан сугышы вакытында ул Совинформбюро буенча чит ил өчен күп мәкаләләр яза, Мәскәү радиосыннан чыгышлар ясый. Фронтта күрсәткән батырлыклары һәм хезмәтләре өчен, ул II дәрәҗә Ватан сугышы, Кызыл йолдыз орденнары һәм төрле медальләр белән бүләкләнә. Җыентыкта Г. Кутуйның А. Шамовка, Т Гыйззәткә, Г. Кашшафка, К. Нәҗмигә, Г. Бәшировка һ. б. язган хатлары урын ала. 1945 нче елның 1 гыйнварында Г. Бәшировка язган бер хатында ул болай ди: «*Язасы килә дә соң... Каһәрләнгән немецларны тизрәк җиңеп кайтасы иде дә, җиң сызганып язып утырасы иде. Тизрәк җитсен иде шул көннәр!*» [10, б. 57].

Хатларның эчтәлегенә цензура һәм чорның идеологик күрсәтмәләре йогынты ясаганы ачык күренә. Ә. Шамованың кереш сүзендә мондый аңлатма бирелә: «Сугыш башында кайбер татар язучылары фронттан хатны рус телендә яза, чөнки цензура аркасында алар атна-ун көн, татар телендәгеләр бер ай чамасы, гарәп графикасындагылары өч айлап йөргәннәр» [10, б. 4].

Җыентыкта урын алган хатларның күбесе беренче тапкыр әйләнешкә кертелә. Киң җәмәгатьчелеккә билгеле кайбер хатлар исә тулы вариантта тәкъдим ителә. Мәсәлән, М. Җәлилнең 1942 нче елның 3 нче июнендә Г. Кашшафка язган хатының тулы тексты беренче тапкыр бастырыла [10, б. 13].

Җыентыкның эчтәлеге фотоматериаллар белән баетылган. Китапның кушымтасында да файдалы материал урын алган: таблица рәвешендә «Бөек Ватан сугышы елларында татар телендә чыккан фронт газеталары турында белешмә» бирелгән [10, б. 257–258]. Газеталарда эшләгән язучыларның исемлеге дә аерым игътибарга лаек [10, б. 259].

Татар язучыларының фронт хатлары сюжет төзү ягыннан эчтәлекнең киңлеген һәм фикер-карашлар төрлелеген күрсәтә. Хатларның эчтәлеге, шулай ук аның эчке мантыйгы шәхси һәм хәрби мохит факторлары белән тыгыз бәйләнгән. Туган якны сагыну, дошманга нәфрәт, кара кайгы, күз яшьләре белән сугарылган өчпочмаклы фронт хатлары буыннар артыннан буыннарны алмаштыра-алмаштыра тарихи хәтерне саклаячак. Сиксән елдан артык вакыт эчендә дәһшәтле елларның михнәтен, ачысын, ватанпәрвәрлек хисләрен җуймаган фронт истәлекләрен, фронтта төшерелгән рәсемнәрне, фронтовик хатларын, фронт газеталарын – боларның барысын да фәнни яктан җентекләп өйрәнү сорала.

Без, тарихчы А.Ю. Ивановның фикеренә кушылып, төбәкләрдәге фронт эпистоляр документларын, сугыш елларында солдатларның сәяси үзаңы үзгәрү динамикасын [11, б.

23], хакимият белән җәмгыять арасындагы «диалог» үзенчәлекләрен, шулай ук татар язучыларының әдәби тормышын өйрәнү өчен нигез булып тора алырлык кыйммәтле чыганаклар дип саныйбыз.

Әдәбият

1. Татарстанның фронтовик язучылары / төз.: Ш. Мостафин, Ә. Мушинский. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 367 б.
2. *Кабирова А.Ш.* Татарская АССР – важная тыловая база СССР // История татар с древнейших времен: в семи томах. Т. VII. Татары и Татарстан в XX – начале XXI в. Казань: Институт истории АН РТ, 2013. С. 388–398.
3. Фронттан хатлар // Совет әдәбияты. 1958. №2. Б. 76–81.
4. Письма с фронта: Уроженцы Татарии – участники Великой Отечественной войны с Германией. Казань: Татгосиздат, 1943. 43 с.
5. В боях за нашу Советскую Родину: (Сборник документов Великой Отечеств. войны) / А. Тарасов, Х. Гимади; Казан. филиал Акад. наук СССР. Ин-т языка, лит-ры и истории. Казань: Татгосиздат: Кн. ф-ка им. Камиль Якуб, 1946. 136 с.
6. Все они хотели жить: Фронтовые письма, воспоминания, фотогр., документы из фондов Черемшан. Мемориал. центра / [Сост. Фролов Н.С.]. Казань: ТаРИХ, 2003. 255 с.
7. Фронтовое письмо – Фронт хаты: сборник. Казань: Отечество, 1998. 72 с.
8. Письма с фронта. 1941–1945 гг.: сборник документов / Гл. архивное упр. При Каб. Министров Респ. Татартан, Центральный гос. Архив историко-политической документации Респ. Татарстан, Нац. Архив Респ. Татарстан [сост. Д.И. Ибрагимов и др.]. Казань: Гасыр, 2010. 230 б.
9. Сугыш уты белән өтелгән язмышлар: ике китапта. – Беренче китап: Фронтовик язучыларның хатлары һәм бүләкләү кәгазьләре җыентыгы / [төз. һәм аңлатмалар язучы Ә. Шамова; мөх-р Ф. Җәүһәрова]. Казан: Ихлас, 2014. 623 б.
10. Әдипләрнең фронт хатлары: фронтовик язучыларның хатлары һәм бүләкләү кәгазьләре җыентыгы / [авт.-төз.; кереш сүз авт. Ә. Шамова] Казан: Татар. кит. нәшр., 2024. 272 б.
11. *Иванов. А. Ю.* Фронтовые письма участников Великой Отечественной войны как исторический источник: по материалам Республики Татарстан: автореферат дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. [Место защиты: Казан. гос. ун-т]. Казань, 2009. 24 с.

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ «ФРОНТОВЫЕ ПИСЬМА ПИСАТЕЛЕЙ»: (КАЗАН: ТАТАР. КН. ИЗД-ВО, 2024. 272 С.)

Гузаль Амировна Набиуллина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
GuzelNab2@yandex.ru.

Ландыш Гиниятовна Латфуллина,
Московский педагогический государственный университет,
Россия, 119435, г. Москва, ул. Малая Пироговская, д. 1,
landysh2004@bk.ru.

В данной статье представлен обзор книги Альфии Шамовой «Әдипләрнең фронт хатлары: фронтовик язучыларның хатлары һәм бүләкләү кәгазьләре җыентыгы» (2024). Это документальное издание рассматривается с точки зрения содержания, структуры, научной и духовной ценности. В книге собраны фронтовые письма, документы – живые воспоминания летописи Великой Отечественной войны, проникнутые духом времени и патриотическими чувствами татарских писателей, верой в победу над врагом. Эти материалы помогают представить суровую жизнь страшных сороковых годов.

Ключевые слова: татарская литература, татарские писатели, Великая Отечественная война, татарская военная печать, фронтовые письма

Для цитирования: Набиуллина Г. А., Латфуллина Л. Г. Рецензия на книгу «Фронтовые письма писателей»: (Казан: Татар. кн. изд-во, 2024. 272 с.) // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 180–186. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-180-186

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-187-194

REVIEW OF THE WORK "THE HERO'S PEN: EXAMPLES OF THE WORKS OF TATAR WRITERS WHO DIED IN THE GREAT PATRIOTIC WAR"

Ilvira Nikolaevna Denmukhametova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
Ilvira.Denmukhametova@kpfu.ru.

Darmon Saidahmedovna Urayeva,
Bukhara State University,
11 M. Iqbal Str., Bukhara, 200118, Republic of Uzbekistan,
darmon.uraeva@mail.ru.

The article provides a review of the book "The Hero's Pen: Examples of the Work of Tatar Writers Who Died in the Great Patriotic War", compiled by V. Nuriev and L. Safiullina to mark the 80th anniversary of the Great Victory. The points of analysis are its content, structure, and literary examples passed on to the post-war generation as a deep memory and relics, which are evaluated as scientific and cultural value.

Key words: Great Patriotic War, Tatar writers who died in the fronts, artefacts, front-line writers, memory, heroes

For citation: Denmukhametova, I., Urayeva, D. Review of the work "the hero's pen: examples of the works of Tatar writers who died in the great patriotic war"// Tatarica. 2025. № 2 (25), pp. 187–194. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-187-194

"May 9, 2025 marked the 80th anniversary of the Victory in the Great Patriotic War. This anniversary will be remembered as a great event in the history of our country, because the Great Victory is a symbol not only of the past, but also of national identity, pride, courage, perseverance and unity of the people. The victory became the most important event of the 20th century, which changed world history. The Soviet Union played a key role in the defeat of fascism, and this feat will forever remain in the memory of posterity" [1].

From the first days of the Great Patriotic War, the patriotic sons and daughters of our country, regardless of age, occupation, nationality, joined hands and stood guard over the Motherland. There were many writers among them. "Writers and poets of our republic, employees of publishing houses, printers, all who were able to take up arms, went to the front one after another, dressed in military uniforms. Their military fate and creative work were imbued with courage, dedication, and patriotism. In the midst of the Great Patriotic War, they courageously fought not only with weapons in their hands, but also with their words!" [1]. Unfortunately, not everyone who went into battle was able to return. Among those who died in the battlefields, there were 31 writers and 22 journalists from Tatarstan. We have no right to forget these heroes: despite the fact that they were in the battlefield, they fought the enemy with their creative work, in order to foster patriotic feelings among the soldiers and inspire them to win a victory.

Immediately after the outbreak of the Great Patriotic War, it took the editorial board, consisting of Musa Dzhalil, Kavi Nadzhmi, and Khassan Khairi, very short time to prepare a collection of poems "For the Motherland" for publication, it included the works of 32 Russian and Tatar Soviet poets [2]. During these years, several dozen collections of poems, essays, and short stories were published, inspiring our people to fight the enemy. These works, printed by the "Tatgosizdat" Publishing House, are a source of information about the history of our past, they provide an opportunity to convey to today's reader the fruits of the work, performed by the writers who laid their heads down in the battlefields.

As we know, in 1961, the pathfinder-writer Samat Shakir published a collection of works called "They Are in the Ranks" ("Alar safta") by the Tatar writers who died in the war, which

provided an opportunity to get acquainted with their creative work. This book contains biographical information about each writer [3]. In 1985, Samat Shakir republished his collection “They Are in the Ranks.” A new name was added to the content of the book: its readers were given the opportunity to familiarise themselves with the samples of Rakhim Sattar’s wartime work [4].

Samat Shakir’s commitment to the topic is reflected in the way this work is compiled, in the presentation of information about each writer, and in the order in which samples of their work are arranged in the book. The collection begins with M. Dzhalil’s poems and ends with R. Sattar’s poem “The Oath” (“The Ant”), in them heroic writers prove their willingness to sacrifice their lives for the freedom of their Motherland, native land, the mothers and children. In this way, the compiler of the collection wanted to emphasise the poets and writers’ patriotism, to convey this feeling to the readers.

The study and collection of the front-line writers’ works continued further on: In 1979, R. Mustafin’s collection “Three Warrior Poets” (“Tri poeta-voina”) was published. The poems by A. Alish, Kh. Mudzey, and R. Sattar were translated into Russian [5].

We must know and remember the Tatar writers, the heroic writers, who did not return from the battlefields. Their names are carved in stone: Musa Dzhalil, Fatikh Karim, Adel Kutui, Nur Bayan, Abdullah Alish, Rakhman Ilyas, Mukhammad Abliev, Demyan Fatkhi, Khabra Rakhman, Miftakh Vadut, Kashfi Basyrov, Khayretdin Mudzhey, Shamil Garay, Musagit Mustafin, Mansur Gayaz, Agzam Kamal, Akhmet Gimadov, Iskhaq Zakirov, Ismagil Shafiev, Khamit Kavi, Kasim Vakhit, Maks Gatau, Mukhametsha Mamin, Aitzak Aitov, Mukhammad Akhmetgaliyev, Abdullah Galiyev, Akhtyam Aminov, Suleiman Mulyukov… These are the people of different ages, engaged in creative work in different genres... Among them were those whose works had already won the hearts of the people, who were already well-known writers, and those who just began to walk along their creative path. But all of them were real heroes, because each of them was involved in the struggle for the freedom of the country, following the fate of a warrior. We have no right to forget these writers.

In 2010, the Tatar Book Publishing House printed a new collection of works and short biographies of the above-mentioned poets and writers compiled by Vakif Nuriev and Liliya Safiullina. It was given the name “The Hero’s Pen”. The book includes poems, short stories, excerpts from the works that are in tune with the present day, the modern period. In the book, the concept of presenting information about hero writers is also different: It is arranged in alphabetical order.

The preface to the collection “The Hero’s Pen” was written by poet Ilfak Ibragimov, the laureate of the G. Tukay State Prize of the Tatarstan Republic. In the title, he quotes F. Karim: “I’m entering the most terrifying battle.” I. Ibragimov draws attention to the fact that the compliers provided supplementary material for the biographies of the heroes about their creative path, and their lives are described in more detail. He notes that “it makes a lot of sense that the book begins with letters from the Tatar people to the Tatar warriors and the letters of the Tatar warriors to the Tatar people” and he expresses hope that “the readers will not remain indifferent to these letters, which are imbued with the common thoughts and feelings, they are the voice of our people’s souls, including front-line Tatar writers” [6, p. 4].

Indeed, these letters are capable of penetrating into the soul of everyone. 1,511,013 people signed the first “letter from the Tatar people to their sons at the fronts of the Patriotic War.” These people praise the Tatar youths on the battlefields and pin their hopes on them. Among other things, the letter mentions the names of the soldiers (for example, Ildar Mannanov, Farit Fatkhullin, Gennady Gubaidullin, machine gunner Abrar Zalyaliev, tankman Akhmet Khalimov, and others who were awarded the title “Hero of the Soviet Union”), those who performed feats on the battlefields, inspiring other men to accomplish even greater feats.

In this collection, the “Letter to the Tatar people from the Tatar soldiers of the Second Belorussian Front” is placed in the form of a response to the first letter. It is written in verse. The lines in the letter “We swore to protect our native land from evil, / To defend the Motherland to the last drop of blood” indicate that the soldiers always remembered their promises [6, p. 19], while the list of the names of outstanding Tatar front-line soldiers General Khabib Ganiev, Lieutenant General Yakub Chanyshev, heroes Gainutdin Mukhutdinov, Vildan Khabiev, officer Misbakh Khaliullin and others was a message that they would not be forgotten. There is information that this letter was signed by more than four thousand soldiers.

According to I. Ibragimov, Gulsum Iskhakova, Akhmet Iskhak's wife, brought the letter of the veterans to the Writers' Union of Tatarstan. She found it while studying her husband's archive [6, p. 4].

These letters have great spiritual value. On the one hand, they testify to the faith of the people in their defenders, the hope that they would survive; on the other hand, the faith of the soldiers that there were those in their homeland who loved them and looked forward to their victorious return. This is the evidence of the high level of patriotism and the spirit of that time.

After the letters, the collection publishes information about 29 poets and writers who died in the front. Since the alphabetical order is preserved, first come the biography of A. Aitov and the poems "On Guard" ("Sakta"), "Hitting the Shore, Splashing against It" ("Yarga berele, yarga taba chechele"), "On Skis" ("Changyda"). They were written in 1935–1938. The following information is about Abdullah Alish and his poems "A Song about Myself" ("Uzem turynda zhyr"), "To the Motherland" ("Tugan zhirge"), "How Death will Come" ("Nichek kiler ulem"), "Two Sons of Mine" ("Ike ulym"), "Don't Wait, Don't Wait" ("Kotme inde, kotme"), "Wild Geese" ("Kyr kazlary"), "Night" ("Ton"). After a brief biography of Muhammad Abliev, an excerpt from his drama "Shamsekamar" is given. Then, there is information about Akhtyam Aminev, who died in 1942, and his poems "Fly, Galiya" ("Och, Galiya"), "On the Border of the Country" ("Il chigende"). The biography of Mukhammad Akhmetgaliyev is followed by his poems "The First Day" ("Berenche kon"), "I Am Eighteen Years Old" ("Mina unsiges yesh"), and "Father and Child" ("Ata belen bala").

Thus, besides such well-known poets as Nur Bayan, Fatikh Karim, Adel Kutui and Musa Dzhalil, who is world famous for his works and exploits, the collection includes the biographies of talented poets and writers who managed to write only a few works. This shows that each of them deserves to be preserved in the memory of future generations. Just like we know Musa Dzhalil's poems "Forgive Me, Motherland" ("Kicher ilem"), "Wolves" ("Bureler"), "My Songs" ("Zhyrlarym"); F. Karim's "The Oath" ("Ant"), "For the Motherland" ("Watan ochen"), "A Wild Goose" ("Kyr kazy") and A. Kutui's story "The Unsent Letters" ("Tapshyrylmagan khatlar"), we should know and remember Keshfi Nasirov's poems "The Secretary" ("Secretar'"), "The Artist and the Miner" ("Artistka i shakhter"), Kasim Vakhit's "Son" ("Ul"), "The Revenge" ("Uch"), Miftakh Vadut's "The Song" ("Zhyr"), "The Blacksmiths" ("Timercheler"), A. Galiev's "To the Heroes" ("Batyrlarga"), "A White Birch" ("Ak kaen"), Maks Gatau's "Our Generation" ("Beznen nesel"), "A Combine Harvester" ("Kombainchy"), Mansur Gayaz's "On the Boarder" ("Chikte"), "The Squadron Is Going" ("Eskadron bara"), Shamil Garay's "The First Love" ("Berenche mekhebbet"), the ballade "Two Relatives" ("Ike tugan"), Akhmet Gimadov's story "Miguel", Iskhak Zakirov's poems "To a Mother" ("Anaga"), "The Commander" ("Kommandir"), Ilyas Rakhman's story "Horizon" ("Gorizont"), Khamit Kavi's story "Kildin Island" ("Kildin atawy"), Agzam Kamal's poems "One July Night" ("Iyul kichende"), "An Armoured Train" ("Bronepoezd"), Musagit Mustafin's story "The Currant Orchard" ("Karlygan bakchasy"), Khairetdin Mudzhey's poem "Artefacts" ("Yadker"), "A Gift" ("Bulek"), Suleiman Mulekov's "The Forest" ("Urman"), "To Gulbanu" (Gulbanuga"), Khabra Rakhman's recording "In the War" ("Sugyshta"), Rakhim Sattar's poems "For the Sake of My People" ("Khalkym ochen"), "The Oath" ("Ant"), Demyan Fatkhi's "To an Engineer with a Headscarf" ("Yaulykly indzhinerga"), "A Spring Image" ("Yaz kureneshlere"), Ismagil Shafiev's "The Train is Heading towards the Border" ("Poezd chikke bara"), "My Relatives" ("Tugannarym"). The fact that the collection contains an excerpt from Mukhammad Mamin's research paper "Poetry of Hadi Taktash" indicates that among the hero writers there were researchers and scientists. Their lives were cut short for the sake of our lives, so we must never forget these heroes.

This point of view is shared by the compilers of this collection. At the end of the book, there is a list of "front-line writers", front-line workers of the "Tatar Book Publishing House", thereby once again reminding us which organization the above-mentioned writers belonged to. Their names are given in bold type.

Indeed, this is a book of memory. It perpetuates the work of our writers, who found strength to fight the enemy with bayonet and pen, with an ardent heart, with fearlessness.

The current generation knows little about the last hours and days of many writers and heroic poets, and does not even remember the names of some of them. The war did not preserve the documents and did not spare the witnesses. Our people lost so many talents. What a wealth of ideas

these personalities would have expressed and what a great contribution they could have made to our literature with their work...

References

1. *Sugysh həm Җiңy shahitlary: 1941–1945 ellarda Kazanda nəsher itelgən kitaplar* [Witnesses of War and Victory: Books Published in Kazan in 1941–1945]. URL: https://kitaphane.tatarstan.ru/tat/index.htm/news/2439294.htm?ysclid=mgl6whdkj1955862329. (In Tatar)
2. *Vatan өchen* (1941) [For the Motherland]. Redkol.: M. Җəlil, K. Nəҗmi, Kh. Khəiri. 136 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
3. *Alar safta: Bөek Vatan sugyshynda həlak bulgan tatar sovet yazuchylarynyң əsərləre* (1961) [They Are on Guard: Works by Tatar Soviet Writers Who Died in the Great Patriotic War]. Tөz. həm biogr. beleshmələr avt. S. Shakir. 260 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
4. *Alar safta. – Bөek Vatan sugyshynda həlak bulgan tatar sovet yazuchylarynyң əsərləre* (1985) [They Are on Guard: Works by Tatar Soviet Writers Who Died in the Great Patriotic War]. Tөz. həm biogr. beleshmələr avt. S. Shakir. tөz. 2 basma. 216 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
5. *Tri poeta-voina: Stikhi* (1979) [Three Warrior Poets: Poems]. Dlya sred. i st. shkol. vozrasta: Sbornik. Per. s tat. Sost., avt. vstup. stat'i R. Mustafin ; Khudozh. G. Trifonov. 80 p. Kazan', Tat. kn. izd-vo. (In Russian)
6. *Kaharman kaləme: Bөek Vatan sugyshynda həlak bulgan tatar yazuchylary iҗatynnan yrnəklər* (2010) [The Hero’s Pen: Examples of the Works of Tatar Writers Who Died in the Great Patriotic War]. Tөz. V. Nuriev, L. Safiullina. 222 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
7. *Kaharman kaləme: Bөek Vatan sugyshynda həlak bulgan tatar yazuchylary iҗatynnan yrnəklər* (2025) [The Hero’s Pen: Examples of the Works of Tatar Writers Who Died in the Great Patriotic War]. Tөz. V. Nuriev, L. Safiullina: Keresh. sүz avt. I. Ibrahimov. 223 p. Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

«КАҺАРМАН КАЛӘМЕ: БӨЕК ВАТАН СУГЫШЫНДА ҺӘЛАК БУЛГАН ТАТАР ЯЗУЧЫЛАРЫ ИҖАТЫННАН ҮРНӘКЛӘР» (КАЗАН : ТАТАР. КИТ. НӘШР., 2025. 223 Б.) ХЕЗМӘТЕНӘ БӘЯЛӘМӘ

Эльвира Николай кызы Денмөхәммәтова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
Ilvira.Denmukhametova@kpfu.ru.

Дармон Сәидәхмет кызы Ураева,
Бохара дәүләт университеты,
Үзбәкстан Республикасы, 200118, Бохара ш., М. Икбал ур., 11 нче йорт,
darmon.uraeva@mail.ru.

Мәкаләдә Бөек Җиңүнең 80 еллыгы уңае белән В. Нуриев һәм Л. Сафиуллина тарафыннан төзелгән «Каһарман каләме: Бөек Ватан сугышында һәлак булган татар язучылары иҗатыннан үрнәкләр» дип аталган китапка күзәтү ясала. Әлеге хезмәт эчтәлеге, төзелеше ягыннан тикшерелә, сугыштан соңгы буынга тирән хатирә – ядкәр буларак тапшырылган әдәби үрнәкләр фәнни һәм мәдәни кыйммәт буларак бәяләнә.

Төп төшенчәләр: Бөек Ватан сугышы, фронтта һәлак булган татар язучылары, ядкәр, фронтовик әдипләр, хәтер, каһарманнар

Сылтама өчен: Денмөхәммәтова Э. Н., Ураева Д. С. «Каһарман каләме: Бөек Ватан сугышында һәлак булган татар язучылары иҗатыннан үрнәкләр» (Казан : Татар. кит. нәшр., 2025. 223 б.) хезмәтенә бәяләмә // Tatarica. 2025. № 2 (25). 187–194 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-187-194

«2025 елның 9 маенда Бөек Ватан сугышында Җиңүгә 80 ел тулды. Бу юбилей илебез тарихында зур вакыйга булып истә калачак, чөнки Бөек Җиңү ул – үткәннәр генә түгел, ә милли үзаңыбыз, горурлыгыбыз, халыкның батырлыгы, ныклыгы һәм бердәмлеге символы. Җиңү XX гасырның мөһим вакыйгасы булды, ул дөнья тарихын

үзгәртте. Советлар Союзы фашизмны тар-мар итүдә төп рольне уйнады һәм бу батырлык мәңгегә буыннар хәтерендә сакланачак» [1].

Бөек Ватан сугышы башлануның беренче көннәреннән үк илебезнең ватанпарвәр уллары һәм кызлары, яшенә, шөгыленә, милләтенә карамыйча, кулга-кул тотынып, Туган ил сагына басалар. Алар арасында каләм ияләре дә шактый була. «Республикабыз язучылары һәм шагыйрьләре, нәшриятның кулга корал алырга сәләтле хезмәткәрләре, полиграфистлар, хәрби форма киеп, бер-бер артлы фронтка китәләр. Аларның хәрби язмышы һәм иҗаты батырлык, фидакярлек һәм патриотлык белән сугарыла. Бөек Ватан сугышының иң кызу вакытларында алар корал тотып кына түгел, ә сүз белән дә батырларча көрәштеләр!» [1]. Кызганычка каршы, яуга киткәннәрнең барысы да кире әйләнеп кайта алмый. Сугыш кырында ятып калучылар арасында Татарстанннан 31 язучы һәм 22 журналист та бар. Безнең бу каһарманнарны онытырга хакыбыз юк, чөнки алар, яу кырында булуларына карамастан, сугышчыларда патриотик хисләр тәрбияләү һәм аларны җиңүгә рухландыру максаты белән, корал белән генә түгел, үз иҗатлары белән дә дошманга каршы көрәшкәннәр.

Бөек Ватан сугышы башлануга ук Муса Җәлил, Кави Нәҗми һәм Хәсән Хәйридән торган редколлегия кыска вакыт аралыгында 32 рус һәм татар совет шагыйренең әсәрләре кергән «Ватан өчен» («За Родину») дигән шигырьләр җыентыгын басмага әзерләве билгеле [2]. Бу елларда берничә дистәдән артык шигырь, очерк, хикәя җыентыклары да басылып чыга һәм халыкны дошманга каршы көрәшкә рухландыра. «Татгосиздат» нәшрияты чыгарган бу басмалар үткән тарихны барлау өчен чыганак булып торалар, яу кырында башын салган әдипләрнең иҗат җимешләрен бүгенге укучыга җиткерү мөмкинлеге тудыралар.

Мәгълүм булганча, 1961 елда эзтабар-язучы Самат Шакир сугышта һәлак булган татар язучылары әсәрләреннән «Алар сафта» исемле җыентык туплап чыгара һәм шәһит киткән әдипләрнең иҗаты белән танышу мөмкинлеге тудыра. Бу китапта һәр язучы турында биографик беләшмә дә бирелә [3]. 1985 елда Самат Шакир үзенең«Алар сафта» исемле җыентыгын кабат бастырып чыгара. Китап эчтәлегенә яңа исем дә өстәлә: укучыларга Рахим Саттарның сугыш чоры иҗаты үрнәкләре белән танышу мөмкинлеге тудырыла [4].

Самат Шакирның бу хезмәтне төзүгә бик җаваплы каравы һәр әдип турында белешмә тәкъдим итүендә һәм аның иҗат үрнәкләрен китапка урнаштыру тәртибендә үк сизелә. Җыентык М. Җәлил шигырьләре белән башланып китә, һәм Р. Саттарның каһарман язучыларның, газиз Ватаннары, туган туфрак, газиз аналары һәм сабый балалары азатлыгы өчен, үз тормышларын корбан итәргә әзер булуларын раслаган «Ант» шигыре белән тәмамлана. Җыентыкны төзүче шул рәвешле укучыларына шагыйрь һәм язучыларның ватанпарвәрлек дәрәҗәсен ассызыклап бирергә тели.

Алга таба да франтовик әдипләр иҗатын өйрәнү, туплау дәвам итә: 1979 елда исә Р. Мостафинның «Три поэта-воина» исемле җыентыгы дөнья күрә. Анда А. Алиш, Х. Мөҗәй һәм Р. Саттар шигырьләренең рус теленә тәрҗемәләре бирелә [5].

Яу кырыннан әйләнеп кайта алмаган татар язучыларын, каһарман каләм ияләрен без белергә, онытмаска тиеш. Аларның исемнәре ташка уелган: Муса Җәлил, Фатих Кәрим, Гадел Кутуй, Нур Баян, Абдулла Алиш, Рахман Ильяс, Мөхәммәт Әблиев, Демьян Фәтхи, Хәбра Рахман, Мифтах Вәдүт, Кәшфи Басыйров, Хәйретдин Мөҗәй, Шамил Гәрәй, Мөсәгыйть Мостафин, Мансур Гаяз, Әгъзам Камал, Әхмәт Гыймадов, Исхак Закиров, Исмәгыйль Шәфиев, Хәмит Кави, Касыйм Вахит, Макс Гатау, Мөхәммәтша Мамин, Аитзәк Аитов, Мөхәммәт Әхмәтгалиев, Габдулла Галиев, Әхтәм Әминев, Сөләйман Мөлекев. Төрле яшьтәге һәм төрле жанрда иҗат иткән шәхесләр... Алар арасында, әсәрләре инде халык күңелен яуларга өлгереп, үзләре танылган әдипкә әйләнгәннәре дә, яңа гына иҗат юлына аяк басканнары да бар. Әмма барысы да – чын каһарманнар, чөнки һәрберсен ил азатлыгы өчен көрәш, сугышчы язмышы берләштерә. Бу әдипләрне онытырга хакыбыз юк.

2010 елда нәкъ менә югарыда аталып үткән шагыйрь һәм язучыларның әсәрләре һәм кыскача биографияләре турында мәгълүмат тупланган яңа җыентык Татарстан китап нәшриятында басылып чыга. Аңа «Каһарман каләме» дип исем бирелә. Төзүчеләре – Вакыйф Нуриев һәм Лилия Сафиуллина. Китапка шигырь, хикәяләрнең, әсәрләрдән өзекләрнең бүгенге көнгә, бүгенге чорга аваздаш булырлыклары сайлап алына, китапта каһарман язучылар турында мәгълүмат җиткерү

концепциясе дә үзгәртелә: шәхесләр алфавит тәртибендә урнаштырылып биреләләр.

«Каһарман каләме» җыентыгына кереш сүзне Татарстанның Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләге лауреаты, шагыйрь Илфак Ибраһимов яза. Ул аны Ф. Кәрим юллары белән «Иң дәһшәтле утка керәмен» дип атый. И. Ибраһимов җыентыкта каһарман каләм ияләренең биографияләре төзүчеләр тарафыннан тулыландырылып, тормыш һәм иҗат юллары киңрәк яктыртылып бирелүгә игътибар итә. Ул: «Китапның татар халкыннан татар сугышчыларына, татар сугышчыларыннан татар халкына язылган хатларыннан башлануы да зур мәгънәгә ия», – дип белдерә һәм – «Халкыбызның, шул исәптән фронттагы татар язучыларының уртак уе, гаме белән сугарылган, аларның җан авазы, күңел сүрәсе булган күләмле вә киң колачлы бу хатларга китап укучылар битараф калмас дип ышанабыз», – дигән өметтә кала [6, б. 4].

Чыннан да, бу хатлар тәнендә җаны булган һәр кешенең күңеленә үтеп керерлек. «Ватан сугышы фронтларындагы улларына татар халкыннан хат» дип исемләнгән беренче хатка 1 миллион 511013 кеше үз имзасын куйган. Анда язылганнар яу кырындагы татар егетләрен данлый, аларга өмет баглауны белдерә. Шул исәптән хатта яу кырында зур батырлыклар күрсәткән сугышчыларның исемнәре аталып үтү исә (мәсәлән, Советлар Союзы Герое исеменә лаек булган Илдар Маннанов, Фәрит Фәтхуллин, Геннадий Гобәйдуллин, пулеметчы Әбрар Җәләлиев, танкист Әхмәт Хәлимов һ. б. лар) сугышчыларны тагын да зуррак батырлыкларга рухландырган.

Җыентыктагы «Икенче Белоруссия фронтының татар сугышчыларыннан татар халкына хат» беренче хатка җавап формасында урнаштырылган. Ул шигъри юллар белән язылган. Хаттагы «Ант иттек без туган җирне явызлардан сакларга, / Соңгы тамчы канга чаклы Ватан хакын хакларга» юллары сугышчыларның биргән вәгъдәләрен һәрчак истә тотуларын раслый [6, б. 19], шулай ук танылган татар фронтовиклар генерал Хәбиб Ганиев, генерал-лейтенант Якуб Чанышев, геройлар Мөхетдинов Гайнетдин, Вилдан Хәбиев, офицер Мисбах Хәлиуллин һ. б. дистәләгән хәрбиләрнең исемнәре аталып китү җиңүчеләрне онытмаска ишарә булып тора. Бу хатка да 4 меңнән артык сугышчы кул куюы турында мәгълүмат бар.

И. Ибраһимов күрсәткәнчә, фронтовиклар язган хатны Татарстан Язучылар берлегенә Әхмәт Исхакның хатыны Гөлсем Исхакова алып килеп биргән. Ул аны иренең архивын барлаганда тапкан [6, б. 4].

Бу хатлар гаять зур рухи кыйммәткә ия. Алар, бер яктан, халыкның үзен саклаучыларга ышанычын, яклаучыларына өметен күрсәтсә, икенче яктан, сугышчыларның Туган илдә аларны сөеп-яратып торучылары, җиңү белән кайтуларын зарыгып көтүчеләре барлыгына ышанычын дәлилли. Бу исә шул чор сулышын һәм ватанпарвәрлекнең югары дәрәҗәдә булуын күрсәтә.

Хатлардан соң җыентыкта 29 шәһит киткән шагыйрь һәм язучы турында мәгълүмат урнаштырыла. Алфавит тәртибе сакланганлыктан, башта Аизәт Аитовның тормыш юлы һәм «Сакта», «Ярга бәрелә, ярга таба чәчелә», «Чаңгыда» шигырьләре тәкъдим ителгән. Алар 1935–1938 нче елда язылганнар. Аннан соң Абдулла Алиш турында мәгълүмат бирелә һәм аның «Үзем турында җыр», «Туган илгә», «Ничек килер үлем», «Ике улым», «Көтмә инде, көтмә», «Кыр казлары», «Төн» шигырьләре теркәлә. Мөхәммәт Әблиевнең кыскача тормыш юлы бирелгәннән соң, «Шәмсекамәр» драмасыннан өзек китерелә. Шуннан соң 1942 нче елда ук яу кырында ятып калган Әхтәм Әминев турында белешмә бирелә, аның «Оч, Галия», «Ил чигендә» шигырьләре куела. Мөхәммәт Әхмәтгалиев биографиясеннән соң, аның «Беренче көн», «Миңа унсигез яшь», «Ата белән бала» шигырьләре тәкъдим ителә.

Шул рәвешле, бүгенге көнгәчә халыкка яхшы таныш булган Нур Баян, Фатих Кәрим, Гадел Кутуй, күрсәткән батырлыгы һәм әсәрләре белән халыкара дәрәҗәдә билгеле булган Муса Җәлил кебек данлыклы шагыйрьләр белән беррәттән, бары берничә әсәр генә иҗат итәргә өлгереп калган талантлы шагыйрь һәм язучыларның биографиясе җыентыкка теркәлү һәм әсәрләреннән үрнәкләр бирелү – аларның Ватан алдындагы бурычларын тигез дәрәҗәдә үтәүләрен, һәм һәркайсының алдагы буыннар хәтерендә сакланырга лаеклы булын күрсәтә. М. Җәлилнең «Кичер, илем», «Бүреләр», «Җырларым» һ. б. шигырьләрен; Ф. Кәримнең «Ант», «Ватан өчен», «Кыр казы» һ. б. шигырьләрен, Г. Кутуйның «Тапшырылмаган хатлар» әсәрләрен белгән кебек, Кәшфи Насыйровның «Секретарь», «Артистка һәм

шахтер» ын, Касыйм Вахитның «Ул», «Үч», Мифтах Вәдүтнең «Җыр», «Тимерчеләр» ен, Габдулла Галиевнең «Батырларга», «Ак каен» шигырьләрен, Макс Гатауның «Безнең нәсел», «Комбайнчы» сын, Мансур Гаязның «Чиктә», «Эскадрон бара» шигырьләрен, Шамил Гәрәйнең «Беренче мәхәббәт» ен, «Ике туган» балладасын, Әхмәт Гыймадовның «Мигуэль» хикәясен, Исхак Закировның «Анага», «Командир» шигырьләрен, Рахман Ильяснын «Горизонт» повестен, Хәмит Кавинең «Кильдин атавы» чәчмә әсәрен, Әгъзам Камалның «Июль кичендә», «Бронепоезд» – тезмә әсәрләрен, Мөсәгыйт Мостафинның «Карлыган бакчасы» хикәясен, Хәйретдин Мөҗәйнең «Ядкарь», «Бүләк» шигъри үрнәкләрен, Сөләйман Мөлековның «Урман», «Гөлбануга» шигырьләрен, Хәбра Рахманның «Сугышта» язмаларын, Рәхим Саттарның «Халкым өчен», «Ант» шигырьләрен, Демьян Фәтхинең «Яулыклы инженерга», «Яз күренешләре», Исмәгыйль Шәфиевнең «Поезд чиккә бара», «Туганнарыма» шигырьләрен укырга, алардан хәбәрдар булырга тиешбез. Җыентыкта Мөхәммәт Маминның «Һади Такташ поэзиясе» фәнни хезмәтеннән өзек бирелү каһарман әдипләр арасында фәнни хезмәткәрләр, галимнәр дә булуын дәлилли. Аларның гомерләре безнең якты тормышыбыз өчен өзелгән, шунлыктан исемнәрен хәтердә яңарту өчен булса да, бу каһарманнарны онытырга тиеш түгелбез.

Әлеге җыентыкны төзүчеләр дә бу фикерне алга сөрәләр. Хезмәтнең ахырына «Фронтовик язучылар» исемлеген теркәгәннәр, «Татарстан китап нәшрияты»ның фронтта катнашкан хезмәткәрләре исемлеген биргәннәр, шул рәвешле алда саналып кикән әдипләрнең кайсы оешмага нисбәтле булуын кабат искәрткәннәр. Сугышта һәлак булганнарның исем-фамияләре калын хәрефләр белән күрсәтелгән.

Чыннан да, әлеге хезмәт – хәтер китабы. Анда дошманга каршы штык белән дә, каләм белән дә көрәшергә көч тапкан, ялкынлы йөрәкле, курку белмәс каһарман язучыларыбызның иҗаты мәңгеләштерелгән.

Хәзерге буын каһарман язучыларның һәм шагыйрьләрнең күбесенең соңгы сәгатьләре һәм көннәре турында бик аз белә, хәтта кайберләренең исем фамилияләрен дә хәтерләми. Сугыш документларны сакламый һәм шаһитларны кызганмый. Халкыбыз күпме таланттан мәхрүм калган. Бу шәхесләр күпме яңа фикер әйтеп, иҗатлары аша әдәбиятка нинди зур өлеш кертерләр иде...

Әдәбият

1. Сугыш һәм Җиңү шаһитлары: 1941–1945 елларда Казанда нәшер ителгән китаплар // URL: https://kitaphane.tatarstan.ru/tat/index.htm/news/2439294.htm?ysclid=mgl6whdkj1955862329
2. Ватан өчен / [редкол.: М. Җәлил, К. Нәҗми, Х. Хәйри]. Казан: Татгосиздат, 1941. 136 б.
3. Алар сафта: Бөек Ватан сугышында һәлак булган татар совет язучыларының әсәрләре / төз. һәм биогр. белешмәләр авт. С. Шакир. Казан: Татар. кит. нәшр., 1961. 260 б.
4. Алар сафта. – Бөек Ватан сугышында һәлак булган татар совет язучыларының әсәрләре / төз. һәм биогр. белешмәләр авт. С. Шакир. төз. 2 басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 216 б.
5. Три поэта-воина: Стихи: [Для сред. и ст. школ. возраста]: [Сборник]: Пер. с тат. / [Сост., авт. вступ. статьи Р. Мустафин] ; [Худож. Г. Трифонов]. Казань: Тат. кн. изд-во, 1979. 80 с.
6. Каһарман каләме: Бөек Ватан сугышында һәлак булган татар язучылары иҗатыннан үрнәкләр / төз.: В. Нуриев, Л. Сафиуллина]. Казан: Татар. кит. нәшр, 2010. 222 б.
7. Каһарман каләме: Бөек Ватан сугышында һәлак булган татар язучылары иҗатыннан үрнәкләр / төз. В. Нуриев, Л. Сафиуллина: Кереш сүз авт. И. Ибраһимов. Татар. кит. нәшр., 2025. 223 б.

РЕЦЕНЗИЯ НА СБОРНИК «ПЕРЛ ГЕРОЯ: ОБРАЗЦЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПОГИБШИХ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ ПИСАТЕЛЕЙ» (КАЗАН : ТАТАР. КН. ИЗД-ВО., 2025. 223 С.)

Эльвира Николаевна Денмухамметова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
Ilvira.Denmukhametova@kpfu.ru.

Дармон Саидахмедовна Ураева,
Бохарский государственный университет,
Республика Узбекистан, 200118, г. Бухара, ул. М. Икбала, д. 11,
darmon.uraeva@mail.ru.

В статье проанализирована концепция сборника произведений погибших на фронте татарских писателей, выпущенного в честь 80-летия Великой Победы. Составители – В. Нуриев и Л. Сафиуллин.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, татарские писатели-фронтовики, герои, память, памятник

Для цитирования: Денмухамметова Э. Н., Ураева Д. С. Рецензия на сборник «Перл героя: образцы произведений погибших в годы Великой отечественной войны писателей» (Казан: Татар. кн. изд-во., 2025. 223 с.) // Tatarica. 2025. № 2 (25). С. 187–194. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-187-194

Scientific Chronicles of the Turkic World

Төрки дөнья фәнни хроникасы

Научная хроника тюркского мира

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-195-212

LATEST EVENTS IN THE SECOND HALF OF 2025

On June 9-11, 2025, the 8th International Golden Horde Forum "PAX Tatarica: Medieval Sources and Historical Context" was held in Bolgar and Kazan. Organized by the Shavkat Marjani Institute of History and the Bulgarian Islamic Academy, the forum was attended by 151 scholars from 16 countries, clearly demonstrating the importance and relevance of studying the history of the Golden Horde in modern scholarship. The forum included the First International Summer School on the History of the Golden Horde. The participants were undergraduate, graduate, and postgraduate students from 32 leading research centers in the Russian Federation (Kazan, Samara, Saratov, Ufa, Cheboksary, Voronezh, and St. Petersburg), as well as from Turkey and Kazakhstan. As part of the 8th International Golden Horde Forum, Kazan hosted the first meeting of the Scientific Advisory Group of Historians from both countries, representing strategic partners in Russian-Kazakh scientific and political cooperation. The event was attended by representatives of universities and research centers, representatives of the executive and legislative branches, as well as the diplomatic service. (for more details see: http://татаровед.рф/news/1295?ysclid =miczus6xh9776479415).

On July 1-5, the 1st International Summer Linguistic School on Lake Baikal, "Ethnocultural-Linguistic Space of Transborder Areas: History and Modernity" (LLS 2025) was held at Dorzhi Banzarov Buryat State University "Baikal".

The topics of LLS 2025 covered a wide range of issues related to contemporary philological research on the transborder areas of the East in the context of the current global transformation. Classes of the Summer School included lectures, workshops, trainings, and master classes, as well as roundtable and panel discussions. Five roundtable discussions were held during the work of the Summer School: "The Russian World in a Transborder Space: Strategies for Linguistic and Ethnocultural Interactions", "Mongolian Languages in the Historical and Linguistic Perspective", "Turkic-Mongolian Linguistic Areas of Siberia: Syntax", "Turkic-Mongolian Linguistic Relations", and "Interactions of Turkic Languages with Other Differently Structured Languages". The phonetic and phonological section also worked effectively.

The Summer School provided an excellent platform for exchanging opinions and experiences in addressing the most pressing issues in researching various aspects of the ethnocultural linguistic space in transborder areas using modern approaches and methodologies. (for more details see: https://iling-ran.ru/web/ru/news/250725_sls).

On July 3 -5, events, dedicated to the memory of the great educator Zainulla Rasulev, were held in the Chelyabinsk Region. The main theme of the forum was “The Unity of Traditional Faiths in the Defense of the Fatherland and the Fight against Nazism”.

The conference featured the following thematic sections: “Strengthening National Unity and the Ethnocultural Development of the Peoples of the Russian Federation”, “Islam and Christianity between Europe and Asia in the Historical Retrospect”, “Zainulla Rasulev: His Era and Legacy”, “The Importance of Faiths in the Spiritual and Moral Development of a Defender of the Fatherland”, and “The Role of Regimental Imams and Clergy in Modern Military Conditions” (for more details see: https://cdum.ru/news/44/12231/).

The 12th Bolgarian International Archaeological School was held in Bolgar from the 12th to the 25th of August. The event was organized by the A. Khalikov Institute of Archaeology of the Tatarstan Academy of Sciences, the Bolgar State Historical and Architectural Museum-Reserve, and the International Institute of Central Asian Studies (Samarkand, Uzbekistan), with the support of the Foundation “History of the Fatherland”.

According to the organizers, this year’s school program focused on modern technologies for the restoration and conservation of archaeological artifacts. The event included sectional classes and general lectures. On August 24, the International Youth Scientific and Practical Conference “Interdisciplinary Research in Archaeology: Achievements and Challenges” was held. (for more details see: https://www.antat.ru/ru/iar/news/19720/).

On August 26-28, Kazan hosted “Millät Җыену” (“The National Assembly”) bringing together approximately 1,000 representatives of the Tatar people. Several important forums were organized as part of this large-scale gathering: The 7th World Forum of Tatar Women, the 9th World Forum of Tatar Youth, and the All-Russian Assembly of Tatar Regional Historians.

Over 1,000 Tatar representatives from 68 regions of Russia and 27 countries participated in the event. The National Assembly was held between two sessions of the World Congress of Tatars to address pressing current issues and identify crucial directions for the development of the Tatar nation in today’s changing environment. The forum provided an excellent platform for exchanging experiences and strengthening ties between Tatar organizations from around the world (for more details see: https://dumdnr.ru/novosti/v-kazani-proshyol-millet-zhyeny).

On September 11, the All-Russian Research Conference “Tatars in Irregular Formations of the Russian Empire” was held at the Sh. Marjani Institute of History, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. The conference was part of the Year of the Defender of the Fatherland and focused on the implementation of the State Program “Tatars in the Service of the Fatherland”.

The conference was attended by Russian scholars, local historians, and teachers from Moscow, Ufa, Samara, Tolyatti, Kazan, Almetyevsk, Naberezhnye Chelny, villages of the Republic of Tatarstan, and other cities. The conference addressed such issues as Tatar dynasties in irregular formations, Tatar military service in irregular formations, Meshcheryak Tatars in the Cossack troops of the Urals, and more. (for more details see: https://www.antat.ru/ru/iyli/news/19801/).

From the 15th to the 18th of September, the Altai Republic hosted the International Research and Practice Conference “Altai – the Ancestral Homeland of the Turks. Toward the Origins of Turkic Civilization”. The event marked the beginning of a fundamental shift in Russian historical scholarship and the whole range of humanitarian disciplines toward the Eurasian origins of Russian civilization.

The forum was held under the auspices of the Russian Military Historical Society, the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, and other reputable scientific and educational organizations in our country. (for more details see: https://m.business-gazeta.ru/article/683943).

On September 25–26, the International Research Conference “Women and Men in the Extreme Everyday Life of the Peoples in Russia and in the World” was held at the Sh. Marjani Institute of History, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. The forum was timed to coincide with the 80th anniversary of the Great Victory and the Year of Defender of the Fatherland.

The conference was organized by the Russian Association for the Study of Women’s History (RASWH), the Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences, and the Sh. Marjani Institute of History, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. This is the eighteenth time the scientific forum has been held, bringing together researchers studying the anthropology of women’s everyday life and women’s history.

Approximately 100 scholars from various regions of Russia and neighboring countries – Belarus, Kazakhstan, and Uzbekistan – participated in person. Researchers from Kazan, Moscow, and Yekaterinburg presented the results of their work at the plenary session on September 25.

The conference lasted for two days and covered 15 research areas. Particular attention was paid to the study of the Great Patriotic War, World War I, and historical events of other eras, as well as the current status of women.

Sectional sessions were held on women’s daily work during wartime, demography and family, women’s health during the turning points in history, the work of female scientists, the issues of family memory, and other relevant topics. (for more details see: https://www.tatar-inform.ru/news/naucnaya-konferenciya-v-kazani-issleduet-zizn-zenshhin-i-muzcin-v-krizisnye-periody-6000657?ysclid=mhbw8llup373544656)

On September 25–26, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan hosted the International Research and Practice Seminar “Tatar Studies in the Context of the Paradigm Shift: Theory, Methodology, and Practice”.

Over 70 scholars from Russia, Turkey, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Azerbaijan, and other countries participated in the seminar. This discussion platform provided a forum for researchers of the Tatar language, literature, art, history, and culture to debate current theoretical and methodological issues and prospects for the development of Tatar studies.

The seminar focused on: Tatar studies and Turkology in the 20th–21st centuries: development trends, traditions, and innovations; new directions and methods in research on the language, literature, history, ethnography, art, and culture of the Tatars; national diasporas in transnational contexts; prospects for comparative methodology in the Humanities; the relationship between the languages, literatures and cultures of the peoples from the Ural-Volga Region. (for more details see: https://www.antat.ru/ru/news/19844/).

On October 10-24, the 6th Kazan International Linguistic Summit was held at the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University. It was dedicated to the 180th anniversary of I. A. Baudouin de Courtenay, the founder of the Kazan Linguistic School, the 150th anniversary of his work at Kazan University, and the 190th anniversary of the Leo Tolstoy Higher School of Russian Philology and Culture at Kazan Federal University. Along with Kazan Federal University, the Summit was co-organized by the Institute of Linguistics and the Institute of Linguistic Studies of the Russian Academy of Sciences, and the Russian Academy of Education.

The partners of the Summit included the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, the Cabinet of Ministers of the Republic of Tatarstan, the Institute for Education Development Strategy, the Federal Institute of Native Languages of the Peoples of the Russian Federation, the Russian Society of Teachers of Russian Language and Literature (ROYAL), the International Association of Teachers of Russian Language and Literature (MAPRYAL), the Association of Teachers of Russian Language and

Literature of the Russian Federation (ASSUL), the National Association of Teachers of English of Russia (NATE), the Association of Teachers of Native (Tatar) Language and Literature, the Commission under the Rais of the Republic of Tatarstan for the Russian Language, the Commission under the Rais of the Republic of Tatarstan for the Preservation and Development of the Tatar Language and Native Languages of Representatives of the Peoples Living in the Republic of Tatarstan, and others. (for more details see: https://kils.kpfu.ru/ru/news/ob-itogah-vi-kazanskogo-mezhdunarodnogo-lingvisticheskogo-sammita/).

On October 17–19, the 4th All-Russian Research and Practice Conference "Current Issues in the History of the Crimean Tatars" was held. It was dedicated to the 80th anniversary of the Victory in the Great Patriotic War and was organized by the Sh. Marjani Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. The conference was attended by over 60 participants from the Republic of Crimea, Kazan, Rostov-on-Don, Ulyanovsk, Moscow, and St. Petersburg (for more details see: http://xn--80aagie6cnnb.xn--p1ai/news/1369).

On October 20–22, the Tatarstan Academy of Sciences hosted the International Research Symposium "Modern Trends in the Development of Linguistics: Problems and Research Methodology", organized by the G. Ibragimov Institute of Language, Literature, and Art. This major scientific forum brought together experts from Russia, Kazakhstan, Uzbekistan, and Belarus.

Three scientific events were held as part of the symposium: the International Research and Practice Conference "Current Problems of Linguistics in Light of Modern Scientific Research", dedicated to contemporary trends and challenges in linguistic research; the International Seminar "Modern Methods of Studying the Sound Structure of Idioms", which focused on phonetics, dialectology, and areal linguistics".

The annual International Youth Scientific School "Tatar Gyileme" ("Tatar Science") hosted a roundtable discussion titled "Traditional Culture of the Peoples of the Volga and Ural Regions: Modern Research Strategies". Following the roundtable discussion, representatives of Russian scientific centers supported the initiative to create a joint research program aimed at studying interethnic contacts in the Volga and Ural Regions. Implementation of the program entails the formation of a standing working group, the organization of expeditionary activities, and enhanced scientific training. (for more details see: https://www.antat.ru/ru/iyli/).

On October 23–24, as part of the State Program "Implementation of State National Policy in the Republic of Tatarstan", the International Scientific and Practical Conference "National Literatures of the Volga Republics: Problems of Intercultural Communication" was held jointly with the Ministry of Education and Science of the Republic of Tatarstan at the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University. Leading specialists from research organizations and universities in the Russian Federation, as well as international scholars, participated in the conference. The program of the Research Conference included a plenary session, as well as five sections where current issues of literary comparative studies and literary translation were discussed, reports were made on the development features and current state of Turkic and Finno-Ugric literatures of the Volga Region, etc. (for more details see: https://ifmk.kpfu.ru/news/mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferencziya-naczionalnye-literatury-respublik-povolzhya-problemy-mezhkulturnoj-kommunikaczii-2/).

On October 28, the Sh. Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences held a roundtable discussion dedicated to the centenary of Zemyal Ibragimovich Gil'manov, the founder of the school for the study of the history of the Great Patriotic War in Tatarstan. (for more details see: http://xn--80aagie6cnnb.xn--p1ai/news/1375?ysclid=mib5s9rcim585878714).

On November 4–5, the International Research Conference "Science in the Golden Horde" was held in Istanbul, Turkey. The conference brought together leading experts in the history of the Ulus of Jochi from research centers in Turkey, Russia, and Kazakhstan. The participants discussed the formation of scientific traditions in the state of the Ulus of Jochi, the role of Islamic education, the interaction of cultures, the development of cities, and writing. (for more details see: https://e-history.kz/ru/news/show/50000853?ysclid=mib67plq5x318065221).

On November 11, the All-Russian Research and Practice Conference "Qayum Nasyri and His Era" was held at the Sh. Marjani Institute of History, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Scholars from Moscow, Kazakhstan, Makhachkala, Ufa, Astrakhan, Yoshkar-Ola, Chelyabinsk, Samara, Orenburg, and Kazan participated in the conference. The key issues discussed included the life and work of Qayum Nasyri, the 19th-century Enlightenment, publishing activities in the late 19th and early 20th centuries, the historical legacy of the Tatar people, the daily life of the peoples from the Ural-Volga region, and the development of national languages. (for more details see: https://tataroved.tatarstan.ru/index.htm/news/2468620.htm).

On November 13–14, the 2nd International Research and Practice Conference "Cultural Cooperation with the Countries of the East and Asia: Current Status and Development Prospects" was held in Kazan as part of the Russia-East International Festival of National Cultures (the "Eastern Bazaar in Kazan"). More than 200 representatives of the scientific community, including philologists, historians, art historians, university professors, and graduate students, participated in the conference. The Russian participants represented research centers located from Moscow and St. Petersburg to Buryatia and Yakutia. Across nine thematic sections, participants discussed a wide range of topics, from the study of archaeological collections and traditional costumes to the role of theater, cinema, and modern media in cultural dialogue. Of particular interest were the studies devoted to the historical and cultural heritage of the peoples from the East and Russia, as well as the challenges of preserving traditions in the context of globalization. (for more details see: https://www.antat.ru/ru/iyli/news/20051/).

On November 13, as part of the 2nd International Research and Practice Conference "Cultural Cooperation with Countries of the East and Asia: Current Status and Development Prospects", a roundtable discussion was held on the topic of "Book Publishing and Periodicals in the Languages of the Peoples of Russia: Historical Experience and Contemporary Challenges" (for more details see: http://antat.tatar/ru/iyli/news/20051/).

On November 17-18, the 22nd All-Russian Research and Practice Conference "Faizkhanov Readings" was held in St. Petersburg. The conference was timed to coincide with the 200th anniversary of the outstanding educator Kayum Nasyri, the 150th anniversary of the world-renowned religious philosopher Musa Jarullakh Bigiev, and the 100th anniversary of the historian of Tatar books, Doctor of Philology Abrar Gibadullovich Karimullin. The participants of the Conference were leading Islamic scholars, historians, theologians, art historians, religious figures, and young researchers studying various aspects of the historical and cultural heritage of Islam in Russia. (for more details see: http://xn--80aagie6cnnb.xn--p1ai/news/1396).

On November 20, the Y. E. Emelianov Cultural Center, the Sh. Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences and the Public Organization of the Kryashens of the Republic of Tatarstan hosted the 3rd All-Russian Forum of Kryashen Local Historians "Yru Agachy" ("The Family Tree"), dedicated to the Year of Defender of the Fatherland in the Republic of Tatarstan and the Russian Federation (organizer and moderator: L. A. Mukhamadeeva, a Ph.D. in History). The forum was attended

by scholars and local historians from Moscow, St. Petersburg, Kazan, the Republic of Bashkortostan (Ufa, Bakaly), the Chelyabinsk Oblast (the Nagaybak Municipal District), and cities and districts of the Republic of Tatarstan. The following issues were discussed at the forum: war in the history of my family; heroes among us: memoirs of front-line soldiers; Kryashen genealogies; methodological, source studies and historiographic problems of studying Kryashen villages and hamlets; the preparation and publication of books on the history of Kryashen villages; the study of traditional culture and folklore of the Kryashens; cultural and everyday characteristics of the Tatars and Kryashens' ethnoterritorial groups; rural folklore ensembles: past, present and development prospects; the spiritual life of Kryashen rural settlements:their past and present; local history museums – "strongholds" for the preservation of the historical and cultural heritage of the Kryashens. (for more details see: http://xn--80aagie6cnnb.xn--p1ai/news/1398).

On November 21, the All-Russian Research and Practice Conference "Thousand-Year-Old Kazan" was held, dedicated to the 1020th anniversary of the City Foundation Day. The Mansur Khasanov Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies of the Tatarstan Academy of Sciences initiated the research conference in Kazan's anniversary year. The representatives of the scientific community exchanged best practices and discussed new approaches to studying the millennial history of Kazan and other ancient cities, as well as methodologies for compiling specialized encyclopedias on urban agglomerations and megacities. The participants were leading scientists, historians, cultural scholars, economists, and encyclopedists from Moscow, St. Petersburg, Yoshkar-Ola, Saransk, Ulyanovsk, Ufa, Cheboksary, and other scientific centers. (for more details see: https://gossov.tatarstan.ru/index.htm/news/4279.htm).

On December 11-12, 2025, the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University hosted the International Research and Practice Conference "Tatar Linguistics in the Context of Eurasian Humanities", dedicated to the 200th anniversary of Kayum Nasyri's birth. The conference aimed to study and disseminate the multifaceted scientific, methodological, and creative legacy of the educator Kayum Nasyri, and to discuss a wide range of issues and areas of modern Tatar linguistics, pioneered by Kayum Nasyri. (for more details see: https://ifmk.kpfu.ru/).

The information was submitted by G. A. Nabiullina, Associate Professor of the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University.

2025 ЕЛНЫҢ II ЯРТЫСЫНДА БУЛГАН ВАКЫЙГАЛАР

2025 елның 9-11 июнь көннәрендә Болгар һәм Казан шәһәрләрендә Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты һәм Болгар Ислам академиясе оештырган «Pax Tatarica: урта гасыр чыганаклары һәм тарихи контекст» дип аталган VIII Халыкара Алтын Урда форумы үтте. Форумда 16 илдән 151 галим катнашып, Алтын Урда тарихын өйрәнүнең хәзерге фәндәге әһәмияте һәм актуальлеге ачык рәвештә күрсәтелде.

Форум кысаларында Алтын Урда тарихы буенча I Халыкара җәйге мәктәп оештырылды. Мәктәпкә фәнни эшчәнлек белән шөгыльләнүче Россия Федерациясенең 32 төп фәнни үзәгеннән (Казан, Самара, Саратов, Уфа, Чабаксар, Воронеж, Санкт-Петербург), шулай ук Төркия һәм Казахстаннан студентлар, магистрантлар, аспирантлар катнашты. VIII Халыкара Алтын Урда Форумы программасы кысаларында Россия-Казахстан фәнни-сәяси хезмәттәшлегендә стратегик әһәмияткә ия булган ике дәүләт тарихчыларының фәнни-консультатив төркеменең Казанда беренче очрашуы узды. Бу чарада югары уку йортлары һәм фәнни үзәкләр, башкарма һәм закон чыгару хакимияте, шулай ук дипломатик хезмәт вәкилләре катнашты. (тулырак: http://татаровед.рф/news/1295?ysclid =miczus6xh9776479415).

2025 нче елның 1-5 нче июлендә Байкалда Доржи Банзаров исемендәге Бурят дәүләт университетының «Байкал» базасында «Трансчикләрнең этномәдәният-тел киңлеге: тарих һәм хәзерге заман» I Халыкара җәйге лингвистик мәктәбе узды (ЛЛШ 2025).

ЛЛШ 2025 тематикасы дөньяны заманча үзгәртеп кору шартларында Көнчыгыш трансчик буендагы заманча филологик тикшеренүләргә кагылышлы мәсьәләләрнең киң даирәсен колачлады. Җәйге мәктәп кысаларында үткәрелгән дәресләр төрле форматта узды: лекцияләр уку, практикумнар, тренинглар һәм мастер-класслар үткәрү, түгәрәк өстәлләр һәм тематик дискуссияләр оештыру.

Җәйге мәктәп вакытында биш түгәрәк өстәл үткәрелде: «Трансчик киңлегендә рус дөньясы: тел һәм этномәдәни үзара бәйләнеш стратегияләре», «Тарихи-лингвистик яктыртуда монгол телләре», «Себернең төрки-монгол тел ареаллары: синтаксис», «Төрки-монгол тел бәйләнешләры», «Төрки телләрнең төрле структуралы телләр белән үзара бәйләнеше». Шулай ук фонетик-фонологик секция нәтиҗәле эшләде.

Җәйге мәктәп заманча алымнар һәм методикалар нигезендә трансчик буе этномәдәни тел киңлегенең төрле аспектларын тикшерүдә аеруча актуаль проблемаларны хәл итүдә фикер алышу һәм тәҗрибә уртаклашу өчен, менә дигән мәйданчыкка әверелде. (тулырак: https://iling-ran.ru/web/ru/news/250725_sls).

3-5 нче июль көннәрендә Чиләбе өлкәсендә бөек мәгърифәтче Зәйнулла Рәсүлев истәлегенә багышланган чаралар узды. Форумның төп темасы – «Ватанны саклауда һәм нацизмга каршы көрәштә традицион конфессияләрнең бердәмлеге».

Конференция барышында түбәндәге тематик секцияләр эшләде: «Милләт бердәмлеген ныгыту һәм РФ халыкларының этномәдәни үсеше», «Тарихи ретроспективада Европа һәм Азия арасында ислам һәм христианлык», «Зәйнулла Рәсүлев. Чоры һәм мирасы», «Ватанны саклаучының рухи-әхлакый үсешендә конфессияләрнең әһәмияте», «Хәзерге хәрби шартларда полк имамнары һәм руханиларның роле». (тулырак: https://cdum.ru/news/44/12231/).

Болгарда 12-25 нче август көннәрендә XII Болгар халыкара археология мәктәбе узды. Чара ТР Фәннәр академиясенең А. Халиков исемендәге археология институты, Болгар музей-тыюлыгы һәм Халыкара Үзәк Азия тикшеренүләре институты (Сәмәрканд шәһәре, Үзбәкстан Республикасы) тарафыннан «Ватан тарихы» фонды ярдәмендә оештырылды. Оештыручылар хәбәр иткәнчә, быел мәктәп программасы археологик артефактларны реставрацияләү һәм консервацияләүнең заманча технологияләренә багышланган.

Чара кысаларында секцион дәресләр һәм гомуми лекцияләр, 24 августта «Археологиядә дисциплинаара тикшеренүләр: казанышлар һәм чакырулар» халыкара яшьләр фәнни-гамәли конференциясе узды. (тулырак: https://www.antat.ru/ru/iar/news/19720/).

26-28 нче август көннәрендә Казан шәһәрендә татар халкының 1000гә якын вәкилен берләштергән «Милләт Җыены» булып узды. Бу зур күләмле җыен кысаларында берничә мөһим форум оештырылды: VII Бөтендөнья татар хатын-кызлары форумы, IX Бөтендөнья татар яшьләре форумы һәм Бөтенроссия туган як тарихын өйрәнүчеләр җыелышы.

Чарада Россиянең 68 төбәгеннән һәм дөньяның 27 иленнән 1000нән артык татар активы вәкиле катнашты. Милли җыен Бөтендөнья татар конгрессының ике корылтае арасында көнүзәк агымдагы мәсьәләләрне хәл итү һәм хәзерге заман шартларында татар милләте үсешенең хәлиткеч юнәлешләрен билгеләү максатында үткәрелде. Форум тәҗрибә уртаклашу һәм бөтен дөньядагы татар оешмалары арасында элемтәләрне ныгыту өчен, яхшы мәйданчык булды. (тулырак: https://dumdnr.ru/novosti/v-kazani-proshyol-millet-zhyeny).

---

11 нче сентябрьдә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институтында «Россия империясенең иррегуляр формалашу составындагы татарлар» Бөтенроссия фәнни конференциясе узды. Конференция Ватанны саклаучылар елы һәм «Татарлар Ватанга хезмәттә» дәүләт программасын гамәлгә ашыру кысаларында үткәрелде.

Конференциядә Мәскәү, Уфа, Самара, Тольятти, Казан, Әлмәт, Яр Чаллыдан һәм Татарстан Республикасы авылларыннан туган якны өйрәнүчеләр, укытучылар, Россия галимнәре һ.б. катнашты. Конференция барышында иррегуляр формалашу составындагы татар династияләре; иррегуляр формалашу составындагы татарларның хәрби хезмәте; Урал буе казак гаскәрләре составында мишәр татарлары һәм башка сораулар каралды. (тулырак: https://www.antat.ru/ru/iyli/news/19801/).

2025 нче елның 15-18 нче сентябрендә Алтай Республикасында «Алтай – төркиләрнең ата-бабасы. Төрки цивилизациянең барлыкка килү чыганакларына карата» дип аталган Халыкара фәнни конференция узды. Чара Россия тарихы фәненең, гомумән, гуманитар дисциплиналар комплексының Россия цивилизациясенең Евразия чыганакларына фундаменталь борылыш башлангычы булып тора.

Форум Россия хәрби-тарихи җәмгыяте, Россия Фәннәр академиясенең Көнчыгышны өйрәнү институты һәм илебезнең башка абруйлы фәнни-агарту оешмалары эгидасында узды. (тулырак: https://m.business-gazeta.ru/article/683943).

25-26 нчы сентябрьдә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институтында «Россия һәм дөнья халыкларының экстремаль көндәлегендә хатын-кызлар һәм ирләр» Халыкара фәнни конференциясе узды. Чара Бөек Җиңүнең 80 еллыгына һәм Ватанны саклаучылар елына багышланды.

Конференция Россия хатын-кызлар тарихын тикшерүчеләр ассоциациясе (РАИЖИ), РФА Этнология һәм антропология институты һәм Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты тарафыннан оештырылды. Фәнни форум хатын-кызларның көндәлек антропологиясен һәм хатын-кызлар тарихын тикшерүчеләрне берләштерде һәм 18 нче тапкыр уздырылды.

Конференция 15 фәнни юнәлеш буенча ике көн дәвамында эшләде. Бөек Ватан сугышын, Беренче бөтендөнья сугышын һәм башка чорлардагы тарихи вакыйгаларны, хатын-кызларның хәзерге хәлен өйрәнүгә аерым игътибар бирелде. Шулай ук сугыш елларында хатын-кызларның хезмәт көндәлеге, демография һәм гаилә, борылыш чорларында хатын-кызларның сәламәтлеге, хатын-кыз галимнәр эшчәнлеге, гаилә истәлекләре һәм башка актуаль темаларга багышланган

секцияләр узды. (тулырак: https://www.tatar-inform.ru/news/naucnaya-konferenciya-v-kazani-issleduet-zizn-zenshhin-i-muzcin-v-krizisnye-periody-6000657?ysclid=mhbw8llup373544656).

25-26 нчы сентябрьдә Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясендә «Парадигмалар алмашыну шартларында татар белеме: теория, методология, гамәл» дигән Халыкара фәнни-гамәли семинар узды.

Семинарда Россия, Төркия, Үзбәкстан, Кыргызстан, Казахстан, Азербәйҗан һәм башка илләрдән 70 тән артык галим катнашты. Әлеге дискуссия платформасы татар телен, әдәбиятын, сәнгатен, тарихын һәм мәдәниятен өйрәнүчеләр арасында актуаль теоретик-методологик проблемаларны һәм татар фәнен үстерү перспективаларын тикшерү урынына әверелде.

Семинарның эш юнәлешләре: XX–XXI гасырларда татарны өйрәнү һәм тюркология: үсеш юнәлешләре, традицияләр һәм яңарышлар; татар теле, әдәбияты, тарихы, этнографиясе, сәнгате һәм мәдәнияте буенча тикшеренүләрдә яңа юнәлешләр һәм методлар; трансмилли контекстларда милли диаспоралар; гуманитар фәннәрдә чагыштырма методология перспективалары; Урал-Идел буе халыкларының телләре, әдәбиятлары һәм мәдәниятләре үзара бәйләнешләре. (тулырак: https://www.antat.ru/ru/news/19844/).

10-24 октябрьдә Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында Казан лингвистик мәктәбенә нигез салучы И.А. Бодуэн де Куртенэның 180 еллыгына, Казан университетында эшли башлауга 150 ел тулуга, КФУның Лев Толстой исемендәге рус филологиясе һәм мәдәнияте югары мәктәбенең 190 еллыгына багышланган VI Казан халыкара лингвистик саммиты узды.

Саммитны КФУ белән беррәттән Россия Фәннәр Академиясенең Тел белеме институты һәм Лингвистик тикшеренүләр институты, Россия мәгариф академиясе оештырды. Саммит партнерлары буларак Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе, Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты, Мәгарифне үстерү стратегиясе институты, Россия Федерациясе халыкларының туган телләре федераль институты, Россия рус теле һәм әдәбияты укытучылары җәмгыяте (РОПРЯЛ), Халыкара рус теле һәм әдәбияты укытучылары ассоциациясе (МАПРЯЛ), Россия Федерациясе рус теле һәм әдәбияты укытучылары ассоциациясе (АССУЛ), Россия инглиз теле укытучыларының милли ассоциациясе (НАПАЯЗ), Туган (татар) тел һәм әдәбият укытучылары ассоциациясе, Татарстан Республикасы Рәисе каршындагы Рус теле буенча Комиссия, Татарстан Республикасы Рәисе каршындагы татар телен һәм Татарстан Республикасында яшәүче халыклар вәкилләренең туган телләрен саклау, үстерү мәсьәләләре буенча Комиссия һ. б. катнашты. (тулырак: https://kils.kpfu.ru/ru/news/ob-itogah-vi-kazanskogo-mezhdunarodnogo-lingvisticheskogo-sammita/).

2025 елның 17-19 октябрендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты тарафыннан Бөек Ватан сугышында Җиңүнең 80 еллыгына багышланган «Кырым татарлары тарихының актуаль мәсьәләләре» IV Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясе узды. Конференциядә Кырым республикасыннан, Казан, Ростов-на-Дону, Ульяновск, Мәскәү һәм Санкт-Петербург шәһәрләреннән 60 тан артык катнашучы чыгыш ясады. (тулырак: http://xn--80aagie6cnnb.xn--p1ai/news/1369).

20-22 нче октябрьдә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясендә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан оештырылган «Лингвистика фәнен үстерүнең заманча тенденцияләре: тикшеренүләр проблематикасы һәм методологиясе» дигән Халыкара фәнни симпозиум узды. Зур фәнни форум Россия, Казахстан, Үзбәкстан һәм Беларусь белгечләрен берләштерде.

Симпозиум өч көн дәвам итте. Аның кысаларында лингвистик эзләнүләр өлкәсендәге заманча тенденцияләргә һәм сынауларга багышланган «Хәзерге фәнни тикшеренүләр яктылыгында тел белеменең актуаль проблемалары» Халыкара фәнни-гамәли конференциясе, фонетика, диалектология һәм ареаль лингвистика мәсьәләләре буенча «Идиомнарның авазлар төзелешен тикшеренүнең хәзерге методлары» халыкара семинары, «Татар гыйлеме» Халыкара яшьләр фәнни мәктәбе эшләде, аның мәйданчыгында «Идел һәм Урал буе халыкларының традицион мәдәнияте: заманча тикшеренү стратегияләре» түгәрәк өстәле уздырылды. Түгәрәк өстәл эше нәтиҗәләре буенча Россия фәнни үзәкләре вәкилләре тарафыннан Идел һәм Урал буендагы этникара бәйләнешларны өйрәнүгә юнәлдерелгән уртак тикшеренү программасы булдыру инициативасы хупланды. Программаны гамәлгә ашыру даими эш төркеме төзүне, экспедиция эшчәнлеген оештыруны, фәнни кадрлар әзерләүне көчәйтүне күздә тота. (тулырак: https://www.antat.ru/ru/iyli/).

23-24 нче октябрьдә «Татарстан Республикасында дәүләт милли сәясәтен гамәлгә ашыру» дәүләт программасы кысаларында, Татарстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгы белән берлектә, Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты базасында «Идел буе республикаларының милли әдәбиятлары: мәдәниятара багланышлар проблемалары» халыкара фәнни-гамәли конференциясе узды.

Конференция эшендә Россия Федерациясенең фәнни оешмаларыннан һәм югары уку йортларыннан әйдәп баручы белгечләр, чит ил галимнәре катнашты. Фәнни конференция программасы буенча пленар утырыш, 5 секция үткәрелде. Аларда әдәби компаративистиканың актуаль мәсьәләләре, әдәби тәрҗемә мәсьәләләре каралды, Идел буе төрки һәм фин-угор әдәбиятларының үсеш үзенчәлекләре һәм хәзерге торышы турында докладлар тыңланды. (тулырак: https://ifmk.kpfu.ru/news/mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferencziya-naczionalnye-literatury-respublik-povolzhya-problemy-mezhkulturnoj-kommunikaczii-2/).

---

28 нче октябрь көнне Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институтында Татарстанда Бөек Ватан сугышы тарихын өйрәнү мәктәбенә нигез салучы Җәмил Ибраһим улы Гыйльмановның йөз еллыгына багышланган түгәрәк өстәл узды. (тулырак: http://xn--80aagie6cnnb.xn--p1ai/news/1375?ysclid=mib5s9rcim585878714).

4-5 нче ноябрь көннәрендә Истанбул шәһәрендә (Төркия) «Алтын Урдада фән» дип аталган Халыкара фәнни конференция булып узды. Конференция Төркиядә, Россиядә һәм Казахстанда Җучи Улусы тарихы өйрәнү буенча фәнни үзәкләрнең әйдәп баручы белгечләрен берләштерде. Форумда катнашучылар Җучи Улусы дәүләтендә фәнни традицияләр формалашу, ислам мәгарифенең роле, мәдәниятләрнең үзара бәйләнеше, шәһәрләрнең һәм язу тарихының үсеше турында фикер алыштылар. (тулырак: https://e-history.kz/ru/news/show/50000853?ysclid=mib67plq5x318065221).

---

11 нче ноябрьдә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институтында «Каюм Насыйри һәм аның чоры» Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясе узды. Конференция эшендә Мәскәү, Казахстан, Махачкала, Уфа, Әстерхан, Йошкар-Ола, Чиләбе, Самара, Оренбург һәм Казан галимнәре катнашты. Фикер алышуга чыгарылган төп мәсьәләләр – Каюм Насыйриның тормышы һәм иҗаты, XIX гасыр мәгърифәтчелек мәсьәләләре, XIX гасыр ахыры – XX гасыр башындагы нәшрият эшчәнлеге, татар халкының тарихи мирасы, Урал-Идел буе халыкларының көндәлек тормышы, шулай ук милли телләрнең үсеше. (тулырак: https://tataroved.tatarstan.ru/index.htm/news/2468620.htm).

13-14 нче ноябрьдә Казанда «Россия-Көнчыгыш» («Казанда шәрык базары») Халыкара милли мәдәниятләр фестивале кысаларында «Көнчыгыш һәм Азия илләре белән мәдәни хезмәттәшлек: хәзерге торышы һәм үсеш перспективалары» II Халыкара фәнни-гамәли конференциясе узды. Конференция эшендә фәнни җәмәгатьчелекнең 200дән артык вәкиле – филологлар, тарихчылар, сәнгать белгечләре, югары уку йортлары укытучылары һәм аспирантлар катнашты. Россия катнашучылары географиясе Мәскәү һәм Санкт-Петербургтан алып Бурятия һәм Якутиягә кадәр фәнни үзәкләрне колачлады.

Тугыз тематик секция кысаларында катнашучылар археологик фондларны һәм традицион костюмны өйрәнү, мәдәниятләр диалогында театр, кино һәм заманча медиа роле кебек мәсьәләләр буенча фикер алыштылар. Көнчыгыш һәм Россия халыкларының тарихи-мәдәни мирасын тикшерү, шулай ук глобальләшү шартларында традицияләрне саклау проблемалары аеруча кызыксыну уятты. (тулырак: https://www.antat.ru/ru/iyli/news/20051/).

---

13 нче ноябрьдә «Көнчыгыш һәм Азия илләре белән мәдәни хезмәттәшлек: хәзерге торышы һәм үсеш перспективалары» II Халыкара фәнни-гамәли конференциясе кысаларында «Россия халыклары телләрендә китап нәшер итү һәм вакытлы матбугат: тарихи тәҗрибә һәм заманча чакырулар» темасына түгәрәк өстәл узды.(тулырак: http://antat.tatar/ru/iyli/news/20051/).

17-18 нче ноябрьдә Санкт-Петербургта күренекле мәгърифәтче Каюм Насыйриның тууына 200 ел тулуга, дөньякүләм танылган дин фәлсәфәчесе Муса Җәруллаһ Бигиевнең тууына 150 ел тулуга, шулай ук татар китабы тарихчысы, филология фәннәре докторы Әбрар Гыйбадулла улы Кәримуллинның тууына 100 ел тулуга багышланган «Фәйзхан укулары» XXII Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясе узды. Конференция эшендә әйдәп баручы Ислам галимнәре, тарихчылар, теологлар, сәнгать белгечләре, дин әһелләре, шулай ук Россиядә исламның тарихи-мәдәни мирасын төрле аспектларда өйрәнү белән шөгыльләнүче яшь тикшеренүчеләр катнашты. (тулырак: http://xn--80aagie6cnnb.xn--p1ai/news/1396)

---

20 нче ноябрьдә Я.Е. Емельянов исемендәге Мәдәният үзәгендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты һәм ТР керәшеннәр иҗтимагый оешмасы белән берлектә Татарстан Республикасында һәм Россия Федерациясендә Ватанны саклаучылар елына багышланган «Ыру агачы» III Бөтенроссия туган якны өйрәнүче керәшеннәрнең форумы узды.

Форумда Мәскәү, Санкт-Петербург, Казан шәһәрләреннән, Башкортостан Республикасы (Уфа шәһәре, Бакалы авылы), Чиләбе өлкәсе (Нагайбәк муниципаль округы), шулай ук Татарстан Республикасының шәһәр-районнарыннан галимнәр һәм туган якны өйрәнүчеләр катнашты. Форумда түбәндәге проблемалар буенча фикер алыштылар: минем гаилә тарихында сугыш; безнең арада геройлар: фронтовикларның истәлекләре; керәшен шәҗәрәләре; керәшен авылларын өйрәнүнең методологик, чыганак һәм тарих проблемалары; керәшен авыллары тарихы буенча китаплар әзерләү һәм бастырып чыгару мәсьәләләре; керәшеннәрнең традицион мәдәниятен һәм фольклорын өйрәнү; татарлар һәм керәшеннәрнең этнотерриториаль төркемнәренең мәдәни һәм көнкүреш үзенчәлекләре; авыл фольклор ансамбльләре: үткәне һәм хәзергесе, үсеш перспективалары; керәшен авылларының рухи тормышы: тарихы һәм бүгенгесе; туган якны өйрәнү музейлары - керәшеннәрнең тарихи-мәдәни мирасын саклау «таянычы». (тулырак: http://xn--80aagie6cnnb.xn--p1ai/news/1398).

---

21 нче ноябрьдә Казанда, Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясендә шәһәр нигезләнүгә 1020 ел тулуга багышланган «Мәңьеллык Казан» Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясе узды. Казан өчен юбилей елында фәнни конференция үткәрү инициативасы белән ТР Фәннәр

Академиясенең Мансур Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты чыккан иде.

Фәнни җәмәгатьчелек вәкилләре алдынгы тәҗрибә белән уртаклаштылар, Казанның һәм башка борынгы шәһәрләрнең меңьеллык тарихына бәйле мәсьәләләрне өйрәнүнең яңа алымнары, шулай ук шәһәр агломерацияләре һәм мегаполислары турында тармак энциклопедияләре төзү методологияләре турында фикер алыштылар. Форумда Мәскәү, Санкт-Петербург, Йошкар-Ола, Саранск, Ульяновск, Уфа, Чабаксар һәм башка фәнни үзәкләрнең әйдәп баручы галимнәре, тарихчылары, культурологлары, икътисадчылары һәм энциклопедистлары катнашты. (тулырак: https://gossov.tatarstan.ru/index.htm/news/4279.htm).

2025 нче елның 11-12 нче декабрендә Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында Каюм Насыйриның тууына 200 ел тулуга багышланган «Евразия гуманитар фәне контекстында татар тел белеме» халыкара фәнни-гамәли конференциясе узды. Конференциянең максаты - мәгърифәтче Каюм Насыйриның күпкырлы фәнни-методик һәм иҗади мирасын өйрәнү һәм тарату; Каюм Насыйри чыганакларында булган хәзерге татар тел белеменең проблемалары, юнәлешләре турында фикер алышу. (тулырак: https://ifmk.kpfu.ru/).

Материаллар филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты доценты Г. Ә. Нәбиуллина тарафыннан тупланды һәм әзерләнде.

ПРОШЕДШИЕ СОБЫТИЯ II ПОЛОВИНЫ 2025 ГОДА

С 9 по 11 июня в Болгаре и Казани прошёл VIII Международный золотоордынский форум «PAX Tatarica: средневековые источники и исторический контекст», организованный Институтом истории им. Ш. Марджани и Болгарской исламской академией. В форуме приняли участие 151 ученый из 16 стран, что наглядно продемонстрировало значение и актуальность изучения истории Золотой Орды в современной науке. В рамках форума была организована I Международная летняя школа по истории Золотой Орды. В школе приняли участие студенты, магистранты, аспиранты из 32 ведущих научных центров Российской Федерации (Казань, Самара, Саратов, Уфа, Чебоксары, Воронеж, Санкт-Петербург), а также из Турции и Казахстана. В рамках программы VIII Международного золотоордынского форума в Казани состоялась первая встреча научно-консультативной группы историков двух государств, имеющих стратегическое значение в российско-казахстанском научно-политическом сотрудничестве. В мероприятии приняли участие представители вузов и научных центров, представители исполнительной и законодательной власти, а также дипломатической службы. (подробнее: http://татаровед.рф/news/1295?ysclid=miczus6xh9776479415).

1-5 июля на базе Бурятского государственного университета имени Доржи Банзарова «Байкал» состоялась I Международная летняя лингвистическая школа на Байкале «Этнокультурно-языковое пространство трансграничья: история и современность» (ЛЛШ 2025).

Тематика ЛЛШ 2025 охватила широкий круг вопросов, затрагивающих современные филологические исследования трансграничья Востока в условиях современного переустройства мира. Занятия, проведенные в рамках летней школы, прошли в разных форматах: чтение лекций, проведение практикумов, тренингов и мастер-классов, организация круглых столов и тематических дискуссий.

Во время работы летней школы состоялось пять круглых столов: «Русский мир в трансграничном пространстве: стратегии языкового и этнокультурного взаимодействия», «Монгольские языки в историко-лингвистическом освещении», «Тюркско-монгольские языковые ареалы Сибири: синтаксис», «Тюркско-монгольские языковые связи», «Взаимодействие тюркских языков с другими разноструктурными языками». Результативно отработала фонетико-фонологическая секция.

Летняя школа стала замечательной площадкой для обмена мнениями и опытом в решении наиболее актуальных проблем в исследовании различных аспектов этнокультурного языкового пространства трансграничья на основе современных подходов и методик. (подробнее: https://iling-ran.ru/web/ru/news/250725_sls).

С 3 по 5 июля в Челябинской области прошли мероприятия, посвященные памяти великого просветителя Зайнуллы Расулева. Главная тема форума – «Единство традиционных конфессий в защите Отечества и борьбе с нацизмом».

В ходе конференции работали тематические секции: «Укрепление единства нации и этнокультурное развитие народов РФ», «Ислам и христианство между Европой и Азией в исторической ретроспективе», «Зайнулла Расулев. Его эпоха и наследие», «Значение конфессий в духовно-нравственном становлении защитника Отечества», «Роль полковых имамов и священнослужителей в современных военных условиях». (подробнее: https://cdum.ru/news/44/ 12231/).

С 12 по 25 августа в Болгаре прошла XII болгарская международная археологическая школа. Мероприятие было организовано Институтом археологии им. А. Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан, Болгарским государственным историко-архитектурным музеем-заповедником и Международным институтом центральноазиатских исследований (г. Самарканд, Республика Узбекистан) при поддержке фонда «История Отечества».

Как сообщили организаторы, в этом году школьная программа посвящена современным технологиям реставрации и консервации археологических артефактов. В рамках мероприятия прошли секционные занятия и общие лекции, 24 августа – Международная молодежная научно-практическая конференция «Междисциплинарные исследования в археологии: достижения и вызовы». (подробнее: https://www.antat.ru/ru/iar/news/19720/).

С 26 по 28 августа в городе Казани прошло «Милләт Җыены» – «Национальное собрание», объединившее около 1000 представителей татарского народа. В рамках этого масштабного собрания были организованы несколько важных форумов: VII Всемирный форум татарских женщин, IX Всемирный форум татарской молодежи и Всероссийское собрание татарских краеведов.

В мероприятии приняли участие более 1000 представителей татарского актива из 68 регионов России и 27 стран мира. Национальное собрание проводилось между двумя съездами Всемирного конгресса татар для решения актуальных текущих вопросов и определения судьбоносных направлений развития татарской нации в меняющихся современных условиях. Форум стал отличной площадкой для обмена опытом и укрепления связей между татарскими организациями со всего мира. (подробнее: https://dumdnr.ru/novosti/v-kazani-proshyol-millet-zhyeny).

---

11 сентября в Институте истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан состоялась Всероссийская научная конференция «Татары в составе иррегулярных формирований Российской империи». Конференция проводилась в рамках Года защитника Отечества и реализации государственной программы «Татары на службе Отечеству».

В конференции приняли участие российские ученые, краеведы, учителя из Москвы, Уфы, Самары, Тольятти, Казани, Альметьевска, Набережных Челнов, сел Республики Татарстан и др. В ходе конференции рассматривались такие вопросы, как татарские династии в составе иррегулярных формирований, военная служба татар в составе иррегулярных формирований, татары-мещеряки в составе казачьих войск Приуралья и др. (подробнее: https://www.antat.ru/ru/iyli/news/19801/).

15-18 сентября в Республике Алтай прошла Международная научно-практическая конференция «Алтай – прародина тюрков. К истокам зарождения тюркской цивилизации». Мероприятие знаменует собой начало фундаментального поворота российской исторической науки и всего комплекса гуманитарных дисциплин к евразийским истокам российской цивилизации.

Форум прошёл под эгидой Российского военно-исторического общества, Института востоковедения РАН и других авторитетных научных и просветительских организаций нашей страны. (подробнее: https://m.business-gazeta.ru/article/683943).

25-26 сентября в Институте истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан состоялась Международная научная конференция «Женщины и мужчины в экстремальной повседневности народов России и мира». Форум приурочен к 80-летию Великой Победы и Году защитника Отечества.

Конференция организована Российской ассоциацией исследователей женской истории (РАИЖИ), Институтом этнологии и антропологии РАН и Институтом истории им. Ш. Марджани АН РТ. Научный форум объединяет исследователей антропологии женской повседневности и истории женщин и проводится в восемнадцатый раз.

Очное участие принимают около 100 ученых из различных регионов России и стран ближнего зарубежья – Беларуси, Казахстана и Узбекистана. На пленарном заседании 25 сентября выступили исследователи из Казани, Москвы и Екатеринбурга.

Конференция работала два дня по 15 научным направлениям. Особое внимание уделяется изучению Великой Отечественной войны, Первой мировой войны и историческим событиям других эпох, а также современному положению женщин.

Также прошли секции, посвященные трудовой повседневности женщин в годы войн, демографии и семье, женскому здоровью в переломные эпохи, деятельности женщин-ученых, вопросам семейной памяти и другим актуальным темам. (подробнее: https://www.tatar-inform.ru/news/naucnaya-konferenciya-v-kazani-issleduet-zizn-zenshhin-i-muzcin-v-krizisnye-periody-6000657?ysclid=mhbw8llup373544656).

В 25–26 сентября в Академии наук Республики Татарстан прошел Международный научно-практический семинар «Татароведение в ситуации смены парадигм: теория, методология, практика».

В семинаре приняли участие более 70 ученых из России, Турции, Узбекистана, Киргизии, Казахстана, Азербайджана и других стран. Данная дискуссионная платформа стала местом обсуждения актуальных теоретико-методологических проблем и перспектив развития татароведения среди исследователей татарского языка, литературы, искусства, истории и культуры.

Направления работы семинара: татароведение и тюркология в XX–XXI вв.: направления развития, традиции и новации; новые направления и методы в исследованиях по языку, литературе, истории, этнографии, искусству и культуре татар; национальные диаспоры в транснациональных контекстах; перспективы сопоставительной методологии в гуманитарных науках; взаимосвязи языков, литератур и культур народов Урало-Поволжья. (подробнее: https://www.antat.ru/ru/news/19844/).

10-24 октября в Институте филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета состоялся VI Казанский международный лингвистический саммит, посвященный 180-летию основателя Казанской лингвистической школы И. А. Бодуэна де Куртенэ, 150-летию со дня начала его работы в Казанском университете, 190-летию Высшей школы русской филологии и культуры им. Льва Толстого КФУ. Соорганизаторами Саммита, наряду с КФУ, явились Институт языкознания и Институт лингвистических исследований Российской академии наук, Российская академия образования.

В качестве партнеров Саммита выступили Академия наук Республики Татарстан, Кабинет Министров Республики Татарстан, Институт стратегии развития образования, Федеральный институт родных языков народов Российской Федерации, Российское общество преподавателей русского языка и литературы (РОПРЯЛ), Международная ассоциация преподавателей русского языка и литературы (МАПРЯЛ), Ассоциация учителей русского языка и литературы Российской Федерации (АССУЛ), Национальная ассоциация преподавателей английского языка России (НАПАЯЗ), Ассоциация учителей родного (татарского) языка и литературы, Комиссия при Раисе Республики Татарстан по русскому языку, Комиссия при Раисе Республики Татарстан по вопросам сохранения, развития татарского языка и родных языков представителей народов, проживающих в Республике Татарстан и др. (подробнее: https://kils.kpfu.ru/ru/news/ob-itogah-vi-kazanskogo-mezhdunarodnogo-lingvisticheskogo-sammita/).

17-19 октября состоялась IV Всероссийская научно-практическая конференция «Актуальные вопросы истории крымских татар», посвященная 80-летию Победы в Великой Отечественной войне, организованная Институтом истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан. В конференции приняли участие более 60 участников из Республики Крым, Казани, Ростова-на-Дону, Ульяновска, Москвы и Санкт-Петербурга. (подробнее: http://xn--80aagie6cnnb.xn--p1ai/news/1369).

20-22 октября в Академии наук Республики Татарстан состоялся Международный научный симпозиум «Современные тенденции развития лингвистической науки: проблематика и методология исследований», организованный Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова. Крупный научный форум объединил экспертное сообщество России, Казахстана, Узбекистана и Беларуси.

В рамках работы симпозиума прошли три научных мероприятия: Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы языкознания в свете современных научных исследований», посвященная современным тенденциям и вызовам в области лингвистических изысканий, Международный семинар «Современные методы исследования звукового строя идиомов», основными объектами обсуждения которого стали вопросы фонетики, диалектологии и ареальной лингвистики, ежегодная международная молодежная научная школа «Татар гыйлеме» – «Татарская наука», на площадке которой был проведен круглый стол «Традиционная культура народов Поволжья и Приуралья: современные стратегии исследования». По итогам работы круглого стола представителями российских научных центров была поддержана инициатива создания совместной исследовательской программы, направленной на изучение межэтнических контактов в Поволжье и Приуралье. Реализация программы предполагает формирование постоянной рабочей группы, организацию экспедиционной деятельности, усиление подготовки научных кадров. (подробнее: https://www.antat.ru/ru/iyli/).

23-24 октября в рамках государственной программы «Реализация государственной национальной политики в Республике Татарстан» совместно с Министерством образования и науки Республики Татарстан на базе Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета прошла Международная научно-практическая конференция «Национальные литературы республик Поволжья: проблемы межкультурной коммуникации». В работе конференции приняли участие ведущие специалисты из научных организаций и вузов Российской Федерации, а также зарубежные ученые.

В рамках программы научной конференции были проведены пленарное заседание, 5 секций, где обсуждались актуальные вопросы литературной компаративистики, вопросы литературного перевода, а также заслушаны доклады по особенностям развития и современному состоянию тюркских и финно-угорских литератур Поволжья и др. (подробнее: https://ifmk.kpfu.ru/news/mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferencziya-naczionalnye-literatury-respublik-povolzhya-problemy-mezhkulturnoj-kommunikaczii-2/).

---

28 октября в Институте истории им. Ш. Марджани АН РТ прошел круглый стол, посвященный столетию Зямиля Ибрагимовича Гильманова, основателя школы по изучению истории Великой Отечественной войны в Татарстане. (подробнее: http://xn--80aagie6cnnb.xn--p1ai/news/1375?ysclid=mib5s9rcim585878714).

4-5 ноября в г. Стамбуле (Турция) состоялась международная научная конференция «Наука в Золотой Орде». Конференция объединила ведущих специалистов научных центров по истории Улуса Джучи из Турции, России и Казахстана. Участники форума обсуждали формирование научных традиций в государстве Улуса Джучи, роль исламского образования, взаимодействие культур, развитие городов и письменности. (подробнее: https://e-history.kz/ru/news/show/50000853? ysclid=mib67plq5x318065221).

---

11 ноября в Институте истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан состоялась Всероссийская научно-практическая конференция «Каюм Насыри и его эпоха». В работе конференции приняли участие ученые из Москвы, Казахстана, Махачкалы, Уфы, Астрахани, Йошкар-Олы, Челябинска, Самары, Оренбурга и Казани. Среди ключевых вопросов, вынесенных

на обсуждение, – жизнь и творчество Каюма Насыри, вопросы просветительства XIX в., издательская деятельность в конце XIX – начале XX в., историческое наследие татарского народа, повседневная жизнь народов Урало-Поволжья, а также развитие национальных языков. (подробнее: https://tataroved.tatarstan.ru/index.htm/news/2468620.htm).

13-14 ноября в Казани в рамках Международного фестиваля национальных культур «Россия – Восток» («Восточный базар в Казани») состоялась II Международная научно-практическая конференция «Культурное сотрудничество со странами Востока и Азии: современное состояние и перспективы развития». В работе конференции приняли участие более 200 представителей научного сообщества – филологи, историки, искусствоведы, преподаватели вузов и аспиранты. География российских участников охватила научные центры от Москвы и Санкт-Петербурга до Бурятии и Якутии. В рамках девяти тематических секций участники обсудили широкий круг вопросов: от изучения археологических фондов и традиционного костюма до роли театра, кино и современных медиа в диалоге культур. Особый интерес вызвали исследования историко-культурного наследия народов Востока и России, а также проблемы сохранения традиций в условиях глобализации. (подробнее: https://www.antat.ru/ru/iyli/news/20051/).

---

13 ноября в рамках II Международной научно-практической конференции «Культурное сотрудничество со странами Востока и Азии: современное состояние и перспективы развития» состоялся круглый стол на тему «Книгоиздание и периодическая печать на языках народов России: исторический опыт и современные вызовы». (подробнее: http://antat.tatar/ru/iyli/news/20051/).

17-18 ноября в Санкт-Петербурге состоялась XXII Всероссийская научно-практическая конференция «Фаизхановские чтения», приуроченная к 200-летию со дня рождения выдающегося просветителя Каюма Насыри, к 150-летию всемирно известного религиозного философа Мусы Джаруллаха Бигиева, а также к 100-летию историка татарской книги доктора филологических наук Абрара Гибадулловича Каримуллина. В работе конференции приняли участие ведущие ученые-исламоведы, историки, теологи, искусствоведы, религиозные деятели, а также молодые исследователи, занимающиеся изучением различных аспектов историко-культурного наследия ислама в России. (подробнее: http://xn--80aagie6cnnb.xn--p1ai/news/1396).

---

20 ноября в Культурном центре им. Я. Е. Емельянова совместно с Институтом истории имени Ш. Марджани АН РТ и Общественной организацией кряшен РТ состоялся III Всероссийский форум кряшенских краеведов «Ыру агачы» («Родовое древо»), посвященный Году защитника Отечества в Республике Татарстан и Российской Федерации (организатор, модератор кандидат исторических наук Л. А. Мухамадеева). В форуме участвовали ученые и краеведы из Москвы, Санкт-Петербурга, Казани, Республики Башкортостан (г. Уфа, с. Бакалы), Челябинской области (Нагайбакский муниципальный округ), а также городов и районов Республики Татарстан. На форуме обсуждались следующие проблемы: война в истории моей семьи; герои среди нас: воспоминания фронтовиков; кряшенские родословные; методологические, источниковедческие и историографические проблемы изучения кряшенских сел и деревень; вопросы подготовки и издания книг по истории кряшенских деревень; изучение традиционной культуры и фольклора кряшен; культурные и бытовые особенности этнотерриториальных групп татар и кряшен; сельские фольклорные ансамбли: прошлое, настоящее, перспективы развития; духовная жизнь кряшенских сельских населенных пунктов: прошлое и настоящее; краеведческие музеи – «оплоты» сохранения историко-культурного наследия кряшен. (подробнее: http://xn--80aagie6cnnb.xn--p1ai/news/1398).

---

21 ноября состоялась Всероссийская научно-практическая конференция «Казань тысячелетняя», посвящённая 1020-летию со дня основания города. С инициативой проведения научной конференции в юбилейный для Казани год выступил Институт татарской энциклопедии и регионоведения имени Мансура Хасанова Академии наук Республики Татарстан. Представители научного сообщества обменялись передовым опытом, обсудили новые подходы изучения вопросов, связанных с тысячелетней историей Казани и других старинных городов, а также методологии составления отраслевых энциклопедий о городских агломерациях и мегаполисах. Участниками форума стали ведущие учёные, историки, культурологи, экономисты и энциклопедисты из Москвы, Санкт-Петербурга, Йошкар-Олы, Саранска, Ульяновска, Уфы, Чебоксар и других научных центров. (подробнее: https://gossov.tatarstan.ru/index.htm/news/4279.htm).

11–12 декабря в Институте филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета состоялась Международная научно-практическая конференция «Татарское языкознание в контексте Евразийской гуманитарной науки», посвященная 200-летию со дня рождения Каюма Насыри. Цель конференции: изучение и распространение многогранного научно-методического и творческого наследия просветителя Каюма Насыри; обсуждение широкого круга проблем, направлений современного татарского языкознания, у истоков которых находился Каюм Насыри. (подробнее: https://ifmk.kpfu.ru/).

Материалы подготовлены доцентом Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета Г. А. Набиуллиной.

DOI: 10.26907/2311-2042-2025-25-2-213-218

UPCOMING EVENTS OF 2026

February 12-13, 2026

All-Russian Research Conference “Musa Jalil in the Historical and Cultural Space”. (on the 120th anniversary of Musa Jalil).
Organizer: M. Khasanov Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies, AS RT.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://www.antat.ru

February 19-20, 2026

International Research and Practice Conference “Fatih Amirkhan in the Sociocultural Contexts of the Twentieth Century”.
Organizer: G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, AS RT.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://www.antat.ru.

February 20, 2026

The 10th International Research and Methodology Online Seminar “Contemporary Development of Language Teaching Methods: A Platform for the Exchange of Progressive Practices”.
Organizer: Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?

March 3-5, 2026

All-Russian Research Conference “Archaeology of the Ural-Volga Region in Light of New Research”.
Organizer: A. Khalikov Institute of Archaeology, Tatarstan Academy of Sciences.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://www.antat.ru.

April 2-3, 2026

G. Tukay’s Commemorative Practice: State and Society: All-Russian Research Conference with International Participation.
Organizer: M. Khasanov Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies, AS RT.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://www.antat.ru.

April 23-24, 2026

International Research Conference dedicated to the 140th anniversary of G. Tukay.
Organizer: G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, AS RT.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://www.antat.ru.

June 1-8, 2026

International Summer School on the History of the Golden Horde.
Organizer: Sh.Marjani Institute of History, AS RT.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://www.antat.ru.

June 15-18, 2026

International Research and Practice Conference dedicated to the 30th Anniversary of the Sh. Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences.

Organizer: Sh. Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://www.antat.ru.

Q2 2026

TurkLang 2026: The 14th International Research Conference on Computer Processing of Turkic Languages.

Organizers: Institute of Applied Semiotics of the Tatarstan Academy of Sciences, L. Gumilyov Eurasian National University.
Venue: Astana, Republic of Kazakhstan.
Information: https://www.antat.ru.

2026 НЧЕ ЕЛНЫҢ I ЯРТЫСЫНДА БУЛАЧАК ВАКЫЙГАЛАР

12-13 февраль, 2026 ел

«Муса Җәлил тарихи-мәдәни киңлектә» Бөтенроссия фәнни конференциясе (Муса Җәлилнең 120 еллыгына).

Оештыручы: Татарстан Фәннәр академиясенең М.Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://www.antat.ru.

19-20 февраль, 2026 ел

«Фатих Әмирхан XX гасырның социомәдәни контекстларында» Халыкара фәнни-гамәли конференциясе.

Оештыручы: Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://www.antat.ru.

20 февраль, 2026 ел

«Телләргә өйрәтү методикасын камилләштерү: алдынгы тәҗрибә белән алмашу мәйданчыгы» X Халыкара фәнни-методик онлайн-семинары.

Оештыручы: КФУның Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?

3-5 март, 2026 ел

«Урал-Идел буе археологиясе яңа тикшеренүләр яктылыгында» Бөтенроссия фәнни конференциясе.

Оештыручы: Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең А.Х. Халиков исемендәге Археология институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://www.antat.ru.

2–3 апрель, 2026 ел

«Г.Тукайның коммеморатив практикасы: дәүләт һәм җәмгыять» Бөтенроссия фәнни конференциясе (халыкара катнашу белән).

Оештыручы: Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең М.Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://www.antat.ru.

23-24 апрель, 2026 ел

Г.Тукайның тууына 140 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни конференция.

Оештыручы: Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://www.antat.ru.

1-8 июнь, 2026 ел

Алтын Урда тарихы буенча Халыкара җәйге мәктәп.

Оештыручы: Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://www.antat.ru.

15-18 июнь, 2026 ел

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институтының 30 еллыгына багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция.

Оештыручы: Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://www.antat.ru.

2 квартал, 2026 ел

Төрки телләрне компьютерда эшкәртү буенча XIV Халыкара фәнни конференция «TurkLang 2026»

Оештыручылар: ТР ФА Гамәли семиотика институты, Л. Н.Гумилев исемендәге Евразия милли университеты.
Үткәрү урыны: Астана ш., Казахстан Республикасы.
Мәгълүмат: https://www.antat.ru.

КАЛЕНДАРЬ ПРЕДСТОЯЩИХ СОБЫТИЙ I ПОЛОВИНЫ 2026 ГОДА

12–13 февраля 2026 г.

Всероссийская научная конференция «Муса Джалиль в историко-культурном пространстве» (к 120-летию Мусы Джалиля).

Организатор: Институт татарской энциклопедии и регионоведения им. М. Хасанова Академии наук Республики Татарстан.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://www.antat.ru

19–20 февраля 2026 г.

Международная научно-практическая конференция «Фатих Амирхан в социокультурных контекстах XX века».

Организатор: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://www.antat.ru.

20 февраля 2026 г.

X Международный научно-методический онлайн-семинар «Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой».

Организатор: Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?

3–5 марта 2026 г.

Всероссийская научная конференция «Археология Урало-Поволжья в свете новых исследований».

Организатор: Институт археологии им. А. Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://www.antat.ru.

2–3 апреля 2026 г.

Всероссийская научная конференция с международным участием «Коммеморативная практика Г. Тукая: государство и общество».

Организатор: Институт татарской энциклопедии и регионоведения им. М. Хасанова Академии наук Республики Татарстан.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://www.antat.ru.

23–24 апреля 2026 г.

Международная научная конференция, посвященная 140-летию со дня рождения Г. Тукая.

Организатор: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://www.antat.ru.

1–8 июня 2026 г.

Международная летняя школа по истории Золотой Орды.

Организатор: Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://www.antat.ru.

28 октября – 1 ноября 2025 г.

Международная научно-практическая конференция, посвящённая 30-летию Института истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Организатор: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://www.antat.ru.

2 квартал 2026 г.

XIV Международная научная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang 2026».

Организаторы: Институт прикладной семиотики АН РТ, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.
Место проведения: Республика Казахстан, г. Астана.
Информация: https://www.antat.ru.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS[1]

Bolgarova, Ramziya – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Denmukhametova, Ilvira – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Gainullina, Gulfiya – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Chief Researcher in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Gilazov, Tagir – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Kadirov, Marsil – Doctor of Chemistry, Candidate of Physics and Mathematics, Professor in the Department of Physics at Kazan National Research Technological University, Leading Researcher at the Laboratory of Physicochemical Ecology at the A. Arbuzov Institute of Organic and Physical Chemistry of the Kazan Scientific Center, the Russian Academy of Sciences (Kazan, Russian Federation).

Kadirova, Enze – Candidate of Philology, Associate Professor, and Senior Research Fellow in the Department of General Linguistics at the G. Ibragimov Institute of Language, Literature, and Art, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russian Federation).

Khabutdinov, Aidar – Doctor of History, Professor in the Department of Social and Humanitarian Disciplines, the Kazan branch of Lebedev Russian State University of Justice (Kazan, Russian Federation).

Khabutdinov, Karim – student of Group BBI 2508 in the Research Institute "Higher School of Economics" (Moscow, Russia).

Khabutdinova, Mileusha – Candidate of Philology, Associate Professor in the Tatar Literature Department, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher at the Research Center for Strategic Research in the Field of Native Languages and Cultures, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Khaliullina, Nuriya – Candidate of Philology, Head of the Department of Tatar Language and Literature of M. Akmulla Bashkir State Pedagogical University (Ufa, Russian Federation).

Latfullina, Landysh – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics, the Institute of Philology of Moscow State Pedagogical University (Moscow, Russian Federation).

Motigullina, Alfiya – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Humanities and Design, the Kazan State Institute of Culture (Kazan, Russian Federation).

Mukhametzianova, Liliia – Doctor of Philology, Leading Researcher in the Folk Art Department, the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russian Federation).

[1] Author names are published exactly as they appear in the manuscript file.

Mukhammadieva, Svetlana – a Tatar writer and Chief Feedback Specialist at the Kazan Department of Food and Social Nutrition (Kazan, Russian Federation).

Nabiullina, Guzel – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Nurmukhametova, Raushaniya – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Sharova, Luiza – Candidate of Philology, literary editor of the socio-political magazine "Tatarstan" (Kazan, Russian Federation).

Sibgaeva, Firuza – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Urayeva, Darmon – Doctor of Philology, Bukhara State University (Uzbekistan).

Usmanova, Larisa – Candidate of Pedagogy, Visiting Lecturer at the School of Oriental Studies, Faculty of World Economy and Politics, the Research Institute "Higher School of Economics" (Kazan, Russian Federation).

Yusupova, Alfiya – Doctor of Philology, Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher at the Research Center for Strategic Research in the Field of Native Languages and Cultures, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Yusupova, Nurfiya – Doctor of Philology, Professor in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Leading Researcher in the SRNLaC Research Group of Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Zamaletdinov, Radif – Doctor of Philology, Director, Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, Chief Researcher of the Research Laboratory "Neuro-Cognitive Research", the Institute of Philology and Intercultural Communications, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Zamaletdinova, Gulnara – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Ziyatdinova, Gulnaz – Candidate of Philology, a specialist in educational and methodological work at A. N. Tupolev Kazan National Research Technical University (KAI) (Kazan, Russian Federation).

АВТОРЛАР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ[1]

Болгарова Рәмзия Марс кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Гайнуллина Гөлфия Расил кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы доценты, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Гыйлаҗев Таһир Шәмсегали улы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Денмөхәммәтова Эльвира Николай кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең җитәкчесе (Казан, Россия).

Җамалетдинов Рәдиф Рифкатъ улы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты директоры, гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы профессоры, «Нейрокогнитив тикшеренүләр» фәнни белем бирү үзәгенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Җамалетдинова Гөлнара Фәндәс кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Зыятдинова Гөлназ Иршат кызы – филология фәннәре кандидаты, А.Н. Туполев исемендәге Казан милли тикшеренү техник университетының (КАИ) укыту-методика эше буенча белгече (Казан, Россия).

Кадиров Марсил Каһир улы – химия фәннәре докторы, физика-математика фәннәре кандидаты, Казан милли тикшеренү технология университетының физика кафедрасы профессоры, Россия Фәннәр академиясе Казан фәнни үзәгенең А.Е. Арбузов исемендәге Органик һәм физик химия институты физик-химик экология лабораториясенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Кадирова Энҗе Хәнәфи кызы – филология фәннәре кандидаты, доцент, Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты гомуми лингвистика бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Латфуллина Ландыш Гыйният кызы – филология фәннәре кандидаты, Мәскәү дәүләт педагогия университетының Филология институты гомуми тел белеме кафедрасы доценты (Мәскәү, Россия).

Мотыйгуллина Әлфия Рухулла кызы – филология фәннәре **кандидаты**, Казан дәүләт мәдәният институтының Гуманитар фәннәр һәм дизайн кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Мөхәммәдиева Светлана Фәһим кызы – татар язучысы, Казан шәһәренең азык-төлек һәм социаль туклану департаменты АҖнең элемтәләр буенча баш белгече (Казан, Россия).

[1] «Авторлар турында мәгълүмат» бүлегендә мәкалә авторларының фамилиясе, исеме һәм атасының исеме автор редакциясендә бирелә.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы – филология фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты халык иҗаты бүлегенең баш фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Нәбиуллина Гүзәл Әмировна – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Нурмөхәммәтова Раушания Сәгъдәтҗан кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Сибгаева Фирүзә Рәмзил кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Ураева Дармон Сәидәхмет кызы – филология фәннәре докторы, Бохара дәүләт университетының үзбәк теле һәм әдәбияты кафедрасы профессоры (Бохара, Үзбәкстан Республикасы).

Усманова Лариса *Рафаэль кызы* – педагогия фәннәре кандидаты, «Югары икътисад мәктәбе» Фәнни тикшерү институтының Дөнья икътисады һәм сәясәте факультеты Көнчыгышны өйрәнү мәктәбендә чакырылган укытучы (Мәскәү, Россия).

Хәбетдинов Айдар Юрий улы – тарих фәннәре докторы, В.М. Лебедев исемендәге Россия дәүләт гадел хөкем университетының Казан филиалы профессоры (Казан, Россия).

Хәбетдинов Кәрим Айдар улы – «Югары икътисад мәктәбе» Фәнни тикшерү институтының ББИ 2508 номерлы группа студенты (Мәскәү, Россия).

Хәбетдинова Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы доценты, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Хәлиуллина Нурия Усман кызы – филология фәннәре кандидаты, М. Акмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогия университетының татар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире (Уфа, Россия).

Шарова Луиза Николай кызы – филология фәннәре кандидаты, «Татарстан» иҗтимагый-сәяси журналының әдәби мөхәррире (Казан, Россия).

Юсупова Әлфия Шәүкәт кызы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы профессоры, «Каюм Насыйри Институт»ының фәнни белем бирү үзәге директоры (Казан, Россия).

Юсупова Нурфия Марс кызы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы профессоры, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ[1]

Болгарова Рамзия Марсовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Гайнуллина Гульфия Расилевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы, ведущий научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Института филологии и межкультурной коммуникации, Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Гилазов Тагир Шамсегалиевич – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Денмухәмметова Эльвира Николаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии, старший научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Замалетдинов Радиф Рифкатович – доктор филологических наук, директор, профессор кафедры общего языкознания и тюркологии, главный научный сотрудник НИЛ «Нейрокогнитивные исследования» Института филологии и межкультурных коммуникаций Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Замалетдинова Гульнара Фандасовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Зиятдинова Гульназ Иршатовна – кандидат филологических наук, специалист по учебно-методической работе Казанского национального исследовательского технического университета им. А. Н. Туполева (КАИ) (Казань, Россия).

Кадиров Марсил Кахирович – доктор химических, кандидат физико-математических наук, профессор кафедры физики Казанского национального исследовательского технологического университета, ведущий научный сотрудник лаборатории физико-химической экологии Института органической и физической химии им. А. Е. Арбузова Казанского научного центра Российской академии наук (Казань, Россия).

Кадирова Энзе Ханафеевна -- кандидат филологических наук, доцент, старший научный сотрудник отдела общей лингвистики Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук РТ (Казань, Россия).

Латфуллина Ландыш Гиниятовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания Института филологии Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Московский педагогический государственный университет».

Мотигуллина Альфия Рухулловна – кандидат филологических наук, доцент кафедры гуманитарных наук и дизайна Казанского государственного института культуры (Казань, Россия).

[1] Имена авторов в разделе «Сведения об авторах» приводятся в авторской редакции.

Мухаметзянова Лилия Хатиповна – доктор филологических наук, главный научный сотрудник отдела народного творчества Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук РТ (Казань, Россия).

Мухаммадиева Светлана Фагимовна – татарский писатель, главный специалист по обратной связи АО Департамент продовольствия и социального питания г. Казани (Казань, Россия).

Нурмухаметова Раушания Сагдатзяновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Сибгаева Фируза Рамзеловна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Ураева Дармон Саидахмедовна – доктор филологических наук, профессор кафедры узбекского языка и литературы Бухарского государственного университета (Бухара, Республика Узбекистан).

Усманова Лариса Рафаэлевна – кандидат педагогических наук, приглашенный преподаватель Школы востоковедения Факультета мировой экономики и политики НИИ «Высшая школа экономики» (Москва, Россия).

Хабутдинов Айдар Юрьевич – доктор исторических наук, профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин Казанского филиала Российского государственного университета правосудия им. В. М. Лебедева (Казань, Россия).

Хабутдинов Карим Айдарович – студент группы ББИ 2508 НИИ «Высшая школа экономики» (Москва, Россия).

Хабутдинова Милеуша Мухаметзяновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации, старший научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Халиуллина Нурия Усмановна – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой татарского языка и литературы Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы (Уфа, Россия).

Шарова Луиза Николаевна – кандидат филологических наук, литературный редактор общественно-политического журнала «Татарстан» (Казань, Россия).

Юсупова Альфия Шавкетовна – доктор филологических наук, профессор кафедры общего языкознания и тюркологии, директор НОЦ «Институт Каюма Насыри» Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Юсупова Нурфия Марсовна – доктор филологических наук, профессор кафедры татарской литературы, ведущий научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

INFORMATION FOR AUTHORS

The journal publishes articles based on original scientific research on Tatar studies including studies of the Tatar language, literature, history, culture, arts and education. The journal also welcomes bio-bibliographical material about leading Tatar scholars and researchers in the field of Tatar studies and publishes short overviews of the scientific events in the Turkic world.

Submission Requirements

Research articles should include:

1) text of the paper in two languages (Tatar / Russian and English), an abstract of 150–200 words and 5–8 keywords in three languages – submitted electronically to tatarica.kpfu@gmail.com. Translation services are available at an additional cost. Papers in English do not require translation into the Russian or Tatar language. Submission guidelines can be found on the journal's website https://tatarica.elpub.ru/jour;

2) a cover letter with the following information about the author (s) in Russian, Tatar and English:

- Last name, first name, middle name
- City, country
- Place of work (with address)
- Position
- Academic status and academic degree
- Work phone
- Mobile phone (for communication with editors)
- Personal E-mail;

3) a recommendation letter written by the academic advisor in any of the 3 official languages of the journal (Russian, Tatar and English) if the author is a graduate student or an applicant for the degree of the Candidate of Sciences (PhD). The literature listed in the References should primarily be published within the last 10 years.

Manuscript Selection

Research papers submitted for publication are selected on the basis of independent internal and external reviews and the decision of the editorial board. Accepted papers should meet high scientific criteria (relevance, significance, etc.) and the general requirements of the journal.

We will not consider any paper or component of a paper that has been previously published or is under consideration for publication elsewhere.

Selected papers are edited to improve accuracy and clarity and for length. In case of a more serious correction, the paper is sent to the authors for revision.

АВТОРЛАР ӨЧЕН БЕЛЕШМӘ

Журналда татар халкының теле, әдәбияты, тарихы, мәдәнияте, сәнгате һәм мәгарифе өлкәләрендә яңа гыйльми эзләнүләрне яктырткан фәнни мәкаләләр басыла; күренекле татар галимнәре һәм татарларга кагылышлы мәсьәләләрне өйрәнүче башка галимнәр хакында биобиблиографик материаллар, төрки дөнья фәнни вакыйгалары турында кыска хәбәрләр бирелә.

Кулъязмаларны тәкъдим итү кагыйдәләре

Журналның редакция коллегиясенә түбәндәгеләр тәкъдим ителә:

1) мәкаләнең тексты (ике телдә татар/рус һәм инглиз), аннотациясе (өч телдә 150–200 сүз) һәм төп төшенчәләре (5–8 сүз) электрон вариантта tatarica.kpfu@gmail.com адресына юллана. Теләүчеләр өчен өстәмә түләү хисабына тәрҗемәче хезмәте каралган. Редакциягә инглиз телендә тәкъдим ителгән мәкаләне рус яки татар теленә тәрҗемә итү соралмый. Мәкаләне формалаштыру таләпләрен журналның https://tatarica.elpub.ru/jour сайтыннан табарга мөмкин;

2) автор (авторлар) турында рус, татар һәм инглиз телләрендә мәгълүматлар теркәлгән хат:

- Фамилия, исеме, әтисенең исеме (тулысынча)
- Шәһәр, ил
- Эш урыны (адресы белән бергә)
- Вазифасы
- Гыйльми исеме һәм гыйльми дәрәҗәсе
- Эш телефоны
- Кәрәзле телефон (редакция өчен)
- Электрон адрес;

3) Мәкаләнең авторы кандидатлык дәрәҗәсен (PhD) алырга теләүче аспирант яки соискатель булса, фәнни җитәкче бәяләмәсе (өч телнең берсендә: рус, татар, инглиз) сорала.

Мәкаләдә соңгы 10 елда басылган хезмәтләргә сылтама бирү әһәмиятле.

Кулъязмаларны карау тәртибе

Материалларны бастыруга сайлап алу эчке һәм тышкы бәяләмәләр, журнал редколлегиясе карары нигезендә башкарыла. Мәкаләгә куелган төп таләп – язманың югары фәнни критерийларга (хезмәтнең актуальлеге, фәнни яңалыгы һ.б.) туры килүе.

Гомуми таләпләргә җавап бирмәгән һәм моңа кадәр басылган яисә башка журнал редакцияләренә юлланган мәкаләләр кабул ителми.

Мәкаләгә кертелгән стилистик һәм формаль характердагы төзәтмәләр автордан башка хәл ителә. Җитдирәк төзәтмәләр автор белән килешенеп башкарыла яисә мәкалә, эшләп бетерү өчен, авторга җибәрелә.

СВЕДЕНИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

В журнале публикуются научные статьи, содержащие исследования в области языка, литературы, истории, культуры, искусства и образования татарского народа, а также биобиблиографические материалы о ведущих ученых-татарах и ученых, обращавшихся в том или ином аспекте к проблемам татарики, краткая информация о научных событиях тюркского мира.

Порядок предоставления рукописей

Авторы должны предоставить в редакционную коллегию журнала следующие материалы:

1) текст статьи на двух языках (татарском / русском и английском), а также аннотацию объемом 150–200 слов и 5–8 ключевых слов на трех языках в электронном виде по адресу tatarica.kpfu@gmail.com. При необходимости за дополнительную плату предоставляются услуги переводчика. Статьи на английском языке не требуют перевода на русский или татарский язык. Требования к оформлению статьи можно найти на сайте журнала: https://tatarica.elpub.ru/jour;

2) сопроводительное письмо, содержащее сведения об авторе (авторах) на русском, татарском и английском языках:

- Фамилия, имя, отчество полностью
- Город, страна
- Место работы (с адресом)
- Занимаемая должность
- Ученое звание, ученая степень
- Рабочий телефон
- Мобильный телефон (для редакции)
- Электронный адрес;

3) отзыв научного руководителя на любом из 3 официальных языков журнала (русском, татарском или английском), если автор статьи – аспирант или соискатель ученой степени кандидата наук (PhD).

В тексте статей следует отдавать предпочтение ссылкам на публикации последних 10 лет.

Порядок рассмотрения рукописей

Материалы для публикации отбираются на основе независимого внутреннего и внешнего рецензирования и решения редколлегии журнала. Основным требованием к публикуемому материалу является соответствие его высоким научным критериям (актуальность, научная новизна и др.).

К рассмотрению не принимаются статьи, не соответствующие общим требованиям и опубликованные ранее или направленные в редакции других журналов.

Небольшие исправления стилистического и формального характера вносятся в статью без согласования с авторами. При необходимости более серьезных исправлений правка согласуется с авторами или статья направляется авторам на доработку.

CONTENTS

LANGUAGE

Zamaletdinov, R., Nurmukhametova, R. Linguo-stylistic characteristics of the poetry cycle "114 Steps" (2025) by Lyabib Leron. 7

Ziyatdinova, G., Yusupova, A., Sibgaeva, F. The place of the linguocultural concept "Sugysh" ("War") in the Tatar national consciousness. 21

LITERATURE

Mukhametzianova, L. Tatar folk lyrical songs of the Great Patriotic War. 34

Yusupova, N. The motif of war in Tatar poetry (based on the works dedicated to the Great Patriotic War). 46

HISTORY AND SOCIETY

Usmanova, L., Bolgarova, R., Khabutdinov, K. The image of the Soviet- Japanese war of 1945 and Japanese prisoners of war in Tatar literature. 66

Khabutdinov A. Yu. Vectors of Soviet heroism during the Great Patriotic War (based on journal publications from "The Sovet ədəbiyaty"). 84

CULTURE, PERSONALITY, EDUCATION

Mukhammadieva, S., Gainullina, G. Reception of A. Eniki's prose in Tatar cinema (based on the TV movie "Full of Danger and Memory"). 96

Khabutdinova, M., Motigullina, A. The image of Musa Jalil on the stage of the Almetyevsk Theatre. 110

PERSONALIA

Kadirov, M. Yusuf Samitov – the founder of the Kazan School of High-Resolution Nuclear Magnetic Resonance (on the 100th anniversary of the outstanding scientist). 128

Kadirova, E. The famous Tatar linguist Fazyl Salikhovich Faseev. 135

Gilazov, T. The author of the first monograph about H. Taktash (on the 120th anniversary of M. Mamin). 143

Sharova, L. "We didn't get caught in the storm". 162

REVIEWS

Zhamaletdinova, G., Khaliullina, N. Review of the collection of works "Journalism Born in Flames" by Alfia Shamova (Kazan: Tatar kitap nashriyaty, 2022, 247 p.). 174

Nabiullina, G., Latfullina, L. Review of the book "Writers' Letters from the Front" (Kazan: Tatar Book Publishing House, 2024. 272 p.). 180

Denmukhametova, I., Urayeva, D. Review of the work "The Hero's Pen: Examples of the Works of Tatar Writers Who Died in the Great Patriotic War". 187

SCIENTIFIC CHRONICLES OF THE TURKIC WORLD

Latest events in the second half of 2025. 195

Upcoming events of 2026. 213

ЭЧТӘЛЕК

ТЕЛ

Җамалетдинов Р. Р., Нурмөхәммәтова Р. С. Ләбиб Леронның «114 адым» (2025) циклында лингво-стилистик үзенчәлекләр. 7

Зыятдинова Г. И., Юсупова Ә. Ш., Сибгаева Ф. Р. «Сугыш» лингвомәдәни концептының татар милли аңында тоткан урыны. 21

ӘДӘБИЯТ

Мөхәммәтҗанова Л. Х. Бөек Ватан сугышы чорындагы татар халык лирик җырларына күзәтү. 34

Юсупова Н. М. Татар шигъриятендә сугыш мотивы (Бөек Ватан сугышына багышланган әсәрләр мисалында). 46

ТАРИХ, ҖӘМГЫЯТЬ

Усманова Л. Р., Болгарова Р. М., Хәбетдинов К. А. Татар әдәбиятында 1945 елгы Совет-япон сугышы һәм япон хәрби әсирләре образы. 66

Хәбетдинов А. Ю. Бөек Ватан сугышы елларында совет патриотизмы юнәлешләре («Совет әдәбияты» материаллары буенча). 84

МӘДӘНИЯТ, ШӘХЕС, МӘГАРИФ

Мөхәммәдиева С. Ф., Гайнуллина Г. Р. Әмирхан Еники әсәрләре кино сәнгатендә («Хәтәр һәм хәтер» телефильмы мисалында). 96

Хәбетдинова М. М., Мотыйгуллина Ә. Р. Әлмәт театры сәхнәсендә Муса Җәлил образы. . . . 110

PERSONALIA

Кадиров М. К. Казан югары ачыклыклы төш магнит резонансы мәктәбенә нигез салучы Йосыф Юныс улы Сәмитов (күренекле галимнең тууына 100 ел). 128

Кадирова Э. Х. Күренекле тел галиме Фазыл Салих улы Фәсиев. 135

Гыйлаҗев Т. Ш. Һ. Такташ турында беренче монография авторы (М. Маминның тууына 120 ел тулу уңаеннан). 143

Шарова Л. Н. «Без давылга юлыкмыйча калдык». 162

РЕЦЕНЗИЯ ҺӘМ КҮЗӘТҮЛӘР

Җамалетдинова Г. Ф., Хәлиуллина Н. У. Әлфия Шамова төзегән «Ут эчендә туган матбугат» исемле җыентыкка (Казан: Татар. кит. нәшр. 2022, 247 б.) бәяләмә. 174

Нәбиуллина Г. Ә., Латфуллина Л. Г. «Әдипләрнең фронт хатлары» (Казан: Татар. кит. нәшр., 2024. 272 б.) җыентыгына бәяләмә. 180

Денмөхәммәтова Э. Н., Ураева Д. С. «Каһарман каләме: Бөек Ватан сугышында һәлак булган татар язучылары иҗатыннан үрнәкләр» (Казан: Татар. кит. нәшр., 2025. 223 б.) хезмәтенә бәяләмә. 187

ТӨРКИ ДӨНЬЯ ФӘННИ ХРОНИКАСЫ

2025 елның II яртысында булган вакыйгалар. 195

2026 елның I яртысында булачак вакыйгалар. 213

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫК
Замалетдинов Р. Р., Нурмухаметова Р. С. Лингвостилистическое своеобразие стихотворного цикла Лябиба Лерона «114 адым» («114 шагов», 2025). 7
Зиятдинова Г. И., Юсупова А. Ш., Сибгаева Ф. Р. Роль лингвокультурного концепта «война» в татарском национальном сознании. 21

ЛИТЕРАТУРА
Мухаметзянова Л. Х. Татарские народные лирические песни военных лет. 34
Юсупова Н. М. Военные мотивы в лирике (на примере произведений, посвященных Великой Отечественной войне). 46

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВО
Усманова Л. Р., Болгарова Р. М., Хабутдинов К. А. Образы Советско-японской войны 1945 г. и японских военнопленных в татарской литературе. 66
Хабутдинов А. Ю. Векторы советского героизма в годы Великой Отечественной войны (по материалам журнала «Совет әдәбияты»). 84

КУЛЬТУРА, ЛИЧНОСТЬ, ОБРАЗОВАНИЕ
Мухаммадиева С. Ф., Гайнуллина Г. Р. Рецепция прозы А. Еники в татарском кинематографе (на примере телефильма «Хәтәр һәм хәтер» («Опасность и память»)). 96
Хабутдинова М. М., Мотигуллина А. Р. Образ Мусы Джалиля на сцене Альметьевского театра. 110

PERSONALIA
Кадиров М. К. Юсуф Самитов – основатель казанской школы ядерного магнитного резонанса высокого разрешения (к 100-летию выдающегося ученого). 128
Кадирова Э. Х. Известный татарский языковед Фазыл Салихович Фасеев. 135
Гилазов Т. Ш. Автор первой татарской монографии о Х. Такташе (к 120-летию М. Мамина). . 143
Шарова Л. Н. «Мы выстояли во время бури». 162

РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРЫ
Замалетдинова Г. Ф., Халиуллина Н. У. Рецензия на сборник Альфии Шамовой «Печать, рожденная в огне» (Казань: Татар. кн. изд-во. 2022, 247 с.). 174
Набиуллина Г. А., Латфуллина Л. Г. Рецензия на книгу «Фронтовые письма писателей»: (Казан: Татар. кн. изд-во, 2024. 272 с.). 180
Денмухамметова Э. Н., Ураева Д. С. Рецензия на сборник «Перл героя: образцы произведений погибших в годы Великой Отечественной войны писателей» (Казан: Татар. кн. изд-во., 2025. 223 с.). 187

НАУЧНАЯ ХРОНИКА ТЮРКСКОГО МИРА
Прошедшие события II половины 2025 года. 195
Календарь предстоящих событий I половины 2026 года. 213

TATARICA

№ 2(25) / 2025

Дата выхода в свет 08.12.2025.
Бумага офсетная. Печать цифровая.
Формат 60x84 1/8. Гарнитура «Times New Roman». Усл. печ. л. 26,7.
Тираж 1000 экз. Заказ 22/12.

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии Издательства Казанского университета

420008, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Профессора Нужина, д. 1/37
Тел. (843) 206-52-14 (1704), 206-52-14 (1705)

Свободная цена

بيك ماطور موكلى آزان،
نورلى قازان !
اون
اون بش
توغز
سيگز
جيدى